Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

MİLLİ AZƏRBAYCAN TARİXİ MUZEYİ

– 2022 –

Bakı – 2022

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilir

Təsisçi:
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Redaksiya heyəti:
Nailə Vəlixanlı – AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru (baş redaktor), Gülzadə Abdulova – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Fərhad Cabbarov – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (məsul katib), Firdovsiyyə Əhmədova – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Nərgiz Əliyeva – tarix elmləri doktoru, dosent, Səbuhi Əhmədov – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Nasir Quluzadə – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Məhfuzə Zeynalova - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Redaksiyanın ünvanı:
Bakı şəhəri, H.Z.Tağıyev küçəsi, 4.
Tel: 012 493 23 87, Faks: 598 52 11
E-mail: aztarmuzey@science.az

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2022. Bakı, “Təhsil”, 2022,

İSBN

TARİX

*Агасалим Эфендиев**

Роль книжного искусства в Османо-Сефевидских культурных отношениях

UOT 94 (479.24)

Ключевые слова: *рукопись, Топкапы, Османы, Сефевиды, Тахмасиб*

Большое количество иллюстрированных рукописей с миниатюрами 16 века из Топкапы, которые сложились как коллекция в течение веков у османских султанов, объясняется политическими отношениями между Османами и Сефевидами, и, в частности, войнами между двумя этими государствами, начавшимися в начале 16 века и продолжавшимися с перерывами до начала 17 в. Несмотря на то, что во время этих войн города и деревни в Азербайджане и прилегающих территориях были разорены и разрушены, погибли сотни людей, элита обоих государств продолжала культурные взаимоотношения. В этот период генералы, послы, государственные деятели, поэты и писатели с обеих сторон поддерживали тесные отношения, которые привели в итоге к тому, что значительное число драгоценных рукописей нашли путь из государства Сефевидов в османскую столицу. Некоторые из этих дорогостоящих произведений были подарены Османам сефевидскими послами, приезжавшими с различными миссиями, но значительное число их было приобретено или получено как подарок во время войны османскими генералами, чиновниками, губернаторами провинций.

Османская знать собирала эти рукописи отчасти из-за интереса к книгам и любви к драгоценным произведениям искусства, отчасти оттого, что рукописи были символами их социального статуса, а также они были использованы в качестве подарка для султанов как выражение верноподданнических чувств дарящего. Существовал обычай преподнесения рукописей и других подарков во время возвращения османской армии из военных походов, по случаю обрядов

*Доктор философии по искусствоведению, докторант Национального музея истории Азербайджана; efenag@yahoo.com

обрезания и свадебных церемоний членов правящей императорской семьи, религиозных празднеств, и, наконец, в случаях, когда чиновники чувствовали угрозу своему благополучию или же надеялись на повышение в должности. Также по законам имущество и состояние государственных деятелей и членов императорской семьи переходило в сокровищницу дворца после смерти их владельца, и таким образом, множество драгоценных рукописей попало во дворец (5, стр. 139–141).

Как и остальные покровители искусств исламского мира, османские меценаты были хорошо осведомлены о деятельности мастерских в соседних странах: что и в каком количестве они создают, уровень мастерства художников книги, а также суммы, которые на них затрачиваются их государями. Исторические документы свидетельствуют, что завоевание того или иного государства не приводило к разрушению шахских или коммерческих мастерских. После захвата города лучшие из рукописей, обнаруженных в мастерских, собирали и отправляли в китаб-хане завоевателя или в его сокровищницу. Новый владелец заботился о них и при необходимости отправлял их на реставрацию. Мастера его китабхане могли заполнять любые пустые пространства для иллюминовки или иллюстрации. Если у рукописи не было переплёта, то его создавали согласно вкусу нового владельца. Не только лишь султаны, но и принцы – шахзаде, султанши (ханым-султан), и высшего ранга вельможи были покровителями искусств и проявляли большой интерес к рукописям, которые им дарили во время официальных визитов принцы или посольские делегации. Именно в результате подобных визитов и дипломатических подарков сокровищница рукописей обогащалась уникальными произведениями ильханидских, джелаиридских, тимуридских, тюркоманских, мамлюкских, сефевидских и узбекских художников.

Рукописи, подаренные посольствами, были направлены на достижение мирных соглашений, ими поздравляли от имени своих владельцев султанов по случаю обрезания или коронации, и обогащали не только султанскую сокровищницу, но и в целом культуру османского двора. Изобилие иллюстрированных книг в библиотеке дворца Топкапы в настоящее время свидетельствует о страстном интересе османской элиты к произведениям исламской литературы и искусства, и в особенности, к рукописям «Шах-наме» Фирдовси и «Хамсе» Низами.

Так, в 1567 г. шах Тахмасиб (пр. 1524-76) послал Шах Гулу хана из тюркоманского рода Устаджлу послом по случаю коронации султана Селима II (пр.1566-74). Шахгулу хана сопровождало 720 человек, которые доставили подарки на 1700 вьючных животных. Когда посол и его сопровождение достигли Стамбула, они узнали, что султан находится в Эдирне, и продолжили свой путь и вошли в город внушительной и впечатляющей процессией. Подарков было

так много, что или были перегружены 44 верблюда. Они были преподнесены султану 17 шабана 975/16 февраля 1568 г. Самым впечатляющим из них был экземпляр Шах-намэ Фирдовси с 258 миниатюрами. Ахмед Феридун-бей (ум. в 1583 г.), нишанджи (канцлер) великого визиря Сокуллу Мехмет Паши (ум. в 1579 г.), ближайший друг придворных меценатов и любителей книги, а также зять великого визиря Рустама Паши (ум. в 1561 г.), был очевидцем этой церемонии и описал эту замечательную рукопись в своей хронике «Нузхат аль-Асрар аль-Ахбар дер сафар-и Зигетвар» (Топкапы, H.1339, л. 246 б). Рукопись «Шахнаме-йи Шахи» была изготовлена для Тахмасиба в I половине 16 в. в Тебризе. По словам Ахмеда Феридун-бека, этот шедевр произвел сильнейшее впечатление на придворных, во время вручения её султану Селиму II. Менее года спустя Сеид Логман Урмеви, близкий человек Сокуллу Мехмед паши был назначен придворным поэтом и на него возложили задачу создания истории османской династии. Начиная с 1569 г. Шах-наме османских султанов писалось в стиле текста Фирдовси, а десятью годами позже её стали иллюстрировать (5, стр. 144)

Сын Шахгулу, Токмак-хан был в свою очередь послан в Стамбул в качестве посла шаха Тахмасиба, в этот раз по случаю коронования Мурада III (пр. 1574-95) в 1576 году. Его сопровождало 500 человек и 250 нагруженных верблюдов. Султан дал ему аудиенцию в Зале Прошений (Арз Одасы), где он предстал с 30 придворными. Среди врученных подарков было 18 иллюминованных списков Корана, свыше 60 «Диванов» на фарси, «Шах-намэ» Фирдовси и несколько иллюстрированных альбомов (Муракка) (6, стр. 162).

Шах Мухаммед Худабэндэ (пр.1577-87) и его сын Хамза-Мирза (ум.1586) послал в качестве подарка 18 рукописей, включая «Хамсе» Низами, иллюстрированную Бехзадом, иллюстрированную рукопись «Искендер-наме» на турецком и «Шах-намэ» со своим послом Ибрахим-ханом по случаю празднования обрезания сына Мурада III Мехмета в 1582 г. Ещё одна часть подаренных султану Мураду III книг была привезена 10-летним принцем Хайдар-Мирзой (ум.1595) и его сопровождающим Мехти Кули-ханом в 1590 г., когда принц был послан своим дядей – шахом Аббасом (пр.1587-1629) в качестве заложника в мирном процессе. Все привезённые им книги были иллюстрированы и иллюминованы, а некоторые украшены переплётами с драгоценными камнями.

В годы правления Мурада Третьего (1574-95), особенно после вспышки и возобновления османо-сефевидских войн, сефевидские интеллектуальные круги и высшее чиновничество эмигрировали или переходили на сторону османов. Искендер Мунши писал, что «многие люди старались держать хорошие отношения и с османами, и с Сефевидами в эти времена». В этот период чиновник Шараф-хан, служивший при шахском дворе в Тебризе, и

Максуд-бей Зульгадар, некогда бывший послом к османскому двору, оба перешли на сторону османов. Шахверди-ахн Аббаси, правитель Луристана, чья сестра была одной из жён шаха Аббаса, стал вассалом османского правителя Багдада Хан Ахмед-хана из Гиляна, который был тесно связан с сефевидскими шахами, пытался подчинить свои земли османскому владычеству.

Хан-Ахмад, который с детства воспитывался при дворе шаха Тахмасиба, женился на одной из дочерей Тахмасиба, и был родственником матери шаха Аббаса. Османские хроники сообщают, что он также посылал и привозил подарки. В произведении Садик-бека Афшара «Маджмуа аль-Кавасс», отмечается, что он и сам был покровителем искусств. Садик-бек говорил о трёх придворных поэтах и одном историке при гилянском дворе. А Искендер Мунши отмечал также музыканта и каллиграфа в Гиляне.

В результате этих контактов между Османами с Ак-Коюнлу и Сефевидами культурная жизнь и культурная среда при османском дворе значительно обогатилась и стала более разнообразной в конце 15 – начале 16 веков.

Алгаз-Мирза (ум.1548), сын шаха Исмаила, во времена правления своего брата Тахмасиба был назначен правителем Ширвана. Он поссорился с шахом, своим братом, и в 1547 г. укрылся у османов. Тогда султан Сулейман Великолепный (Гануни) (пр.1520–66) находился в Эдирне, куда и приехал Алгаз-Мирза. Таким образом, Алгазу представилась возможность увидеть его впечатляющий въезд в город. Через несколько дней султан принял его.

В годы правления Сулеймана Гануни двое из братьев Тахмасиба, Сам-Мирза и Алгаз-Мирза, совершали неудачные попытки восстания против старшего брата и заключили союз в 942 г.х./1535 и 954 г.х./1547 г. с османами. Более того, Алгаз-Мирза возвратился на сефевидские земли с османскими войсками, провел несколько успешных набегов и послал некоторые сефевидские сокровища, попавшие ему в руки, султану Сулейману. Среди добычи были и ценные книги, в том числе, экземпляры Коранов и иллюстрированные рукописи «Шахнаме», «Диваны», исторические труды и др. книги. В Хамадане он захватил семьи сыновей своего брата Бахрама-Мирзы.

За год своего пребывания в Стамбуле Алгаз-Мирза, значительно обогатил османское искусство художественной книги. Он был хорошо знаком с тебризскими книжными мастерскими, где искусство это было на необыкновенной высоте в те годы, и даже османское вторжение и увоз многих мастеров в 1514 и 1534 годах не смогли остановить процесс расцвета. В свите Алгаз-Мирзы среди приехавших с ним в Стамбул был Афлатун Ширвани (ум.1569), библиотекарь (китабдар) Алгаз-Мирзы, искусный мастер каллиграфии, живописи и иллюминовки. Алгаз-Мирза безусловно привёз с собой свои самые драгоценные рукописи в Стамбул (1, стр. 238).

Первый том «Шах-наме» Сеида Логмана содержит описание подарков, преподнесённых в 1576 году послом шаха Тахмасиба Токмак-ханом, когда он прибыл в османскую столицу по поводу вступления Мурада III на престол в 1574 г. (Библиотека Стамбульского Университета, F.1404, лл.41б – 42а). Тоже знаменательное событие Сеид Логман упоминает и в другом своём историческом сочинении «Зубдат аль-Таварих». В последнем он сообщает, что Токмак-хан привёз копию «Шах-наме» Фирдовси и более 60 экземпляров «Диванов» персидских поэтов (Музей турецкого и исламского искусства, TIEM, 1973, л.91 б).

Во втором томе «Шахиншах-наме» Сеида Логмана показана в миниатюре сцена преподношения подарков другим сефевидским послом Ибрахим-ханом по случаю празднования обрезания шахзаде Мехмеда в 1582 г.

Впереди всех даров, как всегда, несли довольно крупные книги. В отчете о празднестве перечисляется множество подарков султану и его семье, не только от сефевидского шаха и его наследного принца, но и от других сефевидских шахзаде, принцесс, от самого посла, ну и конечно, от османских визирей.

Там специально упоминаются 18 рукописей, посланных шахом Мухаммедом Худабенде и наследным принцем Хамза-Мирзой. Но перечислены были только 10 из них, что говорит о неполной информации в хрониках.

«Китаб-и Гянджине-и Фатх-и Гянджа» Ибрахима Чавуша описывает победы Фархада-паши, османского главнокомандующего восточным фронтом накануне заключения второго османо-сефевидского мирного договора в 1590 г. Шахзаде Хайдар-Мирза ибн Хамза-Мирза ибн Мухаммед Худабенде был послан как заложник, гарант мирного соглашения, по настоянию Фархада-паши [сефевидский посол Ибрахим-хан вручили подарки в честь праздника обрезания шахзаде Мехмеда в 1582 г.]. «Китаб-и Гянджине-и Фатх-и Гянджа» даёт обширное изложение этого чрезвычайно важного события и перечисляет все подарки сефевидской мирной делегации, где первые 18 – это книги. Они были преподнесены Хайдар-Мирзой, что нашло отражение в трёх миниатюрах рукописи. В первой миниатюре он показан перед шахом Аббасом Первым, в последней – перед османским султаном Мурадом III. Во второй же миниатюре он показан на пиру в его честь, данном Фархад-пашой в Эрзеруме (1, стр. 230–231).

На протяжении всего 16 века сефевидские принцы и высшие чиновники дарили османам драгоценные рукописи. Последний тимуридский правитель Бади аз-Заман ибн Хусейн-Мирза, который жил в Тебризе, в шахском дворце, после завоевания города Селимом Первым был увезен во дворец османских султанов. Это событие иллюстрировано в Селим-наме-йи Шюкри, где автор сообщает, что принц преподнёс султану рукопись «Шах-наме» Фирдовси. В годы правления Сулеймана Гануни двое из братьев Тахмасиба, Сам-Мирза

и Алгаз-Мирза, совершали неудачные попытки восстания против старшего брата и заключили союз в 942 г.х./1535 и 954 г.х./1547 г. с османами. Более того, Алгаз-Мирза возвратился на сефевидские земли с османскими войсками, провел несколько успешных набегов и послал некоторые сефевидские сокровища, попавшие ему в руки, султану Сулейману. Среди добычи были и ценные книги, в том числе, экземпляры Коранов и иллюстрированные рукописи Шахнаме, Диваны, исторические труды и др. книги. В Хамадане он захватил семьи сыновей своего брата Бахрама-Мирзы. В «Сулейман-наме» Фатуллы Али Челеби выходца из Азербайджана специально упоминаются ширазские (кар-и ширази) рукописи; там есть 3 иллюстрации, изображающие Алгаза-Мирзу, Афлатуна Ширвани, придворного поэта и главного библиотекаря Алгаза-Мирзы, который сопровождал принца к османскому двору и осталвася там, а затем стал вторым османским придворным историком (шахнамечи).

Новый, исторический стиль начался с назначения Арифи главным «шахнамечи» Сулеймана Гануни, который заказал ему историю османской династии. Поэт замыслил «Шахнаме-и Али» Осман как пятитомное произведение, начинающееся с сотворения человека и завершающегося биографий султана-заказчика. За время своего пребывания в Стамбуле Фатулла Ариф Челеби (ум.1561) был назначен нишанджи, а также ему и Афлатуну было поручено создать «Шахнаме» османских султанов на фарси и в стиле Фирдовси. Пять томов иллюминованных и иллюстрированных Шах-наме, написанных Арифи, были представлены султану Сулейману в 1557 г. Алгаз-Мирза и его мастера участвовали в создании этой замечательной истории османов с её изысканными иллюстрациями в стиле эпических поэм.

В 1548 г. Алгаз-Мирза примкнул ко второму походу против Сефевидов под предводительством Сулеймана I и разорил сефевидские города Хамадан, Гум, Кашан и Исфахан. Среди добычи, посланной им Сулейману, было несколько художественно оформленных и иллюстрированных рукописей. Его отношения с османами были тесными и сердечными.

Традиция преподнесения существовала уже в конце 15 века при Ак-Коюнлу. Великолепный экземпляр «Хамсе» Низами (H.762), совершенно уникальный во всех смыслах, был создан при Халиле Ак-Коюнлу (пр.1478), сыне Узун Хасана в 1475. После его смерти она перешла к его младшему брату султану Ягубу в Тебриз. В годы его правления текста переписка была завершена, часть иллюминовки также, а места для иллюстраций были заполнены эскизами будущих композиций. Часть их завершили, другую же – нет. Когда Сефевиды свергли династию Ак-Коюнлу, вошли в Тебриз, они захватили сокровищницу, включая и эту «Хамсе». Оставшиеся миниатюры были созданы в сефевидское время, а на ряд старых добавили кызылбашские тюрбаны (1510–15 гг.). Книга завершила свой путь в Стамбуле. К тому времени она была уже переплетена,

а миниатюры так и остались незавершенными. Никаких работ в Хазине с ней не было произведено.

Рукописи, подаренные посольствами, показывают повышенный интерес обеих сторон к искусству книги, а также свидетельствуют, что многие художники Сефевидского государства путешествовали по Османской империи в поисках новых покровителей на путях в Мекку, Медину, к гробнице пророка Мухаммеда, гробнице имама Хусейна в Кербеле, гробнице имама Али в Неджде; все они входили тогда в состав Османской империи.

И хотя эта серия конфликтов между османами и Сефевидами привела к огромным человеческим потерям в 1578-1612 годы, у них была и позитивная черта: они способствовали развитию книжного искусства и библиофильства не только в среде правительства этих стран, но и большого числа знати и высшего чиновнического сословия. В эти годы сокровищница османского дворца Топкапы получила большое количество новых, богато иллюстрированных рукописей.

Литература:

1. Полякова Е.А., Рахимова З.И. Миниатюра и литература Востока. Ташкент, 1987.
2. Эфендиев А.Ф. Батальный жанр в Азербайджанской миниатюрной живописи XIII- XVI веков. Баку, 2009.
3. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку, 1981.
4. Gray, Basil. Persian painting. Geneva, 1961.
5. Robinson B.W. Persian miniatures painting from the collections in the British Isles. London, 1967.
6. Soudavar A.M. Art of the Persian Courts. Selections from the Art and History Trust Collection, New York, 1992.

Ağasəlim Əfəndiyev
Osmanlı-Səfəvi mədəni əlaqələrində kitab sənətinin rolu

Xülasə

Açar sözlər: *Əlyazma, Topqapı, Osmanlılar, Səfəvilər, Təhmasib*

Topqapıda qorunan və XVI əsrə aid olan miniatürlərlə bəzədilmiş çoxsaylı illüstrasiyalı əlyazmalar əsrlər boyu Osmanlı sultanlarının kolleksiyası kimi formalaşmışdır. Bu kolleksiyanın zənginliyi Osmanlı-Səfəvi siyasi münasibətləri, o cümlədən XVI-XVII əsrlərdə iki dövlət arasında gedən müharibələrlə izah olunur.

Bu müharibələr zamanı Azərbaycanın və ona yaxın ərazilərin şəhər və kəndləri dağıdılıb viran edilərkən, yüzlərlə insan həlak olduğu halda, hər iki dövlətin elitası mədəni əlaqələri davam etdirib. Bu dəyərli sənət nümunələrinin bəziləri müxtəlif missiyalarla gələn Səfəvi elçiləri tərəfindən Osmanlılara hədiyyə edilmiş, lakin əhəmiyyətli bir hissəsi Osmanlı generalları, məmurları və əyalət valiləri tərəfindən müharibə zamanı alınmış və ya hədiyyə olaraq əldə olunmuşdur.

Osmanlı ordusunun hərbi yürüşlərdən qayıtması zamanı, hökmdar imperator ailəsinin üzvlərinin sünnət və toy mərasimlərində, dini şənliklərdə və nəhayət, məmurların öz istəklərini həyata keçirilməsi və şəxsi mənafeləri üçün əlyazma və digər hədiyyələr təqdim etmək adəti var idi ki, onlar bununla rifahı təhdid edirlir və ya vəzifələrə yüksəldiləcəyinə ümid edirdilər.

Agasalim Efendiyev
The role of book art in Ottoman-Safavid cultural relations

Summary

Key words: *Manuscript, Topkapi, Ottomans, Safavids, Tahmasib*

A large number of illustrated manuscripts with miniatures of the 16th century from Topkapi, which developed as a collection over the centuries by the Ottoman sultans, are explained by the political relations between the Ottomans and the Safavids, and, in particular, the wars between these two states, which began in the early 16th century and continued from intermittently until the beginning of the 17th century. While during these wars, cities and villages in Azerbaijan and adjacent territories were devastated and destroyed, hundreds of people died, the elite of both states continued cultural relations. Some of these costly works were presented to the Ottomans by Safavid ambassadors who came on various missions, but a significant number were purchased or received as gifts during the war by Ottoman generals, officials, and provincial governors.

There was a custom of presenting manuscripts and other gifts during the return of the Ottoman army from military campaigns, on circumcision and wedding ceremonies of members of the ruling imperial family, religious festivities, and, finally, in cases where officials felt their well-being was threatened or hoped to be promoted to positions.

İsmayıl Umudlu*

Keçmiş Qazax qəzasında şəxsi möhürlərdən istifadə ənənəsi

UOT: 736.318

Açar sözlər: *sfragistika, möhür, Qazax, müfti, Osman əfəndi, Keşikçidağ, İrakli, üzük-möhür, Mingəçevir*

Məsələnin qoyuluşu. Möhürlər haqqında elm olan sfragistikanın 300 ilə yaxın yaşı olsa da, Azərbaycanda bu tədqiqat sahəsinin formalaşmış olmasından, əhatəli araşdırmaların mövcudluğundan danışmaq hələlik mümkün deyildir. Halbuki ölkə ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntılar, vətən tarixinə dair orta əsr mənbələri, çap olunmuş ayrı-ayrı tarixi mətnlər, arxiv resursları, o cümlədən ailə arxivləri möhürlərdən istifadəyə dair xeyli material verir. Məsələn, arxeoloqlarımızın Şamaxının Dəmirçi nekropolundan aşkar etdikləri maddi mədəniyyət nümunələri arasında daş hissəsində təsvirləri olan 14 ədəd möhür-üzük [3,s. 185] vəerkən orta əsrlərə aid, qaşı əqiqdən olan möhür [3, s. 512], Beyləqan qazıntılarından tapılmış daş möhür [4, s. 36; 2, s.108],Mingəçevir qazıntılarından tapılmış üç ədəd şüşə möhür[14] və s. qeyd oluna bilər. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində ən müxtəlif arxeoloji abidələrdə qazıntılar zamanı erkən orta əsrlər dönəminə aid çox sayda şüşə qaşlı metal üzük-möhürlərin tapıldığı bir faktdır [15, s.110].

Arxeoloji qazıntıların gedişində tapılan qədim möhürlərin üzərindəki yazılara, işarələrə gəldikdə, məsələn, antik çağ Mingəçevir nekropolunda kişi məzarlarında üzərində insan, buğa və maral təsvirləri olan xeyli sayda möhür aşkarlanmışdır[21, s.275, 678]. Qazax bölgəsində arxeoloji qazıntılarda tapılmış, üzərində naməlum yazı təsviri olan və son tunc – erkən dəmir dövrünə aid iki ədəd boz gil möhür yerli Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin eksponatları sırasında nümayiş etdirilir. Ən son olaraq 2021-ci ilin yayından "Keşikçidağ" Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu

* AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Tarixi etnoqrafiya şöbəsinin elmi işçisi; ismail.umudlu@mail.ru

ərazisinə daxil olan Sarıyoxuş dərəsindəki kurqanlarda (Ağstafa bölgəsi) Azərbaycan MEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutuəməkdaşlarının apardığı arxeoloji qazıntıların gedişində aşkar edilən qədim dövrə aid predmetlər sırasında Şərqdə geniş yayılmış silindrik formalı möhür də vardı.

Qafqaz Albaniyası dönəmində sənədlərin möhürlərlə təsdiqləndiyini görürük [15, s. 175]. Orta əsr qaynaqlarında, klassik ədəbiyyatımızda möhürün xatırlandığı bu kimi misallardan yenə gətirmək olar.Bütün bunlar möhürlərin tarixən daşımış olduqları böyük ictimai önəmdən xəbər verir.Odur ki, bu sahəyə daha artıq diqqət yetirilməsi elmi zərurətdir.

Təqdim olunan məqalənin məqsədi. Tədqiqatçılardan C.M.Nağıyeva, T.M.Nurəliyeva [17], S.Qasımova [6] Azərbaycan kontekstində şəxsi və idarə möhürlərinin tədqiqinə təşəbbüs etmiş olsalar da, bu yetərli sayıla bilməzvəmöhürdən istifadə ənənəmiz daha əhatəli elmi yanaşma tələb edir.Təqdim olunan məqalə bu boşluğun doldurulmasına daha bir töhfə, keçmiş Qazaxmahalı (daha sonra qəzası) timsalındakonkret bir tarixi-inzibatibölgənin misallarına əsaslanmaqla, mövzunu bir az da dərinləşdirməyə cəhd, Qazax qəzasında mühitində möhürlərdən istifadə ənənəsinin öyrənilməsinə ilk təşəbbüsdür.

Şərh. Sənədin həqiqiliyini təsdiqləyən möhürdən istifadə ənənəsi Azərbaycanda orta əsrlərdən bəri yazılı qaynaqlarda, rəsmi kağızlarda izlənməkdədir. Keçmiş Qazax qəzasına dair arxiv materiallarında, mənbəşünaslığa aid mətnlərdə rast gəldiyimiz möhürlər, eləcə də ailələrdə saxlanılan möhürlər yerli etno-mədəni mühitin keçmişinin rekonstruksiyasına xeyli dərəcədə kömək edir.

XVIII yüzildən bəri Qazax mahalının bəylərinə, ruhanilərinə dair hökmlərdə, fərmanlarda, alqı-satqı sənədlərində, kollektiv və fərdi ərizələrdə, doğum şəhadətnamələrində, kitabların səhifələrindəonların bir çoxunun şəxsi möhürlərinə rast gəlinir. Möhür mətnləri türkcə, farsca və ərəbcədir. XIX–XX yüzilin əvvəllərində çar Rusiyasının Qafqaz Azərbaycanındakı inzibati idarəetmə sisteminə daxil olan idarələrinin möhürlərində mətnlər isə istisnasız olaraq ruscadır. Möhürlər tarixən bərk əlvan daşlardan hazırlanmaqla, forma etibarilə dördkünc, ovalşəkilli və dairəvidirlər. Adətən gümüş qaba yerləşdirilir, qapağı olur, gümüş zəncirə bağlanırdı. Surəti kağıza oxunaqlı vəziyyətdə düşsün deyə,vurmazdan əvvəl suda sürtülür, yaxud mürəkkəbə batırılırdı.

Şəxsi möhür adətən əlavə olaraq imza atılmadan vurulur, bəzi hallarda isə möhürdən əlavə onun yanında şəxsin imza səciyyəli adı-soyadı da yazılırdı. Möhürlərinəksər hallarda yazı mətninin alt tərəfində sonda, bəzən mətnin sağında yan tərəfdə vurulduğunu görürük.

Gürcü dilini bilməyən tiflisli Molla Hacı Əlinin yerinə, "müsəlman və gürcü dillərini bilən" və müsəlman dinində olan Mehrəli bəy Sisişvili Gürcünün ərizəsi əsasında kələntər vəzifəsinə (Avşarlar imperiyasının tərkibindəki bu dörd ərazi vahidinin birlikdə inzibati işlərinə baxan vəzifəli şəxs) təyin olunması haqqında

Nadir şah Avşara ünvanlanmaqla, Kartli, Kaxet, Qazax və Borçalının 82 nüfuzlu sakininin imzaladığı və möhür vurduğu 1742-ci il tarixli ərizədə Borçalını təmsil edən 6 türk ağası ilə yanaşı, Qazax mahalını təmsil edən 4 türk ağasının - **Yusif bəy Əli ağa oğlu** (32-ci, Kəsəmənskilər bəylik soyunun ulu əcdadlarından biri), **Bayramalı Qazax** (38-ci, Qaraylı (sonrakı adı – Xanlıqlar) camaatının koxası)), şəxs adı oxunmayan bir **"Qazax bəyi"** (40) və **Mehdi bəy Qazax** (74) kimi qeyd olunmuş şəxslərin də dördkünc üzük-möhürlərini görürük. Bunlar, Qazax böyüklərinə aid bizə məlum olan ən əski möhürlər sayıla bilər [22, s. 54-56]. Qeyd edək ki, Qazaxdan birinci şəxsin (32) atasının adı və dördüncü şəxsin (74) – Mehdi bəyin adı mənbəni nəşrə hazırlayan mətnşünaslar tərəfindən oxunmamış, nöqtələrlə verilmişdir.

Ən əvvəl qeyd edək ki, **II İraklinin** Qazax ağalarına dair XVIII yüzilin ikinci yarısına aid hökmlərinə səbt olunmuş dördkünc möhürünün mətni iki variantdadır. Birincisi ərəbcədir: "*Əfvuzu əmri il-əllah.Əbduhu İrakli*"("İşimi allaha tapşırdım. Qul İrakli") [8, s.105]. İkincisi farscadır: "*Ze lütfi şahənşahi-Cəmiqtidar İrakli şode sahibetibar*" ("Cəm qüdrətli şahənşahın lütfündən İrakli etibar sahibi olmuşdur") [8, s.107]. II İraklinin oğlu, sonuncu gürcü çarı XII Georgi Davidin (1798-1801) Qazax ağalarına dair hökmlərinə səbt olunmuş möhürünün mətni də farscadır. Bu möhürlərdən birinin mətni belədir: "*Bangi-məbudi vəcdi-Davudi*" ("İlahi çağırış, Davudi vəcd"). Digəri: "*Georgin Davudi, sənə...*"[8, s.116-117].

Gürcüstanın tabeliyindəki Borçalı, Qazax və Şəmsəddin mahallarının işlərinə dair Tiflisdən verilmiş hökmlərin kargüzarlıq ənənəsinə uyğun olaraq farsca verilməsi və eləcə də onlara səbt olunmuş möhürlərin yazı mətnlərinin farsca-ərəbcə olması Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycan xanlıqları kimi felən müstəqil olmuş bu dövlət qurumunda dafars dilinin kargüzarlıq dili kimi ən azından türk-müsəlman əhaliyə münasibətdə və digər xanlıqlarla yazışmalarda öz ənənəvi mövqeyini qoruyub saxladığını göstərir.

Bu və digər möhürlərin hər birinin mətni özünəməxsusdur. II İraklinin Qazax ağalarına ünvanladığı hökmlərindəki hər iki möhürünün mətni açıq siyasi məzmun daşımaqla onun vassal statusunun qabarıq ifadəsidir. Şəxsi möhürlərin mətnləri isə daha çox bədii fantaziyanın məhsulu olub, sahibinin dünyabaxışını, vəzifə sahibidirsə, statusunu, mövqeyini ifadə edir. Əlbəttə, şəxsin adı möhürdə ifadə olunmalı və bu şəxs adı mətndəki məna ilə əlaqələndirilməli idi. Bəzi möhür mətnlərində əlavə olaraq il də göstərilirdi. Deməli, şəxs hər ilin əvvəlində möhürünü dəyişdirməli olurdu. Bu möhürlərin diyarın inzibati mərkəzi Tiflisdə sifarişlə bu işin peşəkarı tərəfindən hazırlandığını düşünmək olar.

Keçmiş Qazax mahalı (qəzası) üzrə sosial mənsubiyyət etibarilə əsilzadə soyların təmsilçilərindən və ruhanilərdən olan bəzi nüfuzlu isimlərin şəxsi möhürlərinə diqqət edək:

1. Vəkil Pənah ağa Vəkil Məmmədşərif ağa oğlu Kosalı (? - 1802).

Qazax mahalının vəkili olmuş Salahlı Pənah ağanın dördkünc möhüründəki yazı farscadır: "*Qərq dəryayi-günahəm, ya xuda sənsən pənah!*" (farsca izafət tərkibli bu beytin mənası "*Günah dəryasına batmışam, ey Tanrı, sənsən pənahım*" deməkdir). Bu mətn epitafiya şəklində onun məzar daşına da həkk edilmişdir [13, s.38].Bu möhürdən onun adı qoyulmuş nəvəsi Pənah ağa da istifadə etmişdir. Pənah ağapraporşik Məmməd ağa Vəkilovun (1820-1882) oğlu idi. Möhür hazırda həmin soyun təmsilçisi Şöhrət Musa oğlu Vəkilovda mühafizə edilir.

2. Mayor Alı ağa Vəkil Pənah ağa oğlu Kosalı (? - 1831). Qazax mahalının vəkili olmuşdur.Düzbucaqlı möhüründə yazı farscadır: "Ruze-təng ayəd, ianət əz xuda xahəd Əli" ("Çətin gün gəldi, şəfqəti Tanrıdan umar Əli"). Bu mətn epitafiya şəklində onun məzar daşına da həkk olunmuşdur [13, s.47-48]. Bu möhürü sonralar adı qoyulan nəvəsi – praporşik Alı ağa (Vəkil ağa)işlədib. O, Xəlil ağa Vəkilovunoğlu idi.

3. Podporuçik Yusif ağaVəkilov (1794-1860). Qazax mahalının nüfuzlu ağalarından idi [13, s.71].Onun adı Səməd Vurğunun atası Yusif ağaya qoyulmuşdur. Möhürün mətni tam aydın olmasa da, "Yusif" şəxs adı oxunur. Yusif ağa mayor Alı oğlu Vəkilovun oğlu idi.

4. Praporşik Paşa ağa Vəkilov (1826 - ?). Paşa ağa Vəkilov bu rütbəni Zaqafqaziya Süvari-Müsəlman alayında xidmətinə görə almışdı. Uzun illər ərazi mühafizə dəstəsində («*команда земской стражи*») xidmət etmişdir. Dövlət xadimi, general-mayor İbrahim ağa Vəkilovun atasıdır [13, s.123]. Möhürün mətni tam aydın olmasa da, "Paşa" şəxs adı oxunur. Paşa ağa praporşik Xəlil ağa Vəkilovun oğlu idi.

5. Murtuzalı bəy Mirzalı ağa oğlu Kosalı (? – 1814). XIX yüzilin əvvəllərində Qafqazda cərəyan etmiş Rus-İran hərbi əməliyyatlarında praporşik rütbəsində rusların tərəfində iştirak etdiyi məlumdur. Onun şəxsi möhüründəki yazı tərəfimizdən oxundu: "Murtüzalı müştaqi- oun-i-sübhan" (Mənası: "Murtuzalı köməyi sübhandan (Tanrıdan) umur") [13, s.307]. Bu ovalşəkilli üzük-möhürü sonralar adı qoyulan nəvəsi – yunker Murtuzalı bəy Vəkilov (1828-1899) işlədib.

6. Abdulla bəy ştabs-kapitan İsmayıl ağa oğlu Vəkilov (1816-1880) – Salahlı mülkədarlarından idi, təhsilli və hörmətli adam olmuşdur [13, s.533]. Möhürün mətni: "Abdulla İsmayıl oğlu Vəkilov". İsmayıl ağa rus ordusunun ştabs-kapitanı idi.

7.İsmayıl ağa Həsən ağa oğlu Şıxlinski (1818 - ?). Qazaxlı kəndinin mülkədarı idi. Artilleriya generalı Əli ağa Şıxlinskinin atasıdır [12, s.548]. Savadlı adam olub. Möhürün mətni: "İsmayıl bin Həsən".İsmayıl ağanın atası Həsən ağa rus ordusunun praporşiki idi.

Qazax qəzasının Salahlı kənd ağalarının möhürlərinə xeyli dərəcədə aydınlıq gətirildiyini söyləmək olar [16, s.119-121].

8. Kazım ağa Bəkir ağa oğlu (1800 - ?). Şıxlıağalarından olmuşdur.1860-cı ilin

kameral təsvirində 60 yaşındadır və övladının olmadığı göstərilir [7, s.368].Möhür imza ilə birlikdə mərzləmə işlərinə dair 1853-cü il tarixli sənədə vurulmuşdur[16].

9. Poruçik Eyyub ağaBəkir ağa oğlu(1799 - ?) – Qazax qəzasının Ağköynək kəndində yaşamışdır[7, s.379].Qiyasbəyovların ulu babalarından biridir,XIX yüzilin ilk yarısında mahalın nüfuzlu bəylərindən olmuşdur.Möhürün mətnində "Eyyub la səmər" sözləri oxunur (Eyyub peyğəmbərin hekayətinə işarədir).

10. Müfti Osman əfəndi Mollavəlioğlu (Vidadizadə) (? - 1848). Molla Vəli Vidadinin kiçik oğludur.Qazax mahalının qazisi, daha sonra Zaqafqaziya müftisi olmuş görkəmli maarifçidir [10].Osman əfəndinin kvadratşəkilli möhürü onun dərslik olaraq istifadə etdiyi və şəxsi kitabxanasına məxsus "Dəqaiq əl-həqayiq" (" Həqiqətlərin dəqiq olanları") adlı əlyazma farsca-türkcə lüğətdə aşkar olunub(Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Fond 2, s.v.625.), "Şəxsi və rəsmi möhürlər"də dərc olunub, lakin mətnin anlaşılması çətinlik yaradıb və yanlış oxunmuşdur [17, s.34].Tərəfimizdən möhürün mətni bu şəkildə oxundu: "*La ilahə illəllah. Eyn əminül-üməna bil-məmalik Osman əfəndi. 1235*" ("Allahdan başqa Allah yoxdur.Məmləkətinən etimadlı adamlarının gözü Osman əfəndi".). Tarixçə isə möhürün h.q.1235-ci il ildə (1819/20) sifariş edildiyini göstərir. Sonralar bu sözügedən əlyazma lüğət Mirzə Fətəli Axundovun şəxsi fondundan Əlyazmalar İnstitutuna daxil olmuşdur.

11. Sədəddin əfəndi Müfti Osman əfəndi oğlu Müftizadə (1835-1914). Şuşa və Qazax qəzalarının sünniməzhəb əhalisinin qazisi olmuşdur [10].Sədəddin əfəndinin iki möhürü nəsildən-nəsilə ötürülərək bu günə gəlib çıxmışdır. Hazırda Şöhrət Musa oğlu Vəkilovda mühafizə edilir. Möhürlərin hər ikisinin mətni farscadır. Birinci möhürdə yazılmışdır:

"*Be-lütfi-ruyi-həqq konəd nəzər Sə'dəddin*" mənası:("Sədəddinin nəzəri (gözü) həqqin lütfündədir"). İkinci möhürün mətni: "*Lüğəti-fərəcü sepəri-səm', müini-millətü din Çerağı-məhfəli-Osman, a'ni Sə'dəddin*" mənası: (("Günahlardan) xilas yolunu göstərən, pisliyin sipəri, millətin və dinin yardımçısı,Osman ocağının (camiəsinin) çırağı, yəni Sədəddin (dinin xoşbəxt ulduzu").

Burada Osman dedikdə - həm atası Müfti Osman əfəndi, həm də rəşidi xəlifələrdən Həzrəti-Osman ibn Əffan nəzərdə tutulur ki, bu da Sədəddin əfəndinin məzhəbi etiqadı ilə bağlı məsələ idi.

12. Müfti Mustafa əfəndi Bayram əfəndi oğlu Borçalı (1771 - 1857). Borçalı qəzasının Nazarlı-Kosalı kəndində doğulmuş və məzarı bu kəndin qəbiristanlığında ziyarətgahdır. Əvvəl Borçalı mahalının sünni qazisi olmuş, müfti Osman əfəndidən sonra 1845-1857-ci illərdə Zaqafqaziya müftisi idi. Qazax vəkili olmuş Əhməd ağa Şıxıoğlunun (Şıxlinskilərin ulu babası) qızı Hürü xanımla evli olmuşdur. Hürü xanım 1856-cı ildə vəfat edib. Müfti Mustafa əfəndinin varisləri ağalar zümrəsinə daxil edilmişdilər və babalarının ruhani mənsəbinə görə "Müftiyev" soyadı daşıyırdılar. Möhürün mətni: "Əl-Mustafa abduhu Ali..." Mənası: "Yüksəyin (Tanrının) qulu

Mustafa...". [18].

13. Şərif əfəndi Hacı Usub oğlu Hacızadə (1814-1869). Qazax mahalının qazisi Məhəmməd əfəndi Müftizadə tərəfindən 1849-cu ildə Salahlı kəndi üzrə məhəllə mollası təyin edilmişdir. 1865-69-cu illərdə Qazax qəzasının Ömərriyyə məzhəbi üzrə qazisi olmuşdur. Hökumətin nəzərində etibarlı ruhani idi. 1859-cu ildə Telavidə dini işlərin vəziyyətini təftiş etmək ona həvalə edilmiş və bu işi səviyyəli şəkildə yerinə yetirdiyinə görə Müftiyyatdan təşəkkür almışdır [11, s.124].Möhür ailə arxivində saxlanılan bir əski doğum şəhadətnaməsindən götürülmüşdür.

14. Məmməd əfəndi Molla İsmayıl oğlu (Şəfioğlu, Şəfizadə) (1805-?). Qazax qəzasının Daş Salahlı kəndinin ruhanilərindən idi. 1869-1878-ci illərdə Qazax qəzasının sünni qazisidini vəzifəsində olmuşdur [11, s.124].Möhür 1875-ci ildə Qazax qəzası sakinlərinə verilmiş doğum şəhadətnamələrinə vurulmuşdur. Möhürün mətni: "*Məzhəri-nuri-ilahi abduhu Muhəmməd. 1290*" (mənası: "İlahi nurun təcəllisi Tanrı qulu Məhəmməd"). Möhürdəki tarix miladi 27 fevral 1873- 16 fevral 1874-cü illərə uyğundur [20, s.9-15].Qazı Məmməd əfəndi Şəfizadənin möhürləri Qazax qəzası üzrə ayrı-ayrı şəxslərə, o cümlədən sonralar artilleriya generalı olan Əli ağa Şıxlinskiyə verilmiş doğum şəhadətnamələrindən götürülmüşdür.

15. Məmməd ağa Mirzəxan ağa oğlu Qaraqoyunlu. Qazax mahalında Qaraqoyunlu elinin başçılarından olmuş Mirzəxan ağanın 1833-cü ildə 62 ailəni Qarabağ qəzasına (Cavanşir mahalı, Qaraqoyunlu kəndi) köçürüb yerləşdirmiş oğludur [9].Mirzəxan ağanın Qazax mahalı üzrə ağalar/bəylər zümrəsinə aidliyi 1799-cu ildə gürcü çarı XII Georgi Davud tərəfindən təsdiqlənmişdir. Möhür 6 mart 1847-ci il tarixli sənədə vurulmuşdur [19].

16. Əli ağa Mirzəxanov (Qaraqoyunlu). Qazax mahalında Qaraqoyunlu elinin başçılarından olmuş Mirzəxan ağanın 1833-cü ildə Qarabağ qəzasına (Cavanşir mahalı Qaraqoyunlu kəndi) köçüb yerləşmiş varislərindən biridir. Möhür 23 may 1851-ci il tarixli sənədə vurulmuşdur [19].Möhürün mətni: "Abduhu Əli". Mənası: "Tanrı qulu Əli".

17. Mustafa ağa Mirzəxanov (Qaraqoyunlu). Qazax mahalında Qaraqoyunlu elinin başçılarından olmuş Mirzəxan ağanın 1833-cü ildə Qarabağ qəzasına (Cavanşir mahalı Qaraqoyunlu kəndi) köçüb yerləşmiş varislərindən biridir. Möhür 23 may 1851-ci il tarixli sənədə vurulmuşdur [19].Mətni: "Abduhu Mustafa". Mənası: "Tanrı qulu Mustafa".

18. Əli Talib Babanlı (1895-1960). Sovet dönəminin ilk zamanlarında da Qazaxda bəzi yerli ziyalılar bir ənənə olaraq şəxsi möhür işlətmişlər. Məsələn, yerli pedaqoqlardan və istedadlı şair Əli Talib Babanlının(1895-1960) tərəfimizdən çapa hazırlanmış əlyazma şeir toplusunun 1-ci səhifəsinə müəllifin ərəb əlifbasında "*Əli Talib Məhəmmədzadə Şıxlı*" ismi həkk olunmuş dairəvi formalı şəxsi möhürü vurulmuşdur [1].

Beləliklə, bu kimi örnəklər Qazax qəzasının yuxarı zümrəsinin nümayəndələri

arasında möhürdən istifadənin bir ənənə olduğunu, ictimai həyatda önəm daşıdığını göstərir.

Gəlinən elmi nəticə. Son bir neçə yüz ilin materialları göstərir ki, keçmiş Qazax mahalı (qəzası) üzrə sosial mənsubiyyət etibarilə əsilzadə soyların təmsilçilərindən və ruhanilərdən olan nüfuzlu isimlər (əsasən mahal qaziləri) şəxsi möhürlərdən istifadə etmişlər. Möhür mətnləri türkcə-ərəbcə-farsca icra olunmaqla, Azərbaycanda möhürdən istifadə ənənəsindən kənarda deyildir.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Babanlı Əli Talib. Şeirlər. Poetik toplu. Əlyazmadan çapa hazırlayan və ön sözün müəllifi İsmayıl Umudlu. Bakı, 2021.
2. Bünyadova Ş.T. Orta əsrlərdə Azərbaycanda daşişləmə sənəti // Azərbaycanın antik və orta əsrlər arxeologiyasının aktual problemləri. Bakı, 2018.
3. Cəbiyev Q. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları. Bakı, 2018.
4. Əhmədov Q. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, 1979.
5. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi; Qoş Mxitar. Alban salnaməsi.Bakı, 1993.
6. Qasımova S. Azərbaycanda möhürlərin tarixindən. Bakı, 2020.
7. Qazax nahiyəsinin kameral təsviri. 1860-cı il. Bakı, 2018.
8. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, 1977.
9. Umudlu İ.B. Qazaxdan məcburi köçürmələr, miqrasiya və mühacirət haqqında (tezislər) / Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinin 50 illiyinə həsr olunmuş "2018-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları mövzusunda Elmi Sessiyanın materialları". Bakı,12 iyun 2019-cu il.
10. Umudlu İ.B. Molla Vəli Vidadinin şəcərəsi // Folklor və etnoqrafiya, № 1, 2017.
11. Umudlu İ.B. Salahlı eli. Etnoqrafik araşdırma. Bakı, 2011.
12. Umudlu İ.B. Şıxlinskilər. Etno-tarixi və genealoji rakurs. Bakı, 2015.
13. Umudlu İ.B. Vəkiloğulları. Əsilzadə soyun tarixi və şəcərəsi (təkmilləşdirilmiş nəşr). Bakı, 2016.
14. Бабаев И.А. О трех стеклянных многогранных печатях, найденных в Мингечауре // В сб.: Археологические исследования в Азербайджане. Баку, 1965.
15. Джошкунсу Н.Р. Материальная и духовная культура Азербайджана в ранние средние века. Баку, 2020.
16. Дело по размежевании дачи Даг Кесаман Казахского участка (Елизаветполь (Гянджа): 1853 г.) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond № 66, siyahı № 1, iş № 11, vərəq 35.

17. Нагиева Дж. М., Нуралиева Т.Н. Личные и казенные печати. Баку, 1991.
18. Переписка по Казахскому уезду (Тифлис: 1858-1861 гг.) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond № 289, siyahı № 1, iş № 4, vərəq 11.
19. Переписка с Шемахинской палатой государственных имуществ Карабахским уездным судом по прошению Шушинских жителей наследников Мирза хана (Шуша: 1847-1855 гг.) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond № 77, siyahı № 1, iş № 16, vərəq 4-7.
20. Прошения жителей Казахского уезда о выдаче метрических свидетельств (Тифлис: 1875 г.) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, Fond № 291, siyahı № 1, iş № 93, vərəq 9-15.
21. Самедова С.Т. Этнография древнего Азербайджана: Античный период (IV в. до н.э.- III в. н.э.). Баку, 2018.
22. Тбилисская коллекция персидских фирманов. (Составители: Магали Тодуа, Исмаил Шамс). В двух томах. Том II. Тбилиси, 1989.

İsmayil Umudlu
The tradition of using personal seals in the former Gazakh magal (district)

Summary

Keywords: *sphragistics, personal seal, Kazakh, mufti, Osman effendi, Keshikchidag, Irakli, seal ring, Mingechevir*

Although sphragistics is an auxiliary historical discipline that studies seals (matrices) and their impressions on various materials and has a 300-year rich history of existence,it is too early to talk about the consistency of this direction of research in the Azerbaijani historical science, about the availability of fundamental works, with the exception of a few research initiatives.While archaeological excavations throughout our country, medieval sources on Patriotic history, archival resources, as well as family archives, present a lot of materials on the tradition of using personal seals in all areas of public life.

In this article, for the first time, more than twenty personal seals of beks / agalars, the highest clergy (kazis) of the historical Gazakh mahal (later - uezd) of the 18th-19th centuries, and short information about their carriers are presented.

Most of the texts have been read, which are mainly performed traditionally in Arabic and Persian, and their translations into Azerbaijani are presented.It is noted that these samples are not outside the tradition of using personal seals in Azerbaijan.

Исмаил Умудлу
Традиция пользования личных печатей в бывшем Газахском магале (уезде)

Резюме

Ключевые слова: *сфрагистика, личная печать, Газах, муфтий, Осман эфенди, Кешикчидаг, Ираклий, перстень-печать, Мингячевир*

Хотя сфрагистика изучающая печати (матрицы) и их оттиски на различных материалахи имеет, 300-летню историю, говорить о наличии в Азербайджане фундаментальных трудов в этой области, пока не приходится. При том археологические раскопки на территории нашей страны, средневековые источники по отечественной истории, архивные ресурсы, а также семейные архивы дают немало информации о традиции использования личных печатей во всех областях общественной жизни.

В данной статье впервые представляются более двадцати личных печатей беков/агаларов, высшего духовенства (казиев) исторического Газахского магала (позже - уезда) периода XVIII-XIX вв., и короткая информация об их носителей.

Тексты большинства в основном выполненных на арабском и персидском языках печатей переведены на азербайджанский язык. В статье отмечается, что данные образцы находятся в тесной связи с традицией использования личных печатей во всем Азербайджане.

Эльмира Мурадалиева*

Земельные договоры как исторический источник о механизме изъятия бакинских нефтеносных земель у местного населения

UOT 94 (479.24)

Ключевые слова: *земельные договоры, откупная система, контрагент, аренда, бакинские нефтеносные земли,экспроприация земель крестьян, попытка депортации мусульманского населения бакинских сел, Ахмед бек Агаоглу, Алимардан бек Топчибашев*

Документальным «наследием» нефтепромышленных предприятий является такая категория массовых источников, как частноправовые акты-договоры. Рубежом в развитии актовых материалов стали 60-70-е годы XIXв.- время проведения реформ, открывших дорогу для развития капитализма.

Массовость этого вида источников в делопроизводстве определялась самим характером капиталистического производства, когда проблема источников сырья, транспорта, сбыта порождала целую систему договорных отношений. Кроме массовости этой группе источников свойственны тематическая однотипность сведений (регламентируют отношения – права и обязанности договаривающихся сторон), единые принципы построения, коммерческий стиль, заключающийся в возможности наиболее сжатым образом изложить большее число фактов.

В данном комплексе массовых источников особую группу составляют земельные договоры нефтепромышленных предприятий за 1872-1920 годы. Почему с 1872 года? До российских завоеваний нефтяные колодцы Абшерона эксплуатировались бакинскими ханами. С утверждением русского господства в начале XIX в. это прибыльное дело становится казенным имуществом, находясь попеременно в откупе (1808-1824, 1826-1834, 1850-1872 гг.). Царское

*Профессор кафедры «История Азербайджана (для гуманитарных факультетов)» БГУ, доктор исторических наук; Melmira50@hotmail.com

правительство получало большие прибыли от откупа. Однако откупная система тормозила развитие нефтяного дела. Получая нефтяные колодцы на непродолжительное время, обычно на четырехлетие, откупщики не были заинтересованы в том, чтобы вкладывать в производство крупные капиталы, необходимые для введения новых технологий. Не было промышленного спроса на нефть. И только с отменой откупной системы в 1872 г. рассчищается дорога для свободного предпринимательства (8, с. 15-40).

Как правительственная статистика, так и статистика представительной организации нефтепромышленников – Совета Съезда бакинских нефтепромышленников (ССБН) разделяла нефтеносные земли по форме владения на три категории: казенно-общественные, частновладельческие земли и владения казны. Договоры позволяют раскрыть условия приобретения, а главное – процесс концентрации этих земель в руках крупных компаний.

Так, при аренде земли от сельских обществ вначале следовал приговор сельского схода о сдаче земли в аренду. Если земля сдавалась от имени крестьян, то в присутствии сельского старшины сход обсуждал просьбу своих сообщественников о выдаче им права передавать в аренду земельный участок. После этого сельское общество заключало арендный договор с подворными владельцами, в котором оговаривалось, что арендатору предоставляется право передать арендное пользование кому он пожелает. Именно это условие было использовано крупными нефтепромышленниками для приобретения казенно-общественных земель.

Большую заинтересованность крупные нефтепромышленники проявляли в приобретении частновладельческих (мюльковых) земель – т.н. «высочайше пожалованных», принадлежащих местной бекской знати и частично крестьянам-собственникам.

Условия земельных договоров с казной и частновладельцами – мюлькадарами во многом были сходны. Контрагентами нефтепромышленников по приобретению казенных земель чаще являлись Управление земледелия и государственных имуществ Бакинской губернии, окружной инженер II Кавказского горного округа, Кавказское горное управление (6, с. 10). Так же, как по договорам с частновладельцами, нефтепромышленники в отношении сданныхказенных земельбыли связаны обязательствами по добыче нефти. Однако и здесь были отступления. По ходатайству нефтепромышленников, Кавказское горное управление в последующем предоставляло им право уменьшить размер обязательной годовой нормы добычи, отсрочивало срок начальной добычи нефти на арендуемом участке. Если участок сдавался казной в аренду под поверхностное пользование, то в условиях аренды оговаривалось, что предоставленный под поверхностное пользование участок не должен давать арендатору каких-либо преимуществ перед другими лицами

в случае обращения этих участков под добычу нефти и арендатор не вправе был переуступать участок другим лицам.

Аренда обычно заключалась на длительный срок–24-49 лет, «с правом арендаторапо истечении контрактного срока требовать заключения нового договора».

Долгосрочная аренда нефтеносных земель ставила под сомнение сохранение за их владельцами, и даже за казной, права собственника нефтеносных земель. Например, право собственности казны на землю сводилось лишь к взиманию ренты, которая по сравнению с действительной стоимостью нефтеносных земель была фикцией. Казенные земли, проданные с торгов 1872 г., ничем не отличались от частновладельческих. Формально они считались находящимися в арендном пользовании за символическую плату. Так, по данным на 1906 г., казна получила от аренды этих участков 19300 руб., в то время как сами арендаторы выручили продажей добытой нефти не менее 15 млн руб. (6, с. 10).

Этообщий взгляд на земельные договоры, как исторический источник, раскрывающиймеханизм формирования новой формы собственности капиталистического предпринимательства на нефтеносных землях местного нанесения.

Представляет интерес политика царизма в отношении бакинских нефтеносных земель. По данным главноначальствующего гражданской частью на Кавказе в Бакинском уезде нефть имелась в надельных землях сельских обществ в размере 5190 десятин (5, док. 27, с. 137). Начиная с 1890 г., царское правительство приступает к массовой экспроприации земель крестьян в Бакинском уезде. Свои насильственные действия правительство прикрывало лживыми ссылками на непригодность данных земель в сельскохозяйственном отношении. По закону от 9 февраля 1890г., закрепленному затем Правилами об изъятии земель у крестьян от 20 февраля 1891г. и Правилами о нефтяном промысле от 3 июня 1892г., у государственных крестьян 11 селений Бакинского уезда изъяли 5325 дес. земли. Из них примерно 200 дес. нефтеносной земли еще в 70-80-е годы XIX века крестьянские общества, испытывавшие нужду в средствах для уплаты налогов, сдали по низкой арендной цене нефтепромышленникам (6, док. 30, 31, 32 и др.).

По правилам о нефтяном промысле от 3 июня 1892г., вся земля Абшеронского полуострова объявлялась заведомо нефтеносной и приобретать её от казны можно было только с торгов. Однако крупнейшим нефтепромышленникам удавалось получить без торгов значительную часть земель, ранее арендованных у крестьян. Остальные заведомо нефтеносные земли в размере примерно 1400 дес. постепенно были розданы в аренду компаниям как с торгов, так и без торгов (11, s. 49).

С начала XX в. ССБН (создан в 1884 г.) начал широкую кампанию за отдачу земель без торгов, что ускорило процесс изъятия нефтеносных земель у коренного населения и монополизациииих руках крупного капитала. ССБН в своей структуреимел Статистическое бюро, которое собирало промышленную статистику и осуществило ряд ценных изданий. Среди них ежегодные «Обзоры бакинской нефтяной промышленности» за 1891-1915 гг., издаваемые в Баку в 1892-1916 гг.Наряду с архивными документами, «Обзоры» также представляют большой интерес для изучения «судьбы» нефтеносных земель.

Каково было управление бакинскими нефтепромыслами? Надо отметить, что функции Бакинского городского общественного управления, введенного с 1878 г., не распространялись на промысловый комплекс, хотя последний органически вписывался в черту собственно города. Это исключало нефтепромышленный район из муниципальной организации Баку (4, с. 97). Как фиксируют источники, Балахано-Сабунчинский промыслово-заводской район представлял «один из видов вполне городского поселения». Так, в представлении заведующего акцизными сборами Закавказского края от 25 апреля 1900 г. подчеркивалось, что часть Бакинского уезда под названием «Балаханское полицмейстерство», в состав которого входили Балахано-Сабунчинско-Раманинская дача с селениями Сабунчу, Балаханы, Раманы и Забрат, по патентному сбору с питейных заведений отнесен к 4-му разряду. Между тем, благодаря нефтяной промышленности,по оборотам торговли эта местность находится в исключительных условиях в сравнении с остальной частью Бакинского уезда. Указанная местность соединена с Баку рельсовым путем и жизнь в ней нисколько не отличается от городской (9, л. 2 об.).

На XXVIII съезде нефтепромышленников (1909 г.) был заслушан доклад комиссии, избранной для выработки проекта общественного управления в промысловом районе. Главной идеей этого проекта являлось выделение промыслового района в самостоятельную земскую единицу, в район действия которой включалась площадь изъятых из пользования крестьян нефтеносных земель:три селения – Сабунчу, Балаханы, Раманы, береговая полоса дач Ахмедлы и Кешлы, на которой был расположен Белый город, но без селений Ахмедлы и Кешлы (10, с. 13). Основанием избирательного права в промысловом самоуправлении являлся налоговый ценз. Посуществу конструирование промыслового самоуправления должно было переложить на орган земского самоуправления постоянные расходы по содержанию полиции, расквартированию войск, строительству дорог и пр., причем предусматривалось участие в этих расходах многочисленных предприятий, не объединенных ССБН (8, с. 58). Однако, как и другие начинания, земское самоуправление так и не было введено. По-прежнему Бакинский промыслово-заводской район с «10-тысячным населением» оставался вне городской черты

во власти Балахано-Сабунчинского полицмейстерства и предпринимательской организации – ССБН.

Армянский экстремизм на Южном Кавказе, усилившийся в начале XX в. (подробно об этом см.: 1; 3),представлял угрозу и для депортации азербайджанцев с нефтеносных земель. Дело в том, что в начале XX в. с активизацией политического движения по всей Российской империи Баку превращается в общественно-политический центр не только Северного Азербайджана, но и всего Южного Кавказа. В этих условиях армянский экстремизм выливается в армяно-азербайджанское кровопролитие 1905-1906 годов, во время которого были разгромлены и подожжены многие нефтепромыслы. Пользуясь случаем, армяне решили переложить вину за поджоги на коренное население, называя его «разбойничьим элементом». Эта идея была подхвачена и местной администрацией в лице наместникаКавказа И.Воронцова-Дашкова и широко стал муссироваться вопрос о депортации мусульманского населения нефтепромыслов (7, с. 233).

Впервые эта идея о депортации мусульманского населения бакинских сел была озвучена в телеграмме наместника Кавказа на имя царя Николая II от 26 августа 1905 г.Откуда черпал наместник информацию для столь беспрецедентной акции по депортации мусульманского населения абшеронских сел? Ответ на этот вопрос лежал на поверхности: три ключевые организации торгово-промышленных кругов Баку были в руках армян – Съезд бакинских нефтепромышленников (П.Гукасов), Бакинское отделение Императорского русского технического общества (К.Хатисов), Бакинский биржевой комитет (С.Тагианосов)(7, с. 234).

Вопрос о выселении азербайджанцев из абшеронских селБалаханы, Сабунчу, Раманы, Забрат, Кешлы, Ахмедлы, Зых и др. был в повестке обсуждения и на совещании по восстановлению нефтяной промышленности в Петербурге, проходившем осенью 1905 г. под председательством министра финансов В.Коковцева. На это совещание от азербайджанской общественности были делегированы видные общественно-политические деятели Ахмед бек Агаоглу, Алимарданбек Топчубашев, Фаррух бек Везиров, нефтепромышленники Шамси Асадуллаев, Алиискендер Ашуров и др.А.Агаоглу в своих статьях и выступлениях неоднократно предостерегал об опасности установления гегемонии армян на Кавказе. Опубликовав статьи об армяно-азербайджанских отношениях, он взял на себя миссию защиты азербайджанцев от депортации и убеждения российской общественности в ошибочности возможного выселения (2, док. 60-62).

С позиции А.Агаоглу на совещании выступил и А.Топчубашев. В частности, он отметил: «Как ни велико значение нефтепромышленности, нельзя же игнорировать интересы жителей нескольких селений… Не надо

упускать из виду, что все предлагаемые меры ослабляют или даже уничтожают в этом районе присутствие мусульман, что может быть выгодным лишь с точки зрения армян, для которых такое удаление мусульман из нефтяного района равносильно установлению полного господства армян в нефтяном деле и даже образованию поселков исключительно с армянским населением… Местное население вправе ожидать от нефтепромышленников, получающих миллионы с этой земли, уделить хоть крохи этому населению за тот труд, который дает промыслам.

Не о выселении местного населения или ограничении его прав нефтепромышленниками надо думать, и о распространении среди населения школ и вообще просвещения, как это делается промышленниками в других промышленных центрах…» (2, с. 89).

Таким образом, первичная торгово-промышленная документация нефтепромышленных предприятий – земельные договоры позволяют раскрыть механизм концентрации нефтеносных земель крупным капиталом и российской казной. Однако этим не ограничивалась земельная политика царизма. Зачастую она была направлена, при подстрекательстве армянских торгово-промышленных кругов, на выселение коренного мусульманского населения из заведомо нефтеносных земель – абшеронских сел.

Источники и литература:

1. Армяно-азербайджанский конфликт 1905-1906 годов на страницах газеты «Нью-Йорк Таймс», Составители Н.Гезалова, Э.Амиров. Bakı, 2021.
2. Ахмед бек Агаоглу. Национальный вопрос на Кавказе. Сборник статей и документов / Составитель, автор предисловия, примечаний и комментариев Ф.Джаббаров. Баку, 2019.
3. Джаббаров Ф. Армянский экстремизм на Южном Кавказе: вторая половина XIX-начало XX в. Баку, 2018.
4. Мамедов М. К вопросу о самоуправлении в Бакинском нефтепромышленном районе /Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2020. Bakı, 2020.
5. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России. 1883-1914. Документы и материалы. Москва-Ленинград, 1961.
6. Монополистический капитал в Северном Азербайджане. Договоры как массовый источник по истории монополистического капитала в бакинской нефтяной промышленности. Сб. документов. Составитель Э.Б.Мурадалиева. Баку, 1989.
7. Мурадалиева Э. Конструирование Балахано-Сабунчинского полицмейстерства, попытка депортации азербайджанцев с

нефтеносных земель и роль Ахмед бека Агаоглу в её предотвращении /Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları. Bakı, 2-3 oktyabr, 2019-cu il.
8. Мурадалиева Э. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. Баку, 2005.
9. Российский государственный исторический архив: ф. 1153, оп. 1, д. 92.
10. Труды XXVIII съезда нефтепромышленников в г. Баку (30 ноября-16 декабря 1909 г.). Т. 1. Баку, 1910.
11. Muradaliyeva E. Das blut der erde-das erdöl von Aserbaıdschan und Geschıchte. Baku, 2019.

Elmira Muradəliyeva
Torpaq müqavilələri Bakının neftli torpaqlarının yerli əhalinin əlindən alınması mexanizmi haqqında tarixi qaynaq kimi

Xülasə

Açar sözlər: *torpaq müqavilələri, iltizam sistemi, kontraqent, icarə, Bakının neftli torpaqları, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşı*

Məqalədə tədqiq olunan torpaq müqavilələri kütləvi qaynaq kimi 1872-1920-ci illəri əhatə edir. Neftli torpaqlar 3 kateqoriyaya bölünürdü: icma (kəndlilərə məxsus), mülk və xəzinə torpaqları. İcarə adətən uzunmüddətli olur, 24-49 ili əhatə edirdi.Bakı qəzasında yerli kəndlilərin istifadəsində 5190 desyattin neftli torpaq var idi. 1890-cı ildən rus çarizmi bu torpaqların kütləvi şəkildə müsadirə etməyə başlamışdı.XX yüzülin əvvəlində Cənubi Qafqazda erməni ekstremizminin genişlənməsi ilə əlaqədar Bakının neft rayonundan azərbaycanlıların deportasiya edilməsi təhlükəsi yaranmışdı. Ancaq dövrün tanınmış ictimai-siyasi xadimlərinin – Əhməd bəy Ağaoğlunun, Əlimərdan bəy Topçubaşının və başqalarınınprinsipial mövqeyi bu deportasiyanın qarşısını almışdı.

Elmira Muradaliyeva

Land contracts on the mechanism of acquisition of Baku oily lands from the local population as a historical source

Summary

Key words: *land contracts, commitment system, counterparty, lease, Baku oily lands, Ahmed bey Agaoglu, Alimardan bey Topchubashi*

Land contracts as a mass source cover the years 1872-1920. Oily lands were divided into 3 categories: community (of villagers), property and treasury lands. The lease was usually long-term - 24-49 years. There were 5, 190 desiatins of oily land used by local villagers in Baku district. Since 1890, Russian tsarism has pursued a policy of mass confiscation of these lands. During the intensification of Armenian extremism in the South Caucasus in the early 20th century, there was a danger of mass deportation of Azerbaijanis from oily lands. However, the principled position of well-known socio- political figures of the time – Ahmad beyAgaoglu, Alimardan bey Topchubashi and others prevents this deportation.

Tahir Şahbazov*

XIX əsrdə xristian missioner təşkilatlarının Azərbaycandakı fəaliyyətinə dair

UOT 266.2

Açar sözlər: *Azərbaycan, missionerlik, Edinburq Bibliya Cəmiyyəti, kilsə, A.İ.Baryatinski*

Qacarlar İranı ilə imzalanmış 1813-cü il Gülüstan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrinin şərtlərinə əsasən, Azərbaycanın şimal hissəsini hərbi-syasi cəhətdən ilhaq edən çar Rusiyası, onutəkcə süngülərin köməyi ilə əlində saxlaya biləcəiyinə, İslama qəlbən bağlı avtoxton əhalinin hansısa yabançı dinə və etnik mənsubiyyətə malik bir imperiyanın hakimiyyətini rahat-rahat qəbul edəcəyinə heç də əmin deyildi. Bu diyarı tam olaraq "ram etmək" və imperiyanın ayrılmaz bir parçasına çevirmək üçün, xalqın mədəni-mənəvi dünyasına və hətta düşüncələrinə hakim olmaq, dini həyatın bütün sahələri üzərində dövlət nəzarətini bərqərar etmək də vacib idi. Həm işğalın gedişində və həm də sonra xristian etnosları (rus, erməni, yunan, polyak və s.) kütləvi şəkildə Azərbaycan torpaqlarına köçürərək, regionun etnodemoqrafik xəritəsinin dəyişdirilməsinə başlanması, burada xristian kilsələrinin və ibadət evlərinin geniş şəbəkəsinin yaradılması,xüsusilə xristianlığı təbliğ edən missioner təşkilatların fəaliyyətinə geniş meydan verilməsi və xristianlaşdırma işinin imperiyanın dövlət siyasətinin bir istiqamətinə çevrilməsi də bu məqsəddən irəli gəlirdi. Təsadüfi deyil ki, həmin təşkilatların fəaliyyətinə külli miqdarda vəsait ayrılır, onların Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında vaxtaşırı keçirilən qurultay və yığıncaqlarında İslama və müsəlmanlara qarşı mübarizə tədbirləri müzakirə edilir, xristianlaşdırma işinin metod və üsulları işlənib hazırlanırdı.

Bu məsələlərin şərhinə keçməzdən əvvəl "missionerlyin" əsas mahiyyəti, hədəfləri və qayəsi barədə qısacaməlumat verməyi faydalı hesab edirik.

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; tshahbazov.65@gmail.com

"Missionerlik", fransız dilindəki "missiya" sözündən olub, hərfi mənada "kiməsə nəsə etmək üçün verilən xüsusi tapşırıq" mənasındadır. İndiki halda "missionerlik" "başqa dindən olan insanları öz dininə çevirmək üçün yaradılan "dərnək", xüsusilə xristian olmayan ölkələrdə xristianlığı yaymağı qarşısına məqsəd qoyan "qurum" anlamına gəlir (13, s. 328).

Lakin "missionerliyin" daha dəqiq və dolğun tərifiməşhur amerikalı oreantalist və missioner, 1867-1952-ci illərdə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş Samuel M.Züemerə məxsusdur. O,demişdir:"...Xristianlaşdırmanın məqsədi insanları xristianlığı qəbul etməyə məcbur etmək deyil. Bir missionerin yerinə yetirməli olduğu ən mühüm vəzifə müsəlmanların qəlblərindəki iman və əqidəni boşaltmaqdır. Bunu etdikdən sonra məqsədə daha tez çatmaq mümkündür. Onun əsas metodlarından biri də qadınlardan istifadədir. Gənc müsəlman qadınlarını bütün mümkün hallarda məktəblərə getməsini təmin etmək lazımdır. Bu baş verərsə, məqsədə çatmaq daha asan olar. Çünki bu vəziyyət İslam cəmiyyətinin dəyişməsində və islami dəyərlərdən qurtulmasında mühüm rola sahib ola bilər. İkincisi, tələbələrə oxudulan kitablar İslama və Həzrəti Məhəmmədin (s.ə.v) peyğəmbərliyinə şübhə yaradan və onu baltalayan məlumatlarla doldurulmalıdır..."(12, s. 8).

Məhz bu prinsiplərlə silahlanan xristian dünyası əsrlər boyu İslama qarşı mübarizə aparmış, Misir başda olmaqla bütün müsəlman dünyasında xristianlığın bərqərar edilməsinin yol və üsulları üzərində baş sındırmışlar. Rusiya da belə ölkələrdən olmuşdur. Missionerlik institutunun yaradılması, qeyri xristian din və təriqət daşıyıcılarının (xüsusilə müsəlmanların) xristianlığa cəlb edilməsi ideyası Rusiya hakim dairələrində ən azı XVI əsrdən mövcud olmuş, sonrakı dövrlərdə tədricən bu ölkəninmüstəmləkəçilik siyasətinin əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir.İlk missioner təşkilatı hesab edilən "Osetin Ruhani Komissiyası" isə 1745-ci ildə (bəzi mənbələrdə 1744-cü ildə-red.) imperatriça Yelizaveta Petrovnanın (1709–1762-ci illər) təşəbbüsü iləKizlərdə (Şimali Qafqazda) yaradılmışdır. 1761-ci ildə "Komissiya"nın qərargahı Kizlərdən Mozdoka köçürülmüş və 1793-cü ildən 1799-cu ilə qədər"Mozdok-Macar Vikar Yeparxiyası"nın tərkibində mövcudluğunu davam etdirmişdir (27, s. 88). Lakin həmin ildə fəaliyyəti qənaətbəxş sayılmayan Mozdok yeparxiyası Müqəddəs Sinodun qərarı ilə ləğv edilmiş və onun bütün əmlakı (kilsələr, monastırlar və s.) Həştərxan yeparxiyasına birləşdirilmişdir. 1814-cü ildə isə Qafqazda islamın sürətlə yayılması ilə əlaqədar "Osetin Ruhani Komissiyası"nın fəaliyyəti yenidən bərpa edilmişdir (17, s.249 - 253). Bütövlükdə təşkilat, fasilələrlə 1860-cı ilə qədər, yəni təqribən 120 il ərzində fəaliyyət göstərmiş və dağlı xalqları, xüsusilə də osetinlər arasında missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində Qafqaz uğrunda iki böyük müsəlman dövləti ilə qanlı müharibə aparan Rusiya, "Osetin ruhani komissiyası" ilə yanaşı,xristianlaşdırma kampaniyasınadaha artıq təcrübəyə və "intellektual ekspansiya ənənələrinə" malik

Avropadan protestantlığı və katolikliyi təbliğ edən cəmiyyətləri də cəlb etdi ki, onlardan biri də əsası 1796-cı ildə presviterianlar tərəfindən qoyulmuşŞotlandiya və ya "Edinburq Bibliya cəmiyyəti"i idi."Cəmiyyət" üzvlərinin Qafqaza gəlişi biləvasitə imperator I Alersandrın istəyi və iradəsi ilə 1802-ci ildə Peterburq-Moskva-Həştərxan marşurutu ilə baş vermişdi. Henri Brunton, Aleksandr Paterson və İloram Harrisondan ibarət "Cəmiyyət"in ilk qrupu həmin ilin avqustunda Qafqaz xəttinin komandanı general K.Knorrinqin müşahidəsi altında quracaqları koloniyanın yerini müəyyənləşdirdilər (24, s. 15). 1802-ci il noyabrın 22-də təklif olunan şərtlərə uyğun Qafqaz bölgəsində qəsəbə salmaqla bağlıonlara rəsmi icazə verildi. İcazə sənədinin imzalanmasına qədərki 4 il ərzində isə şotland missionerlər Qafqaz xəttinin komandiri və mülki qubernatorunun himayəsi altında Beştau (Pyatiqorsk) yaxınlığında tatarlar türklərinə məxsus Karras kəndində qonaq qismində yaşadılar. İcazə sənədi25 dekabr 1806-cı ildə İmperator I Aleksandr tərəfindən imzalandı və 1807-ci ilin yazında şotland missionerlərə təqdim edildi. Bundan sonraKarrasdaəkinçilik və digər təsərrüfat işləri ilə məşğul olmaq üçünonlara geniş torpaq sahələri ayrıldı (24, s. 15-16;17, s. 468). Çünki Yevangelist təlimini və müqəddəs kitabları rus, fars və türk dillərindəçap edib yaymaq,müsəlmanvə bütpərəstləri xristian dininə cəlb etməklə yanaşı, şotland missionerlərin əsas məqsədlərindən biri də Həştərxan və Şimali Qafqazda əkinçilik, sənətkarlıq və fabrik istehsalını yaymaqdan ibarət idi.Mənbələrin yazdığına görə, çap etdikləri təbliğat xarakterli dini kitabları və Yevangelist təlimini müsəlmanlar arasında yaymaq məqsədilə"Cəmiyyət" üzvü olan iki missioner Xəzər dənizi sahili boyunca hərəkət edərək, hətta Bakıya qədər gəlib çıxmışdılar (17, s.312)

Qeyd etmək lazımdır ki, şotlandlar kənd təsərrüfatı, istehsal, yol infrastrukturu və s. sahələrdə böyük uğurlar əldə etsələr də, missionerlik fəaliyyətində elə bir ciddi nəticəyə nail ola bilmədilər. Belə ki, fəaliyyət göstərdikləri 33 il ərzində (1802-1835-ci illər) onlar şotland koloniyasında yaşayan cəmi 9 dağlı ailəsini və alman qadınlarına evlənmiş6 kabardiyalı kişini xristianlığın prorestantlıq məzhəbinəcəlb etdilər. Burada bizim üçün maraqlı olan məqam isəprotestantlığı qəbul edənlərinarasında (1823-cü ildə) məşhur azərbaycanlının – sonralar Aleksandr Kazım bəy adını almış Mirzə Məmməd Əli Kazım bəy və Aleksandr Dikson İzmayılov kimi tanınan Rəşid Əli İsmayılovun olmasıdır (17, s.312).

Bəzi məlumatlara görə,vəftiz (xaç suyuna çəkilmək) edildikdən sonra şotlandlar, İranda missionerlik fəaliyyətini həyata keçirmək üçün Mirzə Kazım bəyin xidmətlərindən istifadə etməyə çalışmışlar. Lakin bu cəhd Rusiya hakimiyyət dairələrində "Hindistandakı Britaniya kəşfiyyatı iləcasusluq əlaqələri yaratmaq istəyi" kimi qiymətləndirilmiş və Mirzə Kazımbəy Həştərxan və Qafqaz əyalətlərinin general-qubernatoru A.P.Yermolovun göstərişi ilə Omska sürgün edilmiş və illik 800 rubl maaşla Omsk Asiya məktəbində tatar dili müəllimi vəzifəsinə təyin olunmuşdur (16, s. 476-477). Lakin məlumatlara görə, Mirzə

Kazım bəy müəyyən səbəblər üzündən Omska gedib çıxa bilməmişdir (25, s. 82).

"Edinburq Bibliya cəmiyyəti" üzvlərinin Azərbaycanla bağlı fəaliyyətinə dair məlumatlar hələlik bundan ibarətdir. Əvəzində XIX əsrin 20-30 illərində Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş digər xarici missioner təşkilatı- "Xristianlığın Alman Cəmiyyəti"nin fəaliyyəti ilə bağlı kifayət qədər məlumatlar mövcuddur. Əvvəla, qeyd edək ki,"Cəmiyyət"in təsis yığıncağı 1815-ci il, sentyabrın 25-də Karl Fridrix Şpittlerin (1782-1867) rəhbərliyi altında Bazeldəki Müqəddəs Martin kilsəsi pastorunun evində keçirilmiş və bu yığıncaqda "Yevangelist Missioner İnstitutu"u yaradılmışdır. 1819-cu ildə institutun ilk buraxılışı olmuş və onun məzunları qarşısında Qafqazın bütpərəst və müsəlman əhalisi arasında xristianlığı təbliğ etmək,məktəb və mətbəələr açmaq, müxtəlif məzmunlu dini kitabları yaymaq vəzifəsi qoyulmuşdur (17, s. 319-320.)

1821-ci ilin avqustunda Bazel missionerləri Qafqazda koloniya yaratmaq xahişi ilə Rusiya hökumətinə müraciət etmiş və 1822-ci ilin yanvarında bu icazə onlara verilmişdir. Bütün Qafqazı, eləcə də Azərbaycanınbir çoxşəhər və qəsəbələrini dolaşan Avqust Ditrix və Felitsian Zarembanın missioner təşkilatının üzvləri nəhayət ki,1823-cü ildə Qarabağda - Şuşa şəhərində məskən salıbfəaliyyətə başlayırlar.Onlar tezliklə gimnaziya, mətbəə və s. yaratmaq üçün Şuşada geniş torpaq sahəsi alır və fəaliyyətlərini əsasən bu sahəyə yönəldirlər. Lakinşotlandlar kimi, onların da fəaliyyəti uğursuz olur. Belə ki,13 il ərzində (1822-1835-ci illər) bazellilər Qarabağda nəinki koloniya qura bilmədilər, eyni zamanda çox az sayda bütpərəst və ya müsəlmanı xristianlığa cəlb etməyə nail oldular. Açdıqlarıməktəbin də əsas kontingentinimüsəlman və büdpərəst xalqların nümayəndələri deyil, erməni gəncləri təşkil edirdi(17, s.320).

Bu vəziyyət erməni ruhaniliyini ciddi şəkildə narahat edir və onlar bu narahatçılıqlarını baron Rozenə yazdıqları məktubla çatdırırlar. Məsələ baron Rozenin daxili işlər naziri D.N.Bludova göndərdiyi 10 yanvar 1835-ci il tarixli, 17 saylı hesabatda da əksini tapır.Burada Bazel missionerlərinin"şotlandlardan da zərərli olduğu, koloniya qurmaq, müsəlman və bütpərəstləri xristianlığa cəlb etmək əvəzinə, erməni gəncləri arasında iş apardıqları"hakimiyyət nümayəndəsinin diqqətə çatdırılır, bunun arzuolunmaz nəticələrinin qarşısını almaq üçün "Cəmiyyət"in fəaliyyətinin qadağan edilməsi, onların dərhal xaricə və yaQafqazdakı alman koloniyalarının birinəgöndərilməsi xahiş edilir(17, s.319-320).

Məktubla tanışlıqdan sonra, Nazirlər Komitəsinin 1835-ci ilin iyul ayında keçiriləniclasında belə bir qərar qəbul edilir:

- Şuşada məskunlaşan Bazel missionerlərinəistənilən missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qadağan edilsin vəgələcəkdə onlara əkinçilik, fabrik istehsalı və sənətkarlıqla məşğul olmaq üçün şərait yaradılsın;

- Erməni din xadimlərinin şikayət və narazılıqlarını nəzərə alıb, erməni gənclərinonların məktəblərinə qəbulu dayandırılsın;

-Bu işlərə nəzarət Qafqaz dairəsi rəisinin Gürcüstanda yerləşən baş idarəsinin rəhbərinə həvalə edilsin (17, s. 321).

Bu qərara etiraz edən bazellilər baron G.V.Rozenə göndərdikləri 5 avqust 1935-ci il tarixli hesabatda yazırdılar ki, "biz müsəlmanları xristianlığa cəlb etmək və onların xristianlığa qarşı qərəzli münasibətini aradan qaldırmaq üçün bölgədə "Bibliya"nın təbliği ilə məşğuluq. Bu, bizim Almaniyaya göndərdiyimiz hesabat xarakterli məktublardan, eləcə də 1827-ci ilin payızında hərbi qubernator Sipyagina əlyazma şəklində verdiyimiz hesabatlardan da görünür....Hər hansı bir xalqın xristianlığı tam səmimiyyətlə qəbulu üçün dünyəvi təhsil kimi, uzun vaxt - onilliklər və hətta əsrlər tələb olunur. Xristianlığın zahiri, formal qəbulu ölkə üçün nə qədər faydalı deyilsə, kilsə üçün də bir o qədər arzuolunmazdır..." (17, s.321-322).

Bununla belə, 1835-ci ilin payızında həm Bazel missionerlərinin, həm də şotlandların fəaliyyətinə rəsmən qadağa qoyulur. Bazellilərin Şuşadakı mülkləri Baş idarənin Qarabağdan əldə etdiyi gəlirlərdən 11,328 rubl, 46 ¼ qəpik ödənilərək əllərindən alınır və bundan sonra onlar Şuşanı, bütövlükdə Qafqazı tərk edirlər (17, s. 331).

Lakin mənbələrin təhlili göstərir ki, Bazel missionerlərindən narazılıq təkcə ermənilərin şikayəti ilə bağlı olmamışdır. Onların Şuşa və Sankt-Peterburq mətbəələrində çap etdirdikləri təbliğat xarakterli materiallarınazlığı,bu materialların təyinatı üzrə düzgün bölüşdürülməməsi, tatar dilində (Azərbaycan dilində) isə ümumiyyətlə çap işinin yoxluğuda hakimiyyət dairələrində narazılıqlara rəvac vermişdir. Bu, baron Rozenin 1936-cı ildə daxili işlər naziri Bludova göndərdiyi 21 saylı məxvi məktubun məzmunundan da görünür:

"...1827-ci ildə Şuşa və Sankt Peterburq mətbəələrində ermənicə 11679, farsca 728, türkcə 147, ivrit dilində isə 100 kitab çap olunmuşdur. Ancaq bilirik ki, bu vilayətdə ermənilər müsəlmanlardan və büdpərəstlərdən xeyli azdır. Bütün Zaqafqaziyada və o cümlədən, Azərbaycanda ali təbəqə istisna olmaqla, heç kəs fars dilində danışmır. Müsəlmanların böyük əksəriyyəti əsasən tatar (Azərbaycan) dilində, qismən də ərəb dilində yazıb oxuyurlar. Dağlıların ümumiyyətlə fars dili haqqında təsəvvürləri yoxdur və onların da böyük əksəriyyəti tatar (Azərbaycan) dilində danışırlar. ...Amma bu dildə bir dənə olsun belə kitab çap olunmayıb" (17, s. 330).

Digər tərəfdən, Rusiya dövlətinin hakim elitasında xarici missioner təşkilatların fəaliyyətinə etimadsızlıq 30-cu illərdə deyil, daha əvvəl formalaşmışdı. Belə ki, hələ 1827-ci ilin yanvarında Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general A.P.Yermolov Daxili İşlər Nazirliyinə verdiyi hesabatında xəbərdarlıq etmişdi ki, Rusiya imperiyasının Qafqaz üzərində öz qüdrətini tam olaraq bərqərar etməsi üçün, yerli əhalinin pravoslavlıqdan başqa, xristianlığın heç bir konfessiyası haqqında təsəvvürü olmamalıdır. Bu səbəbdən də o, Şotlandiya və Bazel missionerlərinin fəaliyyətinə xitam verməyi, "yunan-rus inancını təlim edən xüsusi cəmiyyət"in

yaradılması ideyasını irəli sürmüşdü (17, s.319-320). Məlumatlara görə, Sankt Peterburqda bu ideya dəstəklənmiş və çar I Nikolay onun həyata keçirilməsini təmin etmək üçün xüsusi əmr də imzalamışdı. Lakin müxtəlif səbəblər üzündən həmin əmrin yerinə yetirilməsi uzanmış, ən sonda isə yerinə yetirilməmiş qalmışdı (23, s. 100-101).

Tanınmış Rusiya tarixçisi O.Kusznetsov isə çar administrasiyasının Avropa missioner cəmiyyətlərinin Qafqazdan çıxırılmasına səbəb olan etimadsızlığını,bu cəmiyyətlərlə erməni-qriqoryan kilsəsi arasında yerli əhalinin "qəlbi və ağlı" uğrunda gedən mübarizə"nin yekunu kimi səciyyələndirir, hansı ki, həmin mübarizədə erməni-qriqoryanlar qalib çıxırlar. Belə ki, onlar uzun illər ərzində apardıqları təxribat xarakterli fəaliyyət sayəsində imperiyanınQafqaz administrasiyası nümayəndələrinin gözündə protestant missionerlərin"qanunun və asayişin potensial düşmənləri" imiciniformalaşdırmağa müvəffəq olmuşdular" (25, s. 72).

Dövrə aid mənbələri araşdıran müəllifin araşdırmalarından o da məlum olur ki, 1887-ci ildə "Bazel Missioner Cəmiyyəti" qərargahının yerləşdiyi Cenevrəyə gələn bir qrup erməni tələbə Avropada Osmanlı, Rusiya və İranı düşmən elan edən ilk erməni siyasi partiyasını (terror təşkilatını – T.Ş.) - "Qınçaq"ı ("Zəng") yaradırlar. Partiyanın təsisçiləri və ilk rəhbərləri əslən Şuşadan olan Avetis Nazarbekyan (Lorenz) və onun həyat yoldaşı Mariam Vardanyan (Maro) idi. Onların Avropadakı təhsil xərclərini əmiləri - əslən qarabağlı, Tiflis taciri Melikazaryan ödəmişdir. Partiyanın yaradıcıları arasında Qabriel Kafayan (Şemavon), Ruben Xan Azat, Nikoli Matenyan və Qarabağ əsilli Mkrtiç Manuçaryan da var idi(25, s. 103). Belə məlum olur ki, onların hamısı XIX əsrin 30-cu illərində Şuşada fəaliyyət göstərmiş Bazel missionerlərinin məktəbini keçmiş və onlardan "bərələnmiş" ermənilərin varisləridir. Daha dəqiq desək, Bazel missionerlərinin Şuşada (eləcə də bütün Qarabağda) ermənilərin Avropa dini-siyasi mədəniyyətinə "inteqrasiyası" istiqamətindəaktiv fəaliyyəti bir və ya bir neçənəsil sonra olsa da, öz "bəhrəsini" vermiş vəonların türk və müsəlmanlara nifrət ruhunda yetişdirdikləri xristian millətçi-separatçılarXX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda türk dünyasının köksünə saplanmış qondarma bir erməni dövlətini yaratmağa nail olmuşlar. Bundan əlavə, İsveçrə missionerlərinin yetirmələri olan erməni yevangelistlər XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanın Şamaxı, Bakı, Şuşa, İrəvan, Eçmiədzin, habelə Türkiyənin Qars və başqa şəhərlərində intensiv təbliğat kampaniyası aparmışlar(22, s. 150).

Beləliklə, imperiya ərazisində xarici missioner təşkilatların varlığına son qoyan çarizm bütün nəzər-diqqətini Qafqaz xalqlarının, o cümlədən, azərbaycanlıların pravoslav xristianlığa cəlb edilməsi işinə yönəltdi. "Osetin dini komissiyası"nın fəaliyyətinə yenidən meydan verildi. Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə əlaqədar olaraq "Komissiya"nın qərargahı Mozdokdan Tiflisə köçürüldü və Gürcüstan ekzarxına tabe edildi. Yeni şəraitdə fəaliyyət sferası xeyli genişləndirilən"Komissiya"ya 7000 gümüş rubl həcmində büdcə təyin edildi,

sərəncamına xeyli sayda keşiş, bələdçi və silahlı kazak dəstəsi verildi, həmçinin yerli icma rəhbərlərini ələ almaq məqsədilə illik 1500 gümüş rublpul vəsaiti(müxtəlif hədiyyələr almaq üçün) ayrıldı (17, s. 406-407).

Pravoslav-xristian missionerlərə ilk növbədə Azərbaycanın şimal-qərb bölgələrində - ingiloylar arasında aktiv və intensiv təbliğat aparmaq tapşırılmışdı. Belə ki, hərbi-siyasi baxımdan olduqca strateji mövqeyə sahib bu bölgəni tam olaraq nəzarətdə saxlamaq üçün imperiya rəhbərlyi işğalın ilk günlərindən etibarən özünü "zorla müsəlmanlaşdırılan" ingiloyların himayədarı kimi təqdim edir, "itirilmiş hüquqlarının bərpası" adı ilə onları öz tərəfinə çəkməyə və digər etnoslara qarşı mübarizədə istifadə etməyə çalışırdı (9, s. 91).

Lakin hadisələrin təhlili göstərir ki, o zaman (XIX əsrin 20-ci illəri) Əhməd-xan-sultan və onun oğlu Alxaz-bəyin mübarizəsi, eləcə də əhalinin bu məsələdə istəkli olmaması səbəbindən xristianlaşdırma cəhdləri bu dəfə də Car-Balakən bölgəsində uğur qazanmamışdı (16, s. 427). Nəticədəçarizm xristianlaşdırma işini müəyyən müddətə təxirə salmalı olmuş və məsələ bir də 1830-cu ildə - Car-Balakən camaatlığının tamamilə itaətə alınmasından sonra gündəmə gətirilmişdi (10, s.55-63). Lakin bu dəfə də elə bir ciddi "uğur" əldə edilməmişdi və komissiya 1830-1834-cü illər ərzində, 30 minlik Car-Baləkən bölgəsində cəmi 32 nəfər müsəlmanı xristianlaşdırmağa nail olmuşdu (17, s.249). Mövcud vəziyyət təbii olaraq Qafqaz komandanlığını bu işə daha ehtiyatla və təmkinlə yanaşmağa məcbur edirdi. Artıq missionerlərə tələskənliyə yol verməmək tapşırılır, yerli şəraiti və əhalinin xristianlığa münasibətini nəzərə almağı tövsiyyə edilirdi.

Lakin XIX əsrin 30-cu illərinin sonunda Şimali Qafqazda müridizm hərəkatının güclənməsi və Qafqazdakı hərbi qüvvələrinin böyük hissəsinin dağlılara qarşı mübarizəyə cəlb olunması,çarizmi ingiloyların xristianlaşdırma işini bir daha arxa palana keçirməyə məcbur etmişdi. Başqa sözlə desək, Car-Balakənin strateji əhəmiyyətini və müridizmin bu bölgədə güclü təsirə malik olduğu nəzərə alan Qafqaz komandanlığı, dağlılara qarşı mübarizənin gedişində pravoslavlaşdırma siyasətində müvəqqəti fasilə verməklə, yerli əhalini qıcıqlandırmamağa çalışırdı (10, s.99).

Məsələ növbəti dəfə əsrin 40-cı illərinin sonlarındaaktuallaşır. Bu zaman artıq İlisu sultanı Danialın başlatdığı üsyan (1844-cü il) yatırılmış, İlisusu sultanlığı ləğv edilmiş və "İlisu nahiyəsi" adlandırılaraq Car-Balakən hərbi dairəsinə birləşdirilmişdi. Sultanın və onunla bərabər olan bəylərin əmlakı isə müsadirə olunaraq dövlətin sərəncamına keçirilmişdi (1). Belə bir şəraitdə bölgənin xristianlaşdırılması üçün əlverişli sosial-siyasi şəraitin yarandığını zənn edən çarizm, bu istiqamətdə fəaliyyətini xeyli aktivləşdirdi. 1849-cu ildə Qafqaz canişini M.S.Vorontsovun öz həyat yoldaşı ilə Qax kəndinə gəlişi,bəzi ingiloy nümayəndələrini şəxsən vəftiz etməsi,xristianlığın qəbulu müqabilində onlara çoxlu güzəştlər vəd etməsi hakim elitanınbu bölgənin xristianlaşdırılması məsələsində nə dərəcədə maraqlı və israrlı

olduğunu göstərirdi. Təsadüfi deyil ki, bu məqsədlə onlar zorakı və təzyiq metodları ilə yanaşı, aldatma, həvəsləndirmə və ya şirnikləndirmə kimi bütün mümkün vasitələrdən gen-bol istifadə edirdilər. Məsələn, A.İ.Baryatinskinin təklifinə və Senatın 6 dekabr 1859-cu il qərarına əsasən,pravoslavlığı qəbul edən hər bir qeyri-rus vətəndaşın dövlət-hüquqi statusu avtomatik olaraq artırdı. O, rus adamı üçün nəzərdə tutulan bütün hüquq və imtiyalaraavtomatik sahib olur, torpaqdan pulsuz istifadə hüququ qazanır,6 il müddətinə bir çox vergi və rüsumlardan azad edilirdi (23, s. 1349; 6).

Missioner-keşişlər hətta həbsxanalarda - məhbuslar arasında da təbliğat aparırdılar. Dövlət Şurasının 6 aprel 1849-cu il tarixli qərarı ilə xristianlığı qəbul edən məhbusların cəzaları yüngülləşdirilir və ya birdəfəlik azad olunurdular. Bundan imtina edənlər isə Sibirə sürgünə göndərilir, təqiblərə, işkəncələrə və digər cəza növlərinə məruz qalırdılar. Yeri gəlmişkən imperiya ərazisində geniş tətbiq olunan bu təcrübə 1860-cı illərin məhkəmə islahatına qədər qanunvericilikdə qalmaqda idi və yalnız 24 mart 1866-cı il tarixli çar fərmanı ilə ləğv edilmişdi (20, s. 88).

Görülən bütün bu tədbirlər şübhəsiz ki, tədricən öz "bəhrəsini" verir və xristianlığı qəbul edənlərin sayı getdikcə artırdı. Məsələn, mənbələrdə1851-ci ildə Car-Balakən mahalında 1200 ingiloyun xristianlığı qəbul etməsi haqda məlumtlar vardır (18, s. 898-899). Keçmiş İlisu sultanlığınınQax, Əlibəyli, Korağan, Kötüklü, Meşəbaş kəndləri tamamilə, Şotavar kəndində isə bir neçə ailə xristianlığa keçmiş, üstəlik Qax, Əlibəyli və Qorağan kəndlərində kilsələr açılmışdı. 1858-ci ilə qədər Tasmalı, Zəyəm, Lələ Paşa, Marsan və Yengiyan kəndləri əhalisinin də bir qismi xristianlığı qəbul etmişdi (30, s. 94).

Xristianlığa keçənlərinsiyahıları tərtib edilir və həmin siyahılarda onların müsəlman ad-familiyaları ilə yanaşı, yeni qəbul etdikləri xristian ad-soyadları, nə zaman və kim tərəfindən vəftiz edildikləri də qeyd olunurdu (10, s. 103). Məsələn, 1850-ci ilin oktyabrın 5-də 8 nəfər Qax sakini Tiflisdəki Sion baş kilsəsində keşiş İoakim Romanov tərəfindən xaç suyuna çəkilmiş və onlara xristian adları verilmişdi (məsələn, Əli baba - İoann, Durmuş Əli – Georgi, Qədir – Qavril, Xəlil – Mixail, Əhməd-Nikolay, Bədir – Konstantin, İbrahim Xəlil – Semyon və s.) (1; 10, s.101-102).

Əvəzində hər hansı bir xristianın islamı qəbul etməsi faktı qəzəblə qaşılanır və hakimiyyət dairələrində ciddi təşviş doğururdu. Məsələn, Məlik Zurb adlı birinin islamı qəbul etməsini xristianlığa "xəyanət" kimi qiymətləndirəngeneral Yermolov əlaltısı Mədətova göndərdiyi 12 avqust 1822-ci il tarixli məktubunda yazırdı: "Andını pozaraq müsəlmançılığa qayıtdığına görə, onu (Məlik Zurbu) ağac parçası ilə döymək, mallarını müsadirə etmək, məhkəmə vasitəsilə üç uşağını qohumu Postom bəyin vasitəsilə xristianlıqda qalan anasına vermək və dillərindən heç vaxt müsəlmançılığa girməyəcəkləri barədə iltizam almaq lazımdır" (16, s. 847). Belə misalların sayını artırmaq da olar.

Bütün bunlara baxmayaraq "Osetin ruhani komissiyası"nın fəaliyyətihakimiyyət dairələrini qane etmədiyindən, onlar bu məsələnin köklü surətdə həlli üçün yeni üsul və vasitələr axtarırdı.Problem 1857-ci ildə Qafqaz canişini, feldmarşal, knyaz A.İ.Baryatinskinin timsalında "həllini tapdı". Belə ki, o, həmin ilin dekabrında çara təqdim olunmaq üçün V.P.Butkovun adına göndərdiyi məktubda Qafqazı tam olaraq ram etməyin, onu Rusiya dövlətinin ayrılmaz bir parçasına çevirməyin yol və üsullarını göstərirdi. "İnanca qarşı ancaq inancla mübarizə aparmaq olar" - deyən A.İ.Baryatinskiyə görə, yerli əhaliyə hərbi və mülki vasitələrlə yanaşı, pravoslav xristianlığın əsasları ilə də təsir göstərmək lazımdır. Həm də bu üsullar kompleks şəkildə və eyni zamanda həyata keçirilməli, biri digərini tamamlamalıdır. Çar canişininin təbirincə desək, "dağlı xalqlarının vəhşi davranışlarını yalnız bu yolla yumşaltmaq və yaxşılaşdırmaq olar" (23, s. 113).

A.İ.Baryatinskinin ideyası çar I Aleksandr tərəfindən də bəyənildi və ona yeni bir missioner təşkilatın yaradılması ilə bağlı tapşırıq verildi. Beləliklə, 1860-cı il iyunun 9-da "Qafqazda pravoslav xristianlığın bərpası Cəmiyyəti" missioner təşkilatı elan edildi və nizamnaməsi təsdiq olundu (17, s.249-252)."Cəmiyyət" Rusiya imperiyası ərazisində ruhani idarəsinə deyil, birbaşa hakimiyyət strukturlarına tabe olan ilk missioner təşkilatı kimi fəaliyyətə başladı. "Cəmiyyət"in mərkəzi qərargahı kimi Tiflis şəhəri seçildi.

Yeni missioner təşkilatın yaradılmasıilə əlaqədar olaraq, 1860-cı ilin oktyabrında A.İ.Baryatinskinin sədrlik etdiyi "Müvəqqəti komitə"nin təklifi ilə "Osetin ruhani komissiyası" ləğv edildi və onun bütün əmlakı, o cümlədən, 238174 rublluq pul vəsaiti "Qafqazda pravoslav xristianlığın bərpası Cəmiyyəti"nin hesabına keçirildi. Bundan başqa, xristianlığın bərpası və yayılması məqsədilə yaradılan çoxsaylı dərnəklər də iki il ərzində təxminən 31876 rubl məbləğində vəsait toplayıb onun nəfinə keçirdilər. "Cəmiyyət"i öz himayəsinə götürmüş imperartiriçə Mariya Aleksandrovna şəxsən 120758 rubl vəsait ianə etdi. Beləliklə, az bir müddətdə "Cəmiyyət"in kapitalı o dövr üçün çox böyük bir rəqəmə - 401435 rubla çatdı (29, s. 119-120).

Yeni yaradılan "Cəmiyyəti"nin qarşısındayerlərdə kilsələrin, monastırların, prixodların tikilməsi və maddi təminatı, kilsələrin nəzdində məktəblərin açılması, ruhani seminariyalarınınyanında xüsusi siniflərin təşkili, misssionerlərin yerlərə göndərilməsi, müqəddəs yazıların və dini kitabların yerli xalqların dillərinə tərcümə edilməsi və s. bu kimi vəzifələr qoyulmuşdu (29, s.114).

Dövrə aid mənbə və ədəbiyyatda az bir zaman içində "Cəmiyyət" tərəfindən xeyli sayda müsəlmanın vəftiz edildiyi və pravoslav xristianlığa döndərildiyi haqda məlumatlar əksini tapsa da, araşdırmalar həminməlumatlarınəksər hallarda qeyri-dəqiq, ziddiyyətli və şişirtmə olduğunu, statistika xatirinə uydurulduğunu təsdiq etməkdədir. Bu fakt hətta yüksək rütbəli çar məmurlarının imperiya paytaxtına göndərdikləri hesabat və raportlarda da etiraf olunmuşdur. Məsələn, həmin raportların

birində deyilir: "...Əldə olunan natamam məlumatlar belə güman etməyə əsas verir ki, nəinki inzibati şəxslər, ruhanilərin özləri də əcdadlarının dininin qorunması işini sərt, müxtəlif cəza metodlarını tətbiq etməklə həyata keçirməyə çalışır və sanki bu işdə fərqlənmək məqsədi güdürlər. Busəbəbdən xaç suyuna çəkilənlərin siyahısına pravoslavlıqdan dönənləri və hətta müsəlman dininin daşıyıcılarını da daxil edirlər" (2). Belə olan halda 1861-cü il üçün Zaqatala dairəsi ingiloylarının xeyli hissəsinin xristianlaşdırılması haqda verilən rəsmi məlumatların obyektivliyi də şübhə doğurur.

Əvəzində xristianlaşdırma kampaniyası vaxtaşırı olaraq bölgə əhalisinin ciddi narazılığına səbəb olur və bəzən bu narazılıqlar byüyüb silahlı çıxışlara çevrilirdi. Məsələn,1863-cü ildə Əliabad kəndinin müsəlmançılıqda qalmış ingiloy əhalisi Hacı Murtuzun başçılığı altında üsyan qaldırdı. Üsyan tezliklə Tasmalı, Zəyəm, Lələ Paşa, Marsan və Yengiyan kəndlərinə də yayıldı. Mahalın başçısı knyaz Şalikov öldürüldü və xristianlığı qəbul etmiş ingiloyların kütləvi şəkildə İslamaqayıdışı prosesi getdi. Korağan kəndinin sakinləriisə 1855-ci ildə Rusiya hökuməti tərəfindən tikilən kilsənin yanında məscid inşa etməyə başladılar (26, s. 96).

Hakimiyyət orqanları üsyançılara qarşı sərt cəza tədbirlərinə əl atırdı. Belə ki, Korağan məscidinin qapaları bağlandı və bura gəlib müsəlman ayinlərini yerinə yetirənlər nəzarətə götürüldülər. Lakin bu cür sərt tədbirlərin yerli əhali arasında növbəti narazılıq dalğasına səbəb ola biləcəyini nəzərə alan Zaqatala qəzasının yeni başçısı Stoletovin təklifi iləzorla xristianlışdırılan ingiloyların 1 il ərzində yenidən islama qayıtmasına icazə verildi.Nəticədə zorla xristianlaşdırılmış əhali kütləsinin bu dini tərk etmə prosesi daha da sürətləndi. Nəticədə az vaxt içində bölgədə yeddi pravoslav kilsəsi bağlandı. Mahalın yalnız Qax və Əlibəyli, qismən də Qorağan kəndlərinin sakinləri xristianlıqda qaldılar (26, s. 96-97).

1881-ci ildə zorakı xristianlaşdırmanın fəal iştirakçılarından olan dairə rəisi Serafimoviçin yerli müsəlmanlar tərəfindən qətli, Qafqaz komandanlığını bu siyasətdən əl çəkməyə məcbur etdi. 1882-ci ildə Tasmalı kəndindin xristianlığa keçmişdahabir qrupu (11 tüstü) islama qayıtdı (26, s. 97; 3). Yeri gəlmişkən, bu hadisə"Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyəti"nin 50 illik fəaliyyətinə həsr olunmuş hesabatda da əksini tapmış və həmin sakinlərin kənardan heç bir təzyiq olmadan, özşəxsi istəkləri ilə islama qayıtdıqları qeyd olunmuşdur (29, s. 17).

Əslində zorakı metodlarla xristianlaşdırılan adamlarda bu dinin göstərişlərinə əməl etmir, əvvəllər olduğu kimi, müsəlman qayda-qanunu ilə yaşamaqda davam edirdilər. Vəziyyəti şərh edən ingiloy kilsələrinin keşişi Okropiridze bununla bağlı yazmışdır: "...Bir neçə nəfəri çıxmaq şərtilə, əhali demək olar ki, kilsəyə getmir. Onlar əvvəlki kimi, müsəlman adları ilə çağırılır, öz xristian adlarını isə bilmirlər... Məzar daşılarının üstünü belə azərbaycanca yazırlar" (4).

XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində xristianlaşdırma kampaniyasında növbəti

fəallıq müşahidə olunmağa başlayır. Lakin bu mərhələdə artıqcəza tədbirlərinin, zorakı üsul və metodların tədricən "maarifləndirmə və təbliğat işi" ilə əvəzləndiyini görürük. Belə ki, əhalidə xristianlığa maraq oyatmaq, xristian dini ədəbiyyatını mütaliə etmək vərdişlərini aşılamaqüçün "Cəmiyyət" tərəfindən kilsə məktəblərinin nəzdində kitabxanalar açmaqqərara alınır vəbu məqsədlə arximandrit Leonid, iqumen Kiril və Maminayşvilidən ibarət xüsusi komissiya təşkil edilir (28, s. 19). Bu kitabxanlar "Serkovnıye vedomosti", "Russkiy palomnik", "Rukovodstva dlya selskix pastırey", "Vestnik qruzinskoqo ekzarxata", "Ray qruzinskix serkvey" kimi dövrün təbliğat xarakterli dini nəşrləri ilə vaxtlı-vaxtında təmin olunurdular (5).

Bundan əlavə, xristianlığın təbliği məqsədilə yerlərdə bazar günü məktəbləri,müntəzəm xalq qiraətləri və məşğələ kursları təşkil edilirdi (28, s. 18). Gənclərə pravoslav xristianlıq ehkamlarının aşılanması üçün Qax kilsəsinin nəzdində qızlar, Əlibəyli kilsəsinin nəzdində oğlanlar üçün prixodlar açılmışdı. Qorağan kilsəsinin nəzdində fəaliyyət göstərənprixod isə qarışıq olub, həm qızlar, həm də oğlanlara xidmət edirdi (6).

Bundan əlavə, 1897-ci ildə missioner Taras İlminitski tərəfindən Kazan tatarları üçün hazırlanmış əlifba nümunəsində Zaqatala dairəsi əhalisi üçün rus hərflərindən ibarət xüsusi əlifba hazırlandı və iki kitabçadan ibarət "Qafqaz tatarları üçün ilk məlumat kitabçası" ilə birlikdə bütün kilsə prixod məktəblərinə paylandı (28, s. 162).İlminitskinin ən böyük "xidmət"ərindən biri də 1895-ci ildə Qax kilsəsinin nəzdində antimüsəlman ruhlu ədəbiyyatın təşviq olunduğu kitabxana təşkil etməsi və bu kitabxanadan istifadənin xüsusi "Qaydalar"nı hazırlaması olmuşdu (33). Lakin kitabxana müsəlman əhalinin etirazlarından sonra - 1899-cu ildə Suxumiyə köçürüldü.

"Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyəti" XX əsrin əvvəllərində də fəaliyyətini davam etdirirdi. Lakin 1917-ci ildə Rusiyada baş verən inqilabi hadisələr – çarizmin devrilməsi və hakimiyyətin bolşeviklərin əlinə keçməsi ilə çar dövrünün əksər hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları kimi, bu"Cəmiyyət"in fəaliyyətinə də son verildi.

Məlum məsələdir ki, çarizmin uzun illər ərzində yürütdüyü ruslaşdırma və xristianlaşdırma kampaniyası xristianların dini tələbatının ödənilməsinə xidmət edənkilsə və ibadət evlərinin geniş şəbəkəsinin yaradılması ilə müşaiyət olunurdu. Doğrudur,rusların Azərbaycandapeyda olması daha əvvəlki illərə təsadüf etsə də, kilsə təşkilatı olaraq Rus Pravoslav Kilsəsinin Azərbaycandakı tarixi 1815-ci ildən - rus ordusunun Şamaxı quberniyasındakı baş komandanı N.F.Rtişşevin əmri ilə Qız qalasının yanında, köhnə bir məscidin bazasında "Möcüzə göstərən Nikolay çasovnayası"nın təşkili ilə başlanmışdır (11, s. 21). Kilsənin keşişi vəzifəsinə Tiflisdən ezam edilən pravoslav ruhani David İvanov təyin olunmuşdu. Kilsə binası çox köhnə olduğundan və dağılıb yararsız vəziyyətə düşdüyündən 1869-cu ildə bağlanmış, yalnız 1892-ci ildə isə təmir olunaraq sövməyə (kiçik kilsəyə)

çevrilmişdir.

1850-1858-ci illərdə isə İçərişəhərdə - hərbi qaubvaxtının və Şamaxı darvazasının yanında inşa edilən yeni "Müqəddəs Nikolay" kilsəsi istifadəyə verilmiş, Bayıl donanma və hərbi dairə kilsələri fəaliyyətə başlamışdır (34, s. 11-12, 18-19).

1888-1898-ci illərdə, yəni on il ərzində Bakıda inşa edilən "Aleksandr Nevski" kilsəsi isə nəinki Azərbaycanın, bütün Cənubi Qafqazın ən böyük rus-pravoslav kilsəsi idi. Kilsənin özülünün qoyuluşu mərasimində imperator III Aleksandr və onun ailə üzvləri, o cümlədən vəliəhd (sonralar çar olmuş II Nikolay) iştirak etmişdilər. Arxitektura üzrə akademik Marfeldin layihəsi ilə tikilən bu kilsənin hündürlüyü günbəzindəki xaçla bilikdə 81 metr, ibadət zalının uzunluğu 55 metrdən çox, eni 45 metrə yaxın, daxili hündürlüyü isə 36 metr idi. Divarları zəngin rəsmlərlə bəzədilən kilsənin baş günbəzi qızıl suyuna tutulduğundan, yerli əhali arasında ona "Qızıl kilsə" də deyilirdi (34, s. 21-30). Kilsə binası 1937-ci ildə dağıdılmışdır.

XIX əsrdə Bakıda tikilən kilsələr sırasında "Ağ şəhər" ərzisində - Şibayev zavodunun nəzdindəki "Misirli Makari" (1899-cu ildə tikilib), Bakı həpsxana qalasındakı "Miro Likiyski" (1898-ci ildə tikilib), Balaxanı-Sabunçu neft mədənlərindəki "MüqəddəsVarfolomey" (1903-cü ildə tikilib), Bayıl donanmasının "Mitropolit Aleksey" (1871-ci ildə tikilib), Salyan polkunun "Arxangel Mixail" və s. qeyd etmək olar (11, s. 22). XX əsrin əvvəllərinə aid məlumata görə, şəhərdə 18 rus pravoslav kilsəsi fəaliyyət göstərmişdir (7).Bu sıraya erməni, polyak, alman və başqa xristian dindarların ibadəti üçün də tikilən kilsələri – alman katoliklərinin kostyolunu (indiki Şəhriyar adına klubun yerində), polyak katoliklərinin kostyolunu (indiki Kamera və Orqan musiqi zalının binası), "Müqəddəs Qriqoriy"erməni-qriqoryan kilsəsini də əlavə etsək, uzun bir siyahı alınar.

Kilsələrin nəzdində adəti üzrə xüsusi kilsə-prixod məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. 1904-cü ildə təkcə Bakı quberniyasının 28 belə məkəbində 1101 şagird təhsil alırdı ki, onların da 896-ı rus-pravoslav, 120 təriqətçilər, 28-i müsəlman, 8-i katolik, 7-i yəhudi, 8-i protestant, 22-i erməni qriqoryan dininin daşıyıcılarının nümayəndələri idilər (34, s. 82).

Bakıdanəlavə, Azərbaycanın digər şəhər və bölgələrində də xristian kilsələrinin tikintisi geniş vüsət almışdı. Belə ki,hələ 1820-ci ildə Dərbənddə ilk rus pravoslav prixod kilsəsi istifadəyə verilmişdi. 1823-cü ildə general Yermolovun göstərişi ilə şəhərdəki mahal məscidi "Müqəddəs Georgi" pravoslav kilsəsinə çevrilmişdi. Şamaxıda rus ordusunun hərbi dairə komandanlığı yaradıldıqdan sonra –1843-cü ildə isə Şamaxı şəhər kilsəsi inşa edilmiş və onun ilk baş keşişişi vəzifəsinə Porozov və batalyon keşişi Vakulovski təyin olunuşdular (34, s. 82).

Şamaxıda ilk fundamental rus-pravoslav daş kilsəsinin binasının inşası 1851-1858-ci illərə təsadüf edir. "Müqəddəs Nikolay" adalanan bu kilsə1859-cu il

zəlzələsində dağılmış və sonralar onun yerində "Dəmiryol kilsəsi"adlanan yeni kilsə tikilmişdir. Bundan başqa, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Şamaxı qəzasının Altıağac kəndində, Quba qəza mərkəzində və bu qəzanın ruslar yaşayan doqquz kəndində, habelə Göyçay qəzasının yeddi kəndində də rus-pravoslav kilsələri fəaliyyət göstərirdi (21, s. 42-43; 8).

1839-cu ildə 21-ci nizami rus batalyonu tərəfindən Lənkəran şəhərində tikilən taxta kilsə, 1889-cu ildə mühəndis Bilfeldin layihəsi əsasında tikilən "Mixail Arxangel" kilsəsi, "Müqəddəs Mariya Maqdalina" daş kilsəsini, qəzanın Mixaylovka kəndində memar Marçenkonun layihəsi əsasında rus üslubunda tikilən məbəd (1869), Novoqolitsino kəndindəki "Müqəddəs Möcüzə yaradan Nikolay" məktəb-kilsə (1903), Göytəpədə Sərhəd qoşunlarının 6-cı dairəsinin Ələhiddə Korpusunun Bakı briqadasının "Aleksandr Nevski" kilsəsi (bu ibadət yeri 1898-ci ildə Bakıdan Göytəpəyə köçürülmüş, 1906-cı ildə yenidən Bakıya qaytarılmışdır) və s. Bakı quberniyasında xristian-pravoslavlara xidmət edən ibadətgahların tam olmayan sıyahısındadır. Həmin siyahıda isə 40-dan artıq ibadətgah olmuşdur (34, s. 145 – 172).

Bunlardan əlavə,XIX əsrdə Gəncədə (Aleksandr Nevski Baş kilsəsi), Zaqatalada (Hərbi kilsə, XIX əsr), Şəkidə (V-VI əsrlərə aid olan "Dairəvi" alban məbədinin bazasında "Nuxa Üçmüqəddəs kilsəsi", 1863-cü il), Ordubadda (Hərbi kilsə, 1829-cu il), habeləCar-Balakən mahalının və keçmiş İlisu sultanlığının kəndlərində (Tasmalı, Zəyəm, Lələ Paşa, Marsan, Şotavar, Mosul, Əliabad, Kürmük, Meşəbaş və s.) də çox sayda kilsələr tikilib istifadəyə verilmişdi (26, s. 97). Xristian ibadətgahları arasında xeyli sayda çasovnyalar, ev kilsələri, hərbi kilsələr, dua evləri və başqa xristian ibadətgahları da var idi.

Lakin nə çoxsaylı xristian missioner təşkilatlarının fəaliyyəti, nə dərus çarizminin bütün XIX əsr ərzində təzyiq, təqib, güzəşt, imtiyaz və digər üsul və metodlara əsaslanan xristianlaşdırma siyasəti arzuolunan nəticələri vermədi. İmperiya rəhbərlərinin Azərbaycanı qondarmabir ideyanın - "xristian qardaşlığı"nın hökm sürdüyü imperiya ucqarına çevirmək cəhdi baş tutmadı. Azərbaycan xalqı İslamı onun mənəvi dünyasına –inam və inanclarına, adət-ənənələrinə, bütövlükdə yaşam tərzinə yabançı olan bir dinə dəyişmədi, islami dəyərlərin onun üçün yalnız dini birliyin deyil, artıq həm də milli identikliyin bir göstəricisinəçevrildiyini sübut etdi. Təsadüfi deyil ki, çox keçmədən total xristianlaşdırmanın ən ardıcıl tərəfdarları belə, imperiya ərazisində yaşayan bütün xalqları vahid hüquqi və mədəni-ideoloji bir məkanda birləşdirmə ideyasının mənasız və perspektivsiz olduğuna inanmağa başladılar.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 866, s. 2, iş 11, v. 15 arx.
2. ARDTA, f.125, s.1, iş 142, v.17-17 arx.
3. ARDTA, f. 579, siy. 1. iş 3, v. 16-17.
4. ARDTA, f. 579, siy.1, iş 3, v. 12.
5. ARDTA, f.579, siy.1, iş 3, v.6 arx.
6. ARDTA, f. 579, siy.1, iş 3, v. 14.
7. ARDTA, f. 46, siy. 3, iş 458, v. 32.
8. ARDTA, f. 579, siy.1, iş 3, v. 1-7.
9. Əliyev Ş. Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətində ingiloyları xristianlaşdırmaq cəhdləri //Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2002, № 2.
10. Əliyeva İ. İngiloylar: zorakı xitianlaşdırmaya və gürcüləşdirməyə qarşı mübarizə tarixindən. Bakı, 2019.
11. Əhədov A. Azərbaycanda din və dini təsisatlar. Bakı, 1991.
12. Abdülkerim Seber. İslami modernizme yön veren bir üst akıl: Samuel Marinus Züemmer //Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD), Haziran 2020 (6).
13. Remzi Kılıc. Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Missyoner Faaliyetleri // https://dergipark.org.tr › download › article-file
14. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК),т. IV, Тифлис, 1870.
15. АКАК, т. V, Тифлис, 1873.
16. АКАК, т. VI, часть первая. Тифлис, 1874.
17. АКАК,т. VIII,Тифлис, 1881.
18. АКАК, т.X, Тифлис, 1885.
19. АКАК, т. XII. Тифлис, 1904.
20. Балаев А.Г. Азербайджанская нация: основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв. Москва, 2012.
21. Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX-начале XX вв.). Баку, 2016.
22. Гуайта Дж. 1700 лет верности. История Армении и ее церкви. Москва, 2005.
23. Зиссерман А.Л. Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский. 1815-1879.В 3-х томах, т. 3, Москва, 1891.
24. Краснокутская Л.И. История шотландской миссии на Северном Кавказе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Пятигорск, 2000.
25. Кузнецов О. Кальвинисты на Кавказе: история религиозной экспансии европейских протестантских миссионеров в отношении народов

Северного и Южного Кавказа //Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 2016, №1.
26. Лятифова Э. Илисуйское султанство. Баку, 2010.
27. Малявина Г.И. Кавказ в культурном пространстве России. Ставрополь, 2015.
28. Отчет Общества Восстановления Православного Христианства на Кавказе за 1898-1901 годы. Тифлис, 1903.
29. Платонов А.И. Обзор деятельности Общества восстановления православного христианства на Кавказе за 1860-1910 гг. Тифлис, 1910.
30. Северо-западный Азербайджан: Илисуйское султанство. Баку, 1999.
31. Центральный государственный исторический архив Грузии (ЦГИАГ), ф.493. оп. 1, дело 107, л.6 об.
32. ЦГИАГ, ф. 488, оп. 1, дело 24265, л.1.
33. ЦГИАГ, ф.493, оп.1, дело 730, л.23-24.
34. Юницкий А.И. История православных церквей и приходов Бакинской губернии (1815-1905 гг.).Баку, 1906.

Tahir Shahbazov
On the activities of Christian missionary organizations in Azerbaijan in the 19th century

Summary

Keywords: *Azerbaijan, missionary work, Edinburgh Bible Society, church, A.I.Baryatinsky*

Czarist Russia, which militarily and politically annexed the northern part of Azerbaijan under the conditions of the 1813 Gulistan and 1828 Turkmenchay treaties, was not satisfied with this, also thought of dominating the spiritual world of the local population (Azerbaijanis). Thus, tsarism, well aware that it cannot hold this Muslim state with bayonets alone, and that the autochthonous population deeply attached to Islam will not easily accept the rule of an empire with a foreign religion and ethnicity, established full state control over all areas of religious life and was making plans to carry out its colonization plans unhindered. Changing the ethno-demographic map of the region by transferring Christian ethnic groups, creating a native Christian environment and a wide network of churches and houses of worship for them, as well as providing ample space for the activities of missionary organizations that propagated Christianity were part of those plans.

In the article, with the help of source and literature materials, an attempt was made to ethnographically investigate all these and other related issues.

Тахир Шахбазов
О деятельности христианских миссионерских организаций в Азербайджане в XIX веке

Резюме

Ключевые слова: *Азербайджан, миссионерство, Эдинбургское библейское общество, церковь, А. И. Барятинский*

После военно-политической аннексии северной части Азербайджана по условиям Гюлистанского (1813 г.) и Туркменчайского (1828 г.) договоров царская Россия хорошо понимала, что одними штыками ей не удержать этот мусульманский край, где коренное население, глубоко привязанный к исламу, не смирился бы с властью империи с чужой религией и этнической принадлежностью. Учитывая этот факт, она разрабатывала различные планы установления полного государственного контроля над духовными и культурными ценностями народа, в том числе, над всеми сферами религиозной жизни страны, чтобы беспрепятственно проводить свою колониальную политику. Частью этих планов было изменение этнодемографической карты региона за счет переселения христианских этносов, создания здесь самобытной христианской среды, сети церквей, школ и молельных домов, в частности предоставление широких возможностей для деятельности иностранных и местные миссионерские организации, проповедующие христианство.

В представленной статье с использованием источникового и литературного материала предпринята попытка этнографического исследования всех этих и других смежных вопросов.

Мамед Мамедов*

Бакинский нефтепромышленный район и земельный вопрос (по материалам журнала "Нефтяное дело")

UOT 94 (479.24)

Ключевые слова: *журнал «Нефтяное дело», категории землевладения, условия землепользования, государство, нефтепромышленники и земельно-нефтяной вопрос*

К началу 70-х гг. XIX в. царское правительство пришло к выводу о необходимости ликвидации откупной системы, которая тормозила развитие нефтяной отрасли. По «Правилам о нефтяном промысле и акцизе с керосинового производства» (февраль 1872г.) добыча нефти была предоставлено исключительна частным лицам; нефтяная отрасль вступила на путь промышленного развития. В этой связи одной из сложных проблем, с которой столкнулось государство, был вопрос землепользования. По «Правилам» 1872г., вся нефтяная площадь Апшеронского полуострова в количестве 480 десятин была разделена на 48 групп по 10 десятин в каждой, из которых на торги поступило 46 групп. Основным объектом торга явились нефтяные колодцы: – 15 групп в Балаханах, 1 группа в Сураханах и 2 группы на Биби-Эйбате. Эти 18 групп, общей площадью до 173 десятин на торгах в декабре 1872 г. достались 10 фирмам, заплатившие казне около 3 млн. руб. (2,901,518). Остальные 28 групп были расположены в разных местностях Бакинской и Тифлисской губерниях и Дагестанской области. Кроме казенных земель, на Апшеронском полуострове имелись частновладельческие, казенно-общественные и земли Высочайше пожалованные разным лицам (в основном после 1872г.). Разделение земли на ряд категорий привело к тому, что

*Ведущий научный сотрудник Отдела научной экспозиции и организации выставок Национального музея истории Азербайджана; доктор философии по истории, доцент; mammad.museum@gmail.com

установились различные условия землепользования, аренды нефтеносных земель, что отрицательно влияло на развитие нефтяной промышленности (21, с. 147).

В 1884 г. отводы нефтяных участков были приостановлены. С 1885 г. массовый характер приобретает захват казенных нефтяных земель. Использовались всевозможные способы: подкупы чиновников, поджоги, лжесвидетельские показания. Захват земель происходил не только при попустительстве царских чиновников, но и при их прямом соучастии. Так, используя всякие ухищрения, председатель Бакинского окружного суда Лисовский, его заместитель Куницкий, нотариус Измайлов приобрели нефтяной кишлак Кёр-Гёз. Не упускали возможность овладеть нефтяными участками и нефтепромышленники. Так, в Раманах нефтепромышленник Рыльский захватил 210 кв. сажен земли, Юзбашев – 840 кв. сажен, Султанов – 1200 кв. сажен, Будагов и другие завладели землей на Биби-Эйбате (7, с.117, 119). Даже после утверждения судом захватов казенная палата продолжала взыскивать с крестьян все подати и сборы и за уже захваченные земли (2, с.143). Нефтепромышленникам перешло значительное количество земли, принадлежащей государственным крестьянам на правах аренды. Вплоть до начала XX в. государственные крестьяне на Южном Кавказе находились в феодальной зависимости от государства, платили подушную подать, несли земские и другие повинности. В 1903 году были изданы Правила о поземельном устройстве государственных крестьян Закавказья. В сущности, они лишь закрепили существующий порядок землевладения, при котором земли находились лишь в пользовании крестьян, а их собственником являлось государство. Это были казенно-общественные земли. Право эксплуатации казенно-общественных земель предоставлялось крестьянам. Таким образом, хотя нефтяные земли не принадлежали крестьянам на правах собственности, те имели право добывать нефть на этих землях. Правительство дало такое право, чтобы крестьяне не скрывали сведений о наличии на их землях нефти. С 1872 г. сельским обществам разрешили сдавать в аренду казенно-общественные земли под добычу нефти. В дальнейшем вопрос о праве крестьян на эксплуатацию отданных им участков неоднократно обсуждался в различных правительственных инстанциях. В 1886 г. Государственный контроль официально возбудил вопрос о необходимости пересмотра Правил 1872 г. Окончательно этот вопрос был решен после издания новых Правил 3 июня 1892 г., по которым крестьяне, жившие на казенно-общественных землях лишались права заниматься добычей нефти на своих участках. По новым Правилам изъятию подлежали все категории крестьянских земель признанных нефтеносными за исключением усадебных участков (7, с. 120-121, 124-125). В соответствии с Правилами 1892 г. нефтеносные земли Апшеронского

полуострова могли сдаваться только с торгов за единовременную плату в казну или же за попудную плату деньгами или натурой. В 1896 г. впервые была расширена нефтяная площадь. Земли, поступившие на торги, были сданы в аренду за попудную плату 2.34 коп., что превышало арендные ставки почти в 5 раз. В этой ситуации в проигрыше оказались те нефтепромышленники, которые основали свои нефтепромыслы до 1896 года, что привело к резкому повышению ренты на их участках. Высокая попудная плата (от 5,2 до 8,5коп.), определившаяся на торгах 1896 года, привела к тому, что большая часть участков была арендована крупными фирмами. Эти же фирмы приобретали нефтяные участки и в обход правил 1892 года. Так, в 1877 году в Балаханах т-ву «бр. Нобель» был отдан в аренду на 25 лет участок площадью 9 сажень. В 1892 году т-во обратилось в Горный Департамент с ходатайством об отдаче этого участка без торгов на 12 лет за попудную плату. В своем прошении т-во отмечало, что оставшийся срок аренды (9 лет) ценность участка понизится, т.к. добыча нефти на смежных участках приведет к его истощению. Прошение Нобеля было удовлетворено (3, л.1-3). За период с 1872-1896 гг. нефтепромышленники, используя самые разнообразные средства, сумели во много раз увеличить площадь нефтеносных земель. В 1891 г. т-во. «бр. Нобель» имело 200 десятин 1303 кв. сажени «Бакинское Нефтяное общество» – 123 десятины 2130 кв. сажен, «бр. Мирзоевы» – 101 десятину 155 кв. сажен, «Каспийско-Черноморское о-во» – 21 десятину 1544 кв. сажен нефтеносных земель. По сведениям Горного Департамента в 1891 году т-во. «бр. Нобель» эксплуатировало 60 десятин земли, «БНО» – 51 десятину, «бр. Мирзоевы» – 45 десятин, «Каспийско-Черноморское о-во» – 36 десятин, «Каспийское т-во» – 17 десятин. Сосредоточение нефтяных земель в руках нескольких фирм привело к тому, что уже в начале 90-х гг. более 60% нефтедобычи давали 10 фирм с добычей нефти более 10 млн. пуд. в год (7, с.131-132).

Из вышеизложенного видно, что в нефтедобыче к началу XX в. ведущее положение занимали фирмы, которые смогли приобрести большую часть земельных участков и утвердится в нефтяной промышленности еще в 80-х г. X1Xв.

С 1896 г. основной фирмой предоставления нефтяных земель в аренду являлись торги за участки. В 1896-1899 гг. состоялись торги первых трех очередей. Ажиотаж на торгах привел к резкому росту цен на нефтяные участки. Арендная плата на пуд добытой нефти выросла с 2,34коп. на первых торгах до 8,5 коп. на третьих. Из-за чрезмерно высокой попудной платы многие фирмы приобретая участки, даже не начинали их осваивать.

О затруднительности взноса нефтепромышленными фирмами попудной платы с момента начала добычи и обязательства оплаты неизменной нормы в течении всего срока аренды указывал и Совет Съезда бакинских

нефтепромышленников (21, с.150). Комиссия разработавшая вопрос о замене попудной платы остановилось на следующем способе % отчисления из добычи в пользу казны.

1. Для каждого участка устанавливается известный обязательный минимум добычи.

2. В первые 6 месяцев после утверждения участка владельцы должны оборудовать промысел и начать бурение в 3 скважинах.

3. В следующие 1,5 года владелец должен пробурить не менее 300 сажень. Если на пробуренном участке обнаружена нефть, но в количестве меньшем обязательного минимума, он все равно отчисляет в казну % утвержденный на торгах, но уже из того количества нефти, которую получила казна.

4. По окончании 2-х лет после начала работ владелец должен был вносить в казну плату за обязательный минимум добычи, даже в том случае, если нефти не добывалось.

5. Установленный минимум добычи остается обязательным для каждого участка навсегда.

6. Эта бессрочность обязательства являлась настоящей угрозой разорения для владельцев мало производительных участков, особенно при низких ценах на нефть.

7. Такая бессрочность обязательства не дает выгод и для казны, т.к., если после определенного времени, на участке не будет добыто обязательного минимума, то арендатор, разорившись останется без этого участка. Взяв этот участок и вновь выставив его на продажу, казна уже никогда не получит высокой арендной платы. Исходя из перечисленных соображений Комиссия пришла к выводу:

Необходимо ограничить срок действия обязательности минимума добычи, если на нефтяном участке будет добыто нефти, равное 12-кратному минимуму. Владелец добыв и оплатив казне аренду за 120-ти кратный минимум, может добывать то количество нефти, которое ему необходимо. Но в этом случае он обязан был продолжать отчислять в казну тот % добычи, который установлен на торгах (8, с.561, 563-564).

Арендаторы получившие участки обратились к правительству с ходатайством облегчить условия аренды.

Правительство вынуждено было пойти навстречу нефтепромышленникам, издав 12 июня 1900 г. новые временные правила, по которым главным условием аренды казенных нефтяных земель становилось отчисление в пользу казны части добытой нефти (долевое отчисление). Устанавливалась шкала арендных платежей, которая уже полностью зависела от рыночной стоимости нефти (т. к. долевая нефть начислялась по средней биржевой цене за каждое полугодие). Попудная плата колебалась по отдельным участкам в

пределах 7/8 до 5,65 коп., а долевое отчисление от 20 до 53% (20, с. 288). На основе этих Правил состоялись торги 1903 г.

Одним из условий торгов 1903 г., связанных с тем, что на организацию промыслов прежние владельцы затратили большие средства, было предоставление больших сумм залогов. Общая стоимость участков была оценена в 11 млн. руб. Прежние владельцы освобождались от взноса залогов. В этой ситуации, конкурентами их могли быть наиболее крупные фирмы как т-во. «бр. Нобель», «Каспийско-Черноморское о-во». До начала торгов между ними и прежними владельцами такими как «БНО», «Манташев и Ко», «Русское нефтепромышленное о-во» была заключена сделка. Они договорились не предлагать повышенных цен на принадлежащие им участки, т.е. не заторговывать их. Так, участок БНО (3,75десятин) остался за этим о-вом, предложившим казне очень низкую долевую плату – в 27%. Острая борьба развернулась вокруг участков мелких нефтепромышленников. Так, на участок № 12 т/д «бр. Маиловых» претендовало 7 фирм. Участок достался о-ву «А.И.Манташев и Ко», предложившему 73% долевого отчисления. Сенат отменил эти торги из-за преимущества крупных фирм. В 1904 г. Биби-Эйбатские участки так же были оставлены за прежними владельцами без торгов (5, с.698).

Земельно – нефтяной вопрос осложнялся тем, что часть нефтяных земель находилась в ведении Бакинского управления земледелия и государственными имуществами, другая - под надзором Кавказского горного управления. Такое разделение земель создавало дополнительные трудности в решении земельного вопроса.

Правила 12 июня 1900 года трижды продлевались и действовали до 1912 года. Началась выработка нового нефтяного закона. В результате многочисленных обсуждений в законодательных учреждениях 17 июня 1912 года были изданы новые «Правила о сдаче казенных нефтеносных земель в разработку по договорам».

«Правила» изменили форму аренды участков. Если раньше при сдаче нефтяных участков с торгов применялась одна из 3-х форм аренды – единовременный взнос, попудная плата или долевое отчисление, то по новым правилам был введен для торгов новый принцип: условная цена нефти. Это означало, что арендатор обязывался пробурить в течении 2-3 лет определенное количество саженей и получить с участка минимальную норму добычи нефти. За пользование казенным участком арендатор должен был заплатить в казну разницу между рыночной ценой нефти и объявленной им себестоимости обязательного для добычи количества нефти. Так, если условная цена пуда нефти по расчетам владельца составляла 15 коп., а рыночная – 40 коп., то казна получала разницу в 25 коп. или 62% отчисления

(1, с.52). Таким образом, участок передавали тому нефтепромышленнику, который определял меньшую себестоимость пуда нефти, а все то количество нефти, которое он добывал сверх обязательной нормы он продавал в свою пользу с отчислением в казну лишь 20% добытой нефти. 25 июня 1912 г. были утверждены «Правила». По утвержденным Правилам арендаторам нефтяных участков были предоставлены льготы:

1. С арендаторов были сняты накопившееся за ними недоимки в той части, которая составляет арендную плату. Снятие недоимок производилось в том случае если выяснялось, что недобыча отмеченного в договоре количества нефти произошла без вины арендатора.

2. Были уменьшены размеры как долевого отчисления (если оно будет признано чрезмерно высоким), так и обязательной минимальной добычи в тех случаях, когда установленный договором минимум добычи, по естественным условиям участка не может быть достигнут.

3. Арендаторам казенных нефтяных участков предоставить 10- летний срок рассрочки для погашения недоимок (9, с.7-8). На основании «Правил» 17 июня 1912 г. состоялись торги 17 мая 1913 г., 24 мая и 15 сентября 1914 г., 2 мая 1916 г.

Уже первые торги 17 мая 1913 г. опровергли все расчёты правительства. Представители крупных фирм стремились получить как можно больше участков. Всего сдавалось 29 участков общей площадью 127,5 десятин в среднем по 4 десятины на участок. Число предложений на отдельные участки колебалось от 1 до 78.

Из 29 участков только по 9 участкам заявленная условная цена оказалась реальной, на 4 участка условная цена за пуд нефти была предложена равной 0, а по остальным 16 участкам – отрицательная от минус 9 до минус 47 коп.

Предложение отрицательной условной цены означало, что нефтепромышленник, сдавая нефть в казну, не только ничего не получал, но еще и сам приплачивал казне за каждый пуд сданной нефти. Если реальная цена нефти равнялась 45 коп., предприниматель предлагал на торгах в минус 47 коп., т.е. он должен был платить казне 92 коп. за каждый пуд. Казалось, он должен был работать себе в убыток. Но это был лишь ход, прикрывавший действительные намерения нефтепромышленников, т.к. после сдачи минимума добытой нефти с выплатой разницы в казну последующую прибыль он получает уже без отчисления (4, с.159-160). Какие же результаты дали торги 17 мая 1913 г? Если бы торги были утверждены, то новые участки достались бы прежним фирмам, связанным в отношении цены на нефть существующими уже условиями аренды в размере от 35 до 50% долевого отчисления с добычи на старых участках (11, с.10). Причиной того, что торги не были утверждены являлось назначение по некоторым участкам нолевой и

отрицательной условной платы. Таким же был результат торгов 24 мая 1914 г. Проведя анализ торгов 17 мая 1913 г. и вновь назначенных на 24 мая 1914 г. новых торгов заведующий Статистическим бюро Совета Съезда бакинских нефтепромышленников В.Фролов заключил «неутверждение прошлогодних торгов и назначение новых по тому же закону с изменением лишь суммы залога не выход из создавшегося положения и лишь в виде непонятной случайности новые торги могут дать благоприятные результаты» (13, с.10-11).

В годы Первой мировой войны торги на нефтяные участки проводились дважды: 15 сентября 1914 г. и 2 мая 1926 г. Отметим, что между довоенными торгами 17 мая 1913 г. и 15 сентября 1914г. была существенная разница, заключавшаяся в увеличении денежных залогов за приобретенные участки. По условиям торгов участок мог достаться лишь тем, кто располагал крупным капиталом, что значительно сократило участие в торгах представителей средних и мелких нефтепромышленных фирм. Разница между торгами состояла в определении годовой нормы обязательной добычи. Так, по условиям торгов 17 мая 1913 г. максимум обязательной добычи с нефтяного участка был равен 1,170 тыс. пуд, по условиям 15 сентября 1914 г. уже – 2,580 тыс. пуд. Суть нового закона о торгах заключалась в том, что нефтяной участок оставался за тем, кто предлагал наименьшее прибыльное для себя условие оплаты обязательной добычи (15, с.5-7). Было сдано 20 участков общей площадью 71 десятина 1169 сажень 4 фирмам. Вследствие больших залогов в торгах смогли принять участие 14 фирм. Поступившие в торг участки около 60% (58.8) достались т-ву «бр. Нобель», 4 участка достались фирмам И.Е.Питоев и Ко, 2-участка-Дрогновичу и 1-участок М.Нагиеву (16, с.5).

Отметим, что, утвердив майские торги 1914 г., правительство отменило результаты сентябрьских торгов. В этом проявилась непоследовательность и противоречивость земельной политики. Причиной отмены торгов являлись преобладание на них крупных фирм, которые приобрели до 80% нефтеносных участков (17, с.27)

Торги на нефтеносные участки состоялись 2 мая 1916 г. На торги были представлены 34 участка, но затем 5 участков были исключены. На торги пошли 29 участков общей площадью 131 десятина 166 сажень. Торги 2 мая 1916 г. отличались от предыдущих торгов размером залога. Если в 1914 г. залог определялся по цене нефти в 20 коп., то в 1916 г. по цене нефти в 30 коп. за пуд. Анализируя торги 2 мая 1916 г., заведующий Статистическим бюро Совета Съезда бакинских нефтепромышленников В.Фролов отмечал: «Торги дали то, что они могли дать. Остается пожелать, чтобы установленные для сданных участков минимумы добычи не оказались фактически максимумами, чтобы спрос на нефть держал цены, иначе казна обогатится конфискованными залогами, а страна по – прежнему нефти не получит» (18, с.5).

Распространённой формой, свидетельствовавшей, что правительство не проводило планомерной земельной политики, являлось предоставление нефтепромышленникам без торгов для добычи нефти «маломерных» участков. Это были небольшие по площади участки, находившиеся у крестьян по соседству с промыслами. Сначала брали их в аренду для устройства различных подсобных предприятий, а затем стали добиваться у правительства передачи им этих участков для добычи нефти. Большинство подобных участков были вполне пригодны для устройства промыслов. С 1896-1906 гг. казной было отдано без торгов за попудную плату 26 казенных участков площадью 38,2 десятин. Кроме того, практиковалось и сдача участков без торгов за долевое отчисление (21, с.155-156). С 1902 по 1911 гг. было отдано 178,1 десятин.

По данным Кавказского горного управления с 1900 по 1916 гг. бакинскими нефтепромышленниками были приобретены около 270 маломерных участков. Из 4770 десятин казенной земли, сданной в аренду за период с 1893 по 1914 гг. 165 фирмами Бакинского района было получено с торгов 245,5 десятин, а без торгов – 231,5 десятин или 48,4% (6, с.515).

Многочисленные ходатайства нефтепромышленников о передаче им маломерных земель поступали и в годы Первой мировой войны. Совещание представителей Бакинских нефтепромышленников, состоявшееся 3 июня 1915 г. в Петрограде, подняло вопрос о передачи им 130 десятин маломерных участков. Нефтепромышленники поднимали этот вопрос в Особом совещании по обороне и Центральном военно-промышленном комитете. Однако из-за разногласий с Министерством земледелия и государственных имуществ все ходатайства были отклонены.

В начале XX в. стала практиковаться раздача нефтеносных участков в награду «за особые заслуги» представителям дворянства, военных, правительства. В 1900 г. нефтеносные участки были высочайше пожалованы надворному советнику С.Быкову, княгине Марте Чавчавадзе. В 1901 г. – будущему наместнику Кавказа графу И.И.Воронцову-Дашкову и многим другим. В дальнейшем почти все эти участки были перепроданы крупным фирмам (4, с.165).

Недостаток нефти, который начал ощущаться в предвоенные годы, вынудило правительство приступить к разработке проектов казенных нефтепромыслов. Автором первого проекта являлось Министерство путей сообщения. Железные дороги, потреблявшие ежегодно 125 млн. пуд., – оказались в наиболее тяжелых условиях. Поводом для разработки проекта послужило обращение 9 железнодорожных обществ о предоставлении им в связи с дороговизной жидкого топлива самим заниматься добычей нефти. При этом они выдвигали следующие доводы:

1. Существующие высокие цены на нефть вызваны тем, что владельцы

промыслов намеренно сокращают добычу нефти, ссылаясь на слабую разработку существующих месторождений. С целью избежать больших затрат на расширение промыслов нефтепромышленникам ограничивают добычу нефти на старых площадях.

2. Железным дорогам пригодных переплачивать за нефтяные топлива (10, с.3-5).

Этот проект был внесен на совещании промышленников с членами Государственной Думы 30 мая 1913 г. Организация собственных нефтепромыслов обеспечивала бы часть казенных железных дорог нефтяным топливом независимо от рыночных цен нефти и значительно сократила бы эксплуатационные расходы на приобретение топлива. Это привело бы к тому, что на нефтяном рынке понизился спрос на нефть, а дополнительное количество нефти пошло бы на удовлетворение нужд других потребителей. Для организации работы собственных нефтепромыслов Министерство путей сообщения стремилось заполучить 26 десятин нефтеносной земли Раманинского озера, которая оценивалась в 13,2 млн. руб. Разработкой проекта собственных нефтепромыслов занялось и Министерство торговли и промышленности. Для организации нефтепромыслов министерство стремилось получить 60 десятин нефтеносной площади. После обсуждения проектов нефтепромышленники высказались против организации собственных нефтепромыслов. (14.с.4,6-7,10-12).

Обозреватель журнала «Нефтяное Дело» Н.Кор характеризуя идею казенных нефтепромыслов отмечал, что «проект этот является полной утопией» и далее «сосредоточение в руках государства нефтяной и других отраслей промышленности приведет к ликвидации самого существующего теперь экономического строя». (12, с.3). В итоге правительство отклонило эти проекты. В 1916 г. Министерство торговли и промышленности выдвинуло новый проект казенной добычи нефти. Вопрос был рассмотрен на заседании в Нефтяной сессии особого совещания по топливу 25 июня. Земельную площадь в количестве 105 десятин в начале предполагалось разрабатывать средствами казны, но нефтепромышленники выдвинули проект организации паевого т-ва с участием казны. Не останавливаясь подробно на 8 пунктах проекта т-ва отметим, что предполагалось ежегодно добывать 50 млн. пуд. Расходы на организацию промыслов должны были составить 53 млн. руб. Вопрос об организации т-ва с казной был рассмотрен в Нефтяной секции Особого совещания по топливу и был принят Советом Министров. Но и этот проект так же не был реализован (19, с.16-17). Неудача проектов была связана с условиями военного времени. Для организации казенных нефтепромыслов не было ни времени, ни денег. Правительство опасалось, что осуществление проектов приведет к недовольству нефтяных кампаний, снабжающих страну

нефтяным топливом. Царское правительство согласно было получать только долевую нефть, чем потерять поддержку нефтепромышленников.

Таким образом. стремление правительства с помощью торгов добиться снижения цен на нефтяные продукты и увеличения добычи нефти окончились полным провалом. С 1900 до 1916 г. сдача земель в разработку с торгов практически не производилась. Торги, как способ поступления в разработку нефтеносных земель с начала XX в. утратили свое значение и не привели к расширению эксплуатируемых нефтеносных площадей.

Политика царизма в земельном вопросе изначально была трудно осуществимой. С одной стороны, интересы казны, заинтересованной в высокой ренте на нефтеносные земли, а с другой, – интересы той же казны как потребителя, нуждавшегося в низких ценах на жидкое топливо. В своей финансово-экономической политике правительство опиралось на мощное производство и крупный капитал, в то же время оно боялось концентрации земель в руках крупных нефтяных компаний. Правительство старалось больше получить на продаже нефти и в то же время сдерживало поступление новых нефтеносных площадей в эксплуатацию. Эти два взаимоисключающие направления экономической политики привели к тому, что земельный вопрос так и не был решен.

Источники и литература:

1. Вышетравский С.А. О нефтяном хозяйстве России в связи с будущностью Апшеронского полуострова. Баку,1915.
2. Гасанов Г. Из истории Северо-азербайджанской деревни в конце Х1Х-нач. ХХв. Баку. 2007.
3. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики: ф. 92, оп. 3, д.45.
4. Ибрагимов М.ДЖ. Нефтяная промышленность Азербайджана в период империализма. Баку. 1984.
5. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1883-1914гг. Документы и материалы. Москва-Ленинград, 1961г.
6. Монополистический капитал в нефтяной промышленности России 1914-1917гг. Документы и материалы. т.2. Ленинград, 1973.
7. Нардова В.А. Начало монополизации нефтяной промышленности России. 1880-1890гг. Ленинград, 1974.
8. Нефтяное дело. 1900. № 10, 4 июня.
9. Нефтяное дело. 1912. № 16. 21 августа.
10. Нефтяное дело. 1913. № 14. 28 июля.
11. Нефтяное дело. 1914. № 2. 23 января.

12. Нефтяное дело. 1914. № 3. 7 февраля.
13. Нефтяное дело. 1914. № 6. 22 марта.
14. Нефтяное дело. 1914. № 13. 8 июня.
15. Нефтяное дело. 1914. № 17. 9 сентября.
16. Нефтяное дело. 1914. № 18. 23 сентября.
17. Нефтяное дело. 1915. № 11. 8 июня.
18. Нефтяное дело. 1916. № 10. 24 мая.
19. Нефтяное дело. 1916. № 13. 8 июля.
20. Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. Петроград, 1915.
21. Першке С. и Л. Русская нефтяная промышленность и ее развитие и современное положение в статистических данных. Тифлис, 1913.

Məmməd Məmmədov

Bakı neft sənayesi rayonu və torpaq məsələsi

Xülasə

Açar sözlər: *"Neft işi" dərgisi, torpaq sahibliyi kateqoriyaları. Torpaqdan istifadə şərtləri, dövlət neft sənayeçiləri və torpaq-neft məsələsi*

Məqalə maraqlı və eyni zamanda mürəkkəb məsələyə - Bakı neft sənayesi rayonunda torpaq sahibkarlığı və torpaq istifadəsi məsələsinə həsr olunub. Azərbaycanda torpaq sahibkarlığının xüsusiyyəti onunla bağlı idi ki, Cənubi Qafqazın digər ərazilərindən fərqli olaraq buraq torpaq iki hissəyə bölünmüşdür. Bir hissə Bakı əkinçilik və dövlət əmlakı idarəsi, digər hissə Qafqaz Dağ departamentinin tabeçiliyində idi. Məsələnin mürəkkəbliyi onunla bağlı idi ki, neft olan torpaqların böyük hissəsi Abşeron yarmadasının kənd ərazilərində yerləşirdi.

Məqalədə qeyd edilir ki, neft quyularının fərdi şəxslərə verilməsi ilə neftçi -xarma sənayeləşmə yolu ilə inkişaf etməyə başladı. Təhkimçilik hüququnun ləğvinə baxmayaraq Feodal – təhkimçilik qalıqlarının mövcudluğu şəraitində, dövlət Abşeron yarımadasında torpaqların istifadəyə verilməsinin şərtlərinin müəyyən edilməsi kimi ciddi problemi və neftli torpaqların satışından əldə olunan gəlirlərin tənzimlənməsi ilə bağlı qanunların qəbul edilməsini həll etməli oldu.

Qeyd edilir ki, neft rayonunda torpaq sahibkarlığı bir neçə kateqoriyadan ibarət idi: xəzinə, fərdi sahibkar, xəzinə - ictimai və müxtəlif şəxslərə Ali rəhbərlik tərəfindən ərmağan olunan torpaqlar. Kateqoriyaların müxtəlifliyi neft sənayesinin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Torpaq məsələsinin həlli üçün torpaq sahibkarlığını tənzimləyəcək. Qaydalar tərtib edildi. Lakin, nə birdəfəlik ödəni.i nəzərdə tutan 1872 ci il Qaydaları, nə hər pud neftə görə ödənişi nəzərdə tutan 1896 cı il Qaydaları,

nə pay ödənişlərini nəzərdə tutan 1900 cu il Qaydaları, nə neftin şərti qiymətinə görə arenda pulunu nəzərdə tutan 1912 ci il Qaydaları, və, nəhayət, nə 1913-1914 cü il xəzinə neft mədənləri torpaq məsələsini həll etmədi. Torpaq məsələsində dövlətin və neft sahibkarlarının mövqeləri tərs mütənasib idi. Bu tərslik çarizmin iqtisadi siyasəti ilə şərtlənmişdir. Sənayedə iri kapitala arxalanan çarizm torpaq məsələsində həm çox gəlir əldə etməyə, həm də çox ucuz neft əldə etməyə çalışır, lakin bu zaman neftli torpaqların istismara verilməsinin qarşısını alırdı.

Mammad Mammadov

Baku oil industry region and land issuse

Summary

Keywords: *"Oil Bussines" Journal, land ownership categories, land use conditions, state, oil industry, and land-oil issue*

This article deals with an interesting and at the same time difficult issue to the issue of land ownership and land use in the Baku oil industry region. The distinctive feature of land ownership in Azerbaijan was that, unlike other areas of the South Caucasus, the land was divided into two parts here. Part of the land was at the disposal of the Baku Department of Agriculture and State Property, and the other at the disposal of the Caucasus Department of Mountain Mining. This issue was problematic because most of the oil-rich lands were rural areas of the Absheron Peninsula.

As noted, the oil industry has stepped on the path of industrial development due to the abolition of the penalty system and the transfer of oil wells to entrepreneurs. Despite the elimination of the right of serfdom, during the preservation of the remains of the feudalism and serfdom system the state had to address a very complex issue such as land use in the Absheron Peninsula and pass laws which regulated the buying of oil-rich lands at auctions and using them for oil production. As already mentioned, the land ownership in the oil region consisted of several categories: state ownership, private ownership, state-public ownership and the lands accidentally given to different persons. This diversity of categories negatively affected the development of the oil industry.In order to handle the land issue, the rules regulating land ownership have been made. However, neither the rules of 1872 on the oil field, which consider a lump sum payment to be a lease, nor the rules of 1896, which consider a mandatory payment to be the main form of oil land supply, nor the rules of 1900, which consider the transfer of shares to be the main condition for leasing oil lands, nor the rules of 1912, which apply the conditional price of oil

and the new form of lease, and finally, nor the drafts of 1913-1914 on state oil fields could solve the land issue. The position of the state and the oil industrialists on the land issue was contradictory. This contradiction stemmed from the tsarist economic policy. Tsarism tried to get more income and cheap oil in the industry, relying on large capital in the land issue, but meanwhile delayed the commissioning of oil lands.

Zülfiyyə Cəlilova*

XIX-XX əsrin əvvəllərində Nardaran ruhaniləri (Şeyx Məhəmməd Əmin Nardarani nümunəsi)

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *Azərbaycan, Bakı, Nardaran, din xadimləri, qədim məscidlər*

Doğma Azərbaycanımızdan danışarkən zəngin mədəniyyətə malik qədim bir tarixlə qarşılaşırıq. Bu mədəni irs əsrlərdən bəri bizə gəlib çatan tarixi-memarlıq abidələrində, sənət incilərində, əlyazma kitablarında özünü bariz şəkildə təzahür etdirir. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhəri Şərq və Qərb memarlıq üslubunu özündə birləşdirən qədim məkandır. Təsadüfi deyil ki, İSESKO-nun qərarı ilə Bakı 2009-cu ildə İslam mədəniyyəti paytaxtı elan olunmuşdu (2, s.2.). Bakı və onun kəndləri İslam mədəniyyətinə aid nümunələri ta qədimdən qoruyub saxlamışdır. Tarixçi-jurnalist Təranə Cəbiyevanın "Bakı kəndlərinə səyahətim" adlı kitabının birinci hissəsində Bakının Bülbülə, Bilgəh, Balaxanı, Binə, Suraxanı, Məhəmmədi, Şağan, Əmircan (Xilə), Fatmayı, Saray, Görədil, Hökməli, Qobu, Güzdək, Mərdəkan, Nardaran, Digah və Xocahəsən kimi kəndlərinin zəngin tarixi, memarlıq abidələri və tanınmış ziyalıları haqqında geniş məlumat verilmişdir (3, s.16).

Özünün ziyalıları, alimləri, musiqişünasları, ruhani alimləri, tarixi-memarlıq abidələri baxımından Bakı kəndləri içərisində Nardaran kəndi özünəməxsus yer tutur. Qayalıqlarla əhatə olunmuş kəndin ərazisində çox sayda maddi-mədəniyyət nümunələri, tarixi abidələr mövcuddur. Nardaran kəndinin yaranma tarixi və adının mənası haqqında müxtəlif fikirlər var. Ərəb dilində "Nar" sözü "od", "atəş", "dar" sözü isə "böyük ev", "yer", "məkan" mənalarında işlədilir. "Nardaran" toponimi "narlıq", yəni "nar əkilən yer" kimi və ya "nər", yaxud "çoxlu dəvə saxlanan yer" mənasında da izah edilir.

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin kiçik elmi işçisi; zulfiyyejalilova@gmail.com

Nardaran kəndinin ərazisi bir neçə məhəlləyə bölünür: 1. Ağa məhəlləsi (Şeyx Məhəmməd Əmin məhəlləsi); 2.Qum məhəlləsi; 3.Qənbər məhəlləsi; 4. Paçan (yəni, piyada gəzilən yer); 5. Marağazi (ilan mələyən yer); 6. Qalagah (dəniz qırağına yaxın yer); 7. Qədəmgah (Nardaran qalasından aşağı yer). Nardaranın günçıxan tərəfi "Ərəri", dənizlə əhatə olunan hissəsi isə "Səfixanı" adlanır (3, s.276).

Kəndin ən məşhur tarixi-memarlıq abidəsi isə yeddinci İmam Musa əl-Kazımın (ə.) qızı Rəhimə Xanımın və onun həyat yoldaşının dəfn olunduğu müqəddəs ocaq-pirdir. Yerli sakinlərin Rəhimə xanıma göstərdikləri ehtiramın təzahürü olan bu məqbərə sonralar qum laylarının altında qalmışdı. XIX əsrin ortalarında kənd sakinləri tərəfindən müqəddəs pir yenidən aşkar olunur və bu günə qədər fəaliyyət göstərməkdədir. Tarixçilər bu tarixi-memarlıq abidəsini XII-XIII əsrlərə aid edirlər. Məscid düzbucaqlı formada tikilmişdir. Tavanı və qapıların üstü tağvari hörülmüşdür. 1994-cü ildə aparılan bərpa işləri zamanı məqbərənin üzərində yeni əzəmətli, hündür minarəli məscid tikilmişdir. Yerli əhali ibadət etmək üçün həm pirdən, həm də kənddə fəaliyyət göstərən digər məscidlərdən istifadə edir.

Nardaran kəndinin əhalisi qədim zamanlardan İslam dininin qanunlarına ehtiramla yanaşmış, istər dini ayinlərin icrasına, istərsə də övladlarının bu sahədə təlim-tərbiyəsinə xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Məhz elə bu səbəbdən də nardaranlılar uşaqlarını ali dini təhsil almaq üçün Nəcəf şəhərinə göndərirdilər. XIX əsrdə Nəcəf şəhərində ali dini təhsil almış nardaranlı din xadimlərindən Hacı Şeyx Məhəmməd Əmin Nardaranini (Şeyx Ağa), Şeyx Əhməd Ağanı, Şeyx Rəsul Ağanı və başqaları olmuşdur. Tanınmış İran tədqiqatçısı mərhum Adil Movlayinin araşdırmalarında hicri-qəməri on üçüncü əsrin (XIX əsr) adlı-sanlı fəqihi və üsul alimi Ayətullah Mirzə Əbdülkərim İrəvani, Ayətullah Seyid Əli İrəvani və başqaları ilə yanaşı Ayətullah Şeyx Məhəmməd Əmin Müctəhid Nardarəninin adı çəkilmişdir (7, s.20).

Kənd ağsaqqalları ilə Nardaran kəndinin görkəmli din xadimləri və ruhani alimləri haqqında söhbət edərkən ilk adı çəkilən alim, din xadimi Şeyx Məhəmməd Əmin oldu. Xalq arasında "Şeyx Ağa" kimi tanınan bu alim hicri-qəməri 1252-ci ildə (miladi 1837-ci il) Nardaran kəndində molla Eyvazəlinin (Qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrdə Şeyx Məhəmməd Əminin atasının adı "Əvəzəli" "عوضعلی" olaraq yazılır. Lakin sonralar bu ad təhrif edilərək "Eyvazəli" formasını almışdır) ailəsində dünyaya gəlmişdir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivində saxlanılan "Закавказская Казенная Палата" adlı sənəd bu məlumatı təsdiqləyir (1). Şeyx Ağa ibtidai təhsilini öz doğma kəndində atasından və digər ruhanilərdən almışdır. Təxminən 10-12 yaşlarında ikən kəndlərindən Məkkəyə yola düşən karvana qoşularaq İrana getmişdir. Bir müddət keçdikdən sonra o ailəsinə təhsilini davam etdirmək üçün İrana getdiyi xəbərini vermişdir. Bu ayrılığa dözməyən anası Zəhra Xatun və atası molla Eyvazəli dünyalarını dəyişir. Bir neçə il İranda təhsil alan Məhəmməd Əmin bununla kifayətlənməyib, daha ali və kamil təhsil almaq məqsədi ilə oradan Nəcəfül-Əşrəfə yola düşmüşdür. Nəcəf şəhərinə gedən Məhəmməd Əmin

orada o dövrün böyük alimləri Şeyx Mürtəza Ənsari (1800-1864), Mirzə Həbibulla Rəşti (1818-1896) və Şeyx Məhəmməd Fazil İrəvanidən (1817-1889) dərs almışdır. Alim Nəcəf şəhərində 35 ildən artıq təhsil almış, ictihad dərəcəsinə çatmış və müctəhid olmuşdur (4, s.110). Şeyxin nəslindən olan qohumlarının dediklərinə görə, təhsil aldığı müddətdə dayısı oğlu Hacı Məhəmməd Hüseyn hər il Məhəmməd Əminə qızıl pul göndərirmiş. Şeyx Məhəmməd Əmin müctəhid olduğunu hər zaman gizli saxlamışdır. "Qədim zamanların adət-ənənəsinə uyğun olaraq, alimlər o dövrlərdə, ictihad icazəsi aldıqları zaman belə, əzəmətli fəqihlərin və mərcələrin (ərəb.pənah aparılan yer və ya adam) mövcud olduğunu nəzərə alaraq, cəmiyyətə öz elmi titullarını açıqlamırdılar" (7, s.20). Şeyx Məhəmməd Əmin Nəcəfül-Əşrəfdə yaşadığı illərdə Xavər Sultan Hicazi adlı xanımla ailə həyatı qurmuşdur. Bu izdivacdan onların iki oğlu- Məşədi Əli və Şeyx Həsən dünyaya gəlmişdir. Hal-hazırda Nardaran kəndində yaşayan Xavər xanımla görüşərkən o, bu nəsildən olduğunu və adının məhz Xavər Sultanın adından götürüldüyünü qeyd etdi.

Mükəmməl dini təhsil alıb müctəhidlik dərəcəsinə yüksələn və bir neçə il Nəcəf şəhərində olan hövzədə fiqh dərsi deyən alim, nəhayət ki, XX əsrin əvvəllərində doğma kəndi Nardarana qayıdır. Vətəninə qayıdan alim kəndin Cümə məscidində din xadimi kimi fəaliyyətə başlayır. Nardaran kəndinin ağsaqqalı, həmçinin bu nəslin nümayəndəsi olan Əliyev İslaməli İsmayıl oğlunun bildirdiyinə görə, Şeyx Ağa Nardarana qayıtdıqdan bir müddət sonra həyat yoldaşı Xavər Sultan dünyasını dəyişir. Xavər Sultan vəfat etdikdən sonra Şeyx Ağa kənd sakini Zəhra xanımla ailə qurur. Bu evlilikdən onların altı övladı olmuşdur: Abbasəli, Məşədi Məhəmməd, Mənsurə, Məhbubə, Həbibə və Fatimə.

Təqvalı bir İslam alimi olmaqla yanaşı, Şeyx Məhəmməd Əmin təhsilə, xüsusən dini təhsilə böyük əhəmiyyət verirdi. O, gənclərin dini təhsil almasına köməklik göstərirdi. Elə bu səbəbdən də öz oğlu Şeyx Həsəni, kənd sakinləri Molla Cəbraili, Axund Hidayəti və bir neçə başqa gənci Nəcəf şəhərinə təhsil almağa göndərmişdi. Şeyx Məhəmməd Əmin Ağanın oğlu şeyx Həsən və Molla Cəbrail Nəcəf şəhərində 18 il təhsil almış, daha sonra isə doğma kəndlərinə qayıtmışdılar. Sovet dövründə yaşamış Nardaran kənd sakini Cəbrayılov Molla Hacı Sahib Kərbəlayi Ağakişi oğlu ilk təhsilini kəndin müəllim-ustadlarından almış, daha sonra Şeyx Məhəmməd Əmin Ağanın kitablarını oxuyaraq, mükəmməl dini savada yiyələnmişdir. Şeyx Məhəmməd Əmin Ağa kimi Axund Cavad Talıbzadə də Nardaran kəndində 1845-46-cı illərdə ruhani ailəsində dünyaya göz açmışdır.

Axundun atası Molla Talıb kəndin məşhur və savadlı ruhanilərindən idi. Oğluna da ilk təhsili Molla Talıb özü tədris etmişdir. Kənddə aldığı təhsillə kifayətlənməyib, Axund Cavad ağa İranın Qum şəhərinə yollanır. Qum şəhərində təhsilini tamamladıqdan sonra isə digər Nardaran gəncləri kimi o da elmin mərkəzi olan Nəcəfül-Əşrəfə getmək qərarına gəlir. Axund Cavad Nəcəfül-Əşrəfdə bir sıra dini və dünyəvi elmlərə yiyələnir. Təhsilini tamamladıqdan sonra Axund Cavad

Nardarani vətənə qayıdır və 1902-ci ildə Bakı şəhərinin Cümə məscidində axund və qazi kimi fəaliyyətə başlayır. 17 ilə yaxın bir müddətdə axundluq edən alim sonralar öz ailəsi ilə birlikdə Nəcəfül-Əşrəf şəhərinə hicrət edir və ömrünün axırına qədər orada yaşayır. Axund Cavad Talıbzadə Nəcəf şəhərində yaşadığı müddətdə də dini fəaliyyət göstərmişdir. Kənd ağsaqqalarının söylədiklərinə görə,

Axund Cavad ağa İmam Xomeyninin ustadı olmuşdur. Böyük alim 1950-ci ildə Nəcəfdə dünyasını dəyişmişdir. Onun məzarı Həzrət Əlinin (ə) ziyarətgahının yaxınlığında yerləşən qəbiristanlıqdadır. Yaşlı kənd sakinlərinin dediklərinə görə, bu qəbiristanlığın ərazisi Axund Cavadın atası Molla Talıb Nardaraninin şəxsi mülkü olub. Onun vəsiyyətinə əsasən həmin yeri Həzrət Əlinin (ə) ziyarətgahına vəqf etmişdir.

Nardaranın digər alimlərindən Şeyx Rəsul ağa Nardaranini göstərmək olar. O, 1881-ci ildə Nardaran kəndində anadan olmuşdur. Kəndin bir çox cavanları kimi Şeyx Rəsul Ağarəbi oğlu da əvvəlcə doğma kəndində, sonra Qumda, daha sonra Nəcəf şəhərində təhsil almışdır. 25 il dini biliklərə yiyələnən Şeyx Rəsul ağa doğma kəndinə qayıdır. Şeyx Rəsul Ağa heybətli və qarayanız bir şəxs olmuşdur. Elə bu səbəbdəndir ki, kənd camaatı arasında "Qara Axund" kimi tanınmışdır.

Şeyx Rəsul ağa Nəcəfdə həmyerliləri Şeyx Əhməd, Şeyx Həsən ağa, Şeyx Baqir ilə birlikdə təhsil almışdır. Bu gənclər Nəcəfül -Əşrəfdə təkcə dini təhsil almaqla kifayətlənmirdilər. Onlar burada riyaziyyat, astronomiya, şərq təbabəti, ədəbiyyat, həndəsə, botanika, və s. dünyəvi elmlərə də dərindən yiyələnmişdilər. Təhsilini bitirib vətənə qayıtdıqdan sonra Şeyx Rəsul Ağa ailə həyatı qurur. Bu nigahdan Püstəxanım, Bibixanım, Şəhrəbanu, Nəfizə və oğlu Mütəllib dünyaya gəlmişdir.

Şeyx Rəsul ağa Nardaranın "Qəmbər" məhəlləsində yerləşən "Hacı Qulaməli" məscidində moizə edərmiş. Çox gözəl nitq qabiliyyətinə malik olan Şeyx Rəsul ağa dini fəaliyyətini davam etdirsə də, 1937-1938-ci illərin qanlı represiyasına məruz qalmışdır. Kəndin digər alimləri ilə yanaşı ağanın evi müsadirə olunur. 280-dən artıq kitabı, əlyazmaları məhv edilir. Şeyx Rəsul Ağa ilə birgə Şeyx Əhmədi, Şeyx Həsənağanı da həbsxanaya aparırlar. Şeyx Rəsul Ağanın sonrakı həyatı barədə heç bir məlumat yoxdur.

Eyni dövrdə yaşamış Şeyx Əhməd Kərbəlayi Alxas oğlu kəndin mədrəsəsində bir sıra elmlərə yiyələndikdən sonra 1884-cü ildə atası Kərbəlayi Alxasın məsləhəti ilə İranın Qum şəhərinə yollanır. Dörd ilə yaxın müddətdə orada təhsil alan Şeyx Əhməd, ustadlarının köməyi ilə Nəcəfül-Əşrəfə gedir.

O vaxtın məşhur alimlərindən olan Mirzə Nainin fiqh, Axund Xorasaninin və Mirəbdülhəsən İsfahaninin üsul dərslərində iştirak edir. Bu və digər alimlərin dərslərində iştirak edən, dərin zəka və hafizəyə malik olan Şeyx Əhməd fəlsəfə, irfan, astronomiya, həndəsə, qədim Şərq tarixi və təbabəti mükəmməl öyrənir. Tam 32 il təhsil alan Şeyx Əhməd ictihad dərəcəsinə çatır. 1912-ci ildə vətənə qayıdan Şeyx Əhməd ağa öz doğma kəndində dini fəaliyyətə başlayır.

O vaxtın şəraitini nəzərə alan kəndin ağsaqqal alimi Şeyx Muhəmmədəmin ağa ona belə məsləhət görür ki, özünün müctəhid olduğunu heç kəsə deməsin. 1913-cü ildə Şeyx Əhməd ağa ailə həyatı qurur. Bu nigahdan yeddi övladı dünyaya gəlir: Anaxanım, Mirzə Yusif, Əlisgəndər, Ağasəf, Şərəf xanım, Şövkət və Həbibə.

Şeyx Əhməd Ağanın dünyəvi elmi savadına bələd olan universitet və digər elm mərkəzlərinin müəllimləri həftədə bir neçə gün onun yanına gələr və elmi diskussiyalar edərdilər. Dəfələrlə ağaya bu elmi mərkəzlərdə dərs demək təklif olunmasına baxmayaraq, o, heç vaxt qəbul etmirdi.1936 -1937-ci illərdə ruhani alimlərin kütləvi şəkildə həbsləri başladıqda Şeyx Əhməd, Şeyx Həsən, Şeyx Rəsul həbs olunur. Novruz bayramına bir neçə gün qalmış həbs olunan Şeyx Əhməd ağanın evindəki bütün kitablarını, əlyazmalarını yük maşınına dolduraraq aparırlar.

Nardaranın həm dini, həm də ədəbi mühitinin görkəmli nümayəndəsi "Tuti" təxəllüsü ilə şeirlər yazan şair Hacı Şeyxəli Ağarəzi oğlu Yaxşıbəyov iki il ərəb dili və qramatikasını öyrəndikdən sonra sadaladığımız digər alimlər kimi o dövrdə nəinki Nardaranda, hətta yaxın Şərqdə elm və imanı ilə tanınmış, yüksək ali ruhani təhsil almış Şeyx Məhəmməd Əminin yanında altı il fiqh, bəyan, fəlsəfə və s. elmlərdən dərs almışdır (8, s. 89). Azərbaycanın görkəmli ruhani alimlərindən olan Şeyx Bağır Nardarani də müqəddimə və ali elm sahələrini böyük alim Şeyx Məhəmməd Əminin hüzurunda mənimsəmişdi. Bu adlar sadalandıqca anlaşılır ki, Nardaran kəndinin ruhani alimləri gənc nəslin savadlanması yolunda həm öz biliklərindən, həm də digər ölkələrin alimlərindən bəhrələnmişlər. Bu gənclər əvvəlcə Nardaranda, daha sonra Nəcəf və digər dini mərkəzlərdə təhsil alıb, alimlik dərəcəsinə yüksəldikdən sonra doğma kəndlərinə qayıtmış, ömürlərinin sonuna qədər öz vətənlərində fəaliyyət göstərmişlər. Şeyx Məhəmməd Əminin oğlu Şeyx Həsən Nardarani Badkubeyi Nəcəfi-Əşrəfdə dünyaya gəlmişdir. Mədrəsə dərslərini ən əvvəl atasından, sonra Nəcəf, daha sonra isə Qum hövzəsinin alimlərindən almış və ali dərəcəyə yüksəlmişdi. Ali, elmi-mənəvi məqam sahibi, Azərbaycanın böyük ruhani alimi, Şeyx Həsən Nardarani ailəsi ilə birlikdə Vətəninə qayıdaraq Bakı şəhərində Təzəpir məscidində fəaliyyətə başlayır. Lakin az bir müddət keçdikdən sonra 1936-cı ildə kommunist rejiminin repressiyasına məruz qalaraq həbs olunur və Sibirə sürgün edilir. Şeyx 1937-ci ildə sürgündə ikən dünyasını dəyişir (7,s.75). Həmin dövrdə Nardaran kəndinin digər alimləri də kommunist rejiminin əzab-əziyyətlərinə, təzyiqlərə, işgəncələrə məruz qalmışlar. Nardaran kəndinin Sabunçu və Pirallahı rayonları üzrə qazisi və Rəhimə xanım Pirinin axundu Hacı Musarza Şeyx Məhəmməd Əminin oğlu Şeyx Həsən Ağanın sürgün olunması haqqında məlumat verərkən öz atası axund Məşhədi Məzahir Nardaraninin də sürgün həyatından bəhs edir. Tehran dini hövzəsində təhsil almış ali məqamlı ruhani alim həbs edilərək, Maqadan şəhərinə sürgün edilir. 1956-cı ilə qədər sürgündə qalan Şeyx Məzahir nəhayət ki, vətənə qayıdır. Vətənə, doğma kəndinə qayıdan Şeyx Məzahir kimi alimlər çox çətinliklə də olsa, fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

İslam dinində ibadət etmək nə qədər vacibdirsə, elm öyrənmək də bir o qədər vacibdir. Bu cəhətdən Nardaran kəndində tikilən məscidlərin əksəriyyətinin yanında mədrəsələrin də tikilərək istifadəyə verilməsi bunun bariz göstəricisidir. 1899-cu ildə Həcc ziyarətindən qayıdan Şeyx Məhəmməd Əmin Ağa kənddə məscid tikdirmək qərarına gəlir. Kənd sakinlərinin köməyi ilə tikdirdiyi məscid “Ağa məscidi” adı ilə tanınır. Şeyx Məhəmməd Əmin Ağanın yaşadığı və məscidin yerləşdiyi məhəllə də “Ağa məhəlləsi” adlanır. Məscidin divarı üzərində olan daş kitabədə ərəb əlifbası ilə buranı tikdirən şəxsin və ustanın adları qeyd olunmuşdur:

عمل استاد بکعلی/ بسم الله الرحمن الرحیم/ قد بنی هذه المسجد شیخ محمد امین بن ملا عوضعلی / جماعت النردرانی / التاریخ شهر رمضان / سنة ۱۳۱۷

“Mərhəmətli və rəhimli Allahın adı ilə. Usta Bəyəli tərəfindən hazırlanmışdır. Məscidin əsası Şeyx Məhəmməd Əmin Molla Eyvazəli oğlu tərəfindən qoyulmuşdur. Nardaran icması. Tarix Ramazan ayı, 1317-ci il.

(1317 -ci il =3.I-2.II 1900 -ci il)” (11, s.112).

Hicri-qəməri təqvimi ilə 1317-ci ildə (miladi 1900=cü il) tikilən bu məscid düzbucaqlı formada olub, divarları yonulmuş sal daşlardan ibarətdir. Məscidin yerdən tavana qədər hündürlüyü 6 metr, yerdən günbəzədək hündürlüyü 9 metrdir. Məscidin minbəri daşdan düzəldilmişdir. İbadət zalında mehrab üçün nəzərdə tutulmuş hissənin əks tərəfində qadınlar üçün sahə ayrılmışdır. Minarənin hündürlüyü isə 16 metrdir. Ağa məscidinin kişilər və qadınlar üçün ayrılmış yeri birinci mərtəbədə yerləşir. Məscidin ikinci mərtəbəsində isə mədrəsə fəaliyyət göstəriridi. Burada ilahiyyat dərsləri keçirilirmiş. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Təsviri incəsənət fondunda rəssam İsmayıl Məmmədovun çəkdiyi “Ağa məscidi” adlı rəsm əsəri qorunub saxlanılır (6, inv. №532(15)).

Sovet hakimiyyəti illərində isə məsciddən anbar kimi istifadə olunub (1937-1987). Uzun müddət baxımsız qalan məscid 1987-ci ildə yerli sakinlər tərəfindən bərpa olunub. Məlumdur ki, dini ocaqların, ziyarətgahların, məscidlərin bərpa olunmasına Ümummilli lider Heydər Əliyev hər zaman böyük diqqət və qayğı göstərmişdir. Hal-hazırda Ağa məscidi də digər məscidlərimiz kimi dövlətimiz tərəfindən qorunub saxlanılır və burada kənd əhalisinin ibadət etməsi üçün hər cür şərait yaradılır.

Şeyx Ağanın adını daşıyan bu məscid kənddə onun tikdirdiyi yeganə tikili deyil. Kənd sakinləri ilə görüş zamanı həmin nəsildən olan Əliyev İslaməli İsmayıl oğlu

bildirdi ki, Şeyx Ağa kənddə hamam və su ovdanı da tikdirmişdir. İsti yay günlərində su ovdanları yerli əhalinin və pirə gələn zəvvarların sərinlik tapmasında böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Nardaran kəndində ümumilikdə 3 su ovdanı var ki, onlardan birini Şeyx Ağa tikdirmişdir. Su ovdanının qalıqları kənddə qalsa da, hal-hazırda fəaliyyət göstərmir. Şeyx Ağanın tikdirdiyi hamam isə Şeyxin mülkiyyətindən olan bir həyətdə baxımsız halda qalmaqdadır. Hamamın üzərində daş kitabələr olsa da, buradakı yazılar təbiətin təsirindən tamam pozulmuşdur.

Kənd sakini, həmçinin də, Şeyx Ağanın nəslindən olan Məmmədağa qoruyub saxladığı Şeyx Məhəmməd Əminin öz mülkiyyətini bölüşdürməsi haqqında olan vəsiyyətnaməsini özündə saxlayır. Bu vəsiyyətnaməni Şeyx Ağa öz əli ilə yazmış və kənd ağsaqqalları tərəfindən təsdiq olunmuş və möhürlənmişdir. Şeyx Ağanın digər qohumu AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Farsdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsinin böyük elmi işçisi Əliyev Mustafa Mail oğlu ərəb və fars dillərində olan materiallar üzərində apardığı araşdırmalarla, eləcə də, İ.Əzimbəyovun (Məddah) ərəb əlifbası ilə yazdığı “Nardaran asari-ətiqəsi” əsəri ilə bizi tanış etdi və Şeyx Məhəmməd Əmin Ağanın üzərində Quran oxuduğu rəhilin də hal-hazırda onda olduğunu bizə bildirdi.

Şeyx Məhəmməd Əmin Ağanın kitabları sovet rejimi dövründə məhv edilmiş, ona məxsus olan torpaq sahələri isə müsadirə olunmuşdu. Şeyx Ağanın özünün istifadə etdiyi Qurani-Kərim nüsxələrindən ikisi Şeyxin Fatimə adlı qızının nəvəsi olan Cəlilov Azad Əlihüseyn oğlunda qorunub saxlanmaqdadır. Qurani Kərimin üz qabığında Şeyx Ağanın şəxsi möhürü izlənilir.

Digər bir nüsxə isə Şeyx Ağanın öz dəstxətti ilə yazılmış Qurani-Kərimdən olan surələrdən ibarətdir. Hər iki nüsxənin bərpaya ehtiyacı vardır. Ağanın nəticəsi Cəlilov Azadın ailəsində həmçinin Şeyxə məxsus gülabdan və məişətdə işlətdiyi kasa saxlanmaqdadır.

Şeyx Ağanın evində işlətdiyi qablardan bəzisi qızı Məşədi Fatimədə, qalanları isə ölümündən əvvəl nəvələri arasında bölüşdürülmüşdü. Nəvələri Cəlilova Zülfiyyə Nasir qızı və Məmmədhüseynova İradə Məmmədhüseyn qızı onlara düşən payları qoruyub saxlamışlar.

Şeyx Məhəmməd Əmin Nardarani haqqında Azad Fikir Yaradıcılıq Birliyində 2009-cu ildə “Dahi” adlı sənədli film də çəkilmişdir. Filmin senari müəllifi Mehman Müctəba Şeyx Məhəmməd Əmin Ağanın həyatını qısa şəkildə səhnələşdirmişdir.

Filmdə Şeyx Ağanın uşaqlıq illərini kötükcəsi Tərlan Zeynalov canlandırmışdır.

Şeyx Ağa 1923-cü ildə aprelin 21-də vəfat etmişdir. Rəhimə xanım ziyarətgahının yaxınlığında dəfn olunsa da, bir il sonra öz vəsiyyətinə əsasən cənazəsi Nəcəf şəhərinə aparılmış və orada "Vadis-Səlam" qəbiristanlığında torpağa tapşırılmışdır. Bu işi onun iki kürəkəni – Kərbəlayi Əli İskəndər Hacı Məhəmməd Hüseyn oğlu və Kərbəlayi Əmirhüseyn Hacı Cəlil oğlu həyata keçirmişdir. "Vadis-Səlam" dünyanın ən böyük məzarlığıdır. Ərəbcədən tərcümədə "Sülh vadisi" adlanır.

Yuxarıda sadaladımız, dövrümüzə qədər az da olsa gəlib çatan arxiv, kitabxana materialları və canlı şahidlərin məlumatları əsasında bu qərara gəlmək olur ki, doğma kəndini hədsiz dərəcədə sevən Şeyx Məhəmməd Əmin Ağa cavanların təhsil almasında böyük işlər görmüşdür. Onun yanında ilk təhsillərini alan gənclərin Qumda, Nəcəfül Əşrəfdə oxumaları üçün şərait yaratmışdır. Azərbaycanlı cavanların savad almasında, dini və dünyəvi biliklərə yiyələnməsində müstəsna xidmətləri olan bu böyük ruhani alimin xeyriyyəçilik fəaliyyəti də xüsusi ilə qeyd olunmalıdır. Məqalədə ruhani alimlərdən danışsaq da, qeyd etmək lazımdır ki, Nardaran kəndində təkcə dini sahədə deyil digər ixtisaslarda da yetişən alimlər, ziyalılar, görkəmli insanlar daima olub və gələcəkdə də olacaqdır. Bu səbəbdən də Azərbaycanın mədəni həyatında izləri olmuş ziyalıların, ruhanilərin tədqiq və təbliğ olunaraq öyrənilməsi elm və mədəniyyətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Belə tədqiqat işlərinin aparılması gənc nəslin tərbiyə olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. ARDTA, fond 10, siy. 1, iş 131.
2. Azərbaycan qəzeti, 2009, 19 fevral.
3. Cəbiyeva T. Bakı kəndlərinə səyahətim. I hissə. Bakı, 2017.
4. Do qərn moğavemət-e aleman-e dini dər bərabər-e kofr o elhad o diktaturi (Qafqaz din alimlərinin küfr, ilhad və diktatura dövründə iki əsrlik müqaviməti) Tarix dər ayine-ye pəjuheş (Elmi jurnal). Cild 9, №1. 2012.
5. Maşayev O. Nardaran və nardaranlılar. Bakı, 2016.
6. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Təsviri incəsənət fondu.
7. Movlayi A. Qafqazda elm dünyasının ulduzları. 2013.
8. Söz və muğam beşiyi Nardaran. Hacı Ələmdar Mahir. Bakı, 2009.
9. https://irs.gov.az/location/nardaran-tarix-medniyyet-qorugu.
10. И.Азимбеков. «Селение Нардаран и его древности»: доклад в комиссии искусств 22-х 1924, статья в 1-м вьш. «Известий Азербайджанского археологического комитета»; Баку 1925.
11. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т.1:Арабо-персо-тюркоязычные надписи Баку и Апшерона XI-начала XX века. Баку, 1991.

12. Сысоев М.В. Краткий путеводитель по древностям гор. Баку и его районов/Сост. В.М.Сысоев-Баку, 1930.
13. Фатуллаев-Фигаров Ш.С. Зодчество Апшерона. Баку, 2013.

Zulfiya Jalilova
Religious figures of Nardaran ın the early XIX-XX centurıes (example of Sheıkh Muhammad Amın Nardaranı)

Summary

Key words: *Azerbaijan, Baku, Nardaran, confessors, ancient mosques*

The article, for the first time on the basis of archival and museum materials, comprehensively explores the merits of the prominent confessor Sheikh Mohammed Emin Agha. He was one of those Azerbaijanis who were educated in the city of Najaf. In Najaf, he studied for 35 years and reached the level of mujtahid. Returning to his homeland, he was engaged in public affairs. He built a mosque in Nardaran and helped young people with education. Some of his belongings are kept in the National Museum of History of Azerbaijan of ANAS.

Зульфия Джалилова
Духовенство Нардарана XIX-начало XX вв.
(на примере шейх Мухаммед Амина Нардарани)

Резюме

Ключевые слова: *Азербайджан, Баку, Нардаран, религиозные деятели, древние мечети*

В статье, впервые на основе архивных и музейных материалов,комплексно исследуются заслуги видного духовника Шейха Мухаммеда Эмина Ага. Он был из тех азербайджанцев,которые получили образование в городе Наджаф. В городе Наджаф он учился 35 лет. Дошел до уровня муджтахида. Вернувшись на родину, он занимался общественной деятельностью. В Нардаране построил мечеть, помогал молодежи получить образование. Некоторые его вещи хранятся в Национальном музее истории Азербайджана.

Fərhad Cabbarov*

1905-1906-cı illər qırğınları vaxtı Qarabağda və Zəngəzurda zərər çəkmiş müsəlmanlara yardımın təşkili

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *erməni-azərbaycanlı münaqişəsi, 1905-ci il, Yardım Komitəsi, zərərçəkənlər, ianə toplanması*

1905-1906-cı illərdə baş vermiş erməni-azərbaycanlı qırğınları Qarabağın və Zəngəzurun iqtisadi həyatına, əhalinin güzəranına ağır zərbə vurdu. Əsasən kənd təsərrüfatı rayonları olan Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarında 1905-ci ilin payızı və 1906-cı ilin yazında torpaqlar əkilib becərilmirdi. Qarşılıqlı hücumlar, yanğınlar, talanlar əhalini təsərrüfatla məşğul olmağa qoymurdu, torpaqlar, bağlar baxımsız qalır, mal-qara tələf olurdu. Tədqiqatçı S.Zavaryanın yazdığı kimi, "əkinçi xışı qoyub silaha sarıldı, çoban mal-qara otarmaq əvəzinə döyüş mövqeyində dayanırdı, təsərrüfatı atan qadın döyüşənlərə yemək və patron daşımaqla məşğul idi... Nəinki "yad" rayonlarda torpaqların icarəsi haqda söhbət gedə, hətta erməni atəş altında olan torpaq sahəsinin becərilməsi barədə düşünə bilməzdi. Azərbaycanlı "neytral zona"nı keçməyə cürət etmirdi, doğulduğu və onilliklər ərzində yaşadığı yerlərdə işləyə bilmirdi"(13, c. 20). Azərbaycan və erməni əhalisinin qonşu yaşadığı bütün kəndlərdə torpağın əkilib becərilməsi ya tam dayandırılmış, ya da xeyli azalmışdı. Əkin sahələri 1/3-ə qədər azalmış, 100 min tonadək məhsul yığılmamış qalmışdı (13, s. IX).

Millətlərarası toqquşmalar əkinçiliklə yanaşı bağçılığa da ciddi zərər vurmuşdu. Şərabçılığın inkişaf etdiyi bölgələrdən biri olan Ağdamda əksəriyyəti müsəlmanlara məxsus on min hektar üzüm və tut bağları var idi. Üzümün demək olar ki, hamısı erməni sahibkarlarının zavodlarında buraxılan spirtin və şərabın istehsalına gedirdi.

---

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin icraçı direktoru, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; farhadcabbarov@mail.ru

Qırğınlar vaxtı bu zavodların hamısı yandırılmış, şərab, araq və konyak istehsalı isə tamamilə dayanmışdı (21, c. 3). Müsəlmanların əksəriyyəti üzümü ermənilərə satmaqdan imtina etdiyindən məhsul bağlarda məhv olurdu.

Əhalinin vəziyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də silahlanmaya külli miqdarda vəsaitin xərclənməsi olmuşdu. Ermənilər və azərbaycanlılar mal-qaralarını satır, borca girir, silah alırdılar. Vuruşan tərəflər bu məqsədlə 3-3,5 mln. rubl xərcləmişdilər ki, bu da əhalinin bütün daşınan əmlakının 1/6-nə bərabər idi (13, c. 25).

İqtisadi həyatda baş vermiş tənəzzül dövlət vergilərinin toplanmasına da təsirsiz ötüşmədi. Zəngəzur qəzasında ticarət-sənaye müəssisələrindən 1904-cü ildə 12 min rubl vergi yığılmışdırsa, 1905-ci ildə bu göstərici 9,7 min rubla, 1906-cı ildə 7 min rubla düşmüşdü. Zəngəzurdakı müəssisələrin dövriyyəsinə gəldikdə isə 1904-cü ildə bu rəqəm 1,2 mln, 1905-ci ildə 980 min, 1906-cı ildə isə 750 min rubla bərabər idi (13, c. 33).

Şuşa qəzasında vergi toplanması 1905-ci ildəki 7,6 min rubldan 1906-cı ildə 3,6 min rubla düşmüşdü və beləliklə, Qarabağın ən zəngin bölgəsinin ümumi ticarət-sənaye balansı 3,8 mln rubldan 1,5 mln rubla qədər azalmışdı. 1905-ci ildə Şuşa qəzasında işləyən 624 sənaye müəssisəsindən yalnız 334-ü fəaliyyət göstərirdi, spirt istehsal edən zavodlar, ipək fabrikləri, iri manufakturalar, yəni iqtisadi cəhətdən ən çox əhəmiyyət daşıyan müəssisələr ya dağıdılmış, ya da işini dayandırmışdı (13, c. 33).

Mənbələrdə münaqişə tərəflərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda maddi itkiləri haqqında məlumatlar qalmadığından rəqəmlərdən zərər çəkmiş əhali haqqında yalnız ümumi informasiyanı əks etdirir. Lakin erməni müəlliflərinin özlərinin də etirafına görə, təkcə ermənilər deyil, azərbaycanlılar da ciddi ziyan çəkmişdilər və bəzi hallarda bu ziyan ermənilərinkindən daha çox idi. Belə ki, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarının kəndlərində 17550 erməni və 20586 azərbaycanlı tamamilə müflis olmuş, hər şeylərini itirmişdilər. Kənd əhalisi ilə yanaşı bütün Qarabağda əmlakını itirən və müflis olanların sayı 42836 nəfərə çatırdı, onlardan 21250-si ermənilər, 21586-sı azərbaycanlılar idi. Əhalisi 158,5 min nəfər (1897-ci il siyahıyaalınmasına görə) olan 257 erməni kəndindən 45 kənd və 21250 nəfər (bütün əhalinin 13,5 %-i) zərərçəkmiş sayılırdı. Əhalisi 227,7 min nəfər olan 789 Azərbaycan kəndindən isə 78 kənd və 21586 nəfər (bütün əhalinin 9,4 %-i) zərər çəkmişdi (13, c. 61-62).

Erməni terrorundan qurbanı olmuş Qarabağ və Zəngəzur azərbaycanlılarının üzləşdiyi humanitar faciə həm 1905-1906-cı illərdə, həm də münaqişə bitəndən sonra Azərbaycan cəmiyyətini narahat edən əsas məsələlərdən biri idi. Evləri, təsərrüfatları dağıdılmış, doğma yurdlarından didərgin düşmüş, hökumət administrasiyasının laqeyd münasibəti ilə üz-üzə qalmış minlərlə insan dözülməz şəraitdə yaşamağa məhkum olunmuşdular. Yandırılmış kəndlər, qaçqınlar, aclıq, səfalət – bütün bunları təsvir edən mətbuat yazırdı: "Cümləyə məlumdur ki, Qarabağ mahalında

Şuşa uyezdində [qəzasında – *F.C.*] neçə müsəlman kəndləri keçən erməni-müsəlman davasında talan, qarət olub və əhalisi pərakəndə oldu. Əgər oturub o biçarələrin əhvalatını yazasan, böylə zənn edirəm ki, yazmaq ilə və yainki nəql etmək ilə onu o halətdə yetirmək olmaz... Kiminin evi yanıb, kiminin malı gedib, kiminin evi, malı getməkdən başqa sahibi tələf olub... Bir də görürsən, bir ərəbədə neçə arvad, uşaq köç edib gedirlər və bir qoca arvad ərəbənin qabağında beli bükülmüş, başı ağarmış, ayağı yalın, çox qəmgin, libası para-para bir neçə büzü [keçi – *F.C.*] sürüyür. Sual etdikdə bəs bunların kişisi hanı, cavabında o binəva arvad ağlamaqdan şəfağı itmiş gözlərindən bir cift gilə yaş qırışmış üzündən axıdıb, sonra bir ah çəkib dübarə üzünə baxıb oturur. Amma o baxmaqda bir öylə əsər var ki, sənin də gözün biixtiyar yaş ilə dolur. Guya bir o qədər arvad-uşağın bisahib qalmağına sən səbəb olmusan. Soruşursan bəs bunlar hara gedir. Deyirlər ki, bunlar barışıq olmağa görə qayıdırlar öz kəndlərinə. Hərçənd kənddə bir ev qalmayıb..." (3, s. 2).

Azərbaycan əhalisinin düçar olduğu fəlakət Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinə yardımın təşkilinə, ianə toplama kampaniyasına təkan verdi. Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonlarından Şimali Azərbaycanda geniş yayılmış xeyriyyəçilik milli qırğınlar vaxtı daha geniş miqyas aldı. Məhz bu dövrdə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti yaradıldı. 1905-ci ilin oktyabrında Qafqaz canişini onun nizamnaməsini təsdiq etdi. Cəmiyyətin sədri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, üzvləri isə milli ziyalıların və sahibkarların ən tanınmış nümayəndələri – Həsən bəy Zərdabi, Əhməd bəy Ağaoğlu, Kərbəlayi İsrafil Hacıyev, Əlimərdan bəy Topçubaşov və b. idi. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyətinin ilk ayları Yelizavetpol və Tiflis quberniyasında erməni terrorunun geniş vüsət aldığı dövrə təsadüf etmişdi. Azərbaycan əhalisi ərzağa, isti geyimə, oduna kəskin ehtiyac duyurdu. 1905-ci il dekabrın 29-da Bakı zənginlərinin və ziyalılarının sahibkar və xeyriyyəçi İsmayıl bəy Səfərəliyevin evində keçirilən yığıncağında ianələrin toplanması üçün abunə yazılışı elan edildi. Həmin iclasda H.Z.Tağıyev 5 min, Hacıbaba Haşımov 1 min, Abbasqulu Rzayev 500, Məmmədsadıx Həsənov 300 rubl, digər iştirakçılar 25-300 rubl arası ianə etmişdilər (14, c. 3).

1906-cı ilin əvvəllərində Qarabağda və Zəngəzurda erməni-azərbaycanlı davasının şiddətlənməsi bu bölgələrin müsəlman əhalisinin üzləşdiyi humanitar problemlərə diqqəti daha da artırdı. Həmin günlərdə "İrşad" qəzeti həmvətənlərə müraciət edərək yazırdı: "Təzə il Qarabağ cəmaəti üçün böyük müsibət və qəza ilə açıldı. Minlərcə övrətlər, uşaqlar, qızlar və oğlanlar ac qalıb uca dağ üstündə soyuqdan və aclıqdan tələf olurlar... Qarabağın ovzası [vəziyyəti – *F.C.*] çox təhlükəli ovzadır. Gərək nə cür olsa kömək etmək və orada acından, suzundan ölən qardaşlarımızın və bacılarımızın dadına yetişək. Hər bir müsəlmanın bu barədə təklifi mühümdür. Hər cür ianə bu yolda vacibdir..." (6, s. 1).

Qəzetin elə həmin nömrəsində "Qarabağ möhtaclarına" sərlövhəli xəbərdə Bakıda Qarabağın azərbaycanlı əhalisi üçün toplanan ianələr haqqında ilk hesabat

təqdim olunmuşdu. İanə verənlər arasında Hacı Zeynalabdin Tağıyev, mühəndis Fətulla Rüstəmbəyov, həmçinin Bakıda yaşayan, əslən Qarabağdan olan ziyalılar – Əhməd bəy Ağaoğlu, Lütfəli bəy Behbudov, Behbud ağa Cavanşir, Nəcəf bəy Vəzirov, Bəhram bəy Axundov və b. var idi. Cəmi 425 rubl toplanmışdı. İanənin ən böyük məbləği 52 rubl, ən kiçiyi isə 1 rubl idi (5, s. 2).

1906-cı il yanvarın 3-də şəhər dumasının binasında Bakının müsəlman ziyalılarının və ictimai xadimlərinin toplantısı keçirildi. Toplantı iştirakçıları canişin İ.İ.Vorontsov-Daşkova və Yelizavetpol general-qubernatoru V.S.Takayşviliyə aşağıdakı məzmunda teleqram göndərməyi qərar verdilər: "Bakıda müsəlman cəmaəti Qarabağ əhvalatını eşidib artıq həyəcana gəlib. Buraya gələn xəbərlərə görə Şişədə müsəlmanların əlaqəsi cəmi aləm ilə kəsilib. Şəhər heç bir sursat deyilən ləvazimatı görmür. Erməni dəstələri Əsgəranı tutub şəhrə birisi qoymurlar girsin. Şəhərdə müsəlmanlar aclıqdan tələf olurlar. Çox artıq israr ilə təvəqqe ediriz ki, bu barədə etdiyiniz binagüzarlıqdan və bizim müsəlman qardaşlarımızın aclıqdan və mühasirədən azad olmağı üçün dəvət etdiyiniz tədbirləri bizə xəbər və məna ilə bizləri sakit və rahat edəsiniz. Öz tərəfimdən borc bilirəm ərz edəm ki, Şişə əhvalatı Bakı cəmaətini artıq dərəcədə təşvişə götürüb və ancaq sizdən tezlik ilə gələn və müsəlmanların xilas olmaq müjdəsini verən xəbərlər Bakı cəmaətini sakit və rahat edə bilir" (2, s. 1). Göründüyü kimi, Qarabağdakı soydaşlarının ağır durumu müsəlmanları təkcə ianələr toplamağa səfərbər etmədi, həmçinin erməni terroruna məruz qalan dinc əhalinin müdafiəsi üçün əməli tədbirlər görülməsi xahişi ilə hökumət qurumları qarısında məsələ qaldırmağa vadar etdi. Şəhər dumasında keçirilən həmin iclasda toplaşanlar "Şişədə aclıqdan həlak olan müsəlmanlara nə cür kömək etmək barəsində müzakirə etdilər" (2, s. 1). Qərara alındı ki, Şuşadakı vəziyyəti yerindəcə öyrənmək üçün Ağdama iki mötəbər şəxs ezam edilsin, təcili olaraq Qarabağ camaatına 3 min rubl pul, 400 kisə un, 40 pud [1 pud = 16,38 kq] qənd, eləcə də neft, düyü, şam, çay və digər ərzaq və ləvazimat göndərilsin. Bu yardımın davamlı olması qərara alındı. Qarabağa göndəriləcək bu ilk irimiqyaslı yardım haqqında "İrşad" qəzeti yazırdı: "Afərin, səd afərin Bakı müsəlmanlarının böylə həmd və qeyrətlərinə. Milliyyət, insaniyyət ancaq pis gündə, bədbəxtlikdə zühur edir; və o millət ki, özü uzaqda olan və müsibətdə qalan millətinin qeydinə qala, əsla qət olmaz" (2, s. 1).

Qırğınlar vaxtı yaralanan müsəlmanlara kömək də diqqət mərkəzində idi. Bu problem Şuşada daha mürəkkəb xarakter almışdı, çünki şəhər xəstəxanası erməni məhəlləsində yerləşirdi, azərbaycanlıların isə orada müalicə alması mümkünsüz idi. 1905-ci il avqust qırğınlarından sonra qısa müddət ərzində şuşalı həkim Kərim bəy Mehmandarovun səyi ilə müsəlman hissəsində ambulatoriyalı bir xəstəxana quruldu və azərbaycanlı yaralılar orada müalicə almağa başladılar. Lakin 1906-cı ildəki qırğınların daha miqyaslı olması səbəbindən yaralıların sayının artması xəstəxananın saxlanılmasına maddi kömək lazım idi. Bunun üçün doktor K.Meh-

mandarov "İrşad" qəzetinə teleqram vuraraq "müsəlmanların diqqətini bu yerlərin naəlac halına cəlb edir" və onlardan xəstəxanaya pul, tibbi, cərrahi alətlər, dərman ilə yardım göstərməyi xahiş edirdi (4, s. 1).

Qarabağ müsəlmanlarına ianə toplanılması məqsədilə müxtəlif xeyriyyə tədbirləri də keçirilirdi. Belə ki, Tağıyev teatrında təşkil olunan müsəlman truppasının tamaşalarından, ədəbi-musiqili axşamlardan toplanan vəsait zərərçəkmişlər üçün göndərilirdi (8; 9; 10). Həmvətənlərinin başına gələn faciə sıravi azərbaycanlıları da birləşdirmişdi. "Kaspi" və "İrşad "qəzetlərinin səhifələrində müxtəlif şəhər və kəndlərin sakinlərinin millətlərarası qırğınların qurbanları üçün ianə toplaması haqqında elanlan dərc olunurdu.

Lakin ayrı-ayrı yığıncaqlarda, tamaşalarda, xeyriyyə axşamlarında toplanan ianələr Qarabağ və Zəngəzur əhalisinin ehtiyaclarının çox cüzi hissəsini ödəmək iqtidarında idi və bu işin daha mütəşəkkil aparılmasına ehtiyac duyulurdu. Bu məqsədlə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri H.Z.Tağıyev Bakının general-qubernatoru S.A.Fadeyevə müraciət edərək Şuşa, Zəngəzur və digər qəzaların müsəlmanları üçün ianələrin toplanmasına icazə verilməsini xahiş etmişdi (15, c. 3). Digər müraciətdə isə Yelizavetpol quberniyasının hər bir qəzasının ehtiyaclarını müəyyənləşdirəcək xüsusi komitənin yaradılması üçün Bakının nüfuzlu müsəlman xadimlərinin toplantısının keçirilməsinə icazə istənilirdi (16, c. 3). H.Z.Tağıyevin xahişi müsbət qarşılanmışdı.

1906-cı il noyabrın sonunda Bakıda H.Z.Tağıyevin sədrliyi ilə Yelizavetpol Quberniyasının Aclıq Keçirən Müsəlmanlarına İanələr üzrə Mərkəzi Komitə təşkil olundu. Onun tərkibinə Azərbaycan cəmiyyətinin ən nüfuzlu və tanınmış simaları – Əhməd bəy Ağaoğlu, İsa bəy və Əjdər bəy Aşurbəyovlar, Əsədulla Əhmədov (komitənin xəzinədarı), Murtuza Muxtarov, Hacı Yusif Dadaşov, Kərbəlayi İsrafil Hacıyev, Qara bəy Qarabəyov, Behbud ağa Cavanşir, Məmmədhəsən Hacınski, Həsənağa Həsənov və b. daxil idilər (1, s. 2; 17, c. 3). Komitənin noyabrın 26-da şəhər dumasının binasında keçirilən iclasında bir sıra mühüm qərarlar qəbul edildi. İlk növbədə H.Z.Tağıyevin adından Qarabağın bütün mühüm nöqtələrinə aşağıdakı məzmunda teleqram göndərilməsi qərara alındı: "Aranızda zühura gəlmiş və erməni-müsəlman hadisətindən nəşət etmiş [vücuda gəlmiş – *F.C.*] məhalik [təhlükələr – *F.C.*] və aclıq xəbərləri gəlib Bakıda sakin müsəlman qardaşlarınızın qəm və yasına və qeyrətkeşliyinə səbəb oldu. Böyük bir şurada qət olundu ki, fövrən [dərhal – *F.C.*] ianə cəm etməyə şüru olunsun [başlanılsın – *F.C.*]. Bu məqsədlə xüsusi bir komitə təşkil olunub, təvəqqe edirəm ki, əhaliyə təskinlik verib xəvatircəm [arxayın – *F.C.*] edəsiniz ki, tezliklə ianə gələcək. Sədri-komiteyi-ianə Tağıyev" (1, s. 2). Bundan başqa iclasda həmçinin qərara alındı:

- Ə.Ağaoğlu, M.Hacınski, Q.Qarabəyov, İ.Aşurbəyov, H.Həsənov komitənin nizamnaməsini və təlimatnaməsini hazırlasınlar;

- pul və əşya şəklində ianələr H.Z.Tağıyevin kontorunda, "İrşad" və "Kaspi"

qəzetlərinin redaksiyalarında yığılsın;

- Qafqaz canişini vasitəsilə yollar nazirindən xahiş olunsun ki, ianələri ünvana çatdırmaq üçün komitənin ixtiyarına 25 vaqon verilsin;

- komitənin yerli şöbələrini yaratmaq və ianə toplamaq üçün üzvlərdən Ə.Ağaoğlu və Ağa Abbas Hacıyev Cənubi və Şimali Qafqaz şəhərlərinə, Həşim bəy Vəzirov isə Aşqabada və Xorasana ezam olunsunlar, Ə.Aşurbəyov isə Bakıətrafı kəndlərdə şöbələr təşkil etsin;

- üzvlərdən İ.Aşurbəyov, B.Cavanşir, Lütfəli bəy Behbudov və Muxtar bəy Qarabağa göndərilsinlər, orada lazım olan yerlərdə ianələri paylaşdırmaq üçün komissiyalar təşkil etsinlər və s. (1, s. 2).

Göründüyü kimi, İanə Komitəsinin 1906-cı il 26 noyabr tarixli iclası bir tərəfdən Qarabağ üçün ianə toplanmasının mərkəzləşdirilməsi və əlaqələndirilməsi istiqamətində mühüm addım oldu, digər tərəfdən isə Bakının müsəlman cəmiyyətinin birliyini, mütəşəkkilliyini nümayiş etdirdi. Qarabağ üçün yardımın nə qədər zəruri olduğunu və bu məqsədlə hamının var-gücü ilə çalışmasının vacibliyini qeyd edən Ə.Ağaoğlu yazırdı: "Şimdi ya məşərülislam [müsəlman cəmiyyəti – *F.C.*]! Mədəd [kömək – *F.C.*] və həmiyyət [qeyrət – *F.C.*] vaxtıdır! Dinimizin əsası öz qardaşlarımıza köməkdir! Quranın hər surəsi, hər səhifəsi "Allah yəamurubil-ədəl, vəl ehsan" ["Allah sizə ədaləti və ehsanı əmr edir" – *F.C.*] ayət-i fəllah və nicat [səadət və nicat ayələri – *F.C.*] ilə doludur. Bir fikir edək. İki yüz minlərcə qardaşlarımız nədən ötrü o qarlı dağların, o buz tutmuş dərələrin aralarında ac, susuz, çılpaq, evsiz, məskənsiz, düçari- dərd olmuşlar? Cümləsi hifz-i millət [milləti qoruma – *F.C.*] yolunda ölməyib?Bəs nə rəvadır ki, bizim yolumuda canlarından, mallarından, evlərindən, övrət-uşaqlarından keçənlərdən biz bir az ianəni müzayiqə edək [əsirgəyək – *F.C.*]? Bəs bizim qeyrətimiz, namusumuz, dinimiz, şanımız nərədə qalır? Bəs biz nə vaxtın müsəlman qardaşlarıyız! Bircə o soyuq dağlarda kişt [əkin – *F.C.*] və güzar edən ac uşaqların, çılpaq övrətlərin, fələkzadə [fəlakətə düçar olmuş – *F.C.*] qocalarım halətini mülahizə edək... Qoy hər kəs hər nə bacarar versin. Xəcalət çəkməsin. Bu yolda az-çox yoxdur. Bu yol ehsan yoludur. Verilən nə qədər olursa olsun, fəqət ürəkdən verilmiş olsun. Qoy hər kim libas ilə bacarar libas versin, pul ilə bacarar pul versin, un ilə, buğda ilə bacarar un, buğda versin. Cümləsi lazımdır, cümləsi işə keçər. Lakin Allah xəvatirəsi üçün hər nə olursa əcələ ilə olsun. Çünki hər işdə olduğu kimi bu işdə də ermənilər üç ay bundan əqdəm bu işlərin qeydinə qalıb lazım olan əqdəmatı [addımları – *F.C.*] əmələ gətirib, ianələr cəm edib, sursatlar yığıb öz qardaşlarını müraffəhülhal [ehtiyacsız keçinən, yaşayışı gen-bol olan – *F.C.*] etmişlər. Biz isə ancaq qış düşdükdə fəlakət və zillətin son həddə çatdığından sonra bu fikrə düşmüşük. Lakin əgər əcələ edib hümmət və qeyrətimizi fövri [dərhal – *F.C.*] etsək, çox yaralara məlhəm qoyub, çox canları fəlakətdən, aclıqdan xilas edəriz" (1, s. 2).

Ə.Ağaoğlu özünə məxsus kəskin, iti qələmi ilə həmvətənlərinin ağır günündə

yaxasını kənara çəkən, milli məsələdə laqeydlik nümayiş etdirən müsəlman varlılarına xitab edərək yazırdı: "Ey milyonları sandıqlara yığıb qeyrət və hümmətdən bərk-bərk saxlayan əğniyalar [dövlətlilər – *F.C.*]! Qorxun Allahın qəzəbindən, peyğəmbərin nifrinindən və millətin qəzəbindən. O gündən ki, bu millət sizin büxl [simiclik – *F.C.*] və dənaətinizdən [alçaqlığınızdan – *F.C.*] təngə gəlib, axırda millətə borclu olduğunuz yüz minlərcə zəkatı, xümsi zor ilə sizdən ala. Məgər Allah Taala həzrətləri bu zəkatı millətin möhtacları, fəqirləri, miskinləri üçün təyin etməyib? Məgər siz millətə borclu deyilsiniz?! Xatircəm olun! Axirətə, peyğəmbərin hüzuruna bir xəcalətdən, rəzalətdən savayı bir şey aparmayacaqsınız!.. Nə üçün beş gün ömürdən istifadə edib Allah sizə əta etdiyi nəamatlar [nemətlər – *F.C.*] ilə Allahın rizasını, peyğəmbərin xoşnudluğunu [xoşbəxtliyini – *F.C.*], insanların duasını qazanmayırsınız? Məgər bu qədər düçari-fəlakət və zillət olan müsəlmanlar sizin millətinizin, evlərinizin, paraxodlarınızın, pullarınızın mühafizəsi üçün ölməyiblər?" (1, s. 2).

Komitənin yaranmasından sonra keçən qısa müddət ərzində onun Cəbrayılda, Yelizavetpolda, Nuxada yerli şöbələri təşkil olundu. Onların vəzifəsi ianələr haqqında xahişnamələri toplamaq və Bakıdakı Mərkəzi Komitəyə göndərmək idi. Yelizavetpolda yaradılan yerli şöbənin (mənbələrdə bəzən onun adı "Yelizavetpol komitəsi" kimi də verilirdi) tərkibinə axund Məhəmməd Pişnamazzadə, Ələkbər bəy Rəfibəyov, Adil xan Ziyadxanov, şəhər başçısı Əsgər bəy Adıgözəlov, Ələkbər bəy Xasməmmədov və b. daxil idi (20, c. 3).

1906-cı ilin sonunda Şimali Qafqazda səfərdə olan Ə.Ağaoğlunun fəaliyyəti nəticəsində Vladiqafqazda və Xasavyurtda İanə Komitəsinin şöbələri yaradıldı. Vladiqafqaz komitəsinə şəhər başçısı doktor M.M.Dalqat, generallar T-B-K.Dudarov, X.A.Tuqanov, C.K.Kudenetov, polkovnik F.D.Qusov, knyazlar T.K.Alxazov və X.Usmiyev, vəkillər C.T.Şanayev və B.Dalqat, Xasavyurt komitəsinə isə knyazlar Kaplanov və Usmiyev daxil idilər. Bundan başqa Vladiqafqazda şahzadə Aliyə Qacarın sədrliyi ilə müsəlman qadın komitəsi də yaradılmışdı və həmin komitəyə generallar T-B-K.Dudarovun, X.A.Tuqanovun xanımları və qızları, general C.K.Kudenetovun xanımı, knyaz Usmiyevin xanımı, xanzadə Naxçıvanskaya, Nisə xanım Qaffari və b. daxil idilər (18, c. 3). Bu cür komitələrin təşkil olunması Şimali Qafqaz əsilzadələrinin Qarabağda və Zəngəzurda zərər çəkmiş müsəlmanlarla həmrəyliyinin bariz nümunəsi idi. H.Z.Tağıyevin Şimali Qafqazda ianə toplamaq haqqında vəsatətinə Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkov tərəfindən müsbət cavab alınmışdır (19, c. 3).

H.Z.Tağıyevin adına başqa ünvanlardan da ianələr göndərilirdi. Belə ki, Qafqaz canişininin gəlini qrafinya V.D.Vorontsova-Daşkova Zəngəzur qəzasında aclıqdan əziyyət çəkənlərin nəfinə xeyriyyə ziyafəti təşkil etmişdi və burada yığılan 3500 rublu H.Z.Tağıyevə göndərmişdi (12, c. 4). Maraqlıdır ki, bu barədə məlumat mətbuatda 1907-ci ilin fevralında dərc olunmuşdu, yəni erməni-azərbaycanlı münaqişə-

sinin sona çatsa da, onun nətəcələri hələ də aradan qaldırılmamışdı.

Qırğınlardan əziyyət çəkənlərə yardım kampaniyasında Azərbaycan qadınları da fəallıq göstərirdilər. 1906-cı il dekabrın 8-də H.Z.Tağıyevin həyat yoldaşı Sona xanımın təşəbbüsü ilə Tağıyevlərin sarayında Bakının əsilzadə xanımlarının iclası keçirildi. Yelizavetpol quberniyasının əhalisinə yardım göstərilməsi məqsədilə təşkil olunmuş bu yığıncaqda Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadənin, sahibkar-xeyriyyəçilər Şəmsi Əsədullayevin, Musa Nağıyevin, İsa bəy Aşurbəyovun, duma üzvləri Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Kamil bəy Səfərəliyevin, Qara bəy Qarabəyovun və b.-nın xanımları iştirak edirdi. Toplaşanlar qarşısında çıxış edən S.Tağıyeva dindaşlara köməyin göstərilməsinin vacibliyini qeyd etməklə bərabər, qadınları xeyriyyə işlərində kişilərdən geri qaldıqlarına görə tənqid etdi. Onun təşəbbüsü ilə Yelizavetpol quberniyasında aclıq keçirənlərə ianə toplamaq üçün müsəlman qadın komitəsinin təşkili qərara alındı (11, c. 3).

Beləliklə, Azərbaycan əhalisinin erməni terroru nəticəsində ağır məhrumiyyətlərə düçar olması cəmiyyəti müdafiəsiz qalmış insanlara humanitar yardımın göstərilməsi məqsədilə birləşməyə vadar etdi. Təsadüfi deyil ki, Məhəmmədəmin Rəsulzadə erməni-azərbaycanlı qırğınlarının tariximizdəki yerinə toxunaraq qeyd edirdi ki, bu hadisə nəticəsində Azərbaycan milləti birləşdi və Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində 1905-ci ildə və ondan əvvəlki dövrdə olduğu kimi, "başıpozuq və şəkilsiz bir kütlə" deyildi (7, s. 26).

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə. İanə komitəsi / "İrşad", 28 noyabr 1906-cı il, № 273, s. 2.
2. Badikubə cəmaətinin cəmiyyəti / "İrşad", 4 yanvar 1906-cı il, № 14, s. 1.
3. Evi dağılanların halı / "İrşad", 18 aprel 1906-cı il, № 92, s. 2.
4. "İrşad", 24 iyul 1906-cı il, № 173, s. 1.
5. Qarabağ möhtaclarına / "İrşad", 2 yanvar 1906-cı il, № 13, s. 2.
6. Qarabağın halәti / "İrşad", 2 yanvar 1906-cı il, № 13, s. 1.
7. Resulzade M.E. Kafkasya türkleri. İstanbul, 1993, s. 26.
8. "Баку", 10 августа 1906 г., № 173;
9. "Баку", 15 августа 1906 г., № 177;
10. "Баку", 6 сентября 1906 г., № 190 и др.
11. "Баку", 16 декабря 1906 г., № 269, с. 3.
12. "Баку", 9 февраля 1907 г., № 31, с. 4.
13. Заварян С. Экономические условия Карабага и голод 1906-1907 гг. Санкт-Петербург, 1907.
14. "Каспий", 31 декабря 1905 г., № 245, с. 3.
15. "Каспий", 16 ноября 1906 г., № 246, с. 3.
16. "Каспий", 21 ноября 1906 г., № 250, с. 3.
17. "Каспий", 29 ноября 1906 г., № 256, с. 3.

18. "Каспий", 8 декабря 1906 г., № 263, с. 3.
19. "Каспий", 12 декабря 1906 г., № 266, с. 3.
20. "Каспий", 24 декабря 1906 г., № 277, с. 3.
21. Л.К. Экономические последствия армяно-татарских столкновений / "Каспий", 1 января 1906 г., № 1, с. 3.

Farhad Jabbarov

Relief organization for affected Muslims in Karabag and Zangezur during massacre in 1905-1906

Summary

Key words: *Armenian-Azerbaijani conflict, 1905 year, Assistance Committee, victims, accumulation of funds*

Civil massacre committed in 1905-1906 stimulated consolidation of Azerbaijan social forces to defend their nation from the armed attack of Armenian. Directly, Azerbaijan political organization created under the impact of Armenian-Azerbaijani massacre, aimed to protect their countrymen from the Armenian extremism and inaction of local government organs. Humanitarian aids to the sieged regions, ransacked people, refugees, casualty, the family of the death people can be noted in the list of reason of consolidation of Azerbaijan society.

Фархад Джаббаров

Организация помощи мусульманам, пострадавшим в Карабахе и Зангезуре во время резни 1905-1906 гг.

Резюме

Ключевые слова: *армяно-азербайджанская резня, 1905 г., Комитет помощи, пострадавшие, сбор пожертвований*

Межнациональная резня 1905-1906 гг. стимулировала общественные силы Азербайджана к объединению для защиты своей нации от вооружённых нападений со стороны армян. Азербайджанские политические организации, созданные под непосредственным воздействием армяно-азербайджанской резни, были нацелены на обеспечение защиты своих соотечественников от армянского экстремизма и бездействия местной администрации. Показателем

сплочения азербайджанского общества в условиях развёрнутого армянами террора стало оказание гуманитарной помощи регионам, население которых было разорено, находилось в блокаде, людям, ставшим беженцами, семьям погибших и раненым.

Тамилла Керимова-Коджаева*

Азербайджанская этнография в первые годы XX столетия

UOT 94 (479.24)

Ключевые слова: *этнография, духовная культура,азербайджановедение, этнографические карты, научные учреждения,национальная одежда*

Историю этнографии Азербайджана невозможно представить в отрыве от предшествующего этапа развития азербайджанской науки, вне ценнейшего интеллектуального наследия, оставленного дореволюционными исследователями. Окончательно выделившись из общего цикла востоковедческих дисциплин, этнография сложилась в особую область исторического знания, посвященную истории, лингвистике, фольклору, искусству народов, населяющих Азербайджан. Этнографические сведения о народах Азербайджана в русской литературе вплоть до XVIII в. встречаются сравнительно редко. Начало же этнографических исследований Азербайджана охватывает период с XVIII в. вплоть до завершения присоединения Азербайджана к России в 1828 г. Изучение Азербайджана в целом было связано с колониальной политикой царизма на Кавказе. Так, значительный материал об Азербайджане был собран при подготовке и проведении персидского похода Петра I в 1722-1723 гг., а также организации других экспедиций в Азербайджан. В числе участников этих походов и экспедиций было немало авторов ценных работ об Азербайджане: А.П.Волынский, А.И.Лопухин, Ф.И.Соймонов, Д.Белл, И.Г.Гербер, С.Г.Гмелин, В.А.Зубов, П.Г.Бутков, И.Т.Дренякин, А.Г.Серебров, Ф.М.Биберштейн, С.М.Броневский, П.П.Заблоцкий, А.Г.Яновский и многие

*Доктор философии по истории, ведущий научный сотрудник Института Истории НАНА им. А.А.Бакиханова

др. В своих путевых журналах, дневниках, крупных монографических трудах они представляют материалы самого различного характера, связанные с хозяйством и торговлей азербайджанского народа, его городах, быте и т.д.

Важное значение в создании научной базы для разработки истории народов Кавказа, включая Азербайджан, имел выход в свет в Тифлисе за период с 1866 по 1904 гг. 12 томов "Актов Кавказской археографической комиссии (АКАК)", представлявших официальное издание документов архивов Главного управления наместника Кавказа, а также "Материалов для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края", "Сводов материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края" и "Известий Общества истории и археологии". Данные издания объективно сыграли значительную роль в накоплении фактического материала по социально-экономическим, историческим, этнографическим и другим проблемам культуры Азербайджана и всего края, хотя и выражали великодержавно-колониальные установки русского царизма [17, с. 40]. В целом же изучение этнографии, истории, природы, экономики, Азербайджана в тот период заложило основы последующих, плодотворных исследований. Систематически же этнографическая работа в Азербайджане не проводилась.

История развития этнографической науки в Азербайджане XX в. распадается на три периода: 20-30-е годы, когда проводилась масштабная работа по натурно-полевому изучению и «инвентаризации» этнических культур, созданию письменности и активному усвоению «социалистических» форм; 30-70-е годы и их идеологизацией всех сфер жизни, «стиранием» различий между народами, догматизацией этнографии; наконец 80-90-е годы, отмеченные поистине вулканическим всплеском национального самосознания и последовавшего за этим возрождения этнологии.

В первые годы советской власти основной приметой времени было функционирование многочисленных институтов, научных комитетов, бюро, возникавших чуть ли не каждый год. Искались оптимальные варианты объединения научных сил, организационных форм научной деятельности. Этнографическим изучением народов Азербайджана в первые годы советской власти занимались кавказоведческие научные учреждения страны: Азиатский музей, Русский музей, Комиссия по изучению племенного состава населения России и сопредельных стран (КИПС), которая в 1930 г. была преобразована в Институт по изучению народов СССР (ИПИН), Российская Академия истории материальной культуры (РАИМК), Комитет по изучению языков и этнических культур народностей Востока, Центральный музей народоведения и др.

Этнографическим изучением в первые годы новой власти занялись соответствующая комиссия Общества обследования и изучения Азербайджана, Археологического комитета и Государственного музея. На собрании историко-

этнографической секции Общества 2 января 1924 г. была образована этнографическая комиссия и утверждена рабочая группа в составе: проф. В.Б.Томашевский, проф. В.А.Удинцев, А.А.Ахвердов, Л.Ханагов, М.Н.Авдеев, А.Н.Самойлович, А.Р.Зифельдт, Б.П.Яблонко, Н.И.Ашмарин.

Основной задачей этнографической подкомиссии являлось исследование духовной культуры азербайджанского народа. Была выработана и специальная программа по сбору и систематизации памятников духовной культуры: 1) народной литературе азербайджанцев и других народов республики (татов, лезгин, талышей, курдов и др.), 2) диалектологии народов, населяющих республику, включая и работу по составлению словарей местных говоров и наречий, 3) народных верований и обрядов, 4) обычного права, 5) музыки, пения и танцев, 6) форм народного поэтического творчества и т.д. [14, с.13].

Секция поставила задачу в кратчайший срок составить этнографическую карту Азербайджана по лингвистическому, культурно-бытовому и религиозному признакам, подготовить к печати предварительный этнографический очерк Азербайджана с приложением этнографической карты, а также приступить к организации популярных лекций по этнографии республики, подготовке учебников по этнографии, литературе и экономике [12, ф. 389, оп. 1, д. 1, л. 2].

Важным событием в развитии этнографии было издание этнографических карт отдельных областей Азербайджана. Появление карт способствовало выяснению этнической территории, состава населения Азербайджана, определению этнических границ, распределению национальностей, языков и религий.

Еще одной важной задачей этнографической комиссии Общества являлось установление национального состава населения Азербайджана. В отчете Общества за 1929 г. говорилось: "Ни одна из когда-либо производившихся статистических переписей, не исключая и последней демографической переписи 1926 г., не дала сколь-нибудь верной этнографической картины Азербайджана, т.к. переписчиками были люди, незнакомые с этнографией. Так, под рубрикой "персы" скрывались большей частью не фарсы, а персидско-подданные тюрки; "тюрками" же записывали множество татов, курдов и др.; к "армянам" отнесены матрасинские и кильварские таты; "татами" же по Гянджинскому уезду названы тюрки, выходцы из Персии; в одну "лезгинскую" группу включены различные народности дагестанского типа; горских евреев-татов часто смешивали с западными евреями, украинцы и белорусы сходили за "русских" и т.д." [14, с.47].

В связи с этим Общество ставило своей задачей установить точный национальный состав населения республики и по собранным материалам составить этнографическую карту Азербайджана. Работа велась особой комиссией под руководством А.Р.Зифельдта – Симумяги. Методами работы

определялись: корреспонденция с сельскими учителями, райисполкомами и сельсоветами, опрос сведущих лиц, литературные данные, выезды комиссий на места для проверки сомнительных сведений.

Как уже отмечалось, до 1920 г. изучением Азербайджана занимались местные этнографы-любители, в основном представители интеллигенции: Р.Эфендиев, Т.Байрамалибеков, Ю.Чеменземинли, Дж.Мамедкулизаде, Г.Багиров, С.Абдулрахман, Б.Алибеков и другие. Специальная литература по этнографии состояла преимущественно из сравнительно небольших по объёму публикаций – статей в журналах, серийных изданиях и газетах.

В течение короткого времени секцией были подготовлены кадры местной научной интеллигенции, впоследствии ставшие видными этнографами, изучавшие отдельные отрасли истории и этнографии Азербайджана: Алескер Алекперов, МаммедгасанВелиев (Бахарлы), ГяхраманКаракашлы, МираббасМирбагирзаде и др.

Обществом было собрано большое количество этнографических полевых материалов и данных, издан ряд научных трудов по этнографии Азербайджана. В "Известиях" Общества печатались статьи И.К.Гольберга – «К вопросу о сборе дикорастущих лекарственных растений в Азербайджане», А.Карашарлы - «Санитарно-бытовые очерки азербайджанской провинции», Ш.Гасанова - «Народная медицина в Азербайджане».

Этнографической комиссией за 1923-1925 гг. было проведено 6 заседаний и заслушано 6 докладов: С.Д.Вергельсона "Остатки древней и средневековой музыкальной культуры в Азербайджане", В.А.Рюмина "Очерки истории заселения Азербайджана тюркскими народами", П.К.Жузе "О собирании материалов по народным верованиям и обрядам", Б.Алибекова "Талышские поверья" и другие [13, с.167].

В 1925 г. А.Алекперов, А.К.Бергер и ЕА.Пахомов провели экспедицию в Бешбармак, а в 1926 г. А.Р.Зифельдт и А.Алекперов побывали там же с целью изучения поклонения людей святым местам, камням и пирам [19, с.147-148]. В 1926 г. была проведена этнографическая экспедиция под руководством А.Алекперова в Горадиз с целью участия и изучения праздника Гурбан-байрамы. Было сделано около 100 фотоснимков, касающихся национальных одежд, традиционных национальных жилых домов, быта местных жителей и др. [16, с.207].

Из числа первых обобщающих работ, содержащих сведения общего этнографического характера, следует отметить работу М.Г.Велиева (Бахарлы) "Азербайджан: физико-географический и экономический очерк", М.Авдеева "Азербайджан. Географический и этнографический очерк", В.А.Рюмина "Азербайджановедение. Краткий исторический и этнографический очерк Азербайджана", А.Ф.Ляйстер и Г.Ф.Чурсина "География Кавказа. Природа

и население", М.Губайдуллина "Заметки о пище тюрок", Д.Шарифова "Крестьянская усадьба 3 и 4 районов Нухинского уезда", М.В.Кулиевой "Кибитка на яйлагах полукочевых тюрок Газахского уезда", И.Р.Шика "Питьевые воды Азербайджана", Ш.Гасанова "Народная медицина в Азербайджане", М.Мамедзаде "Из истории народов, населяющих Губинский уезд" и многие другие [17, с.97].

Особый вклад в сбор и обработку этнографических материалов наряду с Обществом внесли и историко-этнографический отдел с этнографическим подотделом Азгосмузея [17, с.97]. И уже к 1930 г. в Музее было собрано 829 экземпляров этнографических экспонатов,[10, с.33]была представлена богатая этнографическая коллекция. С 1927 г. начинают выходить "Материалы Азгосмузея", в которых были опубликованы результаты совместных этнографических поездок научных сотрудников [17, с.97].

Так, в частности, проводилось этнографическое исследование Нуха-Загатальского района, быта бакинских рабочих, семейного быта жителей различных районов республики, этнографическое исследование Абшеронского полуострова. В 1925 г. была организована поездка в Нухинский уезд, имевшая целью обследование художественных и археологических памятников этого района. В составе экспедиции были Д.Шарифов, Р.Эфендиев (председатель Нухинского отделения Общества), И.Тагиева и А.Измаилова. Изучались и копировались некоторые части стенной росписи ханского Нухинского дворца, а также обследовались памятники старины.

При сборе сведений этнографического характера предписывалось пользоваться в широком смысле фотоаппаратами, кинопроекторами для полного и всестороннего запечатления со временем полностью исчезнувшего быта кочевников [7,ф.1, оп.1, арх. 92, кор. 4, л.1]. Фотографическим бюро Общества, организованным в 1925 г. по инициативе его заведующего А.Алекперова, прекрасного фотографа, было сделано более 1000 снимков, воспроизводящих памятники старины, типы разноплеменного населения Азербайджана, картины быта городских и сельских жителей. А.К.Алекперов впервые составил этнографическую карту Азербайджана, нанеся на нее более 5000 населенных пунктов с соблюдением всех необходимых координат [15, с.108].

По поручению Общества этнографом-кавказоведом Г.Ф.Чурсиным была составлена программа по сбору этнографических сведений, охватывающая 511 вопросов, относящихся к сельскому и домашнему хозяйству, материальной культуре, социальному быту, религиозным верованиям, магии, народной медицине, календарным празднествам и т.д. Экземпляры отпечатанной и разосланной программы послужили руководством для местных собирателей и этнографов. Этнографической комиссией была также составлена "Программа

для собирания этнографических материалов в Азербайджане (материальная культура)" Д.Шарифова на русском и азербайджанском языках [5, с.7]. В 1924 г. на заседаниях историко-этнографической секции были заслушаны следующие доклады: В.А.Рюмина "Очерк истории заселения Азербайджана тюркскими народами",Л.Б.Кацнельсона"Девичьябашняв Баку",сдемонстрацией световых картин, Г.Садиги "Мардакянская башня", К.В.Нолькена "Мардакянская круглая башня", доклад зав.отделом статистики АЦСУ И.И.Резникова "Численность и национально-племенной состав Азербайджана по переписям 1920 и 1921 гг.". В 1928-1929 гг. были прослушаны доклады Е.С.Зевакина "Русская торговля в Азербайджане в XVIII в.", М.И.Измайлова "О калыме", П.Х.Тумбиля "Греческие элементы в тюркском языке". Членами историко-этнографической секции была проведена экскурсия студентов Московского военно-педагогического института по г. Баку, показаны крепость, Девичья башня, ханский дворец и другие исторические достопримечательности [12, ф. 389, оп. 1, д. 1, л. 24, 76, 209; д. 14, л. 8, д. 15, л. 5; д. 36, л. 1].

Одним из важных этнографических источников для изучения быта азербайджанцев, являются собирание в начале 20-х годов материала для атласа по разделу «Одежда». Наибольшее количество материалов начало поступать в фонд этнографии и драгоценных металлов Государственного музея именное в эти годы. Отражали они иногда и более раннее время. Можно считать, что народная одежда представлена с конца XIX в., а в более редких случаях – со второй половины XIX в. вплоть до 30-х годов XX в. В материалах фонда преобладала одежда зажиточных слоев населения и крестьянская праздничная, выходная, которая шилась из дорогих тканей. Объясняется это тем, что музейные работники обычно старались приобретать костюм лучшей сохранности, хотя некоторые элементы одежды не имели широкого распространения, являлись достоянием только зажиточного населения. Материалы по одежде в 20-30-е годы приобретались главным образом в экспедициях, а также путем скупки их у населения г.Баку. Значительная часть материалов по одежде была собрана в эти годы И.М.Джафарзаде, Д.Шарифовым, А.Г.Алекперовым (это одежда населения Гянджи, Губы, Газаха, Нухи, азербайджанцев Борчалинского района, проживающих в Азербайджане лезгин, татов-евреев). В30-е годы собирательской работой занимались З.А.Кильчевская, М.И.Атакишиева и др.[8, с.209]. Большой интерес представляет работа А.Алекперова «Женская одежда Азербайджана», в которой показан исторический путь, по которому прошла женщина Азербайджана от старой к новой одежде [3, с.118-133].

На заседаниях историко-этнографической секции рассматривались и такие вопросы, как обсуждение и рецензирование театральных и киносценариев, костюмов, декораций и т.п. Так, этнографическая комиссия после обсуждения дала рецензию на сценарий фильма "Голубой цветок", представленный

Азгоскино. На заседании присутствовали А.Р.Зифельдт, И.И.Мещанинов, А.Субханвердиханов, А.Далавассера, А.Алекперов, А.Фитуни, И.Джафарзаде и другие. Единогласно была принята резолюция, согласно которой сценарий фильма, несмотря на свои художественные достоинства и колорит, ни в коем случае не соответствовал условиям азербайджанской жизни. В сценарии не было ни одного бытового момента, типичного для азербайджанской действительности [7, ф. 1, оп. 1, арх. 84, кор. 4, л. 176]. А.К.Алекперов оказал большую помощь в сценическом воплощении выдающегося произведения азербайджанского музыкального искусства – оперы Уз.Гаджибекова "Кер-оглу", будучи консультантом по внешнему оформлению[18].

Азербайджанская диалектология начала развиваться в 20-е годы, была проведена определенная работа в области исследования диалектов, наречий и говоров азербайджанского языка. Здесь, прежде всего необходимо отметить инициативу Московского научно-исследовательского института этнической культуры народов Востока, которая в 1925 г. предложила свою помощь Обществу в изучении диалектов и говоров азербайджанского языка, языков народов, проживающих в Кубинском уезде. Важную роль сыграла программа и инструкция, составленная проф. Н.И.Ашмариным для сбора словарных материалов (1924 г.) и его труд "Общий обзор народных говоров гор. Нухи". Под руководством крупных ученых-тюркологов и этнографов И.Мещанинова, Н.Ашмарина, Б.Миллера, Л.Жиркова и др. совместно с азербайджанскими учеными А.Алекперовым, Д.Шарифовым, И.Джафарзаде, И.Гасановым были осуществлены глубокие изыскания в области изучения языков народов, населяющих республику: азербайджанцев, татов, талышей, лезгин, горских евреев, удин и др., что послужило серьезной базой для последующих разработок этнических процессов в Азербайджане. Всю эту работу направлял известный учёный Н.И.Ашмарин, а также специальная словарно-языковая комиссия Общества, организованная в 1924 г. Комиссией были собраны богатейшие материалы по городам Нуха, Гянджа, Газах и Шуша для составления словаря. Были изданы труды – Н.И.Ашмарина "Общий обзор нухинского говора", Идриса Гасанова "О гянджинском говоре" и I том словаря азербайджанского языка [20, с.116-117;12, ф. 389, оп. 1, д. 53, л. 10].

Сотрудники Комитета по изучению языков и этнических культур народностей Востока приступили в начале 20-х годов к составлению грамматик для малочисленных народов Азербайджана – хиналугцев, крызов, будугцев, джекцев [22, с.1-15]. Было положено начало Антропометрическому Бюро, столь необходимому в Азербайджане, ввиду полной неразработанности вопросов антропологии. Антропологическая комиссия Общества (председ. – Н.И.Ансеров) поставила целью изучение при своей организации антропологических типов народностей в пределах Азербайджана и соседних с

ним стран. Исходя из этого, комиссия в первую очередь наметила обследование наиболее многочисленной народности – азербайджанцев, в апреле 1928 г. приступив к сбору необходимого материала. Комиссия также приняла деятельное участие в обследовании техникумов г. Баку, организованном по инициативе и на средства Наркомздрава. Данный материал оказался весьма ценным как в плане возрастного состава учащихся, так равномерности распределения их местожительства по уездам Азербайджана [14, с.25].

Татской комиссией (председ. – Г.Алекперов) обсуждался ряд культурных вопросов горских евреев, в частности, вопрос об алфавите. После горячего всестороннего обсуждения комиссия пришла к выводу о целесообразности замены старого древнееврейского алфавита латинским. Была создана комиссия для разработки алфавита татского языка в составе: проф. Н.И.Ашмарина, сотрудников татской комиссии Акимова, Рувимова, Соломонова, Лазарева, Ильканаева, Авадьяева [6, ф.136, оп.2, д.1, л.25].Весной 1928 г. комиссия занялась антропологическим обследованием народности республики – татов. Экспедиция была проведена в районах Бакинского и Губинского уездов, наиболее населенных татами. Экспедиция посетила в Бакинском уезде Амбизларский, Гарабулагский и Агдаринский районы и собрала 1500 наблюдений, из коих около 4400 наблюдений касались женского пола. Считаясь с тем, что таты и горские евреи близки по языку и отчасти бытовому укладу, обследована была еврейская слобода г. Губы и собрано более 300 измерений, из коих 100 касающиеся женского населения. Была предпринята членами экспедиции также поездка в Будугский и Хыналугский районы, было изучено село Будуг и собрано 120 сведений. Результаты экспедиции давали возможность составить антропологический тип татской народности – не только в отношении мужской части населения, но и женской, что ранее не изучалось [12, ф. 389, оп. 1, д.9, л.31]. В состав комиссии был приглашен в 1928 г. Б.В.Миллер, изучавший жизнь горских евреев и татов. В 1929 г. он опубликовал небольшую монографию "Таты, их расселение и говоры", в которой рассматривал горских евреев и татов, различающихся только вероисповедованием, в качестве единой этнической группы [11, 25; 1, с.14-15]. Антропологической комиссией была создана специальная лаборатория, снабженная ее достаточным количеством антропологических инструментов, приобретенных на средства Общества.

В 1927 г. сотрудник Азиатского музея АН СССР А.Н.Генко совершил поездку в Губинский уезд вместе с сотрудником Общества Абу-Бекиром Гаджибековым, в целях изучения языков и этнографии горских народов. Работа охватывала практически неизвестный ранее науке горный район Губинского уезда, по соседству с Шах-дагом; центром же исследований стало селение Хыналыг. В результате поездки был собран обширный материал по

хыналыгскому языку, в котором можно выделить большое количество (до 100) текстов; материал по лезгинской диалектологии (губинское наречие); новые сведения о будугском языке; материалы по топонимике этого района (все местные названия оказались совершенно отличными от принятых ранее на картах); сведения о говорах так называемого безымянного языка, распространенного в селениях Крыз, Джек, Алик, Ергюч и Хапит. Особый интерес представляла констатация широкого распространения к югу от Кавказского хребта, местами почти до Куры, хапутлинского (герского) языка; обстоятельство это существенно повлияло на оценку исторических судеб народов всего Южного Кавказа [21, с.101].

Со второй половины XIX века по инициативе Академии наук началось лингвистическое, этнографическое и антропологическое изучение удинского народа. Стараниями Кавказского историко-археологического института Академии наук осенью 1926 г. директору института академику Н.Я.Марру был доставлен новый богатый рукописный материал по языку удин, восполняющий существующие пробелы в материалах по этому языку, особенно касающиеся его лексической части. В 1927 г. была организована небольшая экспедиция для установления точного произношения удинских слов на местах, записи значения слов. Эта задача была выполнена отдельно по каждому из двух говоров удинского языка. Также был выполнен ряд дополнительных заданий, касающихся как изучения языка, так и современного состояния удин, их расселения и мест прежнего обитания. Была произведена проверка на местах карт, собрана соответствующая печатная и рукописная литература, некоторые новые списки населенных мест [21, с.91].

Талышская комиссия (председ.М.Калантаров) Общества занималась изучением этнографии и фольклора талышей Лянкяранского уезда. В 1925 г. по заданию Общества в Лянкяранском уезде побывал с экспедицией московский профессор Б.В.Миллер, и им был подготовлен труд "Талышские тексты", с соответствующими грамматическими пояснениями и словарем [20, с.116-117].

Общество уделяло внимание исследованию истории языков, экономики и этнографии Дагестана. Дагестанская комиссия (председ. – М.Улусский) проявила большой интерес к этнографическому изучению народов Дагестана – лезгин, даргинцев, лаков, кумыков [20, с.116-117]. В эту комиссию входили: ИскендерАлибеков, С.Аргашев-Семенов, ШахмарданАмиров, А.Аскеров, Ш.Кажлаев [7, ф. 1, оп. 1, арх. 53, кор. 3, л. 1]. С этой целью в Губинский уезд с экспедицией отправился проф.Л.И.Жирков для обследования дагестанских языков в Азербайджанской ССР; была также организована экспедиция в Дербент индийского профессора Дж.Моди, для осмотра Дербентских стен [9,, с. 37-38].

С 1925 г. в составе Общества работало "Дагестанское бюро"[12, ф. 387, оп. 1, д. 58, л. 14], которое подготовило к изданию "Историю Ширвана и Дагестана" А.Бакиханова, "О языке и словесности кумыков" БекираЧобанзаде, "Программу по собиранию материалов по грамматике дагестанских языков" Н.И.Ашмарина, "О Дербентской стене и о сасанидских надписях на ней" Е.А.Пахомова и К.Нюберга, "Дагестанские языки и их изучение" Л.И.Жиркова и другие [15, с.155-156; 12, ф.387, оп.1, ед. хр. 58, л. 14].

По истории других тюркских народов в "Известиях" Общества были опубликованы исследования об аварах, чувашах и хазарах, участии поволжских (казанских) татар в восстании Емельяна Пугачёва в XVIII в. Истории литовских татар были посвящены две статьи Дж.Александровича – "Литовские татары. Краткий историко-этнографический очерк" и "Литовские татары как часть тюркского Востока", А.Н. Самойловича – "Литовские татары и арабский алфавит" и Ю.В.Чеменземинли – "История литовских татар". В 1926 г. Обществом был издан труд профессора Б.Чобанзаде по вопросам смежного с тюркским языком – кумыкского, а также "Сравнительная грамматика османского, узбекского и казахского языков" Халида Саида Ходжаева. Шла работа в области сравнительного изучения урало-алтайских языков (тюркских, монгольских, тунгузских, финно-угорских) А.Р.Зифельдтом – Симумяги в 1928 г. была опубликована работа "Урало-Алтаика" [20, с.116].

В означенные годы параллельно с особенностями азербайджанского народа изучались и отдельные этнические, этнографические группы, проживающие на территории республики. Антропологической комиссией Общества изучался стихийный процесс ассимиляции (тюркизации) ряда оригинальных народностей, нигде кроме Азербайджана не встречающихся. "Этот процесс, – говорилось на собрании антропологической комиссии, – протекает столь быстро, что откладывать этнографическое изучение их не представляется никакой возможности. Сохранение для науки сведений об этих племенах, некогда более многочисленных и почти никем не изученных, является срочной обязанностью Общества, в первую очередь изучение "открытой" лишь летом 1927 г. сотрудником АН СССР доцентом А.Н.Генко народности гэретов, в состав которой входят жители селений Хатуллы, Джек, КрызГубинского и 21 селение Гёйчайского уездов. До сих пор нигде нет описания этих народностей. Необходима разведочная поездка для точного определения границ расселения этого племени и записи текстов и слов их языка" [7, ф. 1, оп. 1, арх. 14, кор. 1, л. 64].

К 20-м годам относится первый опыт монографического описания народов населяющих Азербайджан. За период 1923-1930 гг. появилось большое число специальных исследований по истории материальной культуры, сельскохозяйственной техники, поселений, жилищ, одежды, особенностей

быта, пищи, обрядов, обычаев, народных нравов, веры народов, населяющих Азербайджан [4, с.187-195]. Эти исследования позволили внести существенное уточнение в освещение как истории возникновения у азербайджанцев, так и этнической истории других народностей, живущих в республике, некоторых видов культурно-хозяйственной деятельности. Что касается духовной культуры, то внимание этнографов, прежде всего, привлекало массовое народное творчество, изучаемое ими наряду с фольклористами и искусствоведами. Как и многие другие начинания, этот опыт связан с именем Н.Я.Марра, посвятившего небольшую публикацию талышам - «Талыши» (Пг.1922), не потерявшим своего значения и по сей день. Автор дает сжатую характеристику духовной и материальной культуры талышей, прослеживает их этногенетические связи, с одной стороны, с южным иранским миром, а другой – с аборигенным кавказоязычным пластом [22, с.38].

Из этнографических групп азербайджанцев наиболее подробно были исследованы айрумы, шахсеваны и талыши. В связи с этим большой интерес представляют работы А.К.Алекперова "У айрумов", К.Каракашлы "Об айрумах", Г.Ф.Чурсина "Талыши" (этнографические заметки). Ученым широкого профиля – географом, этнографом, экономистом и вместе с тем интересующимся и вопросами истории был МираббасМирбагирзаде, автор многочисленных работ: "В Советском Азербайджане. Талыши", "В Советском Азербайджане. Удины", "В Советском Азербайджане. Ингилои", "Этнографические сведения о национальностях и племенах, проживающих в СоветскомАзербайджане","Географические,этнографические,экономические и исторические сведения о Бакинских деревнях (с. Баладжары)" и др.

Все эти работы посвящены происхождению данных народов, формам их жилищ, быту, одежде, средствам передвижения, описанию их домашней жизни, религиозных обрядов, амулетов, талисманов, свадебных и родильных обрядов, народных верований, похоронных обычаев и других сторон их жизни. Это способствовало освещению ряда неизученных или малоразработанных ранее вопросов истории Азербайджана [13, с.167].

В результате ряда экспедиций, организованных Азгосмузеем в 1926-1927 гг. в Нахчыван и НагорныйГарабаг, были собраны ценные этнографические данные по быту, хозяйству и материальной культуре народов Азербайджана. В Азгосмузей были привезены орудия труда ремесленников и различные сельскохозяйственные орудия, предметы домашнего обихода, утварь, национальнаяодеждаидругиеэтнографическиематериалы.Этоспособствовало освещению ряда неизученных или малоразработанных вопросов истории Азербайджана [13, с.167]. В 1926г. А.Алекперов и И.И.Мещанинов, находясь в экспедиции в г. Нахчыване, включая селение Килит г. Ордубада, собрали богатый материал о килитском языке, так интересовавшем языковедов, его

истории. По мнению исследователей, жители этого селения были переселены из местности Белуджистан Ирана во времена правления Надир-шаха [16, с.297].

В научной программе историко-этнографической секции Общества большая роль отводилась вопросам классической и современной литературы, фольклору. Основная направленность работ по изучению работ по изучению богатого фольклорного наследия народов Азербайджана была обусловлена спецификой этнографического подхода к изучению соответствующего материала. Исследователей-этнографов в данном случае интересовали не столько выдающиеся художественные достоинства произведений устного народного творчества, сколько их место и роль в традиционной этнической культуре народов региона. Характерной чертой работ по этнографической фольклористике является стремление авторов к выявлению тесных связей поэтического мышления народа с исторической действительностью, интерес к специфике бытования фольклорных произведений в разных этнических и социокультурных средах, к выявлению в их сюжетной канве бытовых реалий [22, 129-130]. В 20-е годы XX века было положено начало этно- и социолингвистическому исследованию народов, населяющих Азербайджан. Сегодня без них невозможно было бы уяснить многие весьма существенные аспекты современных этнических процессов.

Существовала специальная программа секции по подбору материала, изданию, научной систематизации и разработке устного народного творчества, что дает право сделать вывод о том, что системное изучение фольклора в Азербайджане начинается именно с деятельности этого Общества. В работе секции принимали участие такие писатели и ученые, как А.Багрий, Х.Зейналлы, В.Хулуфлу, А.Субханвердиханов (Диванбекоглу), Дж.Мамедкулизаде, А.Ахвердов и другие. Результаты работ фольклорной комиссии, изучающей устную народную словесность, были представлены объемным собранием "Аталарсозляри" ("Пословицы"), а также изданиями – "Песни о Кероглы", "Песни ашугов", "Сборник азербайджанских тюркских сказок", "Собрание загадок" [20, с.117].

В деятельности фольклорной комиссии активное участие принимали видные азербайджанские учёные: ХанафиЗейналлы, автор работ "Рабочая книга о турецкой литературе", "Азербайджанская народная литература", "Азербайджанские пословицы" (собрал их около 4 тысяч), "Азербайджанские загадки", "Анекдоты Моллы Насреддина" (на азерб.яз.); Вели Хулуфлу "Народные ашуги: Материалы азербайджанской народной литературы", "Кероглы", "Загадки", видный писатель, ученый А.Субханвердиханов (Диванбекоглу) – "Перечень и краткое изложение материалов по фольклору народов Азербайджана и прилегающих стран из наследия Л.Г.Лопатинского",

СалманМумтаз (Аскеров) – "Народный поэт Гурбан" (на азерб.яз.), "Народные поэты" в 2-х томах (на азерб.яз.), "Сары Ашыг", "Ашыг Абдулла", ЭминАбид Ахмедов "История литературы азербайджанских тюрков" в 3-х томах. Он был первым азербайджанским учёным, доказавшим связь эпоса "Китаби Деде-Коркут" с Азербайджаном. ЭминАбид являлся автором серии статей, посвященных этому эпосу. Ю.В.Чеменземинли были написаны "Азербайджанские пословицы" (на азерб.яз.), "Азербайджанские анекдоты" (на азерб. яз.), "Народные песни" (на азерб.яз.), "ГачагНаби", "Несколько слов о наших сказках" (на азерб.яз.) [23, с. 38-39].

Активное участие в работе Общества принимали Г.Ализаде – автор "Народной литературы" (на азерб.яз.), А.Шаиг, С.Искендерли, Б.Чобанзаде, А.Мусаханлы. Известный литературовед и библиограф А.В.Багрий создал объемный труд "Фольклор Азербайджана и прилегающих стран", а также многотомную "Азербайджанскую библиографию" – справочную книгу, в которой был собран богатейший библиографический материал по фольклору азербайджанского народа. При написании этой работы А.В.Багрий использовал 134 различных библиографических показателя, охватив период 1820-1923 гг., вышедшие за эти годы в печати работы – источники, географические данные и материалы путешественников, во 2-м выпуске издания фигурируют материалы по филологии, образованию, истории, а в 3-м выпуске –материалы по народному хозяйству. А.В.Багрий был прекрасным педагогом, подготовил немало азербайджанских научных кадров, среди них академики: МамедАриф, Гамид Араслы и другие [23, с.84-130]. В результате напряженной кропотливой работы вышеуказанных учёных азербайджанская фольклористика сформировалась как отдельная область науки.

Однако уже в 1920-е годы наука начинает испытывать ужесточающийся прессинг тоталитарного режима. Эти годы не были легкими и для азербайджанской этнографической науки. Ее развитие проходило под неусыпным оком жесточайшей цензуры, которая уничтожала, иссушала, выхолащивала живую научную мысль, загоняла ее в узкие рамки дозволенного. Идеологический террор в науке осуществлялся уже испытанным методом «проработок», «чисток», имевших целью навести в ней «марксистский» порядок, а заодно держать интеллектуальные слои общества в постоянном страхе и напряжении. Этнографии также суждено было пройти через испытание подобного рода. От этнографов требуют «разоблачать кулацкую идеализацию старины», этнография вместе с другими общественными науками должна «схватиться с врагами марксизма на международном фронте».

Начались персональные проработки виднейших представителей отечественной этнографии. Их систематически обвиняли в отсутствии классового подхода, нежелании увязывать задачи этнографии с целями

социалистического строительства, в буржуазном национализме. Широко употреблялись в публичных и печатных выступлениях расхожие в те годы ярлыки: «мусаватисты», «двурушники», «вредители», «враги народа» и т.д.

Были репрессированы азербайджанские этнографы, среди которых -талантливый ученый А.Алекперов, М.Велили (Бахарлы), были осуждены М.Кулиева, Г.Каракашлы и др. Нападкам, обвинениям и репрессиям подвергались и известные русские кавказоведы, деятельность которых непосредственно была связана с Азербайджаном. В 1930-е годы был репрессирован один из самых талантливых ученых – этнографов Ф.Чурсин, который обвинялся в отсутствии классового подхода.А.А.Миллер, А.Н.Генко подверглись необоснованному аресту и ссылке, где ранняя смерть прервала их плодотворную деятельность.

Таким образом, в первую половину 20-х годов этнографические исследования в Азербайджане получили сравнительно широкий размах, чему в немалой степени способствовало существование в Азербайджане давних традиций этнографических изысканий. Первый этап этих изысканий преимущественно был связан с археологическими исследованиями древних форм культуры. Правда, в работах данной проблематики тех лет нередко привлекались этнографические и лингвистические данные. Но все-таки направленность этих работ была в основном археологическая. Для этого этапа развития отечественной этнографии были характерны работы, изучающие материальную культуру в тесной связи с социальным, крестьянским бытом. В дальнейшем, в 40-50-е годы, этнографы вплотную начали изучение всех сфер культуры жизнеобеспечения: хозяйства, поселения, жилища, одежды, пищи, транспорта. Появилось множество работ, детально описывающих и анализирующих все аспекты культуры жизнеобеспечения.

Необходимость коренного преобразования культуры и быта отсталых в прошлом народов требовала углубленного изучения этнического состава населения и национальных особенностей его культуры. Это направление охватывало целый комплекс проблем: от этногенеза в целом до культурно-бытовых и локально-этнических процессов. В эти годы были созданы обобщающие характеристики народов Азербайджана в форме сводных работ, историко-этнографических атласов, этнических карт.

Этногенетические исследования в этот период главным образом ограничивались изучением на основе лингвистических данных и сводились, по существу, к осмыслению истории языков, их происхождения и распространения. Значительное место в деятельности этнографов занимало изучение этнических процессов в их историческом многообразии. При этом преимущественное внимание уделялось народной культуре и быту, в которых обычно наиболее отчетливо проявляются отличительные черты отдельных народов.

К концу 20-х – началу 30-х гг. в Азербайджане начали формироваться местные кадры квалифицированных специалистов-этнографов, основным направлением деятельности которых являлось изучение народов, населяющих республику. В истории азербайджанской этнографии есть немало славных имен, которыми гордится нынешнее поколение исследователей.

В первые годы у истоков азербайджанской этнографии стояли молодые, талантливые исследователи - А.Алекперов, И.Джафарзаде, А.Карашарлы, М.Велили (Бахарлы), Г.Каракашлы, М.Мирбагирзаде и др. Знакомясь с работами и замыслами этнографов 20-30-х годов, убеждаешься, насколько разнообразна и многопланова была их исследовательская работа, как много предвосхитили они в своих начинаниях, как многое из задуманного в те годы получило возможность реального воплощения лишь через много лет. Часть же сделанного тогда, но основательно забытого, в наши дни вновь актуализируется и начинает разрабатываться как «новое», перспективное научное направление.

Наиболее выдающиеся ее достижения связаны именно с широким, междисциплинарным изучением фактов азербайджанской этнографии, комплексным обобщением данных смежных наук – археологии, истории, языкознания, фольклористики, антропологии и др. Это весьма ценный опыт, оставленный предшествующими поколениями азербайджанских этнографов. В его сохранении дальнейшем развитии видится одна из основных задач будущих исследований

Источники и литература:

1. Агарунов Я.М. Большая судьба маленького народа. Москва, 1995.
2. Азербайджана как источник для составления атласа по разделу «Одежда» // Кавказский этнографический сборник, т. V. Москва, 1972.
3. Алекперов А.К. Женская одежда Азербайджана // Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
4. Алекперов А. Задачи этнографии в Азербайджане // Советская этнография, 1932, №5-6.
5. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
6. Архив Губинского отделения Государственного Архива Азербайджанской Республики.
7. Архив Центра научного наследия Президиума НАНА, ф.1, оп.1 , арх. 92, кор. 4, л. 1.
8. Атакишиева М.И., Джебраилова М.А., Измайлова А.А. Материалы фондов Музея истории Азербайджана как источник для составления атласа по разделу «Одежда» // Кавказский этнографический сборник,

т. V, Москва, 1972.
9. Ашурбейли С. Бомбейский профессор Дж.Моди об Азербайджане // Maarif və mədəniyyət, 1925, № 2.
10. Бюллетень Азгосмузея. Баку, 1930, № 1.
11. Горские евреи. История, этнография и культура. Под.ред. И.Бегуна. Иерусалим-Москва, 1999.
12. Государственный Архив Азербайджанской Республики (ГААР).
13. Гулиев Г.А. Этнография Азербайджана за 40 лет // Советская этнография. Москва, 1961, № 4.
14. Из истории развития науки и научных учреждений в Азербайджане // Azərbaycan arxivi, 1984, №1.
15. Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана, 1925, №1.
16. Керимов Э., Нурузаде Ш. О малоизвестных трудах и научно-организационной деятельности А.Алекперова // Tarix və onun problemləri. 2000, № 2.
17. Керимова Т.С. Из истории Национальной Академии наук Азербайджана. Баку, 2005.
18. Коммунист, 1937, 29 апреля.
19. Мещанинов И.И., Алекперов А.К. История материальной культуры за 15 лет // Наука в Азербайджанской ССР за 15 лет. Труды Азербайджанского филиала АН СССР. Т.30. Баку, 1936.
20. Народное образование в Советском Азербайджане.1920-1927 гг. Баку, 1928.
21. Научный работник, 1928, № 2.
22. Страницы отечественного кавказоведения. Москва, 1992.
23. Халилбейли Г. Вопросы филологии в деятельности "Общества обследования и изучения Азербайджана". (1923-1929 гг.). Баку, 1999.

Tamilla Kərimova-Kocayeva
Azərbaycan etnoqrafiyası XX əsrin ilk illərində

Xülasə

Açar sözlər: *etnoqrafiya, mənəvi mədəniyyət, Azərbaycanşünaslıq, etnoqrafik xəritələr, elmi müəssisələr, milli geyim*

Məqalədə XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda etnoqrafiya elminin yaranması problemi işiqlandırılmışdır. Etnoqrafiya elminin yaranması, bu sahədə milli kadrların hazırlanması və çoxsaylı elmi ekspedisiyaların təşkilinə yeni baxış öz

əksini tapmışdır. Bu dövrdə etnoqrafiya elminin təşkilatı baxımından formalaşması, geniş miqyas alması və müstəqil bir elmi sahəsinə çevrilməsi məqalədə ətraflı tədqiq edilmişdir.

Tamilla Karimova-Kojayeva

Azerbaijan ethnography in the first years of the XX Century

Summary

Key words: *ethnography, spiritual culture, Azerbaijani studies, ethnographic maps, scientific institutions, national costume*

There were Lightened the problem of the having become subject about the science of the Azerbaijan ethnography by the 20th years of XX century in this article. The new opinion was important for the ethnography, for the appearance of the logical workers in this area, for the organization of the expedition.At the beginning of the 20th years the ethnography was changed to the guile educational direction of the new organization form.

*Vasif Qafarov**

Trabzon konfransı və Osmanlı-Azərbaycan müzakirələri

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *Brest-Litovsk sülhü, Trabzon konfransı, Osmanlı imperiyası, Cənubi Qafqaz Seymi, Cənubi Qafqaz heyəti, separat danışıqlar, gizli müzakirələr*

1918-ci il martın 3-də Sovet Rusiyası ilə Almaniya bloku ölkələri arasında imzalanan Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə görə, Sovet Rusiyası rus ordularının işğalı altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərini müntəzəm bir şəkildə boşaltmalı və Türkiyəyə geri verməli, həmçinin 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyasının ödəyə bilmədiyi təzminatın qarşılığında Rusiyaya verməyə məcbur olduğu Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini də rus ordularından dərhal boşaltmalı, bu ərazilərin yeni idarə formasına və hüquqi durumlarına qarışmamalı idi. Bu bölgələrin gələcək idarə forması qonşu dövlətlər və xüsusilə Türkiyə ilə razılaşacaq yerli əhali tərəfindən müəyyən edilməli idi. 1918-ci il fevralın 23-də bölgənin ali hakimiyyət orqanı kimi Tiflisdə yaranan Cənubi Qafqaz Seymi özünü Rusiyanın bir hissəsi hesab etsə də, bolşevik hakimiyyətini qəbul etmədiyindən Sovet Rusiyasının imzaladığı Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrini yerinə yetirməkdən imtina etdi. Osmanlı hökuməti Brestdə Sovet Rusiyasına qəbul etdirdiyi Qafqazla bağlı müqavilə şərtlərini yeni elan olunan Cənubi Qafqaz Seyminə də qəbul etdirmək məcburiyyətində qaldı.

Cənubi Qafqaz Seymi yarandıqdan sonra onun müzakirə etdiyi ilk məsələ Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başlamaq haqqında idi. Seymin yarandığı

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; vasifgafarov@gmail.com

gün, 1918-ci il fevralın 23-də (10-da) Osmanlı Qafqaz cəbhəsinin komandanı Vehib paşa Cənubi Qafqaz hökumətinin sülh təklifinə müsbət cavab verdi [20, s. 124]. Nəhayət, sülh danışıqlarının yeri ilə bağlı aparılan bir sıra məsləhətləşmələrdən sonra Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında sülh konfransının Trabzonda keçirilməsi qərara alındı [9, f. 1-2; 18, s. 66].

Cənubi Qafqaz Seyminin qarşısında duran əsas vəzifə Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsinin bağlanması idi. Seymin martın 1-də (fevralın 16-da) keçirilən iclasında bir sıra müzakirələrdən sonra Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsinin aşağıdakı təkliflər əsasında bağlanmasına dair qərar qəbul olundu: "1. Seym sülh bağlamaq üçün səlahiyyətlidir; 2. Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin bağlanmasını Seym özünün əsas vəzifəsi hesab edir; 3. Türkiyə ilə sülh müqaviləsi 1914-cü il sərhədlərinə əsaslanmalıdır; 4. Cənubi Qafqaz nümayəndələri Şərqi Anadolunun təyini müqəddəratına və Osmanlı dövləti daxilində Türkiyə Ermənistanına muxtariyyət verilməsinə çalışacaqlar" [18, s. 83-84].

Seym sülh nümayəndə heyətinin Trabzona yola düşməsi ərəfəsində, 1918-ci il martın 2-də (fevralın 17-də) RSFSR xalq xarici işlər komissarının müavini, Brest-Litovskdakı Sovet nümayəndə heyətinin katibi Lev Karaxandan alınan teleqram mürəkkəb bir vəziyyət yaratdı. Teleqramda deyilirdi: "…Biz hələlik müzakirədə olan müqaviləni imzalamaq qərarına gəldik. 21 fevral ultimatumunun ən ağır şərti Ərdəhan, Qars və Batumun təyini müqəddəratı adı altında Rusiyadan ayrılmasıdır" [18, s. 85]. Səhəri gün (3 mart 1918) Sovet Rusiyası Brest-Litovsk sülhünü imzaladı və bununla da Rusiya Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin (bölgədə keçiriləcək referendumun nəticələrinə uyğun olaraq) Türkiyəyə keçdiyini təsdiq etdi.

Cənubi Qafqaz Seymi L.Karaxandan teleqram aldıqdan dərhal sonra başda Petroqrad olmaqla London, Paris, Vaşinqton, Roma, Tokio, İstanbul, Berlin, Vyana və Kiyevə teleqramlar göndərərək, Cənubi Qafqaz və onun sərhədləri barəsində ondan xəbərsiz və onun iştirakı olmadan imzalanmış Brest-Litovsk sülh müqaviləsini tanımadığını bildirdi. Halbuki, Osmanlı dövləti 1918-ci il yanvarın 16-da Cənubi Qafqaz hökumətini Brest-Litovsk danışıqlarına dəvət etmişdi [3, f. 7-2; 18, s. 52], amma bu hökumət özünün Rusiyanın tərkib hissəsi olduğunu bildirərək Brest danışıqlarında iştirak etməkdən imtina etmişdi. İndi isə Cənubi Qafqaz hökuməti nəyin bahasına olursa olsun, Qars, Ərdəhan və Batumun Türkiyəyə keçməsinə mane olmaq istəyirdi. Osmanlı dövləti də Brest-Litovskda əldə etdiyi uğurları Seymə güzəştə getmək fikrində deyildi. 1918-ci il martın 10-da (fevralın 25-də) Vehib paşa Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı general Lebedinskiyə radioteleqram göndərərək, Rusiya ilə imzalanmış Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə görə Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin boşaldılmasını tələb etdi [18, s. 86].

Belə bir vəziyyətdə 1918-ci il 14 (1) mart tarixində Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında Trabzon konfransı öz işinə başladı. Konfransın ümumilikdə 6 rəsmi iclası və 2 xüsusi müzakirəsi oldu.

Trabzon konfransında Akaki Çxenkelinin rəhbərlik etdiyi Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinə Heydər bəy Abaşidze, Məhəmməd Həsən Hacınski, İbrahim bəy Heydərov, Georgi Qvazava, Ovanes Ruben Kaçaznuni, Georgi Lasxişvili, Mir Yaqub Mehdiyev, Xəlil bəy Xasməmmədov, Aleksandr Xatisov və Əkbər ağa Şeyxülislamov daxil idilər [1, v. 1; 16, v. 47-48; 8, f. 9-98; 5, f. 2-10; 18, s. 107]. Bu nümayəndələrdən başqa birinci katib kimi Mixail Tumanov, ikinci katib kimi Rusudan Mikoladze və Georgi Naneyşvili, katib kimi Georgi Veşapeli, Əhməd bəy Pepinov, Saso Pirşalava və Ruben Ter-Minasyan da heyətdə təmsil olunmuşdular. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də heyətin tərkibində müşavir və türkcə tərcüməçi kimi konfransda iştirak edirdi[1, v. 1; 16, v. 47-48; 11, f. 2-1:2-4; 5, f. 2-6:2-9; 10, f. 1-99]. Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin sayı hərbi, maliyyə, ticarət və s. sahələrlə bağlı müşavirlər, tərcüməçilər və katiblərlə birlikdə 43-ə, xidmətçi və mühafizəçilərlə birlikdə isə 106-ya çatırdı [6, f. 5-1]. Amma türklər "bu heyətin Osmanlı dövlətinin müsafiri olduğunu və türklərin bu heyəti qorumağa borclu olduğunu" bildirərək, 50 nəfərlik mühafizə bölüyünün tərk-silah edilməsini tələb etdilər [18, s. 108]. Nəticədə mühafizə bölüyü Türkiyə ərazisinə buraxılmadı, gəmidə qaldı.

Hüseyn Rauf Orbayın rəhbərlik etdiyi Osmanlı heyətinə isə nümayəndə olaraq Mehmed Nüsrət bəy, Doktor Tevfik Salim bəy, Yusif Rıza bəy və Hüsrev bəy, katib kimi İsmayıl Hami bəy, Abdülhəmid Mahmud Əfəndi, rəyasət yaveri Abdurrahman bəy və başqaları daxil idilər [16, v. 47-48; 6, f. 4-9; 7, f. 1].

Daxili məsələlərdə olduğu kimi, xarici siyasətdə, xüsusilə də Osmanlı dövlətinə münasibətdə Seymə daxil olan hər üç millətin maraqları bir-biri ilə toqquşurdu. Seymdəki fraksiyalar arasında yaşanan bu fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər Trabzon konfransındakı Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətində də mövcud idi. Buna görə də heyətin azərbaycanlı, gürcü və erməni nümayəndələri Osmanlı heyəti ilə gizli görüşlər keçirib təmsil etdikləri millətin maraqlarını qorumağa çalışırdılar.

İlk gizli görüş 1918-ci il martın 13-də axşam Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri – Hüseyn Rauf bəy, heyət üzvləri Tevfik Salim bəy və Hüsrev bəy ilə Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin müsəlman üzvləri–Mir Yaqub Mehdiyev və İbrahim bəy Heydərov və bu arada Trabzonda olan Şeyx Şamil nəslindən olan Dağıstan nümayəndəsi Mustafa bəy arasında keçirildi [13, v. 17-18; 7, f. 1-3:1-5]. Bu görüşdə Azərbaycan və Dağıstan nümayəndələri bildirdilər ki, hansı firqəni təmsil etməsindən asılı olmayaraq, Qafqaz müsəlmanları Osmanlı ordusunun Qafqaza daxil olmasını umurlar və gözləyirlər. Müsəlman nümayəndələri türk ordusunun Qafqaza girməsinin vacib olduğunu açıq-aydın bildirdilərvə narahatlıqlarını ingilislərin ermənilərı himayə edərək təşkilatlandırmaları, gürcülərin də onlara meyl etməsi və bolşeviklərin müsəlmanlar üçün yaratdığı təhlükələrlə əsaslandırdılar. M.Y.Mehdiyev Osmanlı hökumətinin Seymi öz müstəqilliyini elan etməyə sövq etməsini tövsiyə edərək bəyan etdi ki, "sülh danışıqları ancaq indiki Qafqaz

hökumətinin özünü rəsmən müstəqil bir hökumət olaraq elan etməsi ilə mümkündür". Hüseyn Rauf bəy bu görüşü bəyənsə də, müsəlman, gürcü və ermənilərdən ibarət bir "Qafqaz Cümhuriyyəti"nin təşəkkül tapmasını və yaşamasını mümkün hesab etmirdi [13, v. 17-18]. Bundan başqa, konfrans boyu Osmanlı nümayəndələri Seymin müsəlman nümayəndələri ilə bir neçə dəfə gizli görüş keçirib Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin məqsəd və məramı, həmçinin Qafqazda gedən siyasi proseslər haqqında ətraflı məlumatlar ala bildilər.

Trabzon konfransının martın 14-də keçirilən ilk ümumi iclasında heyət rəhbərləri qısa nitq söyləyərək bir-birlərini salamladılar və etimadnamələrini təqdim etdilər. A.Çxenkelinin nitqinin tərcüməsini M.Ə.Rəsulzadə oxudu [16, v. 48-49]. Rauf bəy Osmanlı nümayəndə heyətinin təşəkkül etməkdə olan Cənubi Qafqaz Respublikası ilə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq arzusunda olduğunu bəyan edərək, Seym nümayəndələrinə Qafqazda yaranan yeni respublikanın idarəçilik forması, siyasi və inzibati quruluşu barədə yazılı sorğu ilə müraciət etdi [16, v. 51; 13, v. 20-21]. Türklər öyrənmək istəyirdilər ki, Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti müstəqil bir dövləti, yoxsa Rusiyanın bir hissəsini təmsil edir. A.Çxenkeli Rauf bəyin bu sorğusuna cavab vermək üçün bir gün vaxt istədi. Növbəti iclas martın 15-nə saat 15:00-a təyin edildi və bununla da birinci iclas başa çatdı.

Martın 14-də axşam Osmanlı nümayəndə heyəti ilə Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin müsəlman üzvləri arasında ikinci gizli görüş keçirildi. Bu görüşdəmüsəlman nümayəndələr Rauf Orbaya açıq şəkildə bildirdilər ki, "Cənubi Qafqaz hökuməti ruslardan yardım ala bilmək ümidi ilə onları özünə qarşı qoymamaq üçün öz istiqlaliyyətini elan etmək istəmir" [13, v. 20-21]. Rauf bəy elə həmin gecə Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi şifrəli teleqramında Trabzon konfransının açılış iclası haqqında məlumat verdikdən sonra bildirirdi ki, müsəlman nümayəndələrin verdiyi gizli məlumata görə qafqazlılar hələ hökumətlərinin formasını təyin etmədikləri kimi, gələcəkdə ruslardan yardım almaq ümidi ilə onları qıcıqlandırmamaq üçün istiqlal elan etmirlər. Daha sonra Seymin "istiqlalını elan etmək və ya özünü Rusiyanın bir hissəsi hesab etmək" məsələsində tutduğu ziddiyyətli mövqeyi diqqətə çatdıran Rauf bəy Qafqazdakı müsəlmanlarla xristianların münasibətlərinin pozulmamasına çalışdığını vurğulayır və qeyd edirdi ki, "məqsədimiz Seym heyətinin Cənubi Qafqaz hökumətinin idarəçilik formasını bəyan etməsinə və Osmanlı dövlətinə olan münasibətini izah etməsinə nail olmaq və buna görə müzakirələrin sonrakı gedişini müəyyən etməkdir" [13, v. 20-21].

Konfransın martın 15-də saat keçirilən ikinci ümumi iclasında A.Çxenkeli Osmanlı və Seym tərəfinin konfransa növbə ilə sədrlik etmək məsələsini qaldırdı, lakin Rauf bəy bu təklifi qəbul etmədi [16, v. 51-53; 8, f. 9-25; f. 9-26]. Cənubi Qafqaz heyəti də məsələni gərginləşdirməmək üçün sadəcə etirazını bildirməklə vəziyyətlə barışmalı oldu. Osmanlı heyətinin Cənubi Qafqaz Seyminin idarəçilik forması, siyasi və inzibati quruluşu barədə yazılı sorğusuna A.Çxenkeli tərəfindən verilən

cavabda qeyd edilirdi ki, ümumi seçkilər nəticəsində Cənubi Qafqaz millətlərinin seçdiyi nümayəndələrdən təşkil edilən Seym bölgənin siyasi idarəsinə məsul yeganə səlahiyyətli orqandır. Bolşevik çevrilişindən, yəni 1917-ci il oktyabrın 27-dən etibarən Mərkəzi Rusiya hökumətinin Cənubi Qafqaz üzərindəki hakimiyyəti itirilmiş, əvəzində indiki halda Seym qarşısında məsul olan müstəqil bir hökumət təsis olunmuşdur. Cənubi Qafqaz hökuməti Osmanlı dövlətinin sülh haqqındakı müraciətini qəbul etmək surətiylə beynəlxalq münasibətlərə daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, Seym və Cənubi Qafqaz hökuməti onun nümayəndələrinin iştirakı olmadan imzalanan Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrinə etiraz etmişdir. Bu şəkildə Cənubi Qafqaz hələlik istiqlalını elan etməmiş və öz istiqlalı haqqında dövlətlərə notalar göndərməmişsə də, feli olaraq dövlət şəklini almışdır [16, v. 54; 8, f. 9-46; f. 9-47; 7, f. 1-17; f. 1-18; 18, s. 117].

Konfransın martın 16-da keçirilən üçüncü ümumi iclasında A.Çxenkeli Cənubi Qafqaz Seymi və hökuməti haqqında bəyanatla çıxış etdi və izahat verdi. A.Çxenkeli türkləri inandırmağa çalışırdı ki, Cənubi Qafqaz "demək olar ki" müstəqil dövlətdir. O, eyni zamanda Cənubi Qafqaz hökumətinin iştirakı olmadan imzalanan Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrinə də etiraz etdi. Lakin bu izahat Osmanlı tərəfini təmin etmədi və etirazla qarşılandı. Rauf bəy qeyd etdi ki, Osmanlı heyəti Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrini tanımamaqla bağlı bəyanatını qəbul etmir [16, v. 56-578, f. 9-54; f. 9-55]. Daha sonra Rauf bəy Osmanlı hökumətinin mövqeyini konkretləşdirərək bəyan etdi ki, əgər doğrudan da Cənubi Qafqaz hökuməti beynəlxalq hüququn subyekti olmaq istəyirsə, onda tezliklə Rusiyadan ayrılmalı, öz müstəqilliyini, sərhədlərini, rəsmi dinini və dövlət dilini elan etməli, Osmanlı dövlətinə qarşı hansı mövqedə olduğunu bəyan etməlidir. Belə olan təqdirdə Türkiyə onunla mehriban qonşuluq münasibətlərinə girməyə hazırdır [16, v. 57-58]. Osmanlı heyətinin bu bəyanatı və ortaya qoyduğu konkret mövqe qarşısında Cənubi Qafqaz heyəti cavab verilməsi üçün iclas keçirməli olduğunu əsas gətirərək bir gün vaxt istədi və iclasın yekunlaşdırılmasını xahiş etdi [16, v. 58].

A.Çxenkelinin vəd etdiyi cavab bir gün gec, martın 18-də Osmanlı heyətinə çatdırıldı. Konfransın növbəti iclası da martın 20-nə təyin edildi. Amma bu arada Osmanlı heyəti və Cənubi Qafqaz heyətinin ayrı-ayrı üzvləri boş durmayaraq, qarşılarına qoyduqları məqsədə nail olmaq üçün bir sıra gizli görüşlər keçirdilər.

Osmanlı nümayəndə heyəti ilə Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin müsəlman üzvləri arasında martın 16-da axşam keçirilən üçüncü gizli görüşdə Cənubi Qafqaz heyətindəki gürcü və ermənilərin Osmanlı tələblərinə dair mövqeyi aydınlaşmış oldu. Bu görüşlə bağlı elə həmin gecə Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi şifrəli teleqramında Rauf bəy qeyd edirdi ki, müsəlman nümayəndələrin verdiyi məlumatlara görə: ermənilər gürcüləri müzakirələri dayandırıb Tiflisə geri dönməyə təşviq edirlər; gürcülər Batum şəhəri və Batumun onlara verilməsi

məsələsində sonuna qədər dirənəcəklər, bununla belə üç sancaq üçün işi müharibəyə aparmayacaqları zənn edilir; indiyə qədər istiqlalını elan etməmiş Qafqaz hökumətini müstəqilliyini elan etməyə məcbur edərək Rusiyadan qəti şəkildə ayırmaq vacibdir [13, v. 25-26; 10, f. 1-128; f. 1-129]. Müsəlman nümayəndələr Osmanlı imperiyası ilə Seym arasında sülh müzakirələrinin uğursuzluğa düçar olması halında türklərə qarşı gürcü-erməni ittifaqının yaradılacağından narahatlıqlarını da ifadə etdilər və bundan Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının da zərər görəcəyini diqqətə çatdırdılar. Onlar qeyd etdilər ki, əgər müzakirələr kəsilərsə, müsəlman nümayəndələr Tiflisə qayıdıb Seymə izahat verdikdən sonra məmləkətlərinə dönməyə məcbur olacaqlar və bununla da gürcü və ermənilərlə müsəlmanlar arasında daxili müharibənin başlayacağı qaçılmaz olacaqdır.

Trabzon konfransındakı Osmanlı nümayəndə heyəti Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin müsəlman nümayəndələri ilə yanaşı, gürcü nümayəndələri ilə də gizli görüşlər keçirdi. Martın 17-də keçirilən ilk gizli görüşdə A.Çxenkeli Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin sülh konfransında irəli sürəcəyi şərtlər barəsində məlumat verdi və qeyd etdi ki, Seym heyəti Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz arasında 1914-cü il sərhədlərinin bərpası və Şərqi Anadoluda ermənilərə muxtariyyət verilməsi tələbləri ilə çıxış edəcəkdir. O, həmçinin bildirdi ki, ermənilərin Cənubi Qafqazı anarxiya meydanına çevirmələrindən ehtiyatlanaraq məcburiyyət qarşısında konfransa Osmanlı ermənіləri ilə bağlı tələb təqdim etsək də, bu tələbin üzərində sonadək dayanmayacağıq. Daha sonra A.Çxenkeli Batumun Qafqaz, ələlxüsus da Gürcüstan üçün həyati əhəmiyyət daşıdığını önə çəkərək Osmanlı hökumətinin fədakarlıq edib Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Batumla bağlı qərarından imtina etməsi və bu şəhəri Gürcüstana güzəştə getməsi üzərində təkid etdi. Rauf bəy Osmanlı hökumətinin Qars, Ərdəhan və Batumu geri qaytarmaq haqqını Brest-Litovsk sülhü ilə Rusiyadan aldıqdan sonra bu ərazini başqa bir dövlətə verməsinin Türkiyə dövləti və xalqı üçün qəbuledilməz olduğunu bəyan etdi və ardınca qeyd etdi ki, Brest sülhünün Qafqaza aid maddələri qeyd-şərtsiz qəbul edildiyi təqdirdə ticarət müqaviləsi imzalanan zaman gürcülərə bəzi iqtisadi güzəştlər verilə bilər [14, v. 3-4; 10, f. 1-133; f. 1-134]. A.Çxenkeli ilə Rauf bəy arasında martın 19-da keçirilən ikinci gizli görüşdə də yenə eyni məsələlər müzakirə olundu [13, v. 34; 7, f. 1-49; f. 1-50]. Bu görüşlərdə A.Çxenkeli yalnız gürcü maraqlarını qorumağa çalışırdı.

Trabzon konfransının 1918-ci il martın 20-də keçirilən dördüncü ümumi iclasında A.Çxenkeli Osmanlı heyətinin 16 mart tarixli bəyannaməsinə cavab verdi. Cənubi Qafqaz heyətinin bəyannaməsində Tiflis hökumətinin mövqeyi bir daha təkrar olunaraq göstərilirdi ki, Brest-Litovsk müqaviləsi Cənubi Qafqaz üçün formaca məcburi olmadığı kimi, mahiyyət etibarilə də məqbul deyildir [16, v. 58-59]. Cənubi Qafqaz heyəti sübut etməyə çalışırdı ki, bolşevik çevrilişindən sonra Cənubi Qafqaz müstəqil olmuş və bu vəziyyət Türkiyə tərəfindən də qəbul

edilmişdir. A.Çxenkelinin oxuduğu bu bəyannamə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, konfransın dördüncü ümumi iclasından iki gün əvvəl, 18 mart 1918-ci il tarixində Osmanlı heyətinə təqdim edilmişdi. Bu səbəbdən Osmanlı heyəti A.Çxenkelinin bəyannaməsinə cavab bəyannaməsi hazırlamışdı və bu bəyannamə Rauf bəy tərəfindən oxundu [16, v. 60]. 6 maddə şəklində olan bu bəyannamədə Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin bəyannaməsində irəli sürülən müddəaların əsassız olduğu izah edilir, Cənubi Qafqaz hökumətindən Osmanlı imperiyası ilə müqavilə münasibətlərinə girmək üçün müstəqilliyini elan etmək tələb edilir və Brest-Litovsk sülhünün Qafqaza aid maddələrinin Seym hökuməti üçün məcburi olduğu göstərilirdi [16, v. 60-62]. Osmanlı heyətinin bu bəyannaməsi elan olunandan sonra A.Çxenkeli iclasın sabaha qədər dayandırılmasını xahiş etdi və bu xahiş Rauf bəy tərəfindən qəbul edildi.

Trabzon konfransının martın 21-də keçirilən beşinci ümumi iclasında A.Çxenkeli qeyd etdi ki, Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti Brest-Litovsk müqaviləsinə münasibətdə əvvəlki mövqeyini qoruyub saxlamaqdadır. Cənubi Qafqazın müstəqilliyi məsələsinə gəldikdə isə, bu məsələ ilə bağlı fikir ayrılıqları sona çatdıqdan və müstəqilliyin elanı məsələsinin müsbət həll edilməsinin vacibliyi qərarına gəldikdən sonra Seym bu məsələni həll edəcəkdir. Bununla belə, Cənubi Qafqaz hökuməti Osmanlı imperiyası ilə sülh müqaviləsi imzalamaq üçün beynəlxalq hüququn tələb etdiyi bütün prosedurları icra etməyə hazırdır [16, v. 62-63]. Göründüyü kimi, Cənubi Qafqaz Seymi bir tərəfdən Sovet Rusiyasının imzaladığı Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrini qəbul etməkdən imtina edir, digər tərəfdən də öz müstəqilliyini elan etmək istəmirdi. Seymin bu mövqeyi Trabzon konfransında Cənubi Qafqaz heyətini çətin vəziyyətdə qoymuşdu. Osmanlı heyəti də Seymin bu məntiqsiz mövqeyini anlaya bilmirdi.

Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini tanımaqdan imtina etməklə və müstəqilliyin elan edilməsi məsələsindən yayınmaqla yanaşı, yuxarıda qeyd etdiyimiz, Seymin 1 mart (16 fevral) tarixində qəbul etdiyi 4 bənddən ibarət tələbini də Osmanlı nümayəndə heyətinə təqdim etdi [16, v. 63]. Osmanlı heyəti bu tələbləri, xüsusilə də "Türkiyə Ermənistanı"na muxtariyyət verilməsi tələbini Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə müdaxilə kimi qiymətləndirib qətiyyətlə rədd etdi və bildirdi ki, indiyə qədər davam edən müzakirələr səmimi şəkildə keçsə də, Cənubi Qafqaz heyətinin bu son bəyannaməsi Osmanlı hökuməti ilə normal münasibətlər yaratmaq istəyən bir heyətin amalı ilə üst-üstə düşmür. Rauf bəy Cənubi Qafqaz heyəti qarşısında xüsusi bəyannamə ilə çıxış etdi və qeyd etdi ki, bu bəyannaməyə tezliklə qəti cavab verilməlidir, çünki bu cavab hökumətə təqdim ediləcəkdir. Bəyannamədə göstərilirdi ki: "Osmanlı imperiyası Rusiya ilə Brest-Litovsk müqaviləsi ilə sülh bağlamış və bu müqavilə bütün Rusiya ərazisi üçün keçərlidir. Qafqaz hökuməti o zaman mövcud olmadığı kimi, indinin özündə də millətlərin öz müqəddaratını özləri təyin etmək prinsipi ilə bir federativ respublika

təşkil etmək amalını hədəfə alsa da, bu respublikanın idarə şəklini indiyədək müəyyən etmədiyindən və onun tanıdılmasına nail olmadığından Brest-Litovsk müqaviləsinin maddələrini rədd edə bilməz və bu məsələdə etiraz etmək haqqına da sahib deyildir" [16, v. 63-64; 1, v. 7]. Osmanlı nümayəndə heyəti ortaya tutarlı arqumentlər qoyaraq Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin irəli sürdüyü tələbləri rədd edir, Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrinin Tiflis hökuməti üçün də keçərli olduğunu əsaslandırır və Cənubi Qafqaz hökuməti ilə sülhün yalnız onun Brest müqaviləsinin şərtlərini qəbul etdiyi və özünün müstəqilliyini elan etdiyi təqdirdə mümkün olacağı tezisini irəli sürür, əks təqdirdə müzakirələrin davam etdirilməsinə lüzum görmürdü. Yaranmış vəziyyətdə hər iki nümayəndə heyəti hökumətlərindən yeni təlimat alana qədər müzakirələrə fasilə vermək qərarına gəldi. Qarşılıqlı razılıq əsasında sülh danışıqları müvəqqəti olaraq dayandırıldı.

1918-ci il fevralın 12-də Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatları bərpa edən Osmanlı ordusu martın 14-də müharibədən əvvəlki Osmanlı-Rusiya sərhəd xəttinə çatsa da, Trabzon danışıqlarının başlaması ilə aktiv hərbi əməliyyatlara fasilə verilmişdi. Lakin Trabzon konfransının beşinci ümumi iclası da nəticəsiz başa çatdıqdan sonra martın 25-dən etibarən Osmanlı ordusu hərbi əməliyyatları bərpa etdi. Bundan sonrakı dövrdə Trabzon danışıqları hərbi əməliyyatların müşaiyəti ilə davam etdi.

Martın 22-də sülh danışıqlarının son vəziyyəti haqqında Seymə məruzə etmək və yeni təlimat almaq üçün Cənubi Qafqaz heyətinin üzvlərindən İ.Heydərov, G.Lasxişvili və O.Kaçaznuni Tiflisə yollandılar. A.Xatisov və M.H.Hacınskinin də Tiflisə getməsi qərarlaşdırılsa da, sonradan onlar Tiflisə getməkdən imtina edib Trabzonda qaldılar [13, v. 42; v. 71]. Osmanlı heyəti ilə Cənubi Qafqaz heyətinin azərbaycanlı nümayəndələri arasında keçirilən gizli görüşdə qəbul edilən qərara görə, Seymdə Türkiyə lehinə təbliğat aparmaq məqsədilə M.Ə.Rəsulzadə və M.Y.Mehdiyev də Tiflisə getdilər [13, v. 42].

Trabzondan gələn nümayəndələrin iştirakı ilə martın 25-də Seymin, Cənubi Qafqaz hökumətinin və fraksiya rəhbərlərinin iştirakı ilə keçirilən birgə iclasında O.Kaçaznuni Osmanlı hökuməti ilə aparılan danışıqların gedişi və hazırki vəziyyəti haqqında geniş məlumat verdi. Ondan sonra İ.Heydərovun təklifi ilə Trabzon konfransının beş ümumi iclasının protokolları A.Kantemirov tərəfindən oxundu və bununla da danışıqların gedişi, tərəflərin mövqeləri və ortaya qoyduqları arqumentlər Seym üzvlərinə tam gerçəkliyi ilə aydınlaşmış oldu. Brest sülhünü qəbul edib Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Türkiyəyə keçdiyini təsdiq etmək və Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etmək məsələləri ilə bağlı Trabzondakı Cənubi Qafqaz nümayəndələri arasında olduğu kimi, Seymdəki fraksiyalar arasında da birlik yox idi. Erməni və gürcülər Türkiyənin tələblərini rədd edib onunla müharibə aparmağa çalışırdılarsa, müsəlman fraksiyası qarşılıqlı güzəştlər əsasında Osmanlı imperiyası ilə razılığa gəlməyi təklif edirdi [19, s. 53-54]. Müstəqillik məsələsi ilə bağlı da

Seym yenə əvvəlki mövqeyini təkrarlayaraq, özünü reallıqda olmayan, amma yaradılacağına ümid etdiyi "Rusiya Respublikası"nın tərkib hissəsi hesab edir, buna görə də Sovet Rusiyasının imzaladığı Brest-Litovsk sülhünü tanımaqdan imtina edir və müxtəlif vasitələrlə Cənubi Qafqazın istiqlaliyyətini elan etməkdən yayınırdı. Seymin müsəlman fraksiyası isə Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsini zəruri sayırdı. Müsəlman fraksiyasından fərqli olaraq erməni və gürcü fraksiyaları Brest-Litovsk sülhünü qəbul etmək və Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etmək fikrində deyildilər. 1918-ci il 25 mart tarixli iclas göstərdi ki, Cənubi Qafqaz Seymi və hökumətinin vəziyyəti həddindən çox böhranlıdır. Bununla belə, Seym istər müstəqillik məsələsində, istərsə də Brest-Litovsk sülhünə münasibət məsələsində əvvəlki mövqeyini qoruyub saxlamaqla Trabzon danışıqlarında işi sürətləndirmək üçün A.Çxenkeliyə fövqəladə səlahiyyətlər vermək haqqında qərar qəbul etdi [13, v. 60; 18, s. 146]. Bu qərar əslində məntiqsiz bir qərar idi, çünki Seym bir tərəfdən Trabzon konfransında ortaya qoyduğu mövqedə və irəli sürdüyü təkliflərdə heç bir dəyişiklik etmir, digər tərəfdən də bu köhnə mövqe daxilində Türkiyə ilə danışıqlar aparmaq üçün A.Çxenkeliyə fövqəladə səlahiyyətlər verirdi.

Trabzon konfransının beşinci ümumi iclasından sonra danışıqlara fasilə verilən zaman Osmanlı heyətinin rəhbəri Rauf bəy də İstanbul hökumətinə müraciət edərək, heyətin səlahiyyətlərinin genişləndirilməsini və müqavilə maddələri ilə bağlı müzakirələrə başlamaq üçün təlimat verilməsini xahiş etdi [10, f. 1-149:1-151; 7, f. 1-79]. Lakin Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi Cənubi Qafqaz hökuməti Brest-Litovsk müqaviləsini tanımayınca və öz müstəqilliyini elan etməyincə əsas müzakirələrə girişilməsini uyğun bilməyib bu barədə Rauf bəyə təlimat vermədi [7, f. 1-68:1-70].

Göründüyü kimi, hər iki tərəf öz mövqeyində israr edir və heç bir güzəştə getmək fikrində deyildilər. Cənubi Qafqaz heyətinin Tiflisə göndərilən nümayəndələri də martın 29-da hansısa bir yeni təlimatnamə ilə deyil, "əliboş" Trabzona qayıtdılar. Martın 29-da Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin Tiflisdən yeni qayıdan üzvü İ.Heydərov ilə Rauf bəy arasında keçirilən gizli görüşdə İ.Heydərov Osmanlı nümayəndə heyətinin tələbləri ilə bağlı Cənubi Qafqaz Seymində və hökumətində aparılan müzakirələr və ortaya qoyulan mövqelər, eyni zamanda Qafqazda cərəyan edən hadisə və proseslər barədə Rauf bəyə ətraflı məlumat verdi [13, v. 65].

Sülh danışıqlarına fasilə verilən dövrdə Osmanlı heyəti ilə Cənubi Qafqaz heyətinin müsəlman nümayəndələri arasında son gizli görüş 1918-ci il 2 aprel tarixində keçirildi. Müsəlman nümayəndələrdən M.H.Hacınski, X.Xasməmmədov və Ə.Pepinovun iştirak etdiyi bu gizli görüşdə Osmanlı heyətinin Brest-Litovsk sülhünün qəbulu və müstəqilliyin elan edilməsi haqqında 1918-ci il 21 mart tarixli son təklifi ilə bağlı Seymdə və Cənubi Qafqaz heyətində gedən müzakirələr və fraksiyaların gəldiyi nəticələr barədə Rauf bəyə ətraflı məlumat verildi. Azərbaycan nümayəndələri qeyd etdilər ki, ermənilər Şərqi Anadoluda altı vilayət yerinə indi yalnız altı sancaqda onlara Şərqi Rumelidəki kimi bir idarə şəkli verilməsi təklifini

irəli sürürlər və bunun qarşılığında Qarsın Osmanlı dövlətinə verilməsinə razıdırlar. Fəqət İrəvan və Gümrü dəmir yolunu mühafizə edə bilmək üçün qərbə doğru bir sərhəd xətti çəkmək lüzumunu ortaya atıblar. Gürcülər isə, Batumu əldə saxlamaq şərtilə Qars, Ərdəhan və Artvini tərk etməyə razıdırlar və Batum üçün Gürcü Milli Şurası ilə Osmanlı hökuməti arasında bir hərbi müqavilə bağlamağı da düşünürlər. Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti Osmanlı təklifi ilə bağlı verəcəyi ilk cavabda ermənilərı razı salmaq üçün Qarsı onlara vermək, Batumun sancağını da tamamilə mühafizə etmək, Ərdəhan sancağının Axıska sancağına qonşu olan və gürcülərin yaşadığı şimal qismini Cənubi Qafqazda saxlamaq şərti ilə Ərdəhan şəhərini Türkiyəyə vermək və Ərdəhanın şərqi, Qarsın qərbi və Kağızmanın şərqindən keçən bir sərhəd xəttini təklif etməyə qərar vermişlər. Bu təklif türk heyəti tərəfindən rədd edildiyi təqdirdə ikinci təklif kimi Qars sancağını və Ərdəhan sancağının şimal qismini tərk etməyə razı olacaqlar, fəqət heç bir şəkildə Batumdan imtina etməyəcəklər [15, v. 6]. Görüşün sonunda X.Xasməmmədov Qafqazda həm Osmanlı dövlətinə qarşı, həm də Qafqaz müsəlmanlarına qarşı erməni-gürcü ittifaqına yol verməmək üçün Batumun gürcülərə güzəştə gedilməsini tövsiyə etdi. Bu tövsiyə M.H.Hacınski və Ə.Pepinov tərəfindən də müdafiə olundu[15, v. 6].

Trabzon danışıqlarına fasilə verilən dövrdə Osmanlı nümayəndə heyəti ilə Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Çxenkeli arasında da üç gizli görüş keçirildi. 1918-ci il martın 25-də keçirilən ilk gizli görüşdə Şimali Qafqazdakı inquş və osetinlərin Cənubi Qafqaz Seyminə daxil olması məsələsi[7, f. 1-121], martın 29 və 30-da keçirilən növbəti görüşlərdə isə Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin boşaldılması məsələsi əsas müzakirə mövzusu oldu[10, f. 1-180; f. 1-185]. A.Çxenkeli bütün vasitələrlə çalışırdı ki, türkləri Batumla bağlı tələbdən imtina etməyə razı salsın.

Cənubi Qafqaz heyətinin erməni nümayəndələri də Osmanlı heyəti ilə gizli görüş keçirməyə cəhd edirdilər. Martın 25-də Cənubi Qafqaz heyətinin təşkil etdiyi çay süfrəsi zamanı erməni nümayəndə A.Xatisov Rauf bəylə görüşüb erməni və Qafqaz məsələləri ilə bağlı qısa danışıq apardı. O, qeyd etdi ki, Osmanlı ərazilərindən qaçaraq Qafqazda sığınacaq tapan 400 min erməni vardır. Osmanlı hökuməti onların təkrarən əvvəlki yerlərinə geri dönmələrinə icazə verib, onlara "həyat haqqı" bəxş edərsə əgər, ermənilər Qars, Ərdəhan və Batumun Osmanlı imperiyasına ilhaq edilməsinə tərəfdar olacaqlar və bu məsələdə gürcülərə də təsir göstərəcəklər [13, v. 58]. A.Xatisov Osmanlı heyətinə bu məsələ ilə bağlı gizli görüş keçirib müzakirələr aparmağı təklif etdi, lakin Rauf bəy bu təklifi qəbul etmədi.

Tərəflərin öz mövqelərində israrla dayanması və heç bir güzəştə getməməsi konfransın aprelin 5-də keçirilən sonuncu, altıncı iclasının da nəticəsiz başa çatmasına gətirib çıxartdı [16, v. 66-69; 10, f. 1-193:1-196]. Osmanlı heyəti hökumətdən yeni təlimat alana qədər sülh danışıqlarında fasilə elan etməli oldu. Trabzon konfransında danışıqların uzanmasına baxmayaraq, türk tərəfi Brest-

Litovsk sülhü əsasında sülh bağlamağa israr edir, Seym nümayəndələri isə inadla buna qarşı çıxıb Brest müqaviləsinin qanuniliyini qəbul etməkdən imtina edirdilər. Belə bir vəziyyətdə bolşevik-erməni alyansı tərəfindən Bakıda törədilən türk-müsəlman soyqırımı haqqında məlumat alınması danışıqların gedişinə ciddi təsir göstərdi. Trabzon konfransının altıncı ümumi iclası keçirilən gün, bolşevik-erməni alyansı tərəfindən Bakıda törədilən türk-müsəlman soyqırımı haqqında xəbər alan Cənubi Qafqaz heyətinin müsəlman nümayəndələri Osmanlı heyətinə bu barədə məlumat verdilər. Rauf bəy də öz növbəsində müsəlman nümayəndələrin verdiyi məlumatları Xarici İşlər Nazirliyinə çatdırdı [10, f. 1-199; 15, v. 17]. Bütün bunlar Trabzon konfransında Türkiyənin mövqeyinin sərtləşməsinə gətirib çıxardı.

Aprelin 6-da Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən Trabzondakı Osmanlı heyətinin rəhbəri Rauf bəyə göndərilən şifrəli teleqramda danışıqların uzadılmaması və türk tələblərinin qəbul edilib-edilməməsi ilə bağlı Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinə 48 saatlıq bir ultimatum təqdim edilməsi təlimatı verildi [7, f. 1-189]. Rauf bəy bu təlimatı aldıqdan iki saat sonra, saat 19:00-da Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinə ultimatum verdi. Bu bir cümləlik ultimatumda qeyd edilirdi: "Osmanlı imperiya hökuməti, 1918-ci il 21 mart tarixli bəyannaməsinin maddələri (Brest-Litovsk sülhünün tanınması – V.Q.) üzərində israr edir və Cənubi Qafqaz heyətindən bu barədə 48 saat ərzində ona qəti bir cavab verilməsini tələb edir" [18, s. 155-156]. Aprelin 7-də A.Çxenkeli alınmış ultimatum barədə Tiflisə məlumat verdi. Ölkədə anarxiyanın hökm sürdüyünə və cəbhənin dağılmasına istinad edərək o, Batum istisna olmaqla Brest müqaviləsinin tanınmasına çağırdı [20, s. 133].

Aprelin 6-da Tiflisdən yenicə qayıtmış M.Ə.Rəsulzadə və Cənubi Qafqaz heyətinin digər azərbaycanlı nümayəndələri ilə Osmanlı heyəti arasında gizli görüş keçirildi. M.Ə.Rəsulzadə bu görüşdə Bakı hadisələri haqqında Osmanlı heyətinə ətraflı məlumat verdi [15, v. 17; 2, f. 1-256:1-258]. Görüşdə Rəsulzadə ilə birlikdə iştirak edən digər müsəlman nümayəndələr də Bakı hadisələrinin Qafqaz müsəlmanları üçün böyük bir təhlükənin başlanğıcı olduğunu, Bakının ardınca erməni, rus və bolşeviklərdən ibarət 800 ilə 1600 nəfər arasında olan bir qüvvənin Şamaxını zəbt etdiyini xüsusi olaraq vurğuladılar və məsələni bu şəkildə qoydular ki, əgər Osmanlı ordusunun güc və qüdrəti varsa, o halda bu ordu bir-iki həftə ərzində Bakıya yetişməlidir, yoxsa müsəlmanların vəziyyəti daha da acınacaqlı olacaqdır, yox əgər, Osmanlı ordusunda bu qüdrət yoxdursa, o zaman İstanbul hökuməti Trabzon müzakirələrini müsəlmanların lehinə həll edib, Batum üçün müsəlmanlıq və Bakını fəda etməməlidir [2, f. 1-258]. M.H.Hacınski, X.Xasməmmədov, Ə.Pepinov və M.Ə.Rəsulzadə aprelin 8-də axşam saat 17-də Batum məsələsi ilə bağlı Osmanlı heyətinə ayrıca bir memorandum da təqdim etdilər. Memorandumda da müsəlmanlara qarşı erməni-gürcü ittifaqının yaranmasına imkan verməmək üçün Batumun gürcülərə güzəştə gedilməsi xahiş edilirdi [15, v. 19-20; 7, f. 1-196:1-198; 10, f. 1-204:1-206]. Azərbaycan nümayəndələrinin məruzəsi və memorandumu

İstanbula çatdırıldıqdan sonra da Osmanlı hökuməti Batum məsələsində gürcülərə hansısa ərazi güzəştə gedilməsini qeyri-mümkün hesab edib Batumda gürcülərə müəyyən iqtisadi güzəştlər verməyi mümkün saydı və Brest-Litovsk sülhünün tətbiqində israr etdi [10, f. 1-209].

A.Çxenkeli aprelin 8-də Rauf bəyə müraciət edərək, aprelin 9-da xüsusi bir müzakirə üçün görüşməyi xahiş etdi. Aprelin 9-u saat 12-də baş tutan görüşdə A.Çxenkelinin müəyyən ərazi güzəştləri şərtilə Brest-Litovsk müqaviləsinin tanınması ilə bağlı təklifi Rauf bəy tərəfindən rədd edildi. Daha sonra A.Çxenkeli Brest-Litovsk müqaviləsini tanımaq üçün öz hökumətindən icazə istədiyini, cavabın hələ gəlmədiyini, amma özünün fikrinin bu istiqamətdə olduğunu bildirdi. Ona görə də aprelin 8-i axşam saat 19-da bitən ultimatumun müddəti daha 48 saat, aprelin 10-u axşam saat 19-a qədər uzadıldı. Bu vaxt başa çatdıqda, aprelin 10-da A.Çxenkeli artıq Tiflisdən cavab gözləmədən Osmanlı nümayəndələrinə aşağıdakı məzmunda cavab verdi: "Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti Osmanlı nümayəndə heyətinin 1918-ci il 6 aprel tarixli məktubuna cavab olaraq bildirir ki, o, Brest-Litovsk müqaviləsini qəbul edir və sonrakı danışıqları onun əsasında davam etdirməyə hazırdır" [18, s. 160].

Bunun ardınca, Osmanlı 3-cü ordusunun komandanı Vehib paşanın təlimatı ilə aprelin 12-də "Türk Hərbi Hücum Qüvvələri Komandanlığı" adından Batum komendantına aprelin 13-ü saat 16-ya qədər şəhəri təslim etmək haqqında ultimatum verildi [18, s. 161-162]. Eyni zamanda, aprelin 13-də Trabzondakı Osmanlı nümayəndə heyəti tərəfindən Cənubi Qafqaz heyətinə bəyannamə təqdim edilərək bildirildi ki, Cənubi Qafqaz heyətinin tələbi üzrə sülh danışıqlarına Osmanlı imperiyasının müttəfiqlərinin də cəlb edilməsi üçün Cənubi Qafqaz öz müstəqilliyini elan etməlidir [18, s. 162].

A.Çxenkeli türk ultimatumunu qəbul etsə də, Seym 13 aprel 1918-ci il tarixli axşam iclasında Osmanlı imperiyası ilə müharibə etmək haqqında qərar qəbul etdi. Ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi, Seymin fəaliyyəti iki həftəlik dondurulduu. Baş nazir və hərbi nazir E.Gegeçkori, daxili işlər naziri N.Ramişvili və maliyyə naziri X.Karçikyandan ibarət Ali Müdafiə Şurası yaradıldı. Azərbaycanlılar Türkiyə ilə müharibənin əleyhinə olduqları üçün onlar bu Şuraya daxil edilmədilər. Aprelin 14-də Trabzondakı heyət geri çağırıldı [18, s. 184]. Elə həmin gün axşam Qafqaz nümayəndə heyəti Trabzonu tərk edib Tiflisə yola düşdü. Aprelin 16-da Osmanlı nümayəndə heyəti də İstanbula yola düşdü[15, v. 39]. Bununla da Trabzon konfransı öz işini dayandırdı. Cənubi Qafqaz hökumətinin Osmanlı dövlətinin Brest-Litovsk sülhü ilə bağlı tələblərini qəbul etməməsi Türkiyəni məcbur etdi ki, o, Brest sülhü ilə əldə etdiyi Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinə müharibə yolu ilə yiyələnsin.

Martın 25-də Oltunu, martın 28-də Artvini azad edən türk qoşunları aprelin 3-də Ərdəhanı, aprelin 5-də Sarıqamışı, aprelin 14-də Batumu, aprelin 25-də isə Qarsı ələ keçirib bir neçə gündən sonra 1877-1878-ci illər müharibəsinə qədərki

Osmanlı-Rusiya sərhədinə çatdılar[17, s. 474-481]. Bununla da Osmanlı imperiyası Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin hər üçünü müharibə yolu ilə ələ keçirmiş oldu.

Türkiyə ilə müharibə qərarı Cənubi Qafqaz Seymində mövcud fikir ayrılıqları və ziddiyyətləri dərinləşdirdi. Bununla belə, yaradılan Ali Müdafiə Şurası tərəfindən görülən bütün tədbirlər türk qoşunlarının irəliləməsinin qarşısını ala bilmədi. Türk ordularının hücumları qarşısında tab gətirə bilməyən Cənubi Qafqaz Seymi Türkiyənin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. 1918-ci il aprelin 22-də Seymin N.Çxeidzenin sədrliyi ilə keçirilən iclasında uzun müzakirələrdən sonra gecədən xeyli keçmiş böyük səs çoxluğu ilə Cənubi Qafqaz müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan olundu. Həmçinin burada Türkiyə ilə sülh danışıqlarının davam etdirilməsi və tezliklə sülh müqaviləsinin bağlanması haqqında qərar qəbul edildi[18, s. 222]. Beləliklə, Cənubi Qafqaz Seymi Türkiyənin müstəqilliklə bağlı tələbini felən yerinə yetirmiş oldu, eyni zamanda Brest-Litovsk sülhünü də qəbul edib onun əsasında sülh imzalamaq niyyətində olduğunu bəyan etdi. Seymin bu qərarı düzgün və məntiqli olsa da, gecikmiş addım idi. Bu gecikmiş addım Brest-Litovsk sülhü ilə əldə etdiyi ərazilərə silah gücünə yiyələnməyə məcbur olan Osmanlı imperiyasını Tiflis hökuməti ilə yeni sülh müzakirələrində daha sərt tələblərlə çıxış etməyə vadar etdi. Bu da öz növbəsində Cənubi Qafqaz Seyminin dağılması ilə nəticələndi.

Bütün bunları ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd edə bilərik ki, Rusiya ilə əlaqələrini tamamilə qoparmamaq üçün müstəqilliyini elan etməyən, amma müstəqil dövlət kimi hərəkət edən Cənubi Qafqaz Seyminin istər müstəqillik məsələsində, istərsə də Brest-Litovsk sülhünə münasibət məsələsində mövqeyi qəti və israrlı olsa da, mövcud şərtlər daxilində məntiqsiz idi və bu məntiqsiz mövqe Trabzon danışıqlarının uğursuz başa çatmasına gətirib çıxardı. Seymdə olduğu kimi, Trabzon konfransındakı Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətində də birlik yox idi. Heyətdə təmsil olunan hər üç millətin nümayəndələri Osmanlı heyəti ilə gizli görüşlər keçirməyə və bununla da öz millətinin mənafeyini qorumağa çalışırdılar. Hər üç millətin nümayəndələri Osmanlı heyəti ilə keçirdiyi gizli görüşlərdə təmsil etdiyi millətin mənafeyini qorumaq üçün digər millətlərin mənafeyini tapdalamağa və satmağa hazır idilər. Trabzon konfransı çərçivəsində Azərbaycan nümayəndələri ilə keçirilən gizli görüşlər Osmanlı heyətinin informasiya təminatında çox mühüm rol oynadı və onun fəaliyyətinə çeviklik gətirdi. Bu görüşlər eyni zamanda, Azərbaycana Osmanlı hərbi yardımının gəlişini tezləşdirdi. Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Çxenkeli də Osmanlı heyəti ilə bir çox gizli görüşlər keçirsə də, o, bu görüşlərdə təmsil etdiyi heyətin deyil, yalnız özünün mənsub olduğu gürcü millətinin maraqlarını qorumağa çalışdı. Bu şərtlər altında məcburiyyət qarşısında yaranan bir siyasi birlik olan Cənubi Qafqaz Seyminin tezliklə süqutu labüd idi.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı 1, iş 3.
2. Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), Birinci Dünya Harbi (BDH) Koleksiyonu, Klasör (K.) 1854, Dosya (D.) 120.
3. ATASE, BDH, K. 2906, D. 438.
4. ATASE, BDH, K. 2909, D. 452.
5. ATASE, BDH, K. 2912, D. 468.
6. ATASE, BDH, K. 2914, D. 475.
7. ATASE, BDH, K. 2918, D. 496.
8. ATASE, BDH, K. 2920, D, 506.
9. ATASE, BDH, K. 2921, D. 510.
10. ATASE, BDH, K. 2921, D. 511.
11. ATASE, BDH, K. 2943, D. 611.
12. ATASE, BDH, K. 3939, D. 153.
13. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR.SYS, Dosya (D.) 2371, Gömlek (G.) 4.
14. BOA, HR.SYS, D. 2371, G. 5.
15. BOA, HR.SYS, D. 2371, G. 6.
16. BOA, HR.SYS, D. 2371, G. 7.
17. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi. Kafkas Cebhesi. 3. Ordu Harekatı. C. II. Ankara, 1993.
18. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919.
19. Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici xiyasəti (1918-1920). Bakı, 2009.
20. Qafarov V. Azərbaycan Türkiyə-Rusiya münasibətlərində (1918-1922). Bakı, 2020.

Vasif Gafarov
Trabzon conference and Ottoman-Azerbaijan discussions

Summary

Key words: *Brest-Litowsk Peace, Trabzon Conference, Ottoman Empire, South Caucasus Seym, South Caucasus delegation, separate talks, secret discussions*

The article provides an overview of the Trabzon conference between the Ottoman Empire and the South Caucasus Seym and explores the secret meetings between

the Ottoman delegation and Azerbaijani representatives during the conference. It also touched upon the secret meetings between the Ottoman delegation and the Georgian delegation and the initiative of the Armenian delegation to hold a secret meeting with the Turkish delegation.It is proved by the facts that the representatives of all three nations represented in the South Caucasus tried to protect the interests of their nation in secret meetings with the Ottoman delegation and trampled on the interests of other nations in this way. Imminent collapse of South Caucasus Seym, a political union formed under duress under these conditions was necessary. Secret meetings played a very important role in providing information to the Ottoman delegation and brought flexibility to its activities. At the same time, these meetings hastened the arrival of Ottoman military aid to Azerbaijan.

The vast majority of archival documents used in the article were included in the scientific circulation for the first time.

Васиф Гафаров
Трабзонская конференция и османско-азербайджанские переговоры

Резюме

Ключевые слова: Б*рест Литовский мир, Трабзонская конференция, Османская империя, Закавказский Сейм, Закавказская делегация, сепаратные переговоры, секретные переговоры*

В статье представлен общий обзор Трабзонской конференции, проведенной между Османской империей и Закавказским Сеймом, и рассмотрены секретные совещания Османской делегации и представителей Азербайджана во время конференции. А также затронуты тайные переговоры Османской делегации с делегацией Грузии и попытки армянской делегации о проведении секретных встреч с турецкой делегацией. Фактами подтверждается, что делегаты всех трех стран, представленные в Закавказской делегации, старались защищать интересы своего народа на конфиденциальных совещаниях с делегацией Османской империи. И таким образом переступали через интересы других соседних народов.Закавказский Сейм стал политическим союзом учрежденным под давлением данных обстоятельств. Именно по этой причине скорый крах этого союза, был неизбежным. Секретные переговоры сыграли очень важную роль в предоставлении информации Османской делегации и привели к изобретательности в ее деятельности. В то же время эти переговоры ускорили прибытие османской военной помощи в Азербайджан.

Преобладающее большинство архивных документов, использованных в статье, были впервые привлечены в научный оборот.

Elmar Məhərrəmov*

Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatının bərpası üçün maddi-texniki bazanın yaradılması

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, istehsal alətləri, kotan, dırmıq, kultivator, taxıldöyən*

Kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafı üçün əməyin mexanikləşdirilməsini təmin etmək lazım idi. Kənd təsərrüfatında əməyin mexanikləşdirilməsi ilk növbədə onun müxtəlif kənd təsərrüfatı maşınları və alətləri ilə təmin edilməsi demək idi.

Sovet işğalından sonra – 1921-ci ilə qədər Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsi üçün, demək olar ki, heç bir əsas tədbir görülməmişdir. O dövrdə bütün Azərbaycan SSR-də yararsız olanlarla bir yerdə 20-yə yaxın buxarla işləyən taxıldöyən, 35 minə yaxın kotan, 75 minə yaxın xış var idi. Tək-tək hallarda taxılbiçənlər, dərzbağlayanlar və kultivatorlar nəzərə çarpırdı [16, s. 78].

1917-ci il siyahıyaalınmasına əsasən Şimali Azərbaycanda kəndli təsərrüfatının yalnız 11,7%-i dəmir kotandan, 23,3%-i xışdan istifadə edirdi. Ona görə də Azərbaycan SSR kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı çox aşağı idi.

1917-ci ildə orta hesabla hər 8 təsərrüfatda 1 kotan, hər 4 təsərrüfatda 1 xış vardı. Buna görə də demək olar ki, kəndli təsərrüfatlarının təxminən yarısı ən sadə kənd təsərrüfatı alətlərindən məhrum idi.

Kənd təsərrüfatı alətlərinin kəndli təsərrüfatları arasında planlı şəkildə bölüşdürülməsi məqsədilə 1920-ci il iyunun 13-də Azərbaycan İnqilab Komitəsi "Kənd təsərrüfatı texnikası və anbarlarının Xalq Ziraət Komissarlığına verilməsi haqqında" fərman verdi [24, s. 103; 10, 1920, 17 iyun]. Respublikada həm təzə, həm də işlənmiş, o cümlədən gübrə və kimyəvi maddələr Xalq Ziraət Komissarlığının

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu "Azərbaycanın sovet dövrü tarixi şöbəsi"nin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; elmarmaharram@mail.ru

sərəncamına verilmiş və Azərbaycan SSR Xalq Ziraət Komissarlığının əmrinə uyğun olaraq dövlət qeydiyyatına alınmışdır [24, s. 163; 10, 1920, 20 iyun]. Kəndliləri kənd təsərrüfatı alətləri ilə təmin etmək üçün 1920-ci il avqustun 31-də Azərbaycan SSR Xalq Ziraət Komissarlığı RSFSR Xalq Ziraət Komissarlığı ilə sonuncudan texnika almaq üçün danışıqlara başladı [2, v. 53arxa].

Yeri gəlmişkən, respublikada kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsində, onun kənd təsərrüfatı alətləri ilə təmin olunmasında Azərbaycan mətbuatı da, xüsusilə də "Kommunist" qəzeti öz nəşrləri ilə fəal iştirak edirdi. Onun səhifələrində "Kənd təsərrüfatı mədəniyyətinə", "Əkin materialları", "Maşın birlikləri", "Azərbaycan Dövlət kənd anbarlarında", "Kənd təsərrüfatı maşınları haqqında", "Göybirliyində", "Maşın aylığı", "Kənd təsərrüfatı alətləri", "Traktorlardan necə istifadə etməli" [10, 1928, 17 fevral] və sair başlıqlar altında yazılar və mesajlar dərc olunurdu. Qəzet səhifələrində öz yazıları ilə fərqlənən əsas aparıcı müəlliflərdən B.Z., "Aqronom", Ə.H.Qarayev, D.Bünyadzadə, Məmmədağa və başqalarının adlarını çəkmək olar. Qəzet "Azərbaycan Dövlət kənd anbarı" və "Göybirliyi"nin, ümumilikdə Xalq Ziraət Komissarlığının işini, kənd üçün kənd təsərrüfatı alətlərinin alınması və təchiz edilməsi üzrə razılaşdırılmamış işləri kəskin tənqid edilirdi.

Kənd təsərrüfatını istehsal alətləri ilə daha dolğun təmin etmək, Azərbaycan SSR ərazisində mövcud olan ölü kənd təsərrüfatı texnikasından tam və səmərəli istifadə etmək və torpaq sahələri almış belə yoxsul kəndliləri, o cümlədən kənd təsərrüfatı təşkilatlarını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan İnqilab Komitəsi "Dövlət kənd təsərrüfatı maşın və alətlərinin inhisarda olması haqqında qərar" qəbul etdi [25, s. 687-688]. Maşın və alətlər dövlətin inhisarında elan edildi.

Bu qərar dövlət qurumlarının müdaxiləsi olmadan respublikaya kənd təsərrüfatı texnikası və alətləri gətirə bilən iş adamlarının təşəbbüsünü boğdu. Eyni zamanda, respublika Xalq Ziraət Komissarlığının qərarına əsasən, "kasıb kəndliləri mal-qara ilə təmin etmək üçün mal-qaranın milliləşdirilməsi zamanı aqronomun iştirakı ilə onlara lazım olan mal-qaranı geri çəkməyə icazə verilirdi" [2, v. 46]. Bununla da ilk hökumət fərmanları və öhdəlikləri mövcud əmlakın məhvinə və ya zədələnməsinə yol açırdı. Əslində bu addımla istehsalın inkişafı üçün əsas rıçaq – istehsalçının maddi marağı aradan qaldırılırdı.

1921-ci il əhalinin siyahıyaalınmasına əsasən, Azərbaycan SSR-in rayonlarında Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra cəmi 28233 ədəd yararlı kotan, 5766 ədəd dəmir dırmıq, 6000-ə yaxın başqa kənd təsərrüfatı maşın və alətləri, o cümlədən 82539 ədəd xış var idi [13, s. 207].

Bu rəqəmlər göstərir ki, 1921-ci ildə 9%-də dəmir kotan, 21%-də dırmıq, 27%-də xış var idi. Beləliklə, kəndli təsərrüfatlarının 38%-nin istehsal alətləri ümumiyyətlə yox idi. Belə təsərrüfatlar yalnız icarəyə götürülmüş kənd təsərrüfatı alətlərindən istifadə edirdilər.

Kifayət qədər maddi-texniki bazaya və iş təcrübəsinə malik olmayan Kommunist

partiyası və sovet hökuməti kənd təsərrüfatının bərpasına başlanandan kəndli təsərrüfatlarını əmək məhsuldarlığını az-çox uğurla artıra biləcək, heç olmazsa, ən sadə əmək alətləri, məsələn, kotan, toxumsəpən, dırmıq və s. ilə təmin etməyə çalışırdı.

1921-ci il iyulun 17-də Azərbaycan SSR Xalq Kənd Təsərrüfatı Komissarlığının kollegiyası ona əsasən bütün aqrar məntəqələrə, sovet təsərrüfatlarına və kollektiv təsərrüfatlara dövlət müəssisələrini daimi istifadə üçün kənd təsərrüfatı texnikası və alətləri ilə təmin etmək və müvəqqəti istifadə üçün inventar verməklə kəndli təsərrüfatlara yardım etmək barədə əsasnamə qəbul etmişdi [1, v. 556-556 arxa].

Torpağın becərilməsi üçün dəmir kotanların, dırmıqların və digər təkmilləşdirilmiş alətlərin kütləvi istifadəsi əmək məhsuldarlığını artırırdı. Respublikada kənd təsərrüfatı maşın və alətlərinin satışı və bölüşdürülməsi məsələsi Azərbaycan Dövlət Anbarına həvalə edilmişdi. Bu təşkilat 1922-ci il sentyabrın 1-dən 1925-ci il sentyabrın 1-dək Azərbaycan SSR kəndlilərinə aşağıdakı cədvəldə göstərilən sayda kənd təsərrüfatı maşın və alətləri vermişdi [22, s. 66-67].

Cədvəl 1

Kəndlilərin kənd təsərrüfatı alətləri ilə təchiz edilməsi

	İstehsal alətlərinin adı (dənə ilə)	**1922-ci il sentyabrın 1-dən 1923-cü il sentyabrın 1-dək**	**1923-cü il sentyabrın 1-dən 1925-ci il sentyabrın 1-dək**
1.	Kotan	433	2166
2.	Dırmıq	52	674
3.	Toxum təmizləyən və çeşidləyən maşın	21	72
4.	Toxumsəpən	33	–
5.	Dərzbağlayan	1	–
6.	Ataqoşulan otbiçən	3	7
7.	Qarğıdalı təmizləyən maşın	9	36
8.	Su nasosları	69	44
9.	Kultivatorlar	5	8
10.	Taxıldöyən	3	3
11.	Ata qoşulan taxılbiçən	–	106

Bu cədvəldən göründüyü kimi 1922-1925-ci illər ərzində yalnız kənd təsərrüfatı maşın və alətlərinin Azərbaycan Dövlət Anbarı vasitəsilə respublika kəndlilərinə paylanan kotanların sayı təqribən 5 dəfə, dırmıqların sayı 13, triyerlərin (toxum təmizləyən) sayı 3,5-dən çox, taxıldöyənlərin sayı 4, kultivatorların sayı 1,5 dəfədən

çox artmışdır. Lakin bu, tələb olunandan hələ çox az idi.

Bu dövrdə kənd təsərrüfatı maşın və alətlərinin kəmiyyətcə belə artması kəndlilərin həm əkin sahələrini, həm də məhsuldarlığı artırmağa marağını və istəyini artırırdı.

Hakimiyyət orqanlarının kəndliləri lazımi avadanlıqla təmin etmək üçün göstərdiyi səylər onların elementar alətlərə olan tələbatını tam ödəyə bilmirdi. Bu barədə o dövrün aparıcı qəzeti olan "Kommunist" öz səhifələrində bu barədə məqalələr dərc edirdi. Qəzet M.S.Ordubadinin imzası ilə 27 iyun 1923-cü il tarixli "Kənd təsərrüfatının yeni vəzifələri" baş məqaləsində yazırdı ki, "Azərbaycan kəndlisinə çox şey lazımdır və özü də çox şey verir. Ancaq bunun müqabilində çox az şey alır. Fəhlələr onu lazımi kənd təsərrüfatı alətləri ilə təmin edə bilmirlər. Yaradılan çoxsaylı kooperativlər bunu ancaq kağız üzərində təmin edirdilər" [10, 1923, 27 iyun]. Qəzet vəziyyətdən çıxış yolunu fəhlə və kəndli arasında bərabər mübadilənin təşkilində görürdü. "Kəndliyə lazımi miqdarda kənd təsərrüfatı alətləri verməklə, fəhlələr bununla özlərini ərzaqla təmin etmiş olacaqlar" [10, 1923, 27 iyun].

Cədvəl 2.

1 sentyabr 1924-cü il tarixə respublikada kənd təsərrüfatı maşın və alətlərinin qəzalar üzrə təmsil olunması [22, s. 71 (hesablama bizimdir – E.M.)]

№№	Qəzaların adları	Təsərrüfatların sayı	Kənd təsərrüfatı alətlərinin adları			
			Kotan	Şum üçün dəmir dırmıq	Müxtəlif kənd təsərrüfatı maşınları	Xış
1	Qazax	14056	1732	14	259	7013
2	Şəmkir Gəncə ilə		1503	123	250	4342
3	Nuxa	16504	992	22	43	6504
4	Şamaxı	19173	2698	3655	1028	3470
5	Salyan	–	–	–	–	–
6	Bakı	13324	353	2	31	4045
7	Göyçay	22326	3747	1418	347	6603
8	Cavad	19774	5896	1079	1654	22194
9	Quba	33988	4213	34	1470	7736
10	Lənkəran	34067	3575	24	1003	10710
11	Ağdaş	11078	1272	10	30	3604
12	Gəncə	38824	1641	124	271	4342

13	Ağdam	16803	1716	108	113	5348
14	Zaqatala	16443	3420	19	22	1796
15	Qubadlı	10438	849	2	7	1319
16	Qaryagin	14930	521	74	95	5205
17	Şuşa	29060	556	6	410	7579
Cəmi:		310788	34684	6714	7044	81819

Eyni zamanda, aparıcı instansiyalarda olan bəzi partiya məmurları kənd təsərrüfatı alətlərinin qəzalar və ya rayonlar üzrə bölüşdürülməsində milli əsasda bilərəkdən təhriflərə yol verirdilər. Belə ki, məsələn, 1924-cü ilin aprelində Salyan qəzasının pambıqçılıqla məşğul olan kəndlilərinə 35 kotan və 500 xamıt verilmişdir. Lakin onlar təyinatına görə deyil, buraya gizli şəkildə köçürülüb məskunlaşdırılmış molokanlara verilmişdir. Belə misallar çoxdur. "Torpaq şöbəsi"nin bu cür davranışının yolverilməzliyinə işarə edən "Kommunist" qəzeti bəzi məqamlara aydınlıq gətirərək məsələni qəti şəkildə qoymuşdu. O ilk növbədə aydınlaşdırmaq istəyirdi ki, niyə yerli hakimiyyət orqanlarına və əhaliyə xəbərdarlıq edilmədən molokanlar gizli şəkildə qəzaya köçürülüblər? İkincisi, paylanılan əmək alətləri niyə onlara daha çox ehtiyacı olan azərbaycanlılara verilməyib [10, 1924, 1 may]? Amma "Kommunist"in bu çıxışı cavabsız qalmışdı (bəlkə də müəllif və qəzet buna görə cəzalandırılıbmış – E.M.). Oxşar faktlar digər qəzalarda da olub.

Belə ki, 1924-cü ildə Bakı qəzasının bütün 13324, Quba qəzasının 10438 təsərrüfatında şum üçün cəmi 2 dəmir mala, Şuşa qəzasında 11078 təsərrüfatda – 6, Qazax qəzasında 14056 təsərrüfatda 14 dəmir mala var idi. Bu da öz növbəsində kəndlilərin kənd təsərrüfatı alətlərinə olan tələbatının kifayət qədər ödənilmədiyini göstərir.

3-cü cədvəldən göründüyü kimi, 1924-cü ildə göstərilən 7 qəzada hər 2-3 təsərrüfatda orta hesabla 1 kotan və 1 xış var idi.

1923-1926-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Anbarı və onun qəzalardakı kənd təsərrüfatı şöbələri və Göybirliyi vasitəsilə kəndlilərə 18 min ədəd kotan (bundan 6 mini 1924/25-ci illərdə), 2500 şum üçün mala-dırmıq (1924/25-ci illərdə təxminən 1600 ədəd) və 5 min digər kənd təsərrüfatı alətləri (o cümlədən 450 toxumsəpən) satılmışdı [7, s. 146].

Cədvəl 3

1924-cü ildə bir neçə qəzada 1 xış və 1 kotanı olan təsərrüfatların sayı [21, s. 193]:

	Qəzalar	1 xışı olan təsərrüfatlar	1 kotanı olan təsərrüfatlar	1 xış və 1 kotanı olan təsərrüfatlar
1	Bakı	3.04	46.95	2.85
2	Göyçay	3.38	6.33	2.20
3	Salyan	9.01	3.78	2.61
4	Quba	4.4	8.07	2.91
5	Lənkəran	3.2	9.52	2.45
6	Şamaxı	5.5	7.11	3.19
7	Zaqatala	9.0	4.81	3.26

1925/1926-cı təsərrüfat ilində ölkədə Azərbaycan Respublikasının işğalından əvvəlki dövrə nisbətən daha çox kənd təsərrüfatı alətləri və maşınları [bu barədə daha ətraflı bax: 9, s. 146-147] olmasına baxmayaraq, onların əksəriyyəti rentabelsiz və yararsız idi, bütövlükdə respublikada mövcud olan kənd təsərrüfatı alətləri və maşınları kəndlilərin tələblərini tam təmin edə bilmirdi [10, 1926, 22 aprel].

1926-cı ildə kəndli təsərrüfatlarının yalnız 33%-i dəmir kotanla, 11%-i dəmir mala-dırmıqla, 33%-i toxumsəpənlə, 3%-i isə taxılbiçən maşınlarla təmin edilmişdi [18, s. 85].

Azərbaycan Mərkəzi Statistika İdarəsinin məlumatına görə, 1926-cı ildə respublikada kəndli təsərrüfatlarının təqribən 40,5 faizində kənd təsərrüfatı texnikası, 34,6 faizində isə iş heyvanı yox idi [18, s. 85].

Dövlət kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığını artırmağa qadir olan maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi üçün daha ciddi tədbirlər görməli idi. Belə ciddi tədbirlərdən biri də respublikanın kənd təsərrüfatının çoxlu sayda traktor və təkmilləşdirilmiş kənd təsərrüfatı alətləri və maşınları ilə təmin edilməsi idi [10, 1923, 27 iyun].

Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsinin 9 sentyabr 1926-cı il tarixli fərmanına əsasən Xalq Ziraət Komissarlığı Azərbaycan Dövlət Anbarı və kənd təsərrüfatı kooperasiyası (idxalsız) vasitəsilə kənd təsərrüfatı alətlərinin idxalı planı müəyyən edildi. Bu plana əsasən, respublikaya ümumilikdə 7050 ədəd "Krasnı Aksay" və "Oktyabrskaya revolyusiya" zavodlarının istehsalı olan (müxtəlif markalı) kotanlar gətirilmişdir: şum üçün mala-dırmıq – 1125 ədəd, polad yabalar – 15 min ədəd, kərəntilər – 25 min ədəd və cəmi 50 min ədəd olan digər kənd təsərrüfatı alətləri gətirmişdilər [bu barədə ətraflı bax: 19, v. 36-37].

"Traktorların təsərrüfat şirkətləri – kənd təsərrüfatı kooperativləri vasitəsilə alınması və paylanmasına" xüsusi diqqət yetirilirdi. Əbülfəzl Fətəliyevin

"Azərbaycanda təsərrüfat kooperativləri" adlı məqaləsində qeyd edildiyi kimi, bölgü xüsusi komissiya tərəfindən həyata keçirilirdi [10, 1927, 18 mart] və 1926-1928-ci illərdə traktorlardan istifadəyə görə kəndlilər 1928-ci il dekabrın 1-dən 1933-cü il dekabrın 1-nə qədər olan dövrdə ödəniş etməli idilər [5, v. 46-46 arxa].

Kəndliləri traktorlarla təchiz etmək üçün yalnız 1927-ci ildə (1 mart tarixinə görə) Azərbaycan Dövlət Anbarı (95 ədəd) və Göybirliyi (205 ədəd) 300 traktor almışdılar və bunlar aşağıdakı kimi paylanmışdı: dövlət qurumları, aqrar məntəqələr və sovxozlara – 40 ədəd, kənd təsərrüfatı kooperativlərinə – 218 ədəd, özəl təsərrüfatlı fiziki şəxslərə – 42 ədəd verilmişdi, üstəlik Azərbaycan Dövlət Anbarı qeyri-kooperativ kəndliləri, dövlət qurumlarını və Xalq Ziraət Komissarlığının kənd təsərrüfatı mərkəzlərini, Göybirliyi isə əhalini ilkin kooperativ şəbəkəsi vasitəsilə təmin edirdi [10, 1927, 18 mart; v. 45-46].

Kənd təsərrüfatı alətlərinin sayını artırmağın başqa bir vasitəsi də respublikanın özündə alət istehsalının və təmirinin təşkili idi. Hələ 1920-ci ilin avqustunda Azərbaycan İnqilab Komitəsi adından Azərbaycan SSR Xalq Ziraət Komissarlığının nümayəndəsi Stepanov RSFSR Xalq Ziraət Komissarlığının nümayəndəsi Sereda ilə görüşdü və respublikada kənd təsərrüfatı avadanlıqlarının təmiri üçün emalatxanaların yaradılmasına dair müşavirə keçirdi. Həmin vaxt üç həftəliyə Azərbaycan SSR Xalq Ziraət Komissarlığına təmir sexlərinin təşkili üzrə mütəxəssislərin göndərilməsi haqqında razılıq əldə edildi [2, v. 53 arxa]. Bir ildən sonra emalatxanalar qəzalara təmir edilmiş və hazırlanmış alətlər verməyə başladılar. Belə ki, 1921-ci ilin iyununda Ləki stansiyasına 1 kultivator və 25 toxa, Yevlax stansiyasına 1 kultivator və 50 toxa və sair avadanlıq gətirildi [1, v. 197].

Gələcəkdə Azərbaycan K(b)P MK Rəyasət Heyətinin 15 avqust 1927-ci il tarixli qərarına əsasən, respublikanın qəzalarında kənd təsərrüfatı texnikasının operativ şəkildə təmiri üçün təmir-bərpa işlərinin təşkili məqsədilə mexaniki emalatxanaların yaradılmasına cəhd edildi. Konkret olaraq 1927-28-ci illər ərzində Ağdam, Şamaxı, Salyan, Lənkəran, Quba, Qazax, Zaqatala, Cəbrayıl, Gəncə və Göyçay qəzalarında belə emalatxanaların təşkili nəzərdə tutulmuşdu [10, 1927, 15 avqust].

Lakin Zaqafqaziya Xalq Maliyyə Komissarlığı Azərbaycan SSR-in tələblərinə məhəl qoymadı və Azərbaycan SSR Xalq Təsərrüfatı Ali Soveti Rəyasət Heyətinin bu iş üçün Dövlət büdcəsindən 140 min rubl məbləğində kredit verilməsi barədə ərizəsini təmin etmədi, nəticədə bu tədbir tamamilə məhv oldu [6, v. 7]. Hətta növbəti 1928-ci ilin sonunda Azərbaycan SSR Ali Təsərrüfat Şurasının bu sayaq emalatxanalar təşkil etmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi [10, 1928, 25 noyabr]. Zaqafqaziya Ali İqtisad Şurası 31 may 1928-ci il tarixli iclasında (Protokol №9, §4) işdəki fasilələrə görə bütün məsuliyyəti respublika orqanlarının üzərinə qoymağa çalışırdı. Bununla yanaşı, Zaqafqaziya Ali İqtisad Şurası diqqəti Azərbaycan SSR-in kənd təsərrüfatı alətləri və texnikası ilə çox zəif təmin olunmasına cəlb edirdi. "Bununla bağlı verilmiş müraciətlərə uyğun olaraq Azərbaycan SSR-in

kənd təsərrüfatı alətləri ilə daha tam və vaxtında təmin edilməsi haqqında" məsələ qaldırıldı [3, v. 64, 82].

Bundan əlavə, 1926-cı ilin əvvəlində AK(b)P MK Rəyasət Heyəti öz qərarı ilə kənd təsərrüfatının uğurla mexanikləşdirilməsi üçün ilk növbədə kənd təsərrüfatının elektrikləşdirilməsini zəruri hesab etdi, bunun üçün xüsusi komissiya yaradıldı və Ağamalıoğlu, Bünyadzadə, Hacı-Qasımov, Qarayev, Seyidbəyli, Tahirov və başqaları komissiyaya daxil edildilər [4, v.2]. Kənd təsərrüfatı texnikası üzrə tərəfdaşlıqların yaradılması yolu ilə respublikada mövcud olan təsərrüfatların alətlərlə səmərəli əhatə olunması məsələsi də az əhəmiyyət kəsb etmirdi.

1923-cü ildən başlayaraq respublikada kənd təsərrüfatı maşın və alətləri üzrə yoldaşlıqların (tovarişşestv) yaradılması və artırılması tədbirləri daha ciddi xarakter aldı. Kənd təsərrüfatı maşın və alətlərini öz əllərində cəmləşdirən bu yoldaşlıqlar onları müvəqqəti istifadə üçün kəndlilərə icarəyə verirdilər. Bu yoldaşlıqların sayı getdikcə artırdı və onlar da ilk əvvəl kooperativləşmiş kəndliləri təmin etməyə üstünlük verirdilər. 1923-cü ildən 1927-ci ilə qədər respublikada belə yoldaşlıqların sayı 16 dəfə artmışdı [10, 1927, 18 mart]. Artıq 1926-cı ildə onlar 10330 nəfər əhalisi olan 2060 kəndli təsərrüfatını əhatə edirdilər [18, s. 85].

Respublikaya traktorların gətirilməsi ilə əlaqədar belə maşın yoldaşlıqlarının sayı artmağa başladı. Onlar tərəfindən Quba rayonunun N.Nərimanov adına toxumçuluq sovxozuna 1922/23-cü təsərrüfat ilində ilk dəfə olaraq 2 traktor gətirilmişdir [22, s. 66-67].

Mahallarda əsas yük daşıma qüvvəsi mal-qara – öküzlər və camışlar olmaqda davam edirdi. Traktorla becərilən torpaqlarda yüksək məhsuldarlığı, eyni zamanda sürətli, yaxşı və ucuz işləməyi müşahidə edən Azərbaycan kəndliləri traktorlardan təbii ki, istifadə etməyə çalışırdılar. O dövrdə sosialist sənayesi kifayət qədər sayda və keyfiyyətdə traktor istehsal edə bilmədiyindən, respublikaya xaricdən alınan traktorlar gətirilirdi. Təkcə 1923-cü ilin yazında Muğan-Mil çöllərinə pambıqçılığın inkişafı üçün 170 təkərli və 50 tırtıllı traktor gətirilmişdi [10, 1923, 5 dekabr].

1926/1927-ci illərdə respublikada cəmi 435 traktor var idi. Bunlardan 54-ü 1924/25-ci təsərrüfat ilində, 148-i 1925/26-cı təsərrüfat ilində, 183-ü isə 1926/27-ci təsərrüfat ilində gətirilmişdir [15, c. I, s. 113 (hesablama bizimdir – E.M.]. Bundan əlavə, hələ 1924/25-ci ilə qədər "Muğmelstroy" (Muğan Meliorasiya İnşaat şirkəti – E.M.) üçün xaricdən 16 traktor gətirilmişdir və orada mövcud olan 44 "Fordzon" traktorundan 34-ü təmir edilərək Muğandakı kənd təsərrüfatı artellərinə verilmişdir [18, s. 90].

Respublikaya gətirilən traktorların əksəriyyəti kənd təsərrüfatı kooperativ birliklərinə və yoldaşlıqlara verilmişdir. Belə ki, 1924-cü ildə 41, 1925/26-cı illərdə isə 148 "Fordzon" traktoru bu yoldaşlıqlara verilmişdir [17, s. 147].

Ölkəyə gətirilən traktorlardan 256-sı Göybirliyi, 95-i isə Azərbaycan Dövlət Anbarı tərəfindən alınmışdı. 95 traktor kredit yoldaşlıqlarında (icarə məntəqələrində)

olmuşdur. Cəmi 5 traktor isə imkanlı kəndlilərə məxsus imiş.

Azərbaycan kəndlisinin kənd təsərrüfatı maşın və alətləri ilə əsas təchizatçısı olan Azərbaycan Dövlət Anbarı 1923-cü ildə 75 min rubl, 1924-cü ildə 115 min rubl, 1925-ci ildə 500 min rubl, 1926-cı ildə 1250 min rubl pul dövriyyəsinə malik idi ki, bu da 1923-cü illə müqayisədə 16,6 dəfə çox idi [12, s.30].

1925-1927-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Anbarı və kənd təsərrüfatı kredit yoldaşlıqları vasitəsilə Azərbaycan kəndlisinə satılan kənd təsərrüfatı maşın və alətlərinin dəyərini aşağıdakı cədvəldən müəyyən etmək olar [12, s. 32]:

Cədvəl 4

1925-1927-ci illərdə kənd təsərrüfatı texnikasının gəlməsi

№	Qurumların adları	İllər	
		1925/26	1926/27
		min rublla	
1	Kənd təsərrüfatı maşınları Azərbaycan Dövlət Anbarı	225.0	860.0
2	Kənd təsərrüfatı krediti yoldaşlıqları	1204.0	1753.0
	Cəmi:	1429.0	2513.0

Beləliklə, 1925/26-cı illərə nisbətən 1926/27-ci ildə satılan kənd təsərrüfatı alətlərinin sayı təxminən iki dəfə artmışdı.

1925-ci il oktyabrın 1-nə olan məlumata görə yalnız Azərbaycan Dövlət Kənd Təsərrüfatı Bankı Azərbaycan kəndlilərinə kənd təsərrüfatı texnikası və yük heyvanı almaq üçün 592 min rubl, 1926-cı il oktyabrın 1-nə olan məlumata görə 1464 min rubl, 1927-ci il oktyabrın 1-nə olan məlumata görə 2938 min rubl uzunmüddətli kreditlər vermişdi ki, bu sonuncu da 1925-ci illə müqayisədə ondan 5 dəfə çoxdur [10, 1927, 27 noyabr].

Dövlət kənd anbarı yaradıldıqdan sonra Bakıda ilk dəfə olaraq kənd təsərrüfatı maşın və alətlərinin təmiri üzrə mexaniki emalatxana açılmışdır. Bu emalatxananın qəzalarda təmir məntəqələri də var imiş. Traktorların və digər kənd təsərrüfatı maşın və alətlərinin ehtiyat hissələrinin istehsalı üçün xüsusi mexaniki zavod da tikilmişdi. Eyni zamanda, bu zavod qəza emalatxanalarına da xidmət edirmiş.

Bundan başqa, respublikaya traktor və digər kənd təsərrüfatı maşın və alətlərinin ehtiyat hissələri də hazır formada gətirilirmiş. 1924/25-ci illərdə respublikaya 2000 rubl, 1925/26-cı illərdə 6000 rubl, 1926/27-ci illərdə 8000 rubl dəyərində ehtiyat hissələri gətirilmişdi [18, s. 90].

Görülən tədbirlər sayəsində kəndli təsərrüfatlarının kənd təsərrüfatı texnikası ilə təminatı bir qədər yaxşılaşmışdır ki, bunu aşağıdakı cədvəldəki məlumatlar da göstərir [22, s. 71; 14, s. 207; 23, s. 72-75]:

Cədvəl 5

1917-1926-cı illərdə kənd təsərrüfatı texnikasının müqayisəli mövcudluğu

№	Maşın və alətlərin adı	Ədədlə			
		1917	1921	1924	1926
1	Kotan	30067	28233	34684	59458
2	Xış	81819	82539	87539	126178
3	Dəmir mala-dırmıq	5927	5766	6714	11958
4	Digər kənd təsərrüfatı maşınları	6370	-bərabər	7044	7194

Cədvəldən göründüyü kimi, 1926-cı ildə kənd təsərrüfatı maşın və alətlərinin sayı 1917-ci illə müqayisədə, demək olar ki, iki dəfə artmışdır. Hər 100 kəndli təsərrüfatına düşən maşın və alətlərin sayı artmışdı.

Sonrakı illərdə maşın yoldaşlıqlarının və onlarda olan kənd təsərrüfatı maşınlarının sayı durmadan artmaqda davam edirdi. Təkcə 1928-ci ilin birinci yarısında Kürdəmir rayonunda 3; Şamaxı, Lənkəran, Şəki və Cəbrayıl rayonlarının hər birində 5; Quba, Salyan, Göyçay, Zaqatala rayonlarının hər birində 4, Bakıda – 2, Qazax, Gəncə, Ağdam qəzalarının hər birində 3 maşın yoldaşlığı təşkil olunmuşdu; respublika üzrə isə cəmi 56 maşın yoldaşlığı fəaliyyət göstərirdi [11, 1928, 7 may].

Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatının texniki bazasının möhkəmləndirilməsində nailiyyətlərlə yanaşı, nöqsanlar da var idi. Bu mənfi məqamlardan ən kəskini, birincisi, maşın təchizatı üzrə vahid respublika orqanının və ya mərkəzin olmaması idi; ikincisi, maşın təminatı məsələlərində Göybirliyi ilə Azərbaycan Kənd Dövlət Anbarı arasında koordinasiyanın olmaması və fəaliyyətin uyğunsuzluğu idi; üçüncüsü, Azərbaycan Dövlət Anbarı tərəfindən texnika bölgüsündə sosial məsələlərə tam diqqət yetirilməməsi, ilkin kənd təsərrüfatı kooperativləri vasitəsilə yoxsul təsərrüfatların istehsal vasitələri ilə tam ödənilməsinə Göybirliyi tərəfindən kifayət qədər nəzarətin edilməməsi idi.

Nəhayət, respublikanın ayrı-ayrı rayonlarında kənd təsərrüfatı maşın və alətlərinin çeşidinin təşkil olunması üzrə tədbirlərin görülmədiyini və əhalinin istehsal vasitələri ilə təmin edilməsi məsələsində Xalq Ziraət Komissarlığının aparıcı rolunun zəifliyini qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, kənd təsərrüfatının bərpası dövründə kəndin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və maşın yoldaşlıqlarının, bundan sonra isə maşın-traktor stansiyalarının (MTS) yaradılması hesabına əməyin kooperativləşdirilməsinin həyata keçirilməsi nəticəsində respublikada əmək məhsuldarlığının artması tədricən inqilabdan əvvəlki səviyyəyə yaxınlaşırdı. Əgər 1914-cü ildə buğda sahələrinin

hər desyatinində məhsuldarlıq 65 puda, pambıqda isə 50 puda çatmışdısa, 1921-ci ildə buğdanın məhsuldarlığı 45,5 puda, arpanın məhsuldarlığı 45 puda enmişdir. Bununla belə, 1925/26-cı illərdə hər desyatinindən orta hesabla 53 pud buğda, 57 pud arpa, 41,6 pud xam pambıq məhsulu götürülmüşdü, yəni kənd təsərrüfatının tədricən bərpası üçün əsasən lazımi zəmin yaradılmışdı. Lakin kənd təsərrüfatının planlı kollektivləşdirilməsinə keçidlə əlaqədar onun sonrakı inkişafı ləngidi.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 271, siy. 1, iş 185.
2. ARDA, f. 271, siy. 1, iş 4.
3. ARDA, f. 379, siy. 3, iş 3771.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin yanında Siyasi Sənədlər Arxivi, f. 1, siy. 74, iş 156.
5. ARPİİSSA, f. 1, siy. 74, iş 193.
6. ARPİİSSA, f. 1, siy. 74, iş 247.
7. Azərbaycan Sosialist Şura Hökumətinin 1925-26-cı illərdə fəaliyyəti. Bakı, 1927.
8. Gürcüstan Respublikası Dövlət Arxivi, f. 804, siy. 1, iş 1484.
9. Hökumətin V Ümumazərbaycan Şuralar qurultayına hesabatı. Bakı, 1927.
10. "Kommunist" qəzeti, müxtəlif illər.
11. Yeni yol, 1928, 7 may.
12. VIII съезду АКП(б). Баку, 1927, с. 30. VIII съезду АКП(б). Баку, 1927.
13. Известия Азербайджанского Статистического Управления. 1922, №3.
14. Известия Азербайджанского Статистического управления. 1925. Май-август, №3 (5).
15. Коллективизация сельского хозяйства Азербайджана. Баку, 1982, т. I, с. 113.
16. Магеррамов Э.А. К вопросу о создании материально-технической базы восстановления сельского хозяйства в Азербайджане в 20-е годы // Материалы конференции. Баку, 1999.
17. Обзор деятельности правительства за 1925 и 1926 гг. Баку, 1927.
18. Обзор деятельности правительства за 1927-1928 гг. Баку, 1929.
19. Объяснительная записка к постановлению Госплана Азербайджанской ССР – ARPİİSSA, f. 1, siy. 74, iş 196.
20. Отчет к III Всеазербайджанскому съезду Советов за 1922 и 1923 гг. Баку, 1924.
21. Отчет о деятельности правительства к IV Всеазербайджанскому съезду 1924 г. Баку, 1925.
22. Отчетный доклад НКЗема Азербайджана тов. Д.Буниатзаде на Объединенном заседании АзЦИКа и СНК о деятельности НКЗема за

1923-1924 операционный год. 28 января 1925 г. Баку.
23. Статистический справочник по Азербайджану на 1926 г. Баку, 1927.
24. Собрание Узоканений Азербайджанской ССР, 1920 г., №2, ст. 111.
25. СУ Азербайджанской ССР, 1920 г., №7, ст. 639.

Elmar Maharramov
Creation of a material and technical base for the restoration of agriculture in the Azerbaijan SSR

Summary

Keywords: *agriculture, tools of production, plow, harrow, cultivator, thresher*

For the restoration and development of agriculture, it was necessary to ensure the mechanization of labor. The mechanization of labor in agriculture primarily meant providing it with various agricultural machines and tools. Until 1921, almost no major measures were taken to mechanize agricultural work in the Azerbaijan SSR. Thanks to the measures taken, the supply of agricultural machinery to peasant farms has somewhat improved. In subsequent years, the number of machine associations and agricultural machines in them continued to increase continuously. As a result of the strengthening of the material and technical base of the countryside during the period of restoration of agriculture and the implementation of labor cooperation through the creation of machine associations, and later machine and tractor stations, labor productivity in the republic's agriculture gradually approached the pre-revolutionary level. However, in connection with the transition to the planned collectivization of agriculture, its further development was delayed.

Эльмар Магеррамов
Создание материально-технической базы для восстановления сельского хозяйства Азербайджанской ССР

Резюме

Ключевые слова: *земледелие, орудия производства, плуг, борона, культиватор, молотилка*

Для восстановления и развития сельского хозяйства нужно было обеспечить механизацию труда. Механизация труда в сельском хозяйстве в первую очередь означала обеспечение его различными сельхозмашинами и орудиями труда. До 1921 г. по механизации сельхозработ в Азербайджанской ССР

крупных мероприятий почти не проводилось. Благодаря осуществляемым мероприятиям несколько улучшилось снабжение крестьянских хозяйств сельхозмашинами. В последующие годы количество машинных товариществ и сельхозмашин в них продолжало непрерывно увеличиваться. В результате укрепления материально-технической базы деревни в период восстановления сельского хозяйства и осуществления кооперации труда путем создания машинных товариществ, а в дальнейшем машинно-тракторных станций, производительность труда в сельском хозяйстве республики постепенно приближалась к дореволюционному уровню. Однако, в связи с переходом к плановой коллективизации сельского хозяйства дальнейшее его развитие было задержано.

Əli Fərhadov*

"Azərbaycan" qəzetində ictimai-siyasi, mədəni proseslərə baxış

UOT: 94 (479.24)

Açar sözlər: *"Azərbaycan" qəzeti, Pişəvəri, Qacarlar, Pəhləvilər, ictimai-siyasi, mədəni proseslər*

Məqalədə S.C.Pişəvərinin ilk rəhbəri olduğu Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin 1945-1946,1947-1948-ci illərnömrələri əsasında Qacar və Pəhləvilər dövrü Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti mövzusu tədqiqata cəlb edilmişdir. Qəzet 1945-1946-cı illərdə Təbrizdə və ADF-nin məğlubiyyəti səbəbilə 1947-1949-cu illərdə Bakıda əski əlifba ilə Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur.Qəzetin 1945-1946-cı illərdə 370, 1947-1949-cu illərdə isə 128 nömrəsi çap olunmuşdur. Bizdə olan məlumata görə 1947-1949-cu il nömrələritəkcə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələrin elmi-fond şöbəsində qorunur (SMFinv. № 3347). Satınalma yolu ilə 2015-ci ilin dekabrında muzeyə daxil olan qəzetin bəzi səhifələri təəssüf ki, kəsilmişdir. Qəzetin bu nömrələri nadir nüsxə olduğuna görə dövrün tarixini əks etdirmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

"Azərbaycan" qəzetində Qacar və Pəhləvi hakimiyyətinə tənqidi münasibət, ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni proseslərə baxış, dövrün inqilabçı və ziyalılarının şəkilləri, əsərlərindən nümunələr, Qacar və Pəhləvi dövlət xadimlərinin satirik təsvirləri, dünya və Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli xadimlərinin həyat və yaradıcılığından nümunələr, ADF-nin fəaliyyəti, sovet ideologiyasının, SSRİ dövlət xadimlərinin, xüsusilə İ.V.Stalinin təbliği [8, s.1; 21, s.3] və s. məsələlər

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, ali_farhadov@yahoo.com

yer alır. Məqalədə mövzunun geniş işıqlandırılması üçün "Azərbaycan" qəzetinin qeyd olunan nömrələrindən başqa dövrün tarixini işıqlandıran digər qaynaqlar, ədəbiyyatlar, o cümlədən, S.C.Pişəvərinin çıxış, məqalə və s. əsərlərindən istifadə edilmişdir.

İranda 1925-ci ildən hakimiyyətdə olmuş Pəhləvi monarxiyasına qarşı mübarizə olan 1945-1946-cı illərin "21 Azər" hərəkatı S.C.Pişəvərinin öz ifadəsi ilə desək, "İranın istiqlaliyyətini və bütövlüyünü hifz etməklə bərabər milli ehtiyaclarımızı aradan qaldırmaqda muxtar və azad olmağı" qarşısına məqsəd qoymuşdu [12, s.32]. Öz həyatını İran və Azərbaycan xalqlarının azadlığı uğrunda qurban verən S.C.Pişəvəri hələ gənclik dövründə Qacar monarxiyasına qarşı Mirzə Kiçik xanın rəhbəri olduğu Gilan inqilabının iştirakçısı, Cəngəli hərəkatının üzvü olmuş, öz həyat və yaradıcılığında Mirzə Kiçik xanın bu sözlərini şüar etmişdir: "Tehranın abad edilməsi üçün bütün İran bərbad edilib. İranı abad etmək üçün Tehranı bərbad etmək lazımdır" [12, s.67]. S.C.Pişəvəri göstərirdi ki, Tehranın şah hökuməti xalqın azadlıq hərəkatını boğur, Səttarxan, Şeyx Xiyabani, Mirzə Kiçik xan kimi azadlıq qəhrəmanlarını məhv edir [12, s.67].

S.C.Pişəvərinin yaradıcılığında, o cümlədən, onun 1945-ci ildə təsis etdiyi Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) orqanı olan"Azərbaycan" qəzetindəQacarlar və Pəhləvilər dövründə Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin araşdırılması əsas yerlərdən birini tutur. ADF-nin proqramını şərh edən S.C.Pişəvəri partiyanın "sinif və təbəqə fərqi nəzərdə tutmadığını, mərkəzi hökumətin və yerli məmurların ləyaqətsizliyi nəticəsində meydana çıxan nalayiq hərəkətlərə, hərc-mərcliyə son qoyacağını" [12, s.39] bildirirdi. O, öz əsərlərində və redaktoru olduğu "Azərbaycan" qəzetində monarxiyaya qarşı məşrutə (konstitusiya-Ə.F.) inqilabına, M.H.Rüşdiyyə, Səttarxan, Xiyabani, Z.Marağayi, M.Ə.Talıbov kimi dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinə xüsusi yer ayırmışdır.

S.C.Pişəvəri özündən əvvəl İran məşrutə inqilabı dövrünü araşdırmış Ə.Kəsrəviyə də obyektiv qiymət vermiş, "Ə.Kəsrəvidə Azərbaycan inqilabı barədə müəyyən mənfi fikirlər varsa da, onun yazdığı tarix Azərbaycan xalqının həqiqətən özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxladığından yaxşı xəbər verir" [12, s.156] demişdir. Həqiqətən də, Ə.Kəsrəvinin "İranın məşrutə tarixi" və s. əsərlərində Qacarlara qarşı xalq azadlıq hərəkatı, tənbəki üsyanı, məşrutə inqilabı, Xiyabani hərəkatı geniş təqdim və şərh olunmuşdur.

Pəhləvi monarxiyasına qarşı mübarizə aparan S.C.Pişəvəri Qacarlar dövründəki inqilabi hərəkata xüsusi əhəmiyyət verir və qeyd edirdi ki, "Azərbaycanlılar öz azadlıqları yolunda fədakarlıq edərkən qarşılarında yüksək və böyük məqsəd qoymuşdular. Məşrutə hərəkatı heç də süni və öz-özünə törənmiş bir hadisə olmamışdır. Onu Azərbaycan xalqına heç kəs zorla və ya diktə etməmişdir" [12, s.17]. Müəllif burada göstərmək istəyirdi ki, Qacarlara qarşı məşrutə inqilabı və konstitusiya hərəkatı xalqın ölkədəki problemləri həll etmək istəyindən

qaynaqlanırdı və bu hərəkat xarici qüvvələrin, imperialist dövlətlərin diktəsilə yox, məhz xalqın köhnə rejimi yenisi ilə əvəz etmək arzusundan qaynaqlanırdı.

Məşrutə inqilabının qəhrəmanı Səttarxanın nüfuzunu yüksək qiymətləndirən, onu "İranın parlaq ulduzu"adlandıran [12, s.14] S.C.Pişəvəri yazırdı ki, Səttarxan Təbrizdən Tehrana gəldiyində "addımbaşı ayağının altında qurbanlar kəsilmişdi, İranın paytaxtı ürəkdən şadlıq edirdi" [12, s.20]. Çünki Səttarxan deyirdi ki, "Ona görə qurbanlar verib fəaliyyət etdik ki, hökumət xalqın öz əlinə verilsin" [12, s.22]. Lakin Səttarxan elə Tehranda da xəyanətə uğradı. "Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, "Tehran hökumətinin törətdiyi faciələr günəş kimi aydındır" [4, s.1].

XX əsrin əvvəllərində Təbriz həm də mədəni mərkəzlərdən biri idi. Bu dövrdə Mirzə Həsən Rüşdiyyənin tətbiq etdiyi qabaqcıl təlim üsulu İranda geniş yayılmışdı. M.Tərbiyət "Danişməndani-Azərbaycan" əsərində yazır ki, M.H.Rüşdiyyə M.F.Axundzadə kimi əlifba islahatından ilham alaraq, Cənubi Azərbaycanda sövti üsulla (səs, fonetika) yazılmış ilk dərslikləri ("Vətən dili", "Ana dili") yazmışdı [20, s.31; 11, s.19]. "Vətən dili" adlı dərslik 1905-ci ildə türk (Azərbaycan) dilində Təbrizdə nəşr edilmişdi [24, s.47]. "Vətən dili" kitabı 1917-1918-ci ilə qədər Qafqaz və Türküstanın məktəblərində ibtidai sinif vəsaiti kimi tədris olunmuşdu [14, s.109]. S.C.Pişəvəri bu əsəri "Azərbaycan maarifi tarixində misilsiz bir əsər" adlandırmışdır [12, s.128]. M.H.Rüşdiyyə öz məktəblərində Azərbaycan türkcəsini də tədris edirdi [5, s.418]. S.C.Pişəvərinin redaktoru olduğu "Azərbaycan" qəzetində M.H.Rüşdiyyənin milli pedaqoji fəaliyyəti təbliğ edilir, o, "böyük xalq və maarif xadimi" adlandırılırdı [3, s.1].

"Azərbaycan" qəzetində M.Ə.Talıbov, Z.Marağayi kimi Azərbaycan ziyalıları da təbliğ edilir, M.H.Rüşdiyyənin "Vətən dili" dərsliyi haqqında oxuculara məlumat verilirdi. S.C.Pişəvəri İran məşrutə inqilabını, bu hərəkatda Azərbaycanın rolunu anlamaq üçün "Talıbovun kitablarını, "İbrahimbəyin səyahətnaməsi" kitabını oxuyun" [12, s.16] deyə tövsiyə edirdi. Qəzetdə görkəmli Azərbaycan filosofu və yazıçısı M.F.Axundzadənin "Kəmalüddövlə məktubları" və s. əsərləri təbliğ edilir, Mirzə Ağaxan Kirmani kimi İran mütəfəkkirlərinin onun təsiri ilə əsərlər yazdığı göstərilirdi[7, s.1, 4].

1945-1946-cı illərdə Təbrizdə dərc olunan "Azərbaycan" qəzetinin sonrakı nəşrləri ADF-nin məğlubiyyəti səbəbilə Bakıda buraxılmışdır. Bunlar qəzetin 1947-49-cu illərdə çapdan çıxmış 128 sayından ibarət məcmusudur. Qəzetdə azərbaycanlı inqilabçıların şah rejiminə qarşı mübarizəsi haqqında məqalələr, həmçinin şeirlər də verilir [9, s.4]. Qəzetdəki bir şeirdə belə deyilirdi:

"Hanı bəs qəhrəman Səttarxan, hanı?
Çağır imdadıva o mərd insanı
Bəlkə xilas edə Azərbaycanı
Bir təkan verə bu zəmanə Təbriz"[1, s.1].

Qəzetdə yazıçı M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" romanından, Səttarxan

və Bağırxandan da bəhs edilir. Böyük yazıçı istibdad və zülmə qarşı üsyan etmiş Azərbaycan xalqının şanlı mübarizəsini şairanə ifadə və mahir qələmlə geniş tabloda təsvir edir. Qəzetdə "Səttarxan, Bağırxan, məşrutə inqilabı, Xiyabaninin qiyamı, quldur Rza şah hakimiyyəti əleyhinə aparılan mübarizələr tariximizin parlaq səhifələrini təşkil edir" deyilirdi [2, s.4]. Həmçinin göstərilirdi ki, "İran istibdadının və Qacar hakimiyyətinin qara heykəli Savalan və Səhənd dağlarının arasında məhv edildi. İrana azadlıq günəşi, məşrutə işıqı Azərbaycandan doğdu"[6, s.4].

S.C.Pişəvəri XX əsrin əvvəlində İranı müstəmləkə vəziyyətində saxlayan çar Rusiyasının imperialist missionerlik siyasətini də ifşa edirdi. O, bolşevik inqilabının imperializmin qalasını yıxdığını bildirmişdi [19, s.73].Güneyli tədqiqatçı M.Şəmsi yazır ki, İrandakı rus müstəmləkə siyasətinə Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra son qoyuldu [23, c.17]. Lenin elan etmişdi ki, "1907-ci ildə Rusiya – İngiltərə arasında bağlanmış müqavilə parçalandı və zülmkar çar hökumətinin İrandakı bütün imtiyazları ləğv edildi" [19, s.76]. Lakin təəssüf ki, bolşeviklər Şərq müsəlman xalqlarına verdikləri istiqlaliyyət sözünə sona qədər əməl etmədilər, keçmiş çar Rusiyasının sərhədlərini zorla bərpa etməyə çalışdılar.

Qəzetdə Şeyx Xiyabani "Azərbaycanın görkəmli seyidlərindən biri və böyük mütəfəkkir" adlandırılır, Təbrizdə ilahiyyat elmlərini tədris etdiyi, dini elmlərdə geniş məlumat sahibi olduğu və Kərimxan məscidində xidmət etdiyi qeyd olunur [17, s.2; 12, s.155]. Qəzetdə Şeyx Xiyabaninin Azərbaycanda xalq azadlığı üçün şaha və xaricilərə qarşı mübarizəsindən bəhs olunur [18, s.2]. Qəzetdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin nəşr etdiyi "Təcəddüd" qəzeti haqqında da məlumat verilir [16, s.2].S.C.Pişəvəri yazırdı ki, şah rejiminə qarşı mübarizə aparan qəhrəmanların, Azərbaycanın ziyalı və inqilabçılarının "azadlıq uğrundakı əməlləri heç vaxt yaddan çıxmayacaq" [12, s.155].

"Azərbaycan" qəzetində milli ziyalılara böyük əhəmiyyət verilir və belə deyilirdi: "19-cu əsrin axırlarında İranın ictimai həyatını təlatümə gətirən "Səyahətnameyi-İbrahim bəy" kitabı olmuşdur. Bu kitab məmləkətdə elə dərin təsir buraxdı ki, Qacar hökuməti onu oxumağı qadağan edib ələ keçən nüsxələrini yandırıb, məhv edirdilər. İftixarla qeyd etmək lazımdır ki, bu kitabın müəllifi azərbaycanlı idi. Onu marağalı Hacı Zeynalabidin yazmışdı. "Səyahətnamə" ilə bərabər İranda digər bir əsər də meydana gəlmişdi. Bu da "Səfineyi-Talibi və yaxud Kitabi-Əhməd" idi. Bu əsər tam mənasıyla əhaliyə mədəniyyət üsullarını öyrədən bir əsər idi. "Səfineyi-Talibi" və onlarca digər elmi əsərlərin də müəllifi təbrizli Əbdürrəhim Talıbov idi. İranda üsuli-cədidə məktəbinin tətbiq edilməsi tarixi yazılarsa, mütləq azərbaycanlı Mirzə Həsən Rüşdiyyənin adı birinci səhifədə qeyd edilməlidir. Çünki köhnə üsul mollaxanaları ləğv edib Avropa üsulunda birinci məktəbi Təbrizdə Mirzə Həsən Rüşdiyyə açmışdır" [7, s.4].

Təəssüf ki, Qacarlar dövründə zəif də olsa gedən bu milli mədəni inkişaf Pəhləvilər dövründə zorla dayandırıdı, farslaşdırma siyasəti zorla tətbiq edildi.

"Azərbaycan" qəzetinin 1946-cı il 160-cı nömrəsində azərbaycanlıları İrana "sonradan gəlmə" adlandıran fars millətçiləri tənqid edilir, xalqımızın bu bölgədə üç min ildən çox yaşadığı göstərilirdi [26]. Qəzet "xalqımızın ana dilini qadağan edib, kitablarımızı yandıran bu qan içən cəlladlar"ı ifşa edirdi [8, s.1]. Azərbaycan xalqının dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biri olduğunu vurğulayan qəzetdə göstərilirdi ki, "hər xalqın müqəddəratı özü tərəfindən təyin edilməlidir. Dil azadlığı, milli mədəniyyət azadlığı və sair iqtisadi, siyasi və ictimai azadlıqlar bu məsələnin əsas prinsipləridir. Lakin məsum Azərbaycan uşaqları öz əziz ana dillərində təhsil etməkdən məhrum qalmışlar" [13, s.1].

"Xarici imperialistlərin nökəri olan"[22, s.4] Pəhləvi hakimiyyətini ittiham edən "Azərbaycan" qəzeti onların ölkəni viranəyə döndərdiyini, xalqımızın qəhrəman oğullarını dar ağacından asdığını, on minlərcə əhalini sürgün etdiklərini göstərirdi. Qəzet yazırdı ki, Pəhləvilər "mədəniyyət, elm və maarif ocaqları yerində yeni zindanlar tikirlər. Lakin xalqımızın ürəyində coşan intiqam hissi heç bir zaman sönməyəcəkdir" [8, s.1]. Pəhləvilərin təkcə azərbaycanlılara qarşı deyil, bütün İranın vətənpərvər ziyalılarına, zəhmətkeşlərə qarşı irtica siyasətini qəzet belə qeyd edirdi: "İrtica qüvvələri İranın namuslu azadixahlarının (azadlıq istəyənlərin-Ə.F.) qanını tökməkdən çəkinmirlər [10, s.1].

Rza şahın timsalında Pəhləvi məmurlarının Azərbaycan xalqının zəhmətindən hasil olan yüz min tonlarla sarı buğdanı xaricilərə satıb mal-qaranın yeyə bilməyəcəyi arpanı çox baha qiymətə azərbaycanlılara yedirdiyini göstərən qəzet bildirirdi ki, "Azərbaycanda çox az ailə tapılar ki onun bir nəfər üzvü, ya yaxın qohumlarından bir nəfəri bu qan içən ingilis imperializminin nökəri olan şahın əliylə öldürülüb, ya zindana salınıb və ya sürgünlərdə orta əsrlərə məxsus şəraitdə əsirlər kimi zülmə məruz qalmasın" [15, s.1, 4].

"Azərbaycan" qəzeti yazırdı ki, "Azərbaycan milləti şah və şahlıq üsul-idarəsiylə qurulan hökumətə nifrət edir" [15, s.4] və "Bütün İranda həqiqi demokratik üsulun bərpasını və azadlıq verilməsini istəyir" [10, s.1]. "Yaşasın demokratik Azərbaycan! Yaşasın müstəqil və azad İran!" [12, s.37] deyən S.C.Pişəvəri təkcə Azərbaycanın yox, bütün İranın azadlığı uğrunda mübarizə aparan görkəmli ictimai-siyasi xadimdir.

S.C.Pişəvərinin yaradıcılığında daşnak terrorunu tənqid də xüsusi yer tutur. O, 1918-ci ilin marthadisələrində daşnakların vəhşiliyini, saysız-hesabsız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf iranlıların öldürülüb karvansaralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözü ilə gördüyünü qeyd edirdi.O, 1944-cü ildə Tehranda, "Ajir" qəzetində nəşr olunan "Ədalət partiyasının tarixçəsi" əsərinin "Bakıdakı ilk Sovet hökumətinin müqəddəratı" adlı paraqrafında daşnakların törətdiyi cinayətin, bu faciənin hər bir insanın ruhunu sıxıb kədərləndirdiyini göstərirdi [25, s.48].

Son olaraq deyə bilərik ki, "Azərbaycan" qəzetinin araşdırılması nəinki "21 Azər" hərəkatının, o cümlədən,Qacarlar və Pəhləvilər dövrünün tarix və

mədəniyyətini, monarxiyaya qarşı xalq azadlıq hərəkatını, məşrutə inqilabını, Xiyabani hərəkatını öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Həmçinin Cənubi Azərbaycanda milli mədəniyyətə və inqilaba, milli hərəkata öz töhfəsini vermiş milli ədib, şair və yazarlarımızın, mütəfəkkirlərimizin öyrənilməsi, dövrün ictimai-siyasi, mədəni proseslərinin tədqiqi baxımından da önəmlidir və öz tədqiqatçılarını gözləyir. Şah rejiminə qarşı mübarizə aparan S.C.Pişəvəri və onun rəhbərlik etdiyi "21 Azər" hərəkatı daxili və xarici amillər səbəbilə məğlub olsa da, onun mütərəqqi, inqilabi ideyaları unudulmadı, yaşayır və daim yaşayacaq.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda apardığı şanlı mübarizəsi // "Azərbaycan" qəz., № 1, 2 dekabr 1947.
2. Azərbaycan xalqının fars işğalçılarına qarşı mübarizəsi // "Azərbaycan" qəz., № 52, 29 may 1948.
3. Azərbaycanın böyük xalq və maarif xadimi Rüşdiyyə // "Azərbaycan" qəz., № 1, 24 sentyabr 1945.
4. Biz və onlar // "Azərbaycan" qəz., № 361, 29 noyabr 1946.
5. Cənubi Azərbaycan // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild, Bakı, 1987.
6. Həbibi Q.M. Azərbaycan İranda azadlıq hərəkatının məşəldarıdır // "Azərbaycan" qəz., № 53, 2 iyun 1948.
7. Həbibi Q.M.Azərbaycan İranda azadlıq hərəkatının məşəlidir //"Azərbaycan" qəz., № 51, 26 may 1948.
8. Xalqlar rəhbəri dahi Stalin yoldaşa// "Azərbaycan" qəz., № 81, 8 sentyabr 1948.
9. Qəhrəman mücahidlərə xitab // "Azərbaycan" qəzeti, № 60, 21 noyabr 1945.
10. London əncüməninə göndərilən teleqraf // "Azərbaycan" qəz., № 10, 1945.
11. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı, 2009.
12. Pişəvəri S.C. Məqalə və çıxışlarından seçmələr (Təbriz 1945-1946-cı illər). Bakı, 2016.
13. Səməndər. Dözülməz cinayət // Azərbaycan qəz., № 3, 12 sentyabr 1945.
14. Sərdariniya S. İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur. Tərc: İ.Quliyev. Bakı, 2014.
15. Şah, Tehran hökuməti və Azərbaycan // Azərbaycan qəz., № 88, 2 oktyabr 1948.
16. Şeyx Məhəmməd Xiyabani. "Təcəddüd" ruznaməsinin tarixçəsi // "Azərbaycan" qəzeti, № 76, 11 dekabr 1945.
17. Şeyx Məhəmməd Xiyabani// "Azərbaycan" qəzeti, № 43, 1 noyabr 1945.
18. Şeyx Məhəmməd Xiyabani // "Azərbaycan" qəzeti, № 46, 5 noyabr 1945.

19. Şəmsi M. İranın ictimai və siyasi xadimləri Böyük Oktyabr sosialist inqilabının əhəmiyyəti haqqında // Böyük Oktyabr və xarici Şərq. Bakı, 1987.
20. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı, 1967.
21. Vətən sineması. Tazə böyük sovet filmi: And // "Azərbaycan" qəz., № 357, 25 noyabr 1946.
22. Vilayəti M. Şahpərəstlik heç bir fəlsəfə və riyazi formul üzərində qurulmamışdır // "Azərbaycan" qəz., № 31, 17 mart 1948.
23. Шамси М. Развитие просвещения в Иране (1851-1917). Автореферат диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Баку, 1981.
24. Beregian S. Azeri and Persian literary works in twentieth century Iranian Azerbaijan. Berlin, 1988.
25. تاریخچه حزب عدالت: به نقل از روزنامهی آژیر. تهران: علم،۱۳۵۹.جعفر پیشه وری.
26. http://azerbaycan-ruznamesi.org/2021/12/05/az%C9%99rbaycan-q%C9%99zetinin-s%C9%99hif%C9%99l%C9%99rind%C9%99-2/?fbclid=IwAR2hejnU0xF7hkSzOXa5nGtocK0aQtg-1k2eU7sCZ8oW3NwBA-pnHAo6Rqg

Ali Farhadov

A look at the socio-political and cultural processes in the newspaper "Azerbaijan"

Summary

Keywords: *newspaper "Azerbaijan", Pishavari, Qajars, Pahlavi, socio-political, cultural processes*

The study of the history, national origin and culture of Azerbaijan occupies one of the main places on the pages of the newspaper "Azerbaijan" - the press organ of the Azerbaijan Democratic Party (ADP) founded by S.J. Pishavari. S.J.Pishavari in his works and articles in the newspaper "Azerbaijan", of which he was the editor, paid special attention to such prominent figures of that time as M.H.Roshdieh, M.A.Talibov, Z.Maraghei, Sattarkhan, Khiabani. The newspaper "Azerbaijan" was first published in Tabriz in 1945-1946. After the defeat of the ADP, the newspaper was published in Baku in 1947-1949. These issues reflected information about the anti-people policy of the Qajars and Pahlavi dynasties, the exploitation of Azerbaijan by foreign imperialism and the Shah's officials, who inflicted blows on the people. It can be argued that the study of the newspaper "Azerbaijan" is important in terms of

studying the Qajar and Pahlavi period, issues of the relationship between national identity and culture, popular revolutions against the Shah's regime, socio-political and cultural processes and attract the attention of researchers.

Али Фархадов
Взгляд на общественно-политические и культурные процессы в газете «Азербайджан»

Резюме

Ключевые слова: *газета «Азербайджан», Пишавари, Гаджары, Пехлеви, общественно-политические, культурные процессы*

Исследование истории, национального происхождения и культуры Азербайджана занимает одно из основных мест на страницах газеты «Азербайджан» – печатного органа основанной С.Дж.Пишавари Азербайджанской Демократической Партии (АДП). С.Дж.Пишавари в своих произведениях и статьях в газете «Азербайджан», редактором которой он являлся, особое место уделял таким видным деятелям того времени, как М.Х.Рушдийя, М.А.Талыбов, З.Марагаи, Саттархан, Хиябани. Газета «Азербайджан» в первое время издавалась в Тебризе в 1945-1946 годах. После поражения АДП, газета выходила в Баку в 1947-1949 годах. В этих номерах нашли отражение сведения об антинародной политике династий Гаджаров и Пехлеви, эксплуатации Азербайджана иностранным империализмом и шахскими чиновниками, наносимым народу ударам. Можно утверждать, что исследование газеты «Азербайджан» имеет важное значение с точки зрения изучения гаджарского и пехлевийского периода, вопросов взаимосвязи национального самосознания и культуры, народных революций против шахского режима, общественно-политических и культурных процессов и привлечет внимание исследователей.

Yəhya M. Babanlı*

Dünya azərbaycanlılarının konsolidasiyasının Naxçıvan mərhələsi

UOT: 94 (479.24)

Açar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, Dünya azərbaycanlıları, Naxçıvan MR, Heydər Əliyev, həmrəylik, diaspor, lobbi, 31 dekabr*

Ən yeni tarixdə diaspor məfhumu öz funksiyasını daha qabarıq şəkildə genişləndirərək beynəlxalq əlaqələrin əsas atributlarından birinə çevrilmişdir. Dünya inteqrasiya proseslərinin sürətləndiyi bir vaxtda diasporu milli heysiyyat, milli mənəviyyat məsələsi, etnik kimlik, etnik ünsür olmaqla yanaşı, xalqlar və dövlətlər arasında münasibətlərin subyekti, diplomatiyanın mühüm elementi hesab etmək olar.Müasir formada ortaya çıxan digər yeniliklər kimi diaspor fəaliyyəti də öz xalqının, dövlətinin keşiyində durmaqla, milli maraqlarını qorumaqla bərabər, dünyada gedən qloballaşma və modernləşmə prosesində mədəniyyətlərarası dialoqun dinamik inkişafının sürətlənməsində, xalqlar arasında sülhün, əmin-amanlığın yaranmasında və ortaq sivilizasiyanın formalaşmasında əlaqələndirici rolunu oynamalıdır. Diaspor potensialından müxtəlif dövrlərdə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Lakin birmənalı söyləmək olar ki, "Publik diplomatiya" anlamında olan bu fəaliyyət sağlam xarakterlidirsə, öz xalqının və digər xalqların firavanlığına xidmət edəcəkdir. Əgər, bu siyasət qeyri-düzgün aparılarsa, nəticə etibarilə xalqlararası əlaqələrin, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafına anomal təsir göstərəcəkdir. Belə ki, düzgün olmayan strategiya milli ayrı-seçkiliyin yaranmasına gətirib çıxara və etnik partlayışın amilinə çevrilə bilər. Sadalananların məntiqi nəticəsi kimi belə qərara gəlmək olar: "Hər bir dövlətin milli diaspor potensialı dünyanın müxtəlif regionlarına səpələnən, məskunlaşan soydaşlarının, həmvətənlərinin etnik-siyasi təhlükəsizliyinin təminatında əsas vasitələrdən biridir

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı; y_babanli@yahoo.com

və ya diasporun problemi bütövlükdə xalqın - dövlətin problemidir" [3].

XX əsrin sonlarında dünyadakı qütblərin toqquşması nəticəsində, SSRİ ərazisində "vahid dövlət və xalq" adı altında birləşdirilən müttəfiq respublikalarda yeni milli hərəkatlar və milli dirçəliş prosesi başladı. Tarix boyu birləşmə, həmrəy olma və müştərək hərəkət etmək arzu və istəyində olan Azərbaycan xalqı da, yaranmış əlverişli vəziyyətdən milli ideya və maraqlar uğrunda istifadə etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan yeni nəsil ümummilli məqsəd naminə mübarizə apararaq həmrəylik istiqamətində mühüm addım atdı. Sovet rejiminin zəifləməyə başladığı ötən yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarında dünya azərbaycanlıları bir-birləri ilə əlaqələr yaratmaq üçün səylərini artırdı. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələrin yaradılması, diaspor quruculuğunun formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi ən vacib və strateji məsələlərdən biri olaraq qalırdı. Diasporla iş milli dövlətçilik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə dövlət səviyyəsində müvafiq işlərin görülməsi və müasir dövrün tələblərinə cavab verən strategiyanın müəyyənləşdirilməsi tarixi zərurətdən irəli gəlirdi. Bu sahə dövlətin xarici siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilməliydi ki, tarixi vətənlərinin hüdudlarından kənarda yaşayan soydaşlarımız və həmvətənlərimiz onları birləşdirən milli dəyərlərin, hüquq və əsas azadlıqlarını müdafiə edən dövlətlərinin olduğunu bilsinlər, eyni zamanda yeni müstəqillik qazanmış tarixi Vətənləri - respublikalarının inkişafı, tanıdılması və təbliğində iştirak etsinlər.

Məhz Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublika¬sında siyasi rəhbərliyə qayıdışından sonra diaspor quruculuğuna xüsusi diqqət yetirilmiş, xalqlar və dövlətlər arasında münasibətlərin inkişafında diaspor amilindən istifadənin səmərəsi özünü büruzə verdi. Bu sahədə vahid dövlət strategiyasının prioritet istiqamətləri konkretləşdirilmiş, diasporla iş dəyişən dünya mənzərəsinə, beynəlxalq münasibətlər sisteminə uyğun olaraq, ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilmişdir. Heydər Əliyev hələ Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri olduğu zaman bu istiqamətdə konkret addımlar atılmışdır. Naxçıvan Ali Məclisi ümumxalq səylərinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 1991-ci il 16 dekabr tarixində "31 dekabr - Dünya Azərbaycan Türklərinin Həmrəylik və Birlik Günü haqqında" qərar qəbul etmişdir və Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti qarşısında vəsatət qaldırmışdır. Bu bayramın bütün ölkədə rəsmi qeyd olunmasına dair Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti də qərar çıxarmışdır. Beləliklə, 1991-ci ildən etibarən Azərbaycan da hamımız üçün əlamətdar bir bayram olan "31 dekabr - Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Günü" təntənə ilə qeyd olunur. Bu bayram ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələr qurmaq, onlar arasında birlik və həmrəylik yaratmaq işində mühüm rol oynayır [14].

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlətçilik quruculuğunda əsas prioitetlərindən biri diasporla iş sahəsində siyasətin

müəyyənləşdirilməsi və reallaşdırılması idi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Heydər Əliyev dünyanın mövcud siyasi mənzərəsinə uyğun olaraq, yaratdığı optimal idarəetmə üsulu ilə digər sahələrlə yanaşı, Azərbaycan diasporunun təşkilatlanmasına da diqqət yetirmiş və Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətin strategiyasına diaspor elementi əlavə edilmişdir. Ötən əsrin son onilliyi SSRİ-nin süqutu ilə daha çox əlamətdar sayılır. Bununla da keçmiş ittifaq respublikalarının, eləcə də dünyanın siyasi həyatında yeni mərhələ başlanmışdır. Təbii ki, bu proseslər Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Qədim tarixə və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan, SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqilliyini elan etdi və qısa zaman kəsiyində özünü dünyada tanıda bildi. Bu hadisə Azərbaycan Respublikasında və onun hüdudlarından kənarda yaşayan milyonlarla azərbaycanlının həyatında böyük dönüş yaratdı. Milli birliyin təminatı, dünya azərbaycanlılarının vahid milli mənafe ətrafında birləşdirilməsi dövlət quruculuğunun əsas vəzifələrindən biri kimi meydana çıxdı. Bu isə prosesə yeni yanaşma tələb edirdi. Dövlət maraqları ilə milli mənafenin vəhdəti sovet dönəmindən sonra ictimai şüurda inqilabi hadisə, milli təkamül və özünüdərk prosesində yeni mərhələ idi. Bunun əsas zəmini Heydər Əliyevin dünya azərbaycanlıları arasında böyük nüfuza malik olması, "azərbaycançılıq" ideologiyasının yaradıcısı kimi tutarlı amillərdir. Bununla, Azərbaycan Respublikası müstəqilliyimizin ilk illərində dünya azərbaycanlılarının mənafe və maraqlarının təminatçısı olduğunu rəsmən bəyan etmiş və xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla sistemli iş aparılmasına başlanılmışdı. Yaxın tarixi keçmişimizə nəzər salsaq görərik ki, Azərbaycanda dövlətçilik təfəkkürü və milli mənlik şüuru hələ ötən əsrin 70-ci illərin əvvəllərindən mahiyyətcə yeni sosial əsasda inkişaf etməyə başlanılmışdır. Elə o illərdə Heydər Əliyevin sayəsində həyatın bütün sahələrində sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mənəvi-mədəni və sair sferalarda uğurlar qazanmaqla respublikamızı təkcə SSRİ-də deyil, bütün dünyada tanıtmağa nail ola bilmişdir. O dövrdə sərt imperiya qadağalarına baxmayaraq, müstəsna siyasi çeviklik və uzaqgörənlik nümayiş etdirərək, xalqımız və respublikamızın yüksəlişi üçün misilsiz xidmətlər göstərən, mükəmməl siyasi-iqtisadi mexanizm quran Heydər Əliyev milli-mənəvi köklərimizə bağlılığı, tariximizə dərindən bələdliyi, cəsarətli təşəbbüsü və müdrikliyi, milli mənafeyimizi hər şeydən uca tutmasının nəticəsidir ki, azərbaycanlıları birləşdirəcək konseptual ideya - "Azərbaycançılıq" məfkurəsi formalaşmağa başlamışdır. Bütün sadalanan amillər nəzərə alınmaqla, yeni dünya düzənində əsas aktor kimi gündəmə gəlmiş diaspor, eyni zamanda lobbi fenomeni Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyik konsepsiyasında, xarici siyasət strategiyasında əhəmiyyətli yer tutmağa başlamışdır [4].

T.ü.e.d. M.Qasımlının qeyd etdiyi kimi: "Həmin dövrün mövcud siyasi reallıqları diaspor problemi ilə milli ideoloji zəmində açıq və sistemli şəkildə məşğul olmağa imkan verməsə də, elm, təhsil, mədəniyyət, incəsənət sahəsində ciddi iş aparılır, respublikamızın nailiyyətləri təbliğ edilir, dünya azərbaycanlılarının Vətənlə

əlaqəsinə xidmət edəcək hər bir imkandan istifadə edilirdi. Onun (Heydər Əliyevin) təşəbbüsü ilə Azərbaycan KP MK bürosunun 1973-cü il 28 avqust tarixli iclasın qərarı əsasında Azərbaycan xarici ölkələrlə dostluq və mədəni əlaqələr cəmiyyəti nəzdində Xaricdə yaşayan həmvətənlərlə əlaqə şöbəsi yaradıldı" [5].

Məlumdur ki, bu dövrdən başlayaraq, xarici ölkələrlə mədəni əlaqələrin güclənməsi, tərcümə işinin vüsətlənməsi, xaricdə yaşayan həmvətənlərlə Azərbaycan Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin ("Vətən" Cəmiyyəti) yaradılması oldu. Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti 1946-cı ildə Bakıda yaradılmışdır. Bu da xaricdə yaşayan həmvətənlərimizin birliyinə və doğma vətənlə əlaqəsinə xidmət edərək, soydaşlarımızda milli qürur hissi oyadaraq onlarda ana yurda maraq və bağlılığı artırdı. Bunun davamı olaraq "1976-cı ilin 5 oktyabr tarixində Azərbaycan KP MK bürosunun Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin işini yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında qərar qəbul edilmişdir" [8].

Belə ifadə etmək olar ki, tarixin müəyyən mərhələlərində dünyanın müxtəlif regionlarına səpələnən soydaşlarımızı və həmvətənlərimizi vahid məqsəd ətrafında birləşdirən "azərbaycançılıq" ideologiyasının toxumları məhz bu dövrdən başlayaraq səpilmişdir. Bu toxumlar SSRİ-nin dağılmağa başladığı ilk illərdə cücərməyə başlamışdır. Məlumdur ki, keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində Ermənistan ilə birləşmək istəyən separatçı hərəkatının tələbi 1988-ci ildə nisbətən dinc şəkildə başlasa da, növbəti aylarda SSRİ dövlətinin süqutunun yaxınlaşması səbəbindən fərqli istiqamətdə vüsət alaraq, etnik azərbaycanlılar ilə ermənilər arasında getdikcə böyüyən şiddətli münaqişəyə çevrilmiş və hətta etnik təmizləmə iddialarına səbəb olan qanlı toqquşmalarla müşaiyət olunmuşdur. Elə bu hadisə dünya azərbaycanlılarının bir məqsəd ətrafında birləşməsi və ideoloji inkişafını şərtləndirmişdir. "1989-cu ilin noyabrında keçirilən Məclisi xalqın iradəsini bir daha ifadə edərək Güney və Quzey Azərbaycan arasında humanitar, mədəni, iqtisadi və qohumluq əlaqələrini bərpa etmək məqsədilə sərhəd çəpərlərinin götürülməsi və mühəndis-texniki qurğuların sökülməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının, Azərbaycan Kommunist Partiyasının mərkəzi komitələri, partiyanın yerli orqanları, SSRİ sərhəd qoşunlarının rəhbərliyi buna mane olmaq üçün bütün siyasi və hərbi təsir vasitələrinə əl atdılar. Lakin buna baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin Naxçıvan Vilayət şöbəsi ardıcıl olaraq "Sərhəd hərəkatı" adlı bir sıra siyasi aksiyalar həyata keçirdi. Genişlənən xalq hərəkatı nəticəsində SSRİ-nin dövlət sərhədi boyunca çəkilən sərhəd çəpərləri elliklə söküldü. İlk dəfə olaraq Arazın o tayında, bu tayında olan bir millətin, soydaşların və həmvətənlərin ünsiyyət imkanları yarandı, sadələşdirilmiş keçid proseduru - məntəqələri təşkil olundu.1989-cu il dekabrın 31-i Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik bayramına çevrildi, 1990-cı ildə isə həmin günün ildönümü Naxçıvan Muxtar Respublikasında geniş qeyd edildi.

Hələ Naxçıvan Muxtar Respublikasında Ali Məclisin sədri vəzifəsində çalışdığı vaxt Heydər Əliyev hesab edirdi ki, dünyanın bütün qütblərində yaşayan soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin milli maraqlar ətrafında bir araya gələrək düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxmaqda Azərbaycana dəstək verməsi, respublikanın xilasına yol açacaq vasitələrdən biri ola bilər. Elə bu məqsədlə də Heydər Əliyev Naxçıvan Ali Məclisinin 1991-ci il tarixli iclasında dünya azərbaycanlılarına üz tutdu. Onları birliyə, həmrəyliyə, Azərbaycanın köməyinə səslədi. Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarına müraciətində deyirdi: "Biz istərdik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkələrin vətəndaşları kimi yaşasınlar. Ancaq heç vaxt öz milli köklərini, milli mənsubiyyətlərini itirməsinlər. Çünki bizi birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli-mənəvi dəyərlərimizdir... Vətənini, millətini sevən hər bir azərbaycanlı müstəqilliyimizin dönməzliyi üçün ciddi səy göstərməli, vətənimizin, respublikamızın taleyi hər bir soydaşımızın taleyi olmalıdır" [8].

Naxçıvan Muxtar Respublikasından başlanıb, Azərbaycanın digər sərhəd rayonlarına da keçən bu ümumxalq hərəkatına imperiya mövqeyindən yanaşan SSRİ-nin və Azərbaycanın kommunist rəhbərliyi, hərbi dairələr ona qara yaxmağa başladılar. Onlar bunu bir qrup ekstremist və cinayətkar ünsürlərin əməli kimi qiymətləndirib, dünya ictimaiyyətinin gözündən salmağa çalışdılar. Bu məqsədlə sərhəd zonasında fövqəladə vəziyyət rejimi yaradıldı. "Sərhəd hərəkatı" ilə bağlı kommunist rəhbərlərin göstərişinə əsasən Xalq cəbhəsi üzvlərinə qarşı repressiyalar daha da gücləndi, onlardan bir neçəsi həbs olundu, işdən çıxarıldı, bir çox yerlərdə sökülmüş sərhəd çəpərləri bərpa olundu. Lakin qonşu ölkələrin, dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan azərbaycanlıların bu prosesi parçalanmış xalqın təbii birləşmə meyli kimi müdafiə etməsi, ölkədə və dünyada gedən demokratik proseslər mövqeyindən qiymətləndirməsi xalqımıza qarşı yönəldilmiş təbliğatın qarşısını qismən aldı. 1990-cı ilin noyabr ayının 3-də Türkiyədə keçirilən Birinci Millətlərarası Azərbaycan dərnəkləri qurultayı isə Naxçıvan Muxtar Respublikasından başlanmış sərhəd hərəkatının real davamı kimi milli birlik və həmrəylik yolunda atılan daha bir mühüm addım oldu. Noyabr ayının 5-də qurultayın qəbul etdiyi qərarda 31 dekabr gününün hər il geniş qeyd edilməsi zərurəti irəli sürüldü. 1991-ci ilin 16 dekabrında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev dünya azərbaycanlılarının birliyini yaratmağın əhəmiyyətini nəzərə alaraq dekabrın 31-ni Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü elan etdi. Bu barədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi 6 bənddən ibarət qərar qəbul etdi. Qərarda belə qeyd olunurdu:

1. 31 dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik günü elan olunsun və hər il bayram edilsin.

2. Həmin gün Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində iş günü hesab edilməsin.

3. 31 dekabrın Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik günü kimi bütün Azərbaycan Respublikasında rəsmi qeyd edilməsi üçün qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinə təklif verilsin.

4. Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər və rayon məclislərinə tapşırılsın ki, bayram günləri demokratik təşkilatların iştirakı ilə təntənəli mərasimlər hazırlayıb həyata keçirsinlər.

5. Akademik Yusif Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universitetinə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan şöbəsinə, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Naxçıvan vilayət şöbəsinə, Xalq Təhsili Nazirliyinə tapşırılsın ki, 31 dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik gününə həsr olunmuş elmi konfrans keçirsinlər.

6. Sərhəd çəpərlərinin bərpa edilməsi qanunsuz hesab edilsin və istehkam qurğularının ləğv edilməsini təmin etmək üçün deputat komissiyası yaradılsın" [12].

Bəllidir ki, Azərbaycan haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən diaspor təşkilatlarının təşkilatlanmasında iki ən başlıca amil mühüm rol oynadı. Bunlardan birincisi, "Milli həmrəylik günü"nün təsis olunması, ikincisi isə "Azərbaycançılıq" məfkurəsinin yaradılması idi. Dekabr ayının 31-i yaşadığı yerindən, şəraitindən asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı tərəfindən ana vətən günü - "Milli qürur günü" kimi qeyd olunmağa başlanıldı. Öz mentalitetinə bağlı olan azərbaycanlı psixologiyası üçün bu eləcə də nəsildən-nəslə veriləcək bir "Milli dəyər günü", "Birliyin, həmrəyliyin təntənəsi günü" oldu. Dünyanın müxtəlif xalqlarına qoşulub "Yeni ili" qarşılayan hər bir azərbaycanlı, həmin ildən öz soydaşını milli bütövlüyü və milli həmfikri özündə təzahür etdirən bu gün münasibətilə də təbrik edir. Bu bayram ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələr qurmaq, onlar arasında birlik və həmrəylik yaratmaq işində çox mühüm rol oynayır. Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi gününün qeyd edilməsi indi dünyanın dörd bir tərəfində yaşayan soydaşlarımız və həmvətənlərimizin mənəvi ehtiyacına çevrilmişdir.

Bu məsələlərin genişləndirilməsi, dünya ictimaiyyətinə çatdırılması zaman keçdikcə daha miqyaslı və effektiv şəkil aldı. Belə ki, 1993-cü ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildikdən sonra, dünyada yaşayan azərbaycanlılarla iş sahəsində mahiyyət və keyfiyyətcə yeni mərhələ başlanmışdır. H.Əliyev Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi gününün təntənə ilə qeyd olunmasına sərəncam verdi. Bu da ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların konsolidasiyası üçün mühüm addımlardan biri olmuşdur. Bir daha harada yaşamasından asılı olmayaraq hər bir azərbaycanlı əmin ola bildi ki, Azərbaycan Respublikası dünya azərbaycanlılarının tarixi Vətəni və öz ata-baba yurdudur. "1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi digər sahələrdə olduğu kimi, diaspor quruculuğu işində də əsaslı dönüş yaratmışdır. Ümummilli liderimiz bütün

xarici səfərlərində Azərbaycan diasporunun nümayəndələri ilə görüşür, onların problem və qayğıları ilə maraqlanır, həmvətənlərimizi yenicə müstəqillik qazanmış respublikamızın tarixi mənafelərinin reallaşdırılması prosesində fəal iştirak etməyə çağırırdı" [1].

Müstəqiliyin ilk illərində azərbaycanlıların təşkilatlanması məsələsi isə ilk növbədə milli və ideoloji məsələ olaraq qalırdı. Dünya azərbaycanlılarının 1-ci qurultayının keçirilməsi haqqında 2001-ci il mayın 23-də Heydər Əliyevin tarixi sərəncam imzalaması isə bu mühüm istiqamətin inkişafına hesablanmışdı. Həmin il noyabrın 9-da və 10-da Bakıda keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının 1-ci qurultayı tarixə böyük bir prosesin başlanğıcı kimi daxil oldu. "Ümummilli lider Heydər Əliyevə məxsus olan bu ideya Azərbaycan diasporunun formalaşdırılması prosesini sürətləndirməyə xidmət edirdi" [2].

Milliyönlü strateji fikrlər, habelə hazırda Azərbaycan diasporunun şüarına çevirilən "Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam" sözləri bu sahənin mühümlülüyünü göstərməklə yanaşı, qurultay dünya azərbaycanlılarının, soydaşlarımız və həmvətənlərimizin təşkilatlanması prosesində əhəmiyyətli dönüşə aparan müstəsna addım oldu [10].

Diaspor quruculuğunda mühüm məsələlərdən biri də xaricdəki soydaşlarımızın və həmvətənlərimizin hüquq və əsas azadlıqlarının, tarixi vətənləri ilə əlaqələrinin təmin edilməsini özündə əks etdirən dövlət siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması və həyata keçirilməsi olmuşdur. Heydər Əliyevin "Xaricdə yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında" 2002-ci il 5 iyul tarixli fərmanı (Müasir dövrün reallıqları nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 19 noyabr tarixli 54 saylı Sərəncamı ilə Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin əsasında Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır), 27 dekabr 2002-ci ildə "Xaricdə yaşayan Azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında" qanunu imzalaması və sair tədbirlər, vacib amillər bir daha sübut edir ki, Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin mütəşəkkil qaydada əlaqələndirilməsi, dünya azərbaycanlılarının milli birliyinin və tərəqqisinin təminatçısı Azərbaycan dövlətidir [2].

Azərbaycan diasporunun dünyada güclü mövqeyi olan mənfur erməni diasporuna qarşı hazırlıqlı və dayanıqlı olmasının təmin edilməsi, Azərbaycanın bir millət və dövlət olaraq mənafeyinin beynəlxalq səviyyədə diasporumuz tərəfindən də qorunmasının mümkünlüyü baxımından yuxarıda qeyd edilən qərarların həlledici rolu var. Diasporumuzun formalaşması və güclənməsinə böyük önəm verən Heydər Əliyev xaricə rəsmi və işgüzar səfərlərində olduğu ölkələrdə Azərbaycan icmalarının nümayəndələrinə baş çəkir, bu intensiv görüşlərdə doğma Azərbaycana məhəbbət aşılayır və tövsiyələr verirdi. Həmin görüşlərin verdiyi stimul nəticəsində həmin ölkələrdə həmvətənlərimiz təşkilatlanmış, onlar doğma vətən Azərbaycanla sıx

əlaqə yaratmağa başlamış, ayrı-ayrı ölkələrdə diaspor quruculuğu genişlənmişdir. Bütün bu tədbirlər əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş diaspor quruculuğu işinin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən qətiyyətlə davam etdirildiyini təsdiqləyir. Məhz diaspor ilə bağlı əsası qoyulmuş məqsədyönlü dövlət siyasətinin nəticəsində hazırda dünya azərbaycanlılarının birliyi və həmrəyliyi istiqamətində fəaliyyət müvəffəqiyyətlə davam etdirilərək yeni müstəviyə qaldırılmışdır. 2006-cı ilin martın 16-da Bakı şəhərində keçirilmiş dünya azərbaycanlılarının ikinci qurultayı isə yeni mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifələri müəyyən etmiş, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların birliyi ideyasının müasir dövrün çağrışları kontekstində həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri göstərmişdir. Prezident İlham Əliyev qurultaydakı nitqində Azərbaycanın milli mənafelərinin müdafiəsi işini xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımızın hər birinin qarşısında duran prioritet vəzifə olduğunu bildirmişdir: "Azərbaycan xalqı böyük xalqdır. Biz 50 milyonuq. Bu, dünya miqyasında böyük xalqdır. Bizim hamımızın bir vətəni var-Azərbaycan. Çalışmalıyıq ki, doğma Vətənimizi möhkəmləndirək, zənginləşdirək, qüdrətli dövlətə çevirək" [2].

2006-cı ilin iyununda Türkiyənin Antaliya şəhərində keçirilmiş dünya azərbaycanlı ziyalılarının - mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin forumu diaspor quruculuğu işinə yeni məzmun vermişdir. Bu forumun əhəmiyyəti azərbaycanlı ziyalıların diaspor hərəkatına geniş şəkildə cəlb edilməsindən ibarət olmuşdur. XX əsr türk dünyasının görkəmli dövlət xadimləri və siyasətçilərinin bir araya gəlməsi ümumtürk problemlərinin həllinə dair müzakirələr aparması, düşüncələri və təklifləri bu işə öz töhfəsini verir.

Sözügedən Forumda türk dövlətləri arasında strateji ortaqlığın inkişaf etdirilməsi, diaspor iş birliyi, türk tarixi, sosial-iqtisadi inkişaf, mədəniyyətlə əlaqəli faktların dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, türk diaspor təşkilatlarının işinin yüksək hala gətirilməsi, ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan türklər arasındakı münasibətlərin inkişafı və yaşadıqları problemlərin qaldırılması ətrafında müzakirələr aparılmışdır. Bundan başqa forumda türk-Azərbaycan diaspor təşkilatları ortaq fəaliyyət protokolu, dünya türklərinə müraciət, Bakı bəyannaməsi, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və ermənilərin Türkiyəyə qarşı terror və soyqırımı sayıqlamalarına qarşı bəyanat, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğalını pisləyən qərar, sözdə erməni soyqırımını qəbul edən ölkələrə etiraz bəyanatının protokolları qəbul edilmişdir. Forumun nəticələri Türkiyə və Azərbaycan diaspor təşkilatlarının sıx əməkdaşlığına, birləşməsinə, Azərbaycan və türk xalqlarının birliyinin və milli mənafelərinin təmin edilməsinə, dövlət maraqlarının qorunmasına, tarixin sınaqlarından çıxmış dostluq tellərinin möhkəmlənməsinə öz töhfəsini verəcək və taleyüklü məsələlərin (erməni məsələsi və sair) həllində mühüm rol oynayacaqdır. Bu məqamla bağlı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Diasporumuzun digər bizə yaxın ölkələrin diasporları ilə strateji tərəfdaşlıq məsələsi bu gün diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan Azərbaycan həqiqətlərini dünyada daha ətraflı təqdim etmək və diasporumuzun güclənməsi

yolunda olan maneələri asan dəf etmək olar. Çünki digər güclü diasporlarla bu cür tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması buna çox imkanlar açır.

Hazırda, diaspor quruculuğu ilə bağlı məqsədyönlü siyasətin yeni çalarlarla davam etdirilməsinin əyani göstəricisi isə qabaqcıl gənclərimizin dünyada Azərbaycan gənclərinin mütəşəkkilliyi uğrunda uğurlu təşəbbüslər göstərmələridir. Heydər Əliyev Fondunun Rusiya nümayəndəliyinin təşəbbüsü ilə 2009-cu ilin aprel ayında yaradılan Rusiyanın Azərbaycanlı Gənclər Təşkilatı fəaliyyət göstərdiyi vaxt ərzində Rusiyada yaşayan və təhsil alan soydaşlarımızı öz ətrafında birləşdirən, onların Rusiya cəmiyyətinə inteqrasiyasına dəstək verən güclü bir quruma çevrilib [6].

Ümumilikdə diasporumuzun güclənməsi işinə çox güclü təkan verəcək bu proses - qabaqcıl, ali təhsilli gənclərimizin aparıcı ölkələrdə təşkilatlanması və ölkəmizi arzu olunan səviyyədə təbliğ etməsi diasporla iş üzrə dövlət siyasətində artıq keyfiyyətcə və mahiyyətcə yeni mərhələnin - lobbiçilik fəaliyyətinin başladığını göstərir. Bu isə qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan diasporunun milli məqsəd və mənafe, bəşəri dəyərlər naminə daha da əlbir və qadir olmasına hesablanıb. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir xalqın dünyəvi özünüifadəsi və özünümüdafiəsi üçün kifayət qədər diaspor potensialının olması zəruridir. Bu xüsusda, Dünya azərbaycanlılarının üçüncü Qurultayı isə "Dünya Azərbaycanlılarının III Qurultayının keçirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 yanvar 2011-ci il tarixli, 1293 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının iyirminci ildönümü ilə bağlı Tədbirlər Planı"na əsasən 2011-ci il iyul ayının 5-6-da Bakı şəhərində keçirilmişdir. 2016-cı il iyunun 3-də Bakıda, Heydər Əliyev Mərkəzində Dünya Azərbaycanlılarının IV Qurultayının rəsmi açılış mərasimi olmuşdur. Dünya Azərbaycanlılarının IV Qurultayında 49 ölkədən 500-dən çox diaspor nümayəndəsi və qonaq iştirak etmişdir. Qonaqların içərisində xarici ölkələrin Azərbaycana dost münasibəti ilə tanınan nüfuzlu siyasətçiləri, ictimai xadimləri, elm adamları və bir neçə ölkənin yüksək vəzifəli şəxsləri, parlament üzvləri də olmuşdur. Xaricdən dəvət edilən qonaqlarla yanaşı, Qurultayın işində Azərbaycanın müxtəlif dövlət və hakimiyyət strukturları, qeyri-hökumət təşkilatları, elm, təhsil, mədəniyyət və digər yaradıcı qurumların, siyasi partiyaların təmsilçilərindən ibarət 360 nəfərlik nümayəndə heyəti də iştirak etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qurultayın açılış mərasimində iştirak etmiş və nitq söyləmişdir. Daha sonra qurultay gənclər,informasiya müharibəsi və sairə mövzularda panel müzakirəsi ilə davam etdirilmişdir. "Müasir dövrdə informasiya müharibəsi - müdafiədən hücuma: şərtlər, siyasi reallıqlar və yeni fəaliyyət mexanizmləri", "Keçmişin təcrübəsi və müasir düşüncə - Azərbaycan diaspor hərəkatında gənclər: yeni baxış və yeni strategiya", "Lobbi quruculuğu: dəyişən geosiyasi reallıqlar yeni qlobal iqtisadi tendensiyalar kontekstində", "Cəmiyyətə inteqrasiya və siyasi həyatda iştirak" mövzularında da panel iclasları keçirilmişdir. Hər beş ildən bir keçirilməsi qərara

alınan Dünya azərbaycanlılarının növbəti V qurultayı vaxtı dəyişsə də, növbəti dəfə təşkil olunacağı şübhəsizdir. Vətən müharibəsində əldə edilmiş qalibiyyət fonunda qurultayın "Zəfər" adı altında Şuşa şəhərində reallaşdırılması labüddür. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2018-ci il 6 iyul tarixli Fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi tabeliyində Azərbaycan Diasporuna Dəstək Fondu yaradılmışdır [11].

Azərbaycan Diasporuna Dəstək Fondu Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən islahatların və əldə olunmuş nailiyyətlərin dünyaya bəyan edilməsinə, ölkənin mənafelərinin müdafiəsinə, dünya azərbaycanlılarının milli-mənəvi dəyərlərinin qorumasına, daha da inkişaf etdirməsinə və tanıtmasına, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların milli və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsinə, lobbiçilik fəaliyyətinin güclənməsinə, soydaşlarımızın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi problemlərinin həllinə, bu sahədə sosial layihələrin reallaşdırılmasına, habelə Azərbaycan diaspor təşkilatlarının fəaliyyətinə və mütəşəkkilliyinin möhkəmlənməsinə dövlət dəstəyini təmin edən qurumdur.

Zənnimizcə, bu gün dünyanın beş qitəsinə səpələnən həmvətənlərimizdən ibarət nizami diaspor kontingentinin və onların missioner təşkilatlarının əsas funksiyası Heydər Əliyevin diaspor quruculuğu ideyası və Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyevin yeni məzmunlu diaspor siyasəti əsasında yaşadıqları, fəaliyyət göstərdikləri donor ölkələrin qanunları çərçivəsində milli - varlığın, həmrəyliyin, birliyin, xüsusiyyətlərin, adət-ənənələrin daşıyıcısı olmaqla yanaşı, xalqlararasında sosial-mədəni əlaqələrin, dövlətlərarası siyasi-iqtisadi münasibətlərin inkişafına töhfə verməkdir. Hazırda Azərbaycan diasporu Heydər Əliyevin milli diaspor strategiyasının Naxçıvandan diaspor quruculuğuna qədərki yolunun fundamenti üzərindədavam etdirilməsinin nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində diasporumuz mühüm elementə çevrilməklə diplomatiyamızın inkişafında xüsusi yerə və rola malikdir. Diasporumuz beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısı olmaqla, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında subyektə və xalqlararasında gedən sürətli inteqrasiya proseslərin iştirakçısına çevrilir. Lakin bildirilməlidir ki, diaspor fəaliyyətini daha da effektiv etmək üçün idealoji işin aparılmasına ehtiyac vardır. Diasporun birliyi tam qorunmalı, onun lobbiyə çevrilməsinə səy artırılmalıdır. Diaspor təşkilatlarımızla elmi əlaqələrin inkişafına diqqət yetirilməlidir. Bu sahədə dünyadakı klassik diaspor və lobbilərin təcrübəsindən geniş istifadə olunmalıdır. Azərbaycan diasporunun maarif-lən¬dirilməsi işi artırılmalı, lobbiçilik fəaliyyəti gücləndirilməli və bu insititutların potensialının yüksəldilməsi məqsədilə konseptual tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Bu xüsusda, aşağıda sadalanan tədbirlərin reallaşdırılması məqsədəuyğun hesab olunur:

1. Dünya azərbaycanlılarının birlik və həmrəyliyini gücləndirmək üçün yeni milli ideoloji konsepsiyanın qəbul olunması.

2. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində azərbaycanlıların qazandıqları Zəfərin ruhuna uyğun olaraq yeni milli məqsədyönlü layihələrin reallaşdırılması.

3. Naxçıvanın Azərbaycan dövlətçiliyində yeri və rolunu nəzərə alaraq buranın qədim tarixi və mədəniyyətinin dünyada tanıdılması və təbliğ olunması.

4. Xarici ölkələrdəki Azərbaycan Evlərində milli və strateji əhəmiyyətinə görə Naxçıvan guşələrinin yaradılması və günlərinin keçirilməsi.

5. Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi gününün təsis edilməsinin Naxçıvanda elan edilməsini nəzərə alaraq orada Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Mərkəzinin açılması.

Artıq mahiyyətcə və keyfiyyətcə yeni dövrünü yaşayan, tarixin sınaqlarından çıxmış Azərbaycan diasporu özünün mütəşəkkillik və möhkəmlənmə dövrünə qədəm qoymuşdur. Diasporun qüdrətini müəyyən etmək üçün müxtəlif ərazilərdə yaşayan və müvafiq qrumlarda təmsil olunan, birləşən soydaşlarımız və həmvətənlərimizin ümumi məqsədlər və milli mənafe əsasında vəhdətinin olması bu sahədə əsas şərtlərdəndir. İlk dönəmlərdə görülən məqsədyönlü tədbirlərisə bunu deməyə əsas verir ki, ölkə sərhədlərinin hüdudlarından kənarda yaşayan - məskunlaşan azərbaycanlılar və xaricdə fəaliyyət göstərən diaspor potensialımızın Azərbaycan həqiqətləri ilə birlikdə yaşaması və fəaliyyət göstərməsinin təməli qoyuldu.

Azərbaycan xalqı 2020-ci ilin 27 sentyabr - 10 noyabr tarixlərində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi fonunda baş verən Vətən müharibəsində əldə edilən qalibiyyət Azərbaycan dövləti ilə yanaşı, Azərbaycan diasporunun da zəfəridir. Son 30 ildə bu istiqamətdə müəyyənləşdirilən ideologiya və aparılan effektiv təbliğat nəticəsində birlikdə buna nail olundu. Qarabağ savaşının kuliminasiya nöqtəsi hesab olunan Şuşanın azad olunması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin müraciəti zamanı "Gözünüz aydın olsun dünya azərbaycanlıları!" ifadəsini işlətməsi özündə dərin mənanı, birlik və həmrəyliyi təcəssüm etdirirdi.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qərarı ilə qəbul edilən "31 dekabr - Dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi günü" gəlir, məhz 2020-ci ildən biz bu tarixi "Zəfər" ilə qeyd edirik. 2021-ci ildə isə həmin günün təsis edilməsinin 30 ili tamam oldu. Əlamətdar hadisənin 30 illiyini "Zəfərli günlərlə" və Qarabağ həsrətinin sonu, quruluş və qayıdış paralelliyində silsilə tədbirlərlə fəxarət və qalibiyyət hissi ilə keçirildi. Qazanılan "Zəfər" bizi arxayın salmamalıdır: çünki biz, məkrli ideologiya ilə üz-üzəyik və aksent gedişat növbəti fazaya daxil olub. Unutmamalıyıq, "yeni ərazilər üçün yeni müharibə" prinsipinin dirijoru Ermənistan dövləti olsa da, ifaçısı erməni diasporudur. Bunun üçün biz qarşıda daha məqsədyönlü davranmalı və tədbirli olmalıyıq. Bu məsələdə, Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin üzərinə böyük yük düşür və Azərbaycan diasporunun qarşısında uzun yol dayanır. Bir sözlə, xarici ölkələrdə yaşayan soydaşlarımız və həmvətənlərimizlə əlaqələrin

yeni dövrə qədəm qoyması milli dövlətçiliyimiz baxımından müasir həyatımızın ən vacib və son dərəcə mühüm olan bir sahəsidir. 2021-ci il iyunun 15-də Şuşada Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Şuşa şəhərində imzalanmış bəyannaməsi elə bu qəbildəndir. Şuşa Bəyannaməsinin 1921-ci il 3 oktyabr tarixli "Qars müqaviləsi"nə söykənməsi tarixi və strateji məqamları nümayiş etdirir. Sənəddə diasporlararası əməkdaşlığın təsbit olunması qarşıda duran perspektivləri özündə cəmləşdirir.

"Tərəflər müxtəlif ölkələrdə yaşayan Azərbaycan və türk diasporları arasında əməkdaşlığın daha sıx inkişaf etdirilməsi, onların məruz qaldıqları ümumi problemlər qarşısında birlikdə addımlar atılması və ardıcıl həmrəylik göstərilməsi məqsədilə səylərini birləşdirəcəklər. Tərəflər ölkələrinin təqdim edilməsi və milli mənafelərinin qorunmasına dair tarixi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında diasporal fəaliyyətin əlaqələndirilməsini və qarşılıqlı dəstəyi təşvi qedəcəklər" [9].

Fikirimizcə, bütün bunların reallaşması milli inkişafla bərabər, xalqlararası münasibətlərin, dövlətlərarası əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə, bəşəri sülhün qorunmasına, əmin-amanlığın yaranmasına və sivilizasiyalararası dialoqun inkişafına öz töhfəsini verə bilər.Göründüyü kimi, istər ikitərəfli, istərsə də çoxtərəfli əməkdaşlıq məsələlərində diaspor aparıcı qüvvəyə çevrilmişdir. Məhz müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində "xüsusi missiya"ya çevrilən diaspor amili milli dövlətçilik məsələləri ilə yanaşı, qlobal proseslərdə də aktiv təsir imkanına malikdir. Çünki, sağlam diaspor məntiqi milli xüsusiyyətlərin yaşadılması ilə bəşəri dəyərlərin zənginləşdirilməsinə xidmət edir.Naxçıvan faktoru dünya azərbaycanlılarının birlik və həmrəylik istiqamətində atılan ilk addım kimi tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə hazırda yeni mərhələdə davam etdirilən Azərbaycan diasporunun konsolidasiyasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Azərbaycan diasporu: Böyük yolun başlanğıcı. Bakı, Çaşıoğlu, 2006. s.208
2. Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi internet portalı: www.diaspora.gov.az
3. Babanlı Y. Heydər Əliyev və Azərbaycan diasporu. İki Sahil qəzeti, 2009, 13 iyun, № 109
4. Babanlı Y. Azərbaycançılıq ideyası azərbaycanlıların milli birliyinin təminatçısıdır. Palitra qəzeti, 2010, 4 may, № 47
5. Qasımlı M. Heydər Əliyev-İstiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı, 2006.
6. Rusiyanın Azərbaycanlı Gənclər Təşkilatının rəsmi internet portal: www.amor.az

7. Seyid Əhməd Arslan: "Azərbaycan-Türkiyə böyük birliyini bütün türk cümhuriyyətlərinə arzulayıram". Xalq qəzeti, 2012, 31 dekabr, № 294
8. Vikipedia azad elektron ensklopediya: https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan%C4%B1n_Xarici_%C3%96lk%C9%99l%C9%99rl%C9%99_Dostluq_v%C9%99_M%C9%99d%C9%99ni_%C6%8Flaq%C9%99l%C9%99r_C%C9%99miyy%C9%99ti
9. Vikipediya azad elektron ensklopediya: https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eu%C5%9Fa_B%C9%99yannam%C9%99si
10. Vikipediya azad elektron ensklopediya: https://az.wikipedia.org/wiki/D%C3%BCnya_Az%C9%99rbaycanl%C4%B1lar%C4%B1n%C4%B1n_Qurultay%C4%B1
11. Azərbaycan Diasporuna Dəstək Fondunun rəsmi saytı: https://diaspora.foundation/aboutus
12. Vikipediya azad elektron ensklopediya: https://www.ensiklopediya.az/az/dunya-azerbaycanlilarinin-hemreyliyi-gunu
13. Prezident Kitabxanası: https://files.preslib.az/site/diaspora/gl2.pdf
14. Şərq qapısı qəzetinin saytı: http://www.serqqapisi.az/index.php/ictimai-siaysi/3080-31-dekabr-dunya-azaerbaydzanl-lar-n-n-haemraeylik-zhunudur
15. Trend müstəqil informasiya agentliyinin saytı: https://az.trend.az/azerbaijan/society/1753599.html

Yahya M. Babanli
Nakhchivan factor in the consolidation of world Azerbaijanis

Summary

Key words: *Republic of Azerbaijan, the world Azerbaijanis, Nakhchivan AR, Heydar Aliyev, solidarity, diaspora, lobby, 31 december*

The national Diaspora policy of Heydar Aliyev, who played a great role in creation and implementation of this policy, and the positive influence of this strategy on development of the present day Azerbaijani Diaspora was reviewed.

The research paper recounts about the establishment of relations with the Azerbaijanis living abroad after the restoration of state independence of the Republic of Azerbaijan and the national Diaspora policy of sovereign state was researched.

Яхья М.Бабанлы
Фактор Нахчывана в консолидации азербайджанцев мира

Резюме

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, азербайджанцы мира, Нахчыванская АР, Гейдар Алиев, солидарность, диаспора, лобби, 31 декабря*

В статье проанализирована национальная стратегия Гейдара Алиева по развитию диаспоры и рассмотрено положительное влияние этой стратегии на развитие азербайджанской диаспоры в настоящее время. В статье повествует о налаживании связей с азербайджанцами, проживающими за рубежом, после восстановления государственной независимости Азербайджанской Республики, а также проводится исследование политики независимого государства в области национальной диаспоры.

MUZEY MATERİALLARI VƏTƏN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ

Esmira Rəhimova*

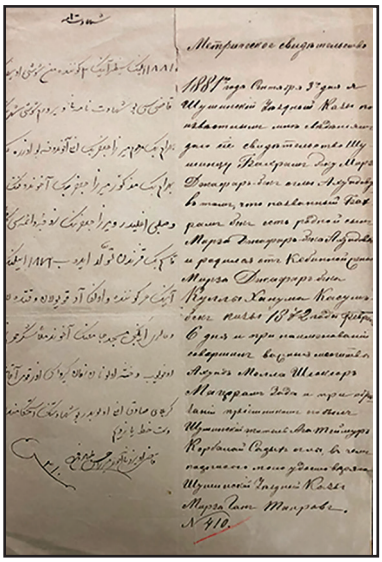
Şuşa real məktəbinin yetirməsi Bəhram bəy Axundov

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *Şuşa real məktəbi, Bəhram bəy Axundov, Lill Akademiyası, Əli Axundov*

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələrin elmi fond şöbəsində (MATM SMF) mühafizə edilən əhəmiyyətli kolleksiyalardan biri Şuşa real məktəbinin məzunu, ilk tibb doktoru adını almış azərbaycanlı Bəhram bəy Mirzə Cəfərbəy oğlu Axundova (1872-1932) məxsusdur. Məqalədə B.b.Axundovun həyat və yaradıcılığı muzey materialları əsasında kompleks şəkildə araşdırılır.

Bəhram bəy Axundovun həyat və fəaliyyəti haqqında ilk elmi araşdırma Ə.Tahirzadə və O.Tahirlinin "Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələri" (5, s. 141-152) və M.Mərdanovla Ə.Tahirzadənin "1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar" kitablarında (1, s. 81-82) təqdim edilib. Ancaq biz bu məqaləmizdə Nərmin xanım Tahirzadənin 1966-cı ildə Zeynəb xanım Axundovadan (B.b.Axundovun gəlini əslən Volqa tatarlarından olan Zeynəb İsa qızı Muratova 1930-

B.b.Axundovun doğum şəhadətnaməsi

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələrin elmi fond şöbəsinin müdiri; esmirarahimova@mail.ru

cu ildə oğlu Əli bəy Axundovla ailə həyatı qurmuşdur (5, s. 151)) Azərbaycan Tarixi Muzeyi üçün əldə etdiyi Bəhram bəy ailəsinə aid materiallara əsasən yeni faktları üzə çıxarmağa çalışacağıq.Məqalənin əsas məqsədi bu kolleksiyanı elmi dövriyyəyə daxil etməkdir.

İlkin olaraq Bəhram bəy Axundovun doğum tarixinə toxunmaq istərdik.Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan,1881-ci il sentyabrın 3-də Şuşa qəzasının qazisi Mirzə Həsən Tahirov tərəfindən verilmiş 410 nömrəli şəhadətnaməyə görə Bəhram bəy Axundov 1872-ci il fevralın 6-da Mirzə Cəfər bəylə Güllü xanım Qasım bəy qızının ailəsində anadan olmuşdur (2,inv. №125/1).

Muzeyin fondunda ilk təhsilini Şuşa real məktəbində alan B.b.Axundovun həmin illərə aid fotoşəkli mühafizə edilir. Bu fotoşəkildə gələcəyin görkəmli ictimai xadimləri Surxay xan Cavanşir və Behbud xan Cavanşiri də görmək olar (2, inv. №125/2).

Şuşa real məktəbin məzunu Bəhram bəy Axundova 1896-ci il 13 noyabr tarixində verilmiş şəhadətnaməyə əsasən o, 1893-cü ildə Fransanın Lill Akademiyasının elmlər (fizika, kimya, təbiyyat) fakültəsinə daxil olmuş və 1896-ci ildə ali məktəbi bitirmişdir (2, inv. №125/3).

Şuşa real məktəbinin şagirdləri: Sağdan - B.b.Axundov, B.Cavanşir, S.Cavanşir.

ACADÉMIE DE LILLE — RÉPUBLIQUE FRANÇAISE — ENSEIGNEMENT SUPÉRIEUR

FACULTÉ DES SCIENCES DE LILLE

CERTIFICAT D'ETUDES PHYSIQUES, CHIMIQUES & NATURELLES

Fransanın Lill Akademiyasının elmlər (fizika, kimya, təbiyyat) fakültəsini bitirən Bəhram bəy Axundova verilmiş şəhadətnamə

B.b.Axundov1896-cı ildə ali məktəbi bitirdikdən sonra, elə həmin ildə akademiyanın tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. 1901-ci il oktyabrın 2-də verilmiş 72 №-li diploma əsasən,Bəhram bəyə tibb elmləri doktoru dərəcəsi təqdim olunmuşdur (2, inv. №125/5). Akademiyanı bitirdikdən sonra o, Lill şəhərində yerləşən Pastor İnstitutunda işə başlayır. Bəhram bəy bir il işlədikdən sonra Həkimlər və Təbiətşünaslar Cəmiyyətinin üzvü kimi Rusiyaya gəlir. Bildiyimiz kimi, bu dövrdə əcnəbi ölkələrdə oxuyan Rusiya vətəndaşlarının aldığı diplomlar imperiya ərazisində tanınmırdı. İmperiya qanunlarına əsasən xaricdə təhsil alan Rusiya vətəndaşları mütləq formada yenidən dövlət imtahanı verməli, ya da ən azı, orada bir il tibb institutunda oxuyaraq diplom əldə etməli idilər. Həmin mütəxəssislər yalnız bundan sonra Rusiya daxilində işə düzələ bilərdilər. Lakin burada iş tapa bilmədiyi üçün 1902-ci ildə Bəhram bəy Təbrizə gedir. Burada vəliəhd Məhəmmədəli Mirzənin sarayında həkim rütbəsi alaraq işə başlayır. Müzəffərəddin şah Bəhram bəyin yüksək insani və həkimlik bacarığını qiymətləndirərək, onu III dərəcəli “Şirü-Xurşid” ordeni ilə təltif edir. Bəhram bəy vətənə dönmək, öz soydaşlarına xidmət etmək arzusunu reallaşdırmaq üçün 1903-cü ilin sonunda İrandan qayıdaraq,1904-cü ildə diplomunu təsdiq etmək məqsədilə Xarkov şəhərinə gedir (5, s. 143). Muzeydə saxlanılan 8826 nömrəli diploma əsasən, Bəhram bəy 1904-cü il mayın 22-də Xarkov Universitetində təşkil olunmuş tibb üzrə imtahan komissiyasında yenidən imtahan verərək Rusiya diplomu almışdır (2, inv. №125/7).

ДИПЛОМЪ.

№ 8826.

Lill Akademiyasının tibb doktoru Bəhram bəy Axundovun diplomunun təsdiqi haqqında İmperator Xarkov Universiteti sınaq komissiyasının diplomu

İmperator Xarkov İnstitutunda tibb üzrə imtahan komissiyasının verdiyi diploma əsasən B.b.Axundov Rusiya ərazisində həkim işləmək hüququ əldə edir.

1904-cü ilin sonlarında B.b.Axundov Fransaya gedərək, orada tanış olduğu Mariya Selestina Burje adlı xanımın ata-anasının xeyir-duasını alaraq onu Bakıya gətirir. Öz istəyi ilə müsəlmanlığı qəbul edən Mariya Selestina Səltənət Axundova olaraq 1905-ci ildə Bəhram bəylə ailə həyatı qurur (4, s. 143; 5).Onların bu nikahdan Əli (Albert) (1906-1962) və Törə (Tamara) (1908-1941) adlı iki övladı dünyaya gəldi.1924-cü il aprelin 17-də notariat qaydasında təsdiqlənmiş bir sənəddə Əli bəyin 1906-cı il iyunun 19-da doğulduğu qeyd edilmişdir (2, inv. №125/14.).

Uşaq xəstəlikləri üzrə ixtisaslaşan tibb doktoru Bəhram bəy Axundov ilk əvvəl Bakıda fəaliyyət göstərən rus-türk məktəblərində həkim kimi fəaliyyətə başlamışdır (5, s. 143). Daha sonra bu dövrdə baş verən vəba xəstəliyinin qarşısını almaq məqsədilə Mərdəkanda həkimlik etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Bakının ictimai həyatında yaxından iştirak edən Bəhram bəy "Nicat", "Səfa" cəmiyyətlərinin də ən fəal üzvü olmuş və "Səadət" cəmiyyətinin həkimi kimi fəaliyyət göstərmişdir (4, s. 114). Bununla yanaşı, B.b.Axundov 1906-ci ildə Bakıda 7 sinifli "İttihad" kişi məktəbində də həkim kimi çalışmışdır.Muzeyin Sənədli mənbələrin elmi fond şöbəsində mühafizə olunan 1906-cı ildə Bakıda "İttihad" məktəbinin açılışı münasibəti ilə çəkilmiş fotoşəkildə şəhərin bir qrup ziyalıları arasında B.Axundovu da görmək mümkündür (3, inv. №343/3).

I Dünya müharibəsi dövründə B.b.Axundov Bakıda müxtəlif cəmiyyətlər tərəfindən yaradılan lazaretdə həkim kimi işləmişdir (5, s. 145). O, yüzlərlə insanın həyatını xilas etmiş, yaralı əsgərlərin sağlamlıqlarına qovuşmasına yardım göstərmişdir.

B.b.Axundov 1917-ci ilin əvvəllərində Bakı Müsəlman İctimai Təşkilat Komitəsinə, sonlarında isə Bakı Şəhər Dumasına üzv seçilmişdir. 1917-ci il sentyabrın 5-də Əlimərdan bəy Topçubaşovun sədrliyi ilə Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Komitəsinin (Müsəlman Komitəsi) iclasında seçilmiş 32 üzvdən biri də həkim Bəhram bəy Axundov olmuşdur (1, s. 76).

Bakıda tibb müəssisələrində həkimlik fəaliyyəti ilə məşğul olan Bəhram bəy 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclisi-Məbusanının (Parlamentinin) deputatı, bitərəflər fraksiyasının üzvü olmuşdur.1919-cu ildə Azərbaycan Hökuməti ona xaricdə təhsil almağa gedən tələbələrin sağlamlıqlarına nəzarət etməyi tapşırmışdır. Lakin cəmi bir neçə ay sonra Azərbaycan Cümhuriyyəti süquta uğramış, qürbətə böyük ümidlərlə getmiş gənclərehtiyacların məngənəsində qalmışdılar.

Bəhram bəy Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Xalq Komissarları Şurasında və Dövlət Sığorta İdarəsində həkim kimi fəaliyyət göstərmişdir.Fond materialları içərisində Azərbaycan SSR Xalq KomissarlarıŞurası və Xalq Xarici İşlər Komissarlığı Həmkarlar İttifaqı Komitəsinin 533 saylı məktubunda həkim B.Axundovdan komissarlığın Qrişinasoyadlı əməkdaşını müayinə etməsi xahiş olunur (2, inv. №125/9).

Aprel işğalından sonra B.b.Axundov N.Nərimanovun təklifi ilə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurasının 13 iyun 1921-ci il tarixli iclasında xaricdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin işləri üzrə müvəkkil təyin edilir. Bundan sonra Bəhram bəy Avropanın müxtəlif şəhərlərini gəzir, azərbaycanlı tələbələrin yaşam tərzi ilə bağlı geniş məlumat toplayaraq 1922-ci ildə martın 2-də N.Nərimanova hesabat təqdim edir (1, s. 81).Onun təqdimatı ilə xaricdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələr təqaüd və altı aylıq təhsil haqqı ilə təmin olunurlar. Azərbaycanın sovetləşdililməsi

və N.Nərimanovun Moskvaya işləməyə getməsi ilə vəziyyət kəskin şəkildə pisləşir.

Doktor Bəhram Axundov 1922-ci ildə Parisdə mühacirətdə olan Ceyhun Hacıbəyliyə azərbaycanlı tələbələrin vəziyyətinin acınacaqlı olduğunu söyləyərək kömək istəmişdir.

Bəhram bəy Axundov və Əli bəy Hüseynzadə (ortada əyləşiblər) Türkiyə vəAvropada təhsil alan azərbaycanlı tələbələrlə. İstanbul, 1922-ci il.

Muzeyin fondunda Bəhram bəyin 1922-ci ildə İstanbulda azərbaycanlı tələbələrlə görüşünü əks etdirən fotoşəkil qorunur. Burada Bəhram bəy Axundov və Əli bəy Hüseynzadənin yanında Avropadan Bakıya Bəhram bəylə birgə geri dönən tələbələr əks olunmuşdur (bu dönəmdə İstanbulda şəhid edilmiş Behbud xan Cavanşirin qatilinin məhkəməsi keçirildiyinə görə Bəhram bəy bu şəhərdə 2 ay ləngiyərək həmin tələbələrdən bəzilərinin məhkəmədə müsəlmanların xeyrinə şahid kimi çıxış etməsini təmin etmişdir). Fotoşəkilin ətrafında Əli bəy Hüseynzadənin imzası ilə yazılmış şeir parçaları daha çox maraq kəsb edir. Fotoşəkilin kənarında “Şu qitələri mühübbi-əzizim doktor Bəhram Axundova yadigar..Əli Hüseynzadə 12 iyun 1922-ci il” cümləsi yazılmışdır (2, inv. №125/10).

Qeyd edək ki, Bəhram bəy Axundovla Əli bəy Hüseynzadənin böyük dostluq münasibətləri olmuşdur. Bəhram bəy dostunun şərəfinə oğluna onun adını qoymuşdur.

Sovet Azərbaycanında da bir çox vəzifələrdə çalışan B.Axundovun əməyi qismən də olsa dəyərləndirilmişdir. 1923-cü il mayın 16-nda verilən sənəddə Bəhram Axundovun Azərbaycan Xalq Komisarları Şurasında həkim vəzifəsində çalışdığı göstərilib (2, inv. №125/11). XKŞ-nın İşlər İdarəsinin ümumi şöbəsi tərəfindən verilən sənəddə B.Axundovun aprel ayı üçün 30 rubl məbləğində maaş aldığıbildirilir.

Ömrünün böyük hissəsini xalqının sağlamlığı keşiyində dayanmağa həsr edən Bəhram bəy Axundov 1932-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

Muzey kolleksiyasında B.b.Axundovun oğlu Əli Axundovunda materialları mühafizə edilir. Əli bəy Axundov Moskvada Şərqşünaslıq İnstitutunun iqtisad

fakültəsini (1926-1930), Azərbaycan Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasını (1930-1932) bitirmişdir. Ə.Axundovun materialları içərisində Azərbaycan MİK-in nəzdindəki Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun 5 iyun 1932-ci il tarixli 36 saylı şəhadətnaməsi də yer alır. Bu sənədə əsasən İqtisad şöbəsinin tam kursunun dinləyicisi Əli Axundov ali məktəblərdə dərs demək hüququnualmışdır (2, inv. №125/20).

Sənədli mənbələr elmi fond şöbəsində Azərbaycan Sovet Ticarəti Texnikumunun X buraxılışına aid fotoşəkl qorunur (2, inv. №125/21).1932-1936-cı illərdə Ə.Axundov həmin texnikumun,1936-1937-ci illərdə isəAzərbaycan Bədən Tərbiyəsi İnstitutunun direktoru vəzifələrində işləmişdir.1937-ci ildən isə Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda çalışmışdır (2, inv. №125/23).

Doğma Şuşadakı real məktəbinin yetirməsi, özünün mənalı ömrünü xalqımızın sağlamlığına həsr edən, Avropa təhsilli ilk azərbaycanlıhəkimlərimizdənbiri olan Bəhram bəy Axundovun keşməkeşli həyatını gələcək nəslə çatdırmaq üçün Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilən materialların ətraflı şəkildə tədqiqata cəlb edilməsini onun unudulmaz xatirəsinə sonsuz ehtiram kimi dəyərləndirmək olar.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Mərdanov M, Tahirzadə Ə.1920-ci ilədək ali məktəblərdə oxumuş azərbaycanlılar (Ensiklopedik soraq kitabı). I cild. Bakı, 2018.
2. MATM SMF,inv. №125.
3. MATM SMF, inv. №343.
4. Süleymanov M.F. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı,1987.
5. Tahirzadə Ə., Tahirli O. Azərbaycan Cümhuriyyəti tələbələri. Bakı,2016.

Esmira Rahimova

Bahram bey Akhundov, student of Shusha Realni School

Summary

Keywords: S*husha Real School, Bahram bey Akhundov, Academy of Lille,Ali Akhundov*

In the article, the life and creativity of Bahram bey Mirza Jafar bey oglu Akhundov (1872-1932), a graduate of the Shusha real school, one of our first European-educated Azerbaijani doctors, was examined based on the materials of the National Azerbaijan History Museum. B.b.Akhundov studied at Lille Academy of France and was awarded a doctor's diploma. Due to the fact that the foreign

diploma is invalid in the Russian Empire, in 1904 he re-examined at the medical examination commission of the Imperial Kharkiv Institute and received medical diploma. He worked as a doctor in various schools and organizations until the end of his life.

Эсмира Рагимова
Воспитанник Шушинского реального училища
Бахрам бек Ахундов

Резюме

Ключевые слова: *Шушинское реальное училище, Бахрам бек Ахундов, Академия в Лилле, Али Ахундов*

В статье, на материалах Национального музея истории Азербайджана, исследуется жизнь и деятельность выпускника Шушинского реального училища, одного из первых азербайджанских врачей, получивших европейское образование, - Бахрам бека Мирза Джафар бек оглу Ахундова (1872-1932). Б.Ахундов обучался в Академии города Лилль (Франция) и удостоился диплома врача. Поскольку иностранный диплом не признавался в России, он вынужден был в 1904 году предстать перед медицинской экзаменационной комиссией Императорского Харьковского университета и, вновь сдав экзамен, получить диплом врача. До конца жизни он работал врачом в различных школах и учреждениях.

Инара Мурадалиева*

О двух уникальных комплектах ювелирного микроискусства

UOT 94 (479.24)

Ключевые слова: Всесоюзная сельскохозяйственная выставка, Выставка достижений народного хозяйства, павильон «Азербайджанская ССР», микроискусство, ювелирное искусство Азербайджана

Национальный музей истории Азербайджана, являясь самым большим по количеству экспонатов музеем республики, хранит материалы, отражающие все этапы истории Азербайджана, а также образцы практически всех видов материальной культуры народа.

В Специальном фонде (СФ) музея хранятся экспонаты, относящиеся к категории ювелирных изделий. Во все времена дорогие ювелирные изделия считались мерилом статуса. Их подносили в знак уважения царственным особам, коллекционировали, давали в приданое. Многие уникальные вещи имеют сложную историю, окутанную тайнами и легендами.

Большинство из экспонатов фонда являются традиционными образцами ювелирного искусства азербайджанского народа. Богатейшая культура Азербайджана отображается в тонкостях ювелирного промысла. Ювелиры прошедших эпох виртуозно владели разнообразнейшей техникой. Нельзя не восхищаться дизайном и практичностью украшений и дорогого оружия, тонкостью работы по золоту и серебру, тщательностью обработки мельчайших деталей. Собрание уникальных произведений ювелирного искусства показывает хронологию развития этого вида ремесла в Азербайджане, которое совершенствовалось на протяжении многовековой истории страны. Особенно

*Заведующий Специальным фондом Национального музея истории Азербайджана; inara1970@mail.ru

богата коллекция предметов XIX – начала XX веков.

Но среди экспонатов есть такие, которые смело можно отнести к мировым шедеврам ремесленного мастерства: комплекты ювелирного микроискусства: микроразмерный чайный сервиз и микроразмерный винный набор. Следует отметить, что до сих пор эти ювелирные наборы, как и их история поступления в музей, не были предметом отдельного исследования.

Микроразмерный чайный сервиз (СФ, инв. №65) состоит из восемнадцати предметов: самовара, подноса, шести чашек с блюдцами, чайника, сахарницы, чайницы и полоскательницы. Предметы сервиза сделаны из серебра 875-ой пробы и покрыты позолотой. Уникальными являются размеры предметов: высота самовара – 34 мм, диаметр подноса – 32 мм, высота каждой чашки – 8 мм, высота чайника – 12 мм, высота сахарницы – 13 мм, высота чайницы – 12 мм, диаметр полоскательной чашечки – 8 мм, диаметр каждого блюдца – 7 мм.

Микроразмерный винный набор (СФ, инв. №66) состоит из семи предметов: шести бокальчиков и графинчика с крышкой. Предметы набора также сделаны из серебра 875-ой пробы и покрыты позолотой. Высота бокальчика – 5 мм, высота графинчика – 22 мм, высота крышки графинчика – 5 мм.

Весь чайный сервиз можно разместить на спичечном коробке, весь винный набор - на монете диаметром 25 мм.

Вес чайного сервиза – 23,36 грамм, вес винного набора – 2,98 грамм.

Поразительно, что при этих миниатюрных размерах мастер сумел разместить на подносе рисунок серпа и молота, пятиконечной звезды и солнца, а на графине - надпись «Мадера». Более того, краник самовара чайного сервиза действует, то есть он не просто отлит, а сделан по принципу реально действующего самоварного краника.

Советское серебро 875-й пробы, из которого сделаны все предметы вышеуказанных наборов, отличало высокое качество. Высокие требования, предъявляемые к технологии производства изделий из серебра и золота, объясняли их долговечность и качество. Область применения серебра 875-й пробы достаточно обширна. Из него делали как ювелирные украшения, так и декоративные предметы и столовые приборы. Сегодня также можно встретить изделия из серебра этой пробы –кольца, браслеты, цепочки, перстни. Благодаря свойству удерживать драгоценные и полудрагоценные камни при работе с бирюзой, яшмой и пр. используют именно его (9, с.21).

Серебряное изделие со слоем золотистого напыления добавляет готовой вещи изысканность и изящество. Но, помимо этого, дополнительный слой повышает стойкость изделия. Поэтому позолоченная посуда сохраняет свой первозданный вид в течение долгого времени.

Судя по записи в книге поступлений, вышеописанные наборы были приняты в музей по акту 17 декабря 1955 года, в котором указано, что они

демонстрировались в Павильоне Азербайджанской ССР на Всесоюзной Сельскохозяйственной Выставке в Москве.

Всесоюзная Сельскохозяйственная Выставка (ВСХВ) – это название одного из крупнейших в мире выставочных комплексов, открытого в 1939 году и переименованного в 1959 году в ВДНХ – Выставку Достижений Народного Хозяйства (в 1992 году переименован в «Всероссийский выставочный комплекс», в 2014 году вновь возвращено название ВДНХ) (8, с.4).

Павильон Азербайджанской ССР на ВСХВ (ВДНХ) в Москве рассматривался руководством республики как возможность продемонстрировать в столице СССР всё лучшее, чем богат Азербайджан. И если первоначально демонстрировались лишь экономические достижения республики, то постепенно стали показывать и произведения традиционного азербайджанского ремесла.

За несколько лет до открытия выставки начался выпуск массовыми тиражами плакатов и других агитационных материалов, призывающих колхозников начать подготовку экспонатов к Всесоюзной сельскохозяйственной выставке. В средствах массовой информации шла активная кампания по формированию особого общественного мнения о выставке как о чем-то эксклюзивном, доступном только лучшим из лучших. За право участия на ВСХВ были организованы соревнования. В архивах Азербайджана сохранились подшивки газет и журналов с материалами о ходе подготовке к выставке (3, с.19).

Площадь экспозиции павильона Азербайджанской ССР на ВСХВ в начале 1950-х была увеличена по сравнению с экспозицией 1939 года (1620 кв.м.) и в 1955 году равнялась 2545 кв.м. (семь залов и оранжерея) (2, с.4; 12, с.6).

Следует отметить, что Азербайджан из года в год расширял свое участие на выставке. Так, если в 1954 году на ВСХВ приняло участие 1850 хозяйств из Азербайджанской ССР, то в 1955 году – 4400, в 1956 году – более 5 тысяч. Одновременно улучшалось качество представляемых материалов. Сравнение статистики награждений участников из Азербайджана подтверждает это (4, с.19).

Так как у гостей столицы СССР в условиях царившего в стране дефицита ювелирной продукции, изделия азербайджанских мастеров вызывали огромный интерес, для образцов этого искусства были даже заказаны и поставлены специальные витрины, в которых ассортимент продукции постоянно менялся (3, с.134).

Вероятно, для демонстрации уровня мастерства азербайджанских ювелиров была изготовлена серия микроразмерных ювелирных предметов.

К сожалению, при передаче в музей вышеуказанных наборов, имя мастера (мастеров) не было указано. На сегодняшний день в Национальном музее истории Азербайджана хранится внушительная коллекция экспонатов, отражающая историю участия Азербайджана на ВСХВ – ВДНХ. Так, в Фонде

документальных источников хранятся программы, пригласительные билеты, афиши, флаеры, буклеты, специальные газеты выставки, удостоверения некоторых участников и даже пластиковые значки участников выставки (ФДИ инв. № 414, 434). В Фонде вспомогательных исторических материалов хранится настольная памятная медаль участника выставки (ФВИМ инв. № 580). В Фонде подарков и памятных вещей хранится декоративная ваза, вручаемая коллективным и индивидуальным участникам выставки (ФПИПВ инв. № 5019).

Однако с точки зрения целей данной статьи большой интерес представляют два браслета мастеров – участников ВСХВ: наборный мужской и цельнолитой женский (оба позолоченные медные) (ФПИПВ инв. № 1208, 1209). Такие браслеты были введены в 1940 году, но выдавались и в последующие годы, и были призваны компенсировать недостатки наградной системы. Дело в том, что награды за участие в выставке были очень щедрыми (не только государственными орденами и медалями, но серьёзными материальными формами поощрения, вплоть до премирования персональным автомобилем), однако все они были предусмотрены лишь за сельскохозяйственные достижения и выдавались колхозникам, агрономам и другим работникам сельского хозяйства. Для устранения пробела участникам выставки, представившим нестандартные, необычные, но не сельскохозяйственные материалы, в буквальном смысле – шедевры того или иного вида ремесла, искусства, выдавались позолоченные браслеты. Можно предположить, что, имеющиеся в коллекции музея браслеты были выданы мастерам – ювелирам (к сожалению, принадлежность браслетов также не была отмечена при поступлении их в музей).

Тем не менее, вышеуказанные сведения показывают, что наборы имеют большую ценность как экспонаты советской эпохи, представлявшие Азербайджан на всесоюзном уровне.

Интересно, что один из наборов – чайный сервиз, имел своих «последователей». Вернее, идея винного набора как-то особо не афишировалась, однако идея миниатюрного действующего самовара из Павильона Азербайджанской ССР на ВДНХ породила в союзном масштабе другие, не менее интересные подражания. Под влиянием азербайджанского экспоната мастера микроискусства со всего СССР словно соревновались, кто сделает более необычный микросамовар. Сначала на ВДНХ в Павильоне Центросоюза (здесь демонстрировались достижения ряда центральных институтов, опытных и экспериментальных станций) был продемонстрирован малютка-самовар, способный вскипятить 1,5 стакана воды на настоящих миниатюрных дровах (к сожалению, имя мастера неизвестно). Другой мастер Евгений Калинников сделал миниатюрный самовар весом 16 грамм из

наперстка, причем все детали самовара снимаются. Мастер Борис Маруняк для коллекции музея «Тульские самовары» изготовил самовар высотой 10 мм, который вмещает пару капелек воды. На ветке краника мастер разместил надпись «Тула», которую видно только в лупу. Слесарь Василий Васюренко, работавший в Институте радиотехники и электроники АН СССР сделал микросамоварчик высотой в 3,5 мм, который по-настоящему грел каплю воды. (16)

Наборы из коллекции НМИА – винный набор и чайный сервиз, интересны не только как экспонаты Павильона Азербайджанской ССР, но имеют не меньшую ценность и как предметы искусства, так как относятся к такому редкому направлению как микроискусство.

Что такое микроискусство? Микроискусство — это направление в пространственных видах искусства, сформировавшееся к концу XX века, а также его произведения, направленные на создание виртуальной реальности микрокосма. Произведения микроискусства называются «микроминиатюра», которые имеют следующие отличительные черты:

- микроминиатюры не имеют бытовой, хозяйственной или утилитарной ценности;

- микроминиатюры носят сугубо декоративный, при этом специфичный характер;

- при изготовлении микроминиатюр обязательно используются оптические приборы;

- при экспонировании микроминиатюр применяются оптические приборы (чтобы лучше рассмотреть детали), или увеличенные фотографии экспоната. (13).

Искусствоведы относят микроминиатюру к изобразительным искусствам, так как их основой является действительность как источник формирования мира человека, к тому же считают изящным видом искусства.

Единого мнения о целях и задачах микроискусства нет. Интересную с философской точки зрения концепцию микроминиатюры показал Станислав Коненков в кандидатской диссертации «Художественная микроминиатюра как средство построения микрокосма» (2009) (6).

Так, по его мнению, занимая одно из важных мест в вариативном поле культуры, художественная микроминиатюра как феномен выступает инструментом познания и конструирования реальности, при этом позволяет человеку испытывать новые эстетические переживания. Считается, что современный человек, образованный и цивилизованный, существуя в социокультурном пространстве, удовлетворяя множество фиктивных потребностей, совершенно не осознает своих естественных потребностей в красоте, творчестве, познании (в том числе - художественно-образном) мира.

Суть и представление микроминиатюры являются в демонстрации того, что человеку нужны предметы искусства, абсолютно далекие от удовлетворения обыденных потребностей. Посредством миниатюры создавались образы мира, но не объективная картина мира, а ее интерпретация, симулятивное псевдобытиё, которое было ориентировано на подсознательное психологическое воздействие на ценителей микроискусства (6, с.5-6).

С.Коненковым определены направления микроминиатюры как вида искусства: микроскульптура, микроживопись, микрографика, микроиздательство, микрорезьба. (6, с.9).

Из всех этих направлений, относительно много работ по микроиздательству – искусству миниатюрной книги. Как известно, один из уникальных музеев миниатюрной книги открыт и успешно действует в Баку (в 2014 году включен в книгу рекордов Гиннеса, как самое большое собрание миниатюрных книг в мире). (1).

В то же время микроминиатюра как результат работы отдельных талантливых мастеров-одиночек являлась своеобразным мерилом сверх возможностей человеческого умения и демонстрировалась как произведение искусства. Не случайно, что на сегодняшний день, несмотря на наличие уникальных микроинструментов и нанотехнологий, в мире есть всего 11 мастеров, работающих в направлении микроминиатюры. (5)

Однако специальной литературы по микроминиатюрам практически нет. В 1966 году украинский мастер микроминиатюры Николай Сядристый издал книгу «Трудно ли подковать блоху?», в 1969 году - книгу «Тайны микротехники», но в них практически нет сведений о мастерах с Кавказа (10; 11).

Следует отметить едва ли не единственную за все годы существования СССР обобщающую книгу по этому виду искусства – книгу «Тайна невидимых шедевров» Г.И.Мишкевича, изданную в 1988 году (7). В книге в отдельных главах рассматривается творчество мастеров микроминиатюры Э.Казаряна из Еревана, М.Маслюка из Жмеринки и Н. Сядристого из Киева (оба – Украина), А.Сысолятина и Н.Доцковского с Урала (Россия). Автор в публицистической форме весьма подробно и эмоциально описывает творчество вышеуказанных мастеров. Однако в книге ни слова не сказано ни про мастеров из Азербайджана, ни про мастеров из Дагестана (при том, что в ряде музеев России хранятся шедевры дагестанских мастеров микроминиатюры, и, с большой долей вероятности можно предположить, что автор о них знал).

После распада СССР в условиях реформирования туристической и музейной сфер не только придавался современный облик традиционным музеям, но и велся поиск направлений и тем для новых музеев, способных привлечь посетителей. Искусство микроминиатюры, поражающее воображение невероятной точностью непривычно маленьких экспонатов,

привлекло внимание общественности, в результате чего при содействии спонсоров был открыт ряд музеев микроминиатюры: Музей микроминиатюры Николая Сядристого на территории Печорской лавры в Киеве (создан в 1990-х годах на основе выставки, действующей с 1977 года), Музей микроминиатюры «Русский левша» в Санкт-Петербурге (с 2006 года) (14;15).

Эта тенденция характерна не только для стран бывшего СССР, но и развитых стран. Так, в мире все большую популярность приобретают такие музеи как Музей миниатюр (г.Прага, Чехия), Мини-музей миниатюр «Машина времени» (г.Тусон, штат Аризона, США), Миниатюрный музей Большого Сент-Луиса (г.Сент-Луис, штат Миссури, США), Музей миниатюр киноискусства (г.Лион, Франция) (17). В Стамбуле местный художник, рисующий в жанре микроживописи, Хасан Кале готовится открыть музей своих микрокартин (18).

Таким образом, в современном мире, где микротехника и её продолжение – нанотехнологии, являются неотъемлемой частью практически всех сфер жизни, всё большую популярность приобретают и виды микроискусства. Учитывая это, вероятно, следует предусмотреть демонстрацию вышеуказанных образцов азербайджанского микроискусства на временных выставках, а также включение в тематические печатные издания музея. Учитывая то, что отбор и утверждение кандидатов на участие в выставке осуществлялось на уровне руководства республики и отражалось в соответствующих распоряжениях и резолюциях правительства, можно предположить, что дальнейшие исследования помогут восстановить имя мастера (мастеров) – автора поистине шедевральных ювелирных изделий.

Источники и литература:

1. Mənsimov E. Dünyanın ilk və ən böyük Miniatür kitab muzeyi Azərbaycandadır // "Azərbaycan" qəzeti, 4 fevral 2016-cı il.
2. Азербайджанская ССР на ВСХВ 1958 года. Баку, 1958.
3. Ахмедов С. ВДНХ. Павильон «Азербайджан». 1939 – 2019. Баку, 2019.
4. Ахмедов С. Павильон Страны огней на главной выставке Страны Советов (к 80-летию павильона Азербайджана на ВДНХ) // «Irs – Наследие», № 4 (100), 2019 с.16-25.
5. В музее-заповеднике им. Е.Д. Фелицына открылась выставка микроминиатюры «Тайны невидимых шедевров». Текст подготовила Анна Климанц // газ. «Краснодарские известия», 26 февраля 2022.
6. Коненков С.А. Художественная микроминиатюра как средство построения микрокосма. Автореферат дисс. … кандидата философских наук. Омск, 2009.
7. Мишкевич Г.И. Тайна невидимых шедевров. Ленинград, 1988.

8. Нефёдов П., Коробьина И. Путеводитель по ВДНХ. Москва, 2014.
9. Советское серебро. Классические браслеты, кольца, серьги. Серебро СССР 1920-1970 гг. Каталог. Москва, 2019.
10. Сядристый Н.С. Тайны микротехники. 4-ое издание. Киев, 1978.
11. Сядристый Н.С. Трудно ли подковать блоху? Киев, 1966.
12. Павильон «Азербайджанская ССР». Путеводитель. Москва, 1940.
13. Микроминиатюра // Материал из Википедии — свободной энциклопедии https://ru.wikipedia.org
14. Музей микроминиатюры Николая Сядристого. Официальный сайт: http://microart.kiev.ua/
15. Музей микроминиатюры «Русский левша» в Санкт-Петербурге (с 2006 года). Официальный сайт: https://chudomuzey.ru/
16. Самые маленькие самовары. Статья на сайте https://www.tula-samovar.com
17. Mini museums. https://minimuseum.com
18. Hasan Kale micro art. http://www.hasankale.com/wm/

İnarə Muradəliyeva

Zərgər mikroincəsənətinə aid iki unikal dəst barədə

Xülasə

Açar sözlər: *Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Sərgisi, Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri Sərgisi, "Azərbaycan SSR" pavilyonu, mikro sənət, Azərbaycan zərgərlik sənəti*

Məqalədə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Xüsusi fondunda qorunan mikroincəsənət növünə aid olan iki unikal dəst təhlil olunur. Mikroölçüləri olan çay dəsti 18 əşyadan ibarət olub 23,36 qram çəkisində, mikroölçülü şərab dəsti 7 əşyadan ibarət olub 2,98 qram çəkisindədir. Hər iki dəst Moskvadakı Ümumittifaq kəndtəsərrüfatı sərgisində Azərbaycan SSR Pavilyonunda nümayiş üçün düzəldilmiş və muzeyə 1955-ci ildə verilmişdir. Məqalədə Azərbaycan SSR Pavilyonu ilə bağlı tarixi hadisələr, həmçinin mikroincəsənətin analoji eksponatları təhlil olunur. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, hər iki dəst böyük əhəmiyyətə malikdir: birincisi, Azərbaycan tarixində vacib dövrü təsdiqləyən eksponatlar kimi; ikincisi, dünya əhəmiyyətli mikroincəsənət nümunələri kimi.

Inara Muradaliyeva
About two unique sets of jewelry micro-art
Summary

Keywords: *All-Union Agricultural Exhibition, Exhibition of Achievements of the National Economy, pavilion "Azerbaijan SSR", micro art, jewelry art of Azerbaijan*

The article examines two unique sets of micro-art from the collection of the Special Fund of the National Museum of the History of Azerbaijan. 18-piece micro-sized tea set weighs 23.36 grams, seven-piece micro-sized wine set weighs 2.98 grams. Both sets were made for demonstration in the Pavilion of the Azerbaijan SSR at the All-Union Agricultural Exhibition in Moscow and transferred to the museum in 1955. The article deals with both historical events associated with the Pavilion of the Azerbaijan SSR and similar examples of world art. According to the author, both sets are important: firstly, as exhibits reflecting an important period in the history of Azerbaijan; secondly, as masterpieces of micro-art of world significance.

Микроразмерный чайный сервиз (СФ, инв. №65)

Микроразмерный винный набор (СФ, инв. №66)

Фото наборов в сравнении с монетой и измерителем

Фото ювелирной витрины в Павильоне Азербайджанской ССР на ВСХВ. 1954 г.

Şəfa Mövsümov*

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Allahverdi Bağırova məxsus materiallara dair

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *Allahverdi Bağırov, Qarabağ müharibəsi, Vətən Müharibəsi fondu, hərbi əsirlər, məktublar*

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin yeni yaradılmış Vətən Müharibəsi fondunda qorunan şəhid və qazilərimizə məxsus şəxsi əşyalar təkcə sərgilərin təşkili üçün deyil,eləcə də elmi araşdırmalar baxımından dəyərli mənbələrdir. Həmin şəxsi əşyalar Ermənistan – Azərbaycan müharibəsi tarixinin öyrənilməsi, şəhidlərimizin döyüş yolunun araşdırılması istiqamətində böyük əhəmiyyətə malikdir.Fondun kolleksiyasında Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Allahverdi Teymur oğlu Bağırova məxsus materiallar da mühafizə edilir. 22 aprel 1946-cı ildə Ağdam şəhərində doğulan A. Bağırov 12 iyun 1992-ci ildə Xocalı rayonunun Aranzəmin bölgəsində minaya düşərək şəhid olub. Birinci Qarabağ müharibəsi iştirakçısı olan A. Bağırov Ağdam-Xocalı bölgəsinin erməni işğalçılarından müdafiəsində və dinc əhalinin təxliyəsində böyük rol oynayıb. Ağdamın "Qarabağ" futbol klubunun oyunçusu və sonralar baş məşqçisi olan A. Bağırovun ətrafında könüllü vətənpərvərlər,ictimai xadimlərlə yanaşı idmançılar da toplanmışdı. Bütün bunlar isə onun rəhbərliyi altında bölgənin erməni hücumlarından qorunmasında və özünümüdafiə dəstələrinin təşkilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ermənilərə qarşı döyüşlərdə iştirakı və torpaqlarımızın müdafiəsində göstərdiyi igidliyə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 fevral 1993-cü il tarixli 476 saylı fərmanı ilə Bağırov Allahverdi Teymur oğlu ölümündən sonra "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adına layiq görülmüşdür.

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Vətən Müharibəsi Fondunun müdiri, shefa_movsumov@yahoo.com

A.Bağırovun döyüş yoluna aid müxtəlif kütləvi informasiya vasitələrində (qəzet,sayt və sosial şəbəkələrdə) və televiziya verilişlərində məlumatlar vardır. Müəllifi yazıçı Aqil Abbas olan "Dolu" romanındakı və eyniadlı bədii filmdəki "Komandir" obrazı da A. Bağırova aiddir. 2014-cü ildə rejissor Zamin Məmmədov A. Bağırova həsr olunmuş "Qartal qamətli qəhrəman" adlı sənədli film çəkmişdir.
A. Bağırova məxsus materiallar 1 oktyabr 2021-ci ildə bacısı Bağırova Almaz Teymur qızı tərəfindən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təqdim edilmiş və muzeyin Vətən Müharibəsi fondunun kolleksiyasına daxil olunmuşdur (MATM Akt 119 /DK 12977). Həmin materiallar "General Məhəmməd Əsədov" mükafatının diplomu, A. Bağırovun hərbi geyimdə yağlı boya ilə çəkilmiş portreti,onun haqqında yazılmış kitab, azərbaycanlı əsirlərin yazdıqları məktublar (altı ədəd), hərbi əsirlərin siyahısı olan vərəqlər (üç ədəd) və bir ədəd fotoşəkildən ibarətdir.

Allahverdi Bağırova "General Məhəmməd Əsədov" mükafatının diplomu 17 iyun 1992-ci ildə Azərbaycanın Qarabağ Nicat Cəmiyyəti tərəfindən verilmişdir. Diplomun içərisində solda cəmiyyətin sədri professor Famil Mehdinin imzası və möhürü ilə yanaşı, Azərbaycan bayrağı fonunda şəhid general Məhəmməd Əsədovun fotosu, sağda isə Azərbaycanın xəritəsi təsvir edilib (VMF, inv.№ 781). Qeyd edək ki, 1992-ci ilin yanvarında Allahverdi Bağırovun rəhbərliyi ilə Naxçıvanlı kəndində erməni quldurlarının mövqeləri dağıdılmış, Pircamal kəndindəki bütün yüksəkliklər tutulmuşdur. Məhz bu əməliyyata görə Allahverdi Bağırov "General Məhəmməd Əsədov" mükafatına layiq görülmüşdür.

Milli Qəhrəmanın yağlı boya ilə çəkilmiş 60 x 50 sm ölçüdə portretində (VMF,inv.№782) A. Bağırov hərbi səhra geyimində təsvir edilmişdir. Onun geyimi müstəqil Azərbaycanda özünümüdafiə batalyonlarının şəxsi heyətinin uniforması idi. Həmin rəsm əsəri A. Bağırovun hərbi səhra geyimində olan fotoşəkli (VMF, inv.№782 a) əsasında çəkilmişdir.

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Allahverdi Bağırovun döyüş yoluna həsr edilmiş kitablardan biri də fondda mühafizə olunan materiallar arasındadır (VMF inv.№783). Azərbaycan, ingilis və rus dillərində tərtib olunmuş 496 səhifəlik "Qarabağ aslanı,qəhrəmanlıq dastanı" adlı bu kitabın müəllifi Təranə Əlisoydur. 2020-ci ildə çıxan kitabda A. Bağırovun uşaqlıq və gənclik illəri, Yuxarı Qarabağda gedən hərbi əməliyyatlar, ermənilər tərəfindən dinc əhaliyə qarşı amansızlıqlar və müharibə illərində Ağdam rayonunda cərəyan edən siyasi və hərbi hadisələrə yer verilmişdir. "Danışan məktublar" bölməsində azərbaycanlı əsirlərin A. Bağırova yazdıqları məktublar, A.Bağırovun əsirlikdən xilas etdiyi Xocalı sakinlərinin fikirləri onun qəhrəmanlığı haqqında qiymətli faktları göstərir. Bundan əlavə kitabda onun qohumları, dostları və silahdaşlarının da fikirləri əks olunmuşdur. Həmçinin müəllif A. Bağırovun Ağdamın "Qarabağ" futbol klubundakı oyunçu və baş məşqçi kimi rolunu da göstərmişdir. Kitabın üstünlüklərindən biri də burada hər bölməyə uyğun fotoşəkillərin verilməsidir. A.Bağırovun fonddakı materialları

arasında azərbaycanlı hərbi əsirlərin ona yazdığı məktublarla yanaşı qeydlər də tədqiqat üçün əhəmiyyətlidir. 2 səhifəlik dəftər vərəqindən ibarət olan məktublardan biri saralmış və cırılmış haldadır. Azərbaycanlı əsir Fərhad Fərhadov tərəfindən 16 aprel 1992-ci ildə yazılmış bu məktub o zaman Azərbaycanda Xalq Cəbhəsinin sədri olmuş Əbülfəz Elçibəyə ünvanlanıb. F. Fərhadov 1991-ci ildə Şıxov batalyonunun tərkibində Şuşanın müdafiəsində iştirak etmiş və burada əsir düşmüşdür. Məktubda həmyerlimiz 4 ay əsirlikdə olmasını, burada əzab çəkməsini və onu xilas etmək üçün dəstək göstərilməsini xahiş edir. O, batalyonun komandirinin, həmçinin onunla dəyişdiriləcək erməni əsirinin adlarını qeyd edir. Həmyerlimizin dərin iztirab çəkməyi məktubdan aydın görünür (VMF, inv.№784).

Digər məktublardan biri də ikisəhifəlik dəftər vərəqinə yazılıb və saralmış haldadır. Məktub erməni əsirliyində olan Məmmədov Əlif Fərhad oğlu tərəfindən 21 may 1992-ci ildə yazılıb. Kürdəmir rayonunun Topalhəsənli kəndində yaşayan Məmmədov Əlövsət Murad oğluna ünvanlanan bu məktubda əsir həmyerlimiz özünü erməni əsir ilə dəyişdirilməsini üçün xahiş edir. Ə. Məmmədov Laçın rayonu ərazisində əsir düşdüyünü yazır (VMF, inv.№785). Məktubu yazan şəxs yanında olan başqa iki əsirin də ad və soyadını çəkir. Hər iki əsirin məktubunun A. Bağırova necə gəlib çıxması məlum deyil.

Allahverdi Bağırova məxsus belə siyahı və qeydlərdən biri də ölçüsü 6.5 x 10 sm kağızda olan kiçik müraciətdir. Həmin müraciət 8 iyun 1992-ci ildə Laçın batalyonunun komandiri Arif Paşayev tərəfindən Allahverdi Bağırova yazılıb. A. Paşayev batalyonun əsgəri olmuş Cəfərov Tahir Xanlar oğlunun əsir düşdüyünü, Xankəndində saxlanıldığını bildirir və onun buraxılması üçün köməklik göstərilməsini xahiş edirdi (VMF, inv.№790).

A.Bağırovun fondda qorunan materialları arasında həmçinin azərbaycanlı və erməni əsirlərinin adları, bəzən isə ünvanları qeyd olunan ayrı –ayrı siyahılar da var (VMF, inv.№ 787, 788, 789, 792).

Göründüyü kimi, əsirlərin adları qeyd olunan bu vərəqlər Allahverdi Bağırova ünvanlanıb. Bu sənədlər Milli Qəhrəmanın əsirlərin dəyişdirilməsində oynadığı rolu göstərir. Vətən Müharibəsi fondunda mühafizə edilən A. Bağırova məxsus bu materiallar onun döyüş yolunun, həm də Qarabağ savaşının tarixinin öyrənilməsi baxımından tədqiqatçılar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Shafa Movsumov
About the materials of the National Hero of Azerbaijan Allahverdi Baghirov

Summary

Key words: *Allahverdi Bagirov, Karabakh war, Patriotic War Fund, prisoners of war, letters*

In the article studied materials belonging to the National Hero of Azerbaijan Allahverdi Bagirov, stored in the Patriotic War Fund of the National Museum of History of Azerbaijan (PWF inv. No. 781-792). These materials, consisting of a diploma, a book, a portrait, photographs and lists of prisoners of war, were brought to the research for the first time.

In addition to describing these materials, in the article also provides a brief overview of the military path of A. Bagirov.

Шафа Мовсумов
О материалах Национального героя Азербайджана Аллахверди Багирова

Резюме

Ключевые слова: А*ллахверди Багиров, Карабахская война, Фонд Отечественной Войны, военнопленные, письма*

В статье изучены материалы, принадлежащие Национальному Герою Азербайджана Аллахверди Багирову, хранящиеся в Фонде Отечественной Войны Национального Музея Истории Азербайджана (ФОВ инв. № 781-792). Эти материалы, состоящие из дипломов, книг, портретов, фотографий и списков военнопленных, впервые привлечены к исследованию.

Помимо описания этих материалов, в статье также дается краткий обзор боевого пути А. Багирова.

DİPLOM

AZƏRBAYCANIN QARABAĞ NİCAT CƏMİYYƏTİ

QARABAĞIN VƏ SƏRHƏD RAYONLARININ ERMƏNİLƏRDƏN QORUNMASINDA GÖSTƏRDİYİ CƏSARƏTƏ VƏ IQIDLIYƏ GÖRƏ BAĞIROV ALLAHVERDİ TEYMUR oğlu

AQNC-nin „GENERAL MƏHƏMMƏD ƏSƏDOV“ MÜKAFATINA LAYIQ GÖRÜLMÜŞDÜR

AQNC-nin sədri Prof. Famil Mehdi

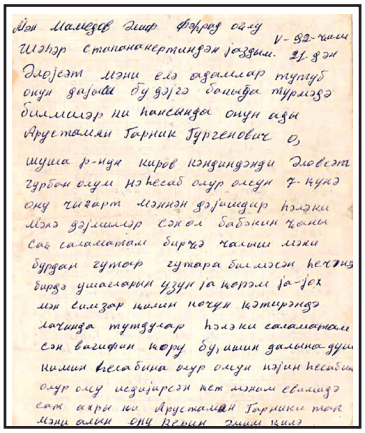
12 iyun 1992-ci il

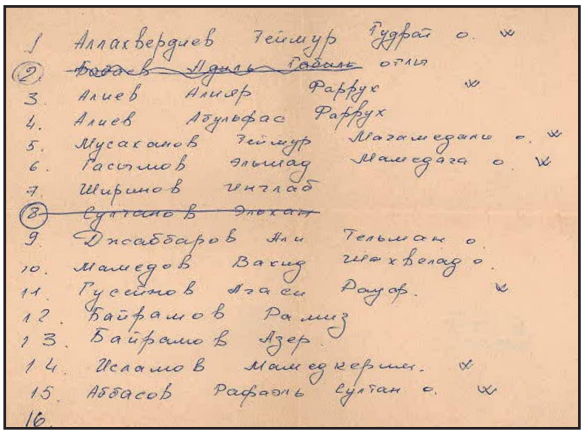
Diplom. MATM VMF inv. № 781.

A.Bağırovun portreti.
MATM VMF inv. 782.

Azərbaycanlı əsirin məktubu
(21.05.1992).
MATM VMF inv. 785.

1. Аллахвердиев Теймур Гудрат о.
2. ~~Бабаев Ядгяр Бабыр~~ оглы
3. Алиев Алигяр Фаррух
4. Алиев Абдульфас Фаррух
5. Мусаханов Теймур Магамедали о.
6. Расимов Эльшад Мамедага о.
7. Ширинов Инглаб
8. ~~Султанов Этибар~~
9. Джаббаров Али Тельман о.
10. Мамедов Вагиф Ширхелад о.
11. Гусейнов Агаси Рауф.
12. Байрамов Рамиз
13. Байрамов Азер
14. Исламов Мамедкерим.
15. Аббасов Рафаэль Султан о.
16.

Əsirlərin siyahısı. Rusca. MATM VMF inv.787.

Ramiyə İsmayılova*

Şüşəsi çatlamış telefon və planşet nə danışdı? (Vətən Müharibəsinin tarixinə aid bəzi eksponatlara dair)

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *Dmitri Solntsev, Vətən Müharibəsi, Qubadlının azad edilməsi, Azərbaycanda milli birlik, rusəsilli azərbaycanlılar*

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında Azərbaycan tarixində dərin iz qoymuş bir çox görkəmli xadimlərin həyat və fəaliyyətini əks etdirən müxtəlif xarakterli eksponatlar qorunur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqının 44-günlük müharibədə qazandığı parlaq qələbəsini əks etdirən materiallar muzeydə 2020-ci ilin noyabrında, demək olar ki, Ermənistanın kapitulyasiya aktını imzalamasından dərhal sonra toplanmağa başlamışdır. Toplanmış eksponatların tarixi əhəmiyyətini, həmçinin onların sayını nəzərə alaraq muzeyin strukturunda vacib dəyişiklik edilmiş, Vətən Müharibəsi fondu (VMF) yaradılmışdır. Fondun materialları sırasında 44-günlük müharibədə öz canlarını fəda etmiş şəhidlərə aid eksponatlar xüsusi yer tutur.

Hələ Birinci Qarabağ müharibəsində azərbaycanlılarla bərabər bir çox millətlərin nümayəndələri respublikanın ərazi bütövlüyü uğrunda vuruşmuş, ruslar Yuiri Kovalyov, Viktor Seryogin, Yevgeni Karlov, Mixail Slesarev, İqor Makeyev, Sergey Senyuşkin, yəhudi Albert Aqarunov, belarus Anatoli Davidoviç, ukraynalı Ruslan Polovinka və başqaları qəhrəmancasına həlak olmuşdular. İkinci Qarabağ müharibəsində də düşmənə qarşı döyüşlərdə Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin nümayəndələri vuruşmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlhamƏliyev qeyd etmişdir: "Xalq birləşdi, xalq həmrəylik göstərdi, bir yumruq kimi birləşdi və bu Qələbəni Azərbaycan xalqı qazandı. Bu, bizim hamımızın

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi ekspozisiya və sərgilərin təşkili şöbəsinin baş mütəxəssisi; ramiya.hasanova@gmail.com

qələbəsidir.... Vətən müharibəsində Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların böyük payı vardır. Vətən müharibəsi bir daha onu göstərdi ki, Azərbaycanda bütün xalqlar dostluq, qardaşlıq, həmrəylik şəraitində yaşayır və bu 44-günlük müharibə bir daha onu göstərdi ki, ölkəmizdə milli birlik, milli həmrəylik vardır." (7).

İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan 27 nəfər etnik rus iştirak etmiş, onlardan bir neçə nəfəri yaralanmış, iki nəfər isə qəhrəmancasına həlak olmuşdur. Təqdim olunan məqalədə Vətən müharibəsinin şəhidi Dmitri Aleksandroviç Solntsev (15.04.1995 – 24.10.2020) (10) Muzeydə qorunan materialları barədə məlumat verilir.

D.Solntsevə aid nadir materiallar onun doğma bacısı Yuliya Solntseva tərəfindən 11 oktyabr 2021-ci ildə muzeyə hədiyyə edilmişdir.

Bacısının xatirələrinə görə, Dmitrinin 6 yaşı olanda ataları vəfat etmiş, onları anaları böyütmüşdür. Bakıdakı 240 saylı tam orta məktəbdə təhsil alan Dmitri uşaqlıqdan dəqiq elmlərə maraq göstərmiş, respublika kimya olimpiadasında 2-ci yeri qazanmışdır. O, məktəbi bitirəndə anaları vəfat etmişdir. Bacısının artıq öz ailəsi olsa da, valideynlərinin ölümü ona çox ağır təsir etmiş və onun sözlərinə görə, məhz Dmitrinin qayğıkeşliyi, diqqəti sayəsində o, düşdüyü dərin depressiyadan çıxmışdır (11).

2012-ci ildə Dmitri test imtahanlarında 500 bal toplayaraq, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin "Biotibbi texnologiyalar" ixtisasınadaxil olmuşdur. Tələbə yoldaşlarının sözlərinə görə, olduqca mülayim xasiyyətli olan Dmitri hamıya kömək etməyə çalışırdı, gülərüz və ürəyiaçıq insan idi.

Ali məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitirən Dmitri 2016-cı ildə oxuduğu universitetin magistraturasına daxil oldu.

D.Solntsevin MATM kolleksiyasında qorunan qırmızı (fərqlənmə) magistr diplomunda qeyd edilmişdir ki, o, 2016-2018-ci illərdə magistraturada təhsil alaraq, "Biotibbi texnika mühəndisliyi" ixtisası üzrə "Biotexniki və tibbi aparatlar və sistemlər magistri" elmi-ixtisas dərəcəsinə layiq görülmüşdür (Magistr diplomu № AM 025915, VMF, №1414).

Dmitriyə universitetdə qalmaq, elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaq təklif olunsa da, o, ixtisası üzrə işləmək istəyirdi. O, tibb avadanlıqlarının istismarı və təmiri ilə məşqul olan şirkətə işə düzəldi və tezliklə bilik və bacarıqları sayəsində kollektivdə hörmət qazandı. Sahəsi üzrə biliklərini dərinləşdirən Dmitri təcrübə toplayıb, gələcəkdə respublikada tibb avadanlıqları ilə məşğul olan xüsusiləşdirilmiş şirkət yaratmaq arzusunu gizlətmirdi (11). Bacısının həyat yoldaşı vəfat edəndə, Yuliya iki azyaşlı uşaqla qalmış və ailənin maddi təminatını Dmitri öz üzərinə götürmüşdür.

Bir neçə nəsil əcdadları Azərbaycanda yaşayan Dmitri Solntsev Azərbaycan dilində sərbəst danışır, Azərbaycan adət-ənənələrinə dərin hörmətlə yanaşır, respublikanın uğurlarına sevinir, problemlərinə kədərlənirdi.2018-2019-cu illərdə

o, hərbi xidmətə çağırılmış və Azərbaycan Ordusunun Bərdə istiqamətində yerləşən hərbi hissələrindən birində vətənə canla-başla xidmət etmişdir. Onun hərbi bileti hazırda muzeydə saxlanılır (Hərbi bilet SX№ 0434126, VMF, №1413).

Dmitri Solntsevin cəsur, insanların qayğısına qalmaq arzusu ilə döyünən ürəyə sahib olması bütün dünyanı Covid-19 xəstəliyinin pandemiyası bürüyəndə məlum oldu.D.Solntsev özü TƏBİB-ə müraciət edərək, könüllü kimi modul xəstəxanada çalışmaq arzusunda olduğunu bildirmişdir. Təhsil və təcrübəsini nəzərə alaraq ona xəstəxanaların birində olduqca vacib iş - süni nəfəs aparatlarının istismarı və təmiri üzrə mütəxəssis işi tapşırıldı. Respublikada karantin tədbirləri həyata keçirildiyi müddətdə o, yorulmaq bilmədən, işin maddi tərəfini düşünmədən çalışırdı. Respublika hökumətinin müvafiq qərarı ilə karantin müddətində Covid-19 xəstəliyindən müalicə aparan tibb müəssisələrində çalışan bütün heyətə, o cümlədən könüllülərə maddi müavinətlər veriləndə, Dmitri aldığı bütün pulları bacısına vermişdir (11).

2020-ci ildə Tovuz rayonu istiqamətində Ermənistan silahlı qüvvələrinin təxribatı nəticəsində bir sıra Azərbaycan hərbçilərinin həlak olması Dmitriyə ağır təsir göstərmiş və o, dostları ilə birlikdə Nəsimi rayon hərbi komissarlığına müraciət etmişdir. Könüllü olaraq silahlı qüvvələrdə xidmət etmək arzusunda olduğunu bildirərən D.Solntsev adını qeydiyyata alınmasına nail olmuşdur (5).

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın növbəti silahlı təxribatına cavab olaraq Azərbaycan Respublikasının silahlı qüvvələri əks-hücum əməliyyatına başlamışdır. Həmin gün Dmitri Solntsevə hərbi komissarlıqdan zəng edilib, onun könüllü müraciəti əsasında silahlı qüvvələrə çağırılması xəbəri verilmişdir.Doğmaları ilə sağollaşması qısa çəkdi.Bacısı xatırlayırdı: "Yadımdadır, Dima işdən evə qayıtdı və dedi ki, vətəni qorumağa gedir. Dedi ki, Vətəni qorumaq onun vətəndaşlıq borcudur. Dima Azərbaycanı çox sevirdi." (11)

D.Solntsevin artıq hərbi geyimdə, qısa saç düzümü ilə hərbi komissarlağa yollanmaq üçün maşına minməsini göstərən fotoşəkil muzeydə qorunur (VMF, №1418).

Dmitrinin qısamüddətli təlimdən sonra cəbhəyə yollanarkən özü ilə birlikdə götürdüyü əşyalar hazırda muzeydə qorunur və onun həm romantik qəlbini, həm də gələcəyə ümidlə baxan şəxs olmasını təsdiqləyir. Əşyalar sırasında məşhur fransız yazıçısı Jül Vernin "Sirli ada" kitabı (rus dilində, VMF, №1423), ingilis dili biliklərini təkmilləşdirmək üçün "İngilis dili qramatikasının praktiki kursu" əyani vəsaiti (VMF, № 1424) və yazıçı C.Qrişemin "Tərəflər" kitabı (ingilis dilində, VMF, № 1425) vardır. Həmçinin o, müasir tibbi avadanlıq, tibbi diaqnostik texniki vasitələr haqqında məlumatları yüklədiyi "Samsung" planşetini də özü ilə götürmüşdür (VMF № 1422).

Lakin döyüşlərin ağır gedişatı kənar işlərlə məşğul olmağa imkan vermirdi. Əsgər yoldaşları Dmitrini bilikli, bacarıqlı, heç kimdən köməyini əsirgəməyən şəxs

kimi xatırlayırlar. Yaş və həyat təcrübəsi baxımından 18 yaşlı yoldaşlarından daha böyük olan Dmitri doğrudan da, böyüklük etməyə çalışır, orduya təzə çağırılmış gənclərə əlindən gələn köməyi göstərirdi.

Komandirinin xatirələrinə görə, müasir müharibədə zabitin rolunu yaxşı anlayan Dmitriy döyüşdə onun qarşısına keçməyə çalışırdı. Bir dəfə bunun səbəbini soruşanda Solntsev demişdir: "Siz həlak olsanız, mən əsgərləri toplayıb döyüş tapşırığını yerinə yetirə bilməyəcəm. Mən həlak olsam isə, döyüş tapşırığının yerinə yetirilməsi davam edəcək". Döyüş zamanı yumor hissini itirməyən qəhrəman bölmə erməni snayperlərin atəşinə məruz qalanda və onun başının bir neçə santimetrliyindən güllə keçəndə,kefini pozmadan "çəpgözlər, korlar, bu boyda hədəfə də vura bilmirlər" qışqıraraq döyüşün ağır anında hamını güldürmüş, əhvallarını qaldırmışdır(8)

Dmitri Solntsevin döyüş yolu ilə bağlı muzeydə 3 fotoşəkil qorunur. Döyüşlər arasında çəkilən fotolarda o, döyüş yoldaşları ilə birlikdə əks olunmuşdur (VMF, №1419, 1420, 1421).

Dmitri Solntsev Xocavənd, Füzuli, Zəngilan və Qubadlı uğrunda gedən döyüşlərdə fəal iştirak etmiş, igidlik göstərmişdir.Onun necə vuruşmağını təltif olunduğu medallar əyani olaraq nümayiş etdirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan döyüş əməliyyatlarına qatılaraq şəxsi igidlik və şücaətnümayiş etdirdiyinə görə Dmitri Solntsev ölümündən sonra "Vətən uğrunda" medalı, 25.12.2020-ci il tarixli Sərəncamına əsasən "Xocavəndin azad olunmasına görə" medalı, 24.06.2021-ci il tarixli Sərəncamına əsasən "Füzulinin azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilmişdir(2; 3; 4).

2020-ci il oktyabrın 25-də Qubadlı istiqamətində ağır döyüşlər gedirdi. Bölmələrimiz Qubadlını azad etməyə yaxınlaşırdı, bu zaman düşmən iri qüvvələrlə hücuma keçdi. Baş vermiş üzbə-üz döyüşdə düşmən qüvvələri darmadağın edilmiş, ona hərbi texnika və canlı qüvvə sarıdan böyük itki vurulmuşdur. Bu döyüşlərdə Azərbaycan Ordusunun əsgəri Dmitri Solntsev qəhrəmancasına həlak olmuşdur (9). Lakin onun ölümü hədər olmamışdır: həmin günün axşamı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev Qubadlı şəhərinin işğaldan azad edilməsi xəbərini verdi (1).

Dmitri Solntsevin vətən uğrunda həlak olması xəbərini Azərbaycan xalqına Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev özünün Twitter səhifəsi vasitəsilə çatdırdı. O, yazmışdır: "Azərbaycanın igid oğlu – əsgər Solntsev Dmitri Aleksandroviç torpaqlarımızın Ermənistan işğalından azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olub. Onun 25 yaşı var idi. O, etnik rus olaraq çoxmədəniyyətli Azərbaycanın fəxri vətəndaşı idi. Nur içində yat, Dmitri!" (6). Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi uğrunda şəhid olan Dmitri Solntsevlə 2020-ci il

oktyabrın 26-da Yasamal rayonunda yerləşən Müqəddəs Jen-Mironosits kilsəsində şəhidin cənazəsi ilə bağlı dini rituallar həyata keçirildi. Onunla vida mərasimi Bakının Nəsimi rayonunda, yaşadığı binanın önündə keçirilmiş, vida mərasimində dövlət qurumlarının rəsmiləri, Milli Məclisin deputatları, ictimaiyyət nümayəndələri və sıravi insanlar iştirak etmişdilər. Fəxri qarovulun müşayəti ilə Dmitri Solntsev Bakıdakı 2-ci Şəhidlər Xiyabanında dəfn olundu (5).

Dmitri Solntsevin müharibədə üzərində olmuş, çatlamış ekranları ilə sahibinin necə dəhşətli son döyüşdə iştirak etdiyini əyani olaraq sübut edən smart qol saatı (VMF, №1416), "Meizu" əl telefonu (VMF, №1415) və planşet (VMF, №1422) bacısı Yuliya Solntsevaya təhvil verilmiş, o isə həmin əşyaları muzeyə hədiyyə etmişdir..

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Dmitriy Solnsevə aid aksponatlar rus mənşəli Azərbaycan oğlunun qəhrəmanlığını gələcək nəsillərə çatdıracaqlar.

Mənbələr:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəsmi twitter səhifəsi. 25.10.2020 //twitter.com/azpresident/status
2. "Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Füzulinin azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 24.06.2021-ci il tarixli Sərəncamı". // www.president.az
3. "Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Xocavəndin azad olunmasına görə" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 25.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı". // www.president.az;
4. "Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının "Vətən uğrunda" medalı ilə təltif edilməsi haqqında Azərbaycan Prezidentinin 15.12.2020-ci il tarixli Sərəncamı" // www.president.az;
5. Dmitri Solntsev 2-ci Şəhidlər Xiyabanında dəfn olunub //Trend, 26.10.2020
6. Hikmət Hacıyev şəhid əsgər Dmitri Solnsev barədə: O, etnik rus olaraq çoxmədəniyyətli Azərbaycanın fəxri vətəndaşı idi.25.10.2020 // 1news.az.
7. Xarıbülbül festivalının açılışında İlham Əliyevin nitqi. 12 may 2021-ci il // president.az
8. Xəbərlər. İTV, 27.10.2021-ci il// youtube.com
9. Müdafiə Nazirliyi. "Vətən müharibəsində şəhid olan hərbi qulluqçuların siyahısı". 22.01.2021 // www.mod.gov.az
10. Когда родина единая. Как русские встали на защиту Азербайджана. Оруджалиева З. //Sputnik - Азербайджан. 27.09.2021//az.sputniknews.ru
11. Сестра азербайджанского солдата Дмитрия Солнцева: Брат любил Азербайджан. Москва- Баку. 28.10.2020 //moscow-baku.ru/news/society

Ramiya İsmayilova
What did the phone and tablet with cracked screens say?
(About some exhibits of the Patriotic War history)

Summary

Key words: *Dmitry Solntsev, Patriotic War, liberation of Gubadli, national unity in Azerbaijan, Azerbaijanis of Russian origin*

The article is devoted to exhibits related to the life and heroic death of a participant in the 44-day Patriotic War Dmitry Solntsev. D. Solntsev, being Russian by origin, passionately loved his homeland - Azerbaijan, and in 2020 took a voluntary part in the liberation of the territories.The material characterizes the hero as a cheerful, attentive to people, sympathetic person, ready to help at any moment. He fought for the liberation of a number of territories in Karabakh and the surrounding regions and died heroically on October 25, 2020 in the battle for Gubadli. İn October 2021, materials related to the life of the hero were donated to the museum by Dmitry's sister, YuliaSolntseva.

Рамия Исмаилова
Что рассказали телефон и планшет с треснувшими экранами?
(о некоторых экспонатах по истории Отечественной войны)

Резюме

Ключевые слова: *Дмитрий Солнцев, Отечественная война, освобождение Губадлы, национальное единство в Азербайджане, азербайджанцы русского происхождения*

Статья посвящена экспонатам, связанным с жизнью и героической смертью участника 44-дневной Отечественной войны Дмитрия Солнцева. Д.Солнцев, будучи русским по происхождению, горячо любил свою родину – Азербайджан и в 2020 году принял добровольное участие в освобождении территорий. Материалы характеризуют героя как жизнерадостного, внимательного к людям, отзывчивого человека, готового в любой момент прийти на помощь. Он воевал за освобождение ряда территорий в Карабахе и окрестных районах и героически погиб 25 октября 2020 года в бою за Губадлы. В октябре 2021 года материалы, связанные с жизнью героя, были переданы в дар музею сестрой Дмитрия - Юлией Солнцевой.

Fikrət Bağırov*

Əliağa Həsənovun ictimai fəaliyyətinə dair

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *Azərbaycan, xeyriyyə cəmiyyəti, ictimai xadim, millət vəkili, nazir*

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan maarifçiliyi intibah dövrünü yaşayırdı. Əslində, bu mədəni sıçrayışın kökləri ötən yüzilliyin I yarısına gedib çıxır. Məhz bu zaman orta əsr Şərq ədəbiyyatından, fəlsəfəsindən qaynaqlanan Azərbaycan ictimai fikri yeni tarix dönəmində Avropa dəyərlərindən bəhrələnməyə imkan qazanmışdır. Həmin dövrdə vüsət alan milli maarifçilik hərəkatı görkəmli mütəfəkkir, alim və ədiblərin sayəsində XIX əsrin sonunda – XX əsrin ilk onilliklərində ölkənin ictimai həyatında ciddi, nüfuzlu cərəyana çevrilmişdi.

Azərbaycan ziyalılarının israrlı, məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində 1900-cu illərdə bu hərəkat yeni mədəni təsisatların meydana gəlməsinə gətirib çıxardı. Xalqın maarifləndirməsi qayəsi ilə yaradılan "Nicat", "Səfa" Cəmiyyətləri və digər qurumlarla eyni zamanda "Bakı quberniyası müsəlman əhalisi arasında savadı" artırmaq niyyətini güdən "Nəşri-maarif" Xeyriyyə Cəmiyyəti təşkil olundu. İlk nizamnamə layihəsi 1906-cı ildə işləndiyi həmin maarifçi təşkilat altı ildən sonra yenidən quruldu və 1912-ci il oktyabrın 19-da ikinci dəfə qeydiyyatdan keçdi. Cəmiyyətin çoxşaxəli fəaliyyətinin astanasında Azərbaycanın say-seçmə ictimai xadimləri, söz və sənət ustaları, xeyriyyəçi iş adamları dururdu. Bunu təsdiq etmək üçün 1906-cı il noyabrın 24-də idarə heyətinə keçirilən seçkilər nəticəsində sədr vəzifəsinə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin, müavini – Məmmədhəsən Hacınskinin təsdiqlənməsi, Həsən bəy Zərdabinin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Murtuza Muxtarovun, İsa Aşurbəyovun üzv təyin edilməsi bunun açıq-aşkar sübutudur.

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələrin elmi-fond şöbəsinin baş mütəxəssisi

Bu mötəbər, nüfuzlu ictimai xadimlərə Bakı taciri, maarifpərvər insan Əliağa Həsənov da qoşulmuşdu. Əliağa Hacı Süleyman oğlu Həsənov 1871-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. O, şəhər gimnaziyasını və Bakı Kommersiya Məktəbini bitirmişdir. Ərəb, fars və rus dillərinə dərindən yiyələnən, geniş biliyə malik olan Ə.Həsənov Cəmiyyətin müdiriyyətinin digər üzvü, münəvvər sima Həsən bəy Zərdabi kimi də şəhər Dumasında əzmlə çalışaraq boya-başa çatdığı qədim məskəndə əsrlər boyu kəskin surətdə hiss edilən su qıtlığının aradan qaldırılması üçün Bakıya Şollar su kəmərinin çəkilməsi, zamanın tələbatına uyğun olan kanalizasiya sisteminin qurulması üçün səy göstərirdi. Şəhərsalma işində böyük xidmətləri olan digər görkəmli Azərbaycan ziyalısı, mühəndis Məmmədhəsən Hacınski ilə bahəm o, dənizkənarı parkın (bulvarın) abadlaşdırılması və müasirləşdirilməsi sahəsində də iş görürdü.

Azərbaycan əhalisinin savadlandırılmasına xüsusi əhəmiyyət verən "Nəşri-maarif" cəmiyyəti 1907-ci ilin mayından başlayaraq həftədə iki dəfə mütəmadi olaraq sadə adamlar üçün açıq qiraət məclisləri təşkil edirdi. Cəmiyyətin təşəbbüsü ilə 1911-ci ildə Balaxanıda "Nur" kitabxanası oxucuların sərəncamına verilmiş, məktəblərdə kitab fondu yaradılmış, 1914-cü ildə Bakıda böyük kitab anbarı açılmışdır. Həmin işə şövqlə qoşulan Əliağa Həsənov qurumun bu xeyirxah tədbirlərini həyata keçirmək məqsədilə bütün faydalı fəaliyyətində həvəslə iştirak edirdi. Əməli maarifçilik fəaliyyətinin bariz nümunəsi kimi Əliağa Həsənzadənin tərcüməsində böyük rus yazıçısı və mütəfəkkiri Lev Tolstoyun "Tanrıyamı, yoxsa var-dövlətə səcdə etməli" (2, SMF№343/4) məqaləsinin 1907-ci ildə xüsusi nüsxə şəklində işıq üzü görməsi mütləq qeyd olunmalıdır.

Şəhər Bələdiyyəsində çalışarkən Əliağa Həsənov siyasi məsələlərdən yan keçə bilməzdi. Birinci Dünya müharibəsi Rusiya imperiyasının bütün üstüörtülü ziddiyyətlərini üzə çıxarmış, ucqarlarında ictimai fəallığın artmasına səbəb olmuşdu. Dumanın iclasları da kəskin, barışmaz siyasi mübarizə meydanına çevrilmişdi. Bu baxımdan milli hərəkatın öndəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1915-ci il mayın 1-də "Yeni İqbal" qəzetində dərc etdiyi "Duma intixabları" yazısının bir məqamı qurumdakı şəraitdən tam aydınlıqla ilə agah edir: "Qlasnılardan Əliağa Həsənov cənablarının seçki təxiri xüsusunda gətirdigi dəlillər də kəza bu təxiri həqli göstərə bilməz. Əliağa duma seçiciləri arasında bir çox zapasnoylar (ehtiyatda olanlar – F. B.) varmış ki, onların doğma şəhər işlərində iştiraklarını gözləməli imiş. Fəqət zənn olunuyor ki, çox yüksək bir ləyaqəti-maliyyəyi iltizam edən hazırki duma intixabnaməsi mucibincə zapasnoylar arasında şəhər intixabçılarından etina olunur dərəcədə qlasnılar mövcud olsun. Bizim bildigimizə görə indiki qanun mucibincə şəhər miqdaratına hakim olan qism əhali arasında müdafiəyi-vətənə getmək məcburiyyətində bulunanlar o qədər degildirlər ki, onlardan ötrü intixablar təxir olunsun. Məlum olduğu üzrə müharibə meydanına gedənlər əksəriyyətlə cavanlardır. Halbuki, Bakı intixabları daimən mülkdarlar və buna görə də əksəriyyətlə atalar –

demək ki, bir dərəcəyədək sinləri ötmüş ağsaqqallar əlindədir. Və həqiqətən böylə mülahizə varid olsaydı, şübhəsiz ki, bu dəlildən Əliağadan əvvəl zapasnoylarla daha ziyadə əlaqədar olmaları icab edən qlasnılar istifadə edərlər idi" (2). Gətirilən iqtibas müəllifin tənqid atəşinə tutulan Əliağa Həsənovun üzvü olduğu yerli idarəetmə orqanında özünəməxsus düşünülmüş əsaslı mövqe tutmasından və doğma şəhərin siyasi həyatına sıx bağlılığından xəbər almağa imkan verir.

Cahan müharibəsi nəhəng imperiyanın dayaqlarını sarsıtdı. Bu zaman dünyanın ən böyük dövlətinin hər güşəsində oyanan milli cərəyanlar vüsət alaraq getdikcə güclənən və genişlənən hərəkata çevrilməyə başladı. Fevral İnqilabının əks-sədası kimi Azərbaycanın bütün milli qüvvələrini bir araya gətirmək qayəsi ilə Bakıda yaradılan Milli İctimai Təşkilatları Komitəsi qısa zaman kəsiyində ölkənin ən mötəbər milli qurumu qismində tanındı. Müsəlmanları fərdi inciklikləri, ixtilaf və təfriqələri kənara qoyub vahid siyasi məqsədlər naminə çalışmağı çağıran təşkilat "əldə edilmiş azadlığı qorumaq və ondan məqsədəuyğun surətdə istifadə etmək üçün birləşmək" şüarını irəli sürmüşdür. Qafqaz müsəlmanlarının 1917-ci ilin aprelində keçirilən qurultayından sonra nüfuzu artan Komitə Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurası adlandırıldı. Başında ən görkəmli milli ziyalıları və ictimai və siyasi simalarının – Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Məmmədhəsən Hacınskinin durduğu təsisatın Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinə Əliağa Həsənovun daxil edilməsi doğma xalqının bu vətənpərvər insana bəslədiyi ehtiramın bariz nümunəsi idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə bitərəf olaraq Məclisi-Məbusanın fəal millət vəkillərindən olmuş, Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi 2-ci və 3-cü hökumət kabinələrində maliyyə naziri kimi o, möhkəmlənməyə çalışan milli dövlətin pul-kredit sisteminin qurulması üçün davamlı iş aparmışdı. Tədavülə buraxılmasına nail olduğu pul nişanlarının üzərində məhz Əliağa Həsənovun imzası da var. Dövriyyəyə bədii zövqlə işlənmiş 25, 50, 100, 250 və 500 manatlıq əskinazlar buraxılmışdır. 1919-cu ilin sonunda AXC hökumətinin rəsmi icazəsi ilə Bakı şəhər Bələdiyyəsi tərəfindən 500 manat dəyərində istiqraz vərəqələri də satışa çıxarılmışdır. Maliyyə nazirliyinin 1919-cü ildə həyata keçirdiyi ardıcıl tədbirləri, göstərdiyi səyləri nəticəsində həmin il sentyabrın 30-da Dövlət Bankının təntənəli açılış mərasimi keçirildi. 1919-cu ilin dekabr ayının sonunda Cümhuriyyətin Nəsib bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi IV kabinəsinin istefaya getdiyi üçün Ə.Həsənov da maliyyə naziri vəzifəsini tərk etmişdir. Milli dövlətin son aylarında və bir müddət onun süqutundan sonra Əliağa Həsənov qurulması və təşəkkülündə müstəsna xidməti olduğu Dövlət Bankının müdiri vəzifəsində çalışaraq doğma xalqına xidmət göstərirdi (3).

Bu maraqlı şəxsiyyətin Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələrin elmi fond şöbəsindəki cəmi yeddi saxlama vahidindən ibarət kiçik bir kolleksiyasını 1974-cü il sentyabrın 25-də oğlu Səlim Həsənov təqdim etmişdir. Yuxarıda qeyd

etdiyimiz kitabdan və Ə. Həsənovun atası Hacı Həsən Molla Süleyman oğluna aid sənəddən savayı buradakı bütün materiallar milli təhsillə bağlıdır. Qafqaz canişini Mixail Voronsovun Bakı limanının yanalma körpüsünün rəisi Hacı Həsənin "Zəhmətə görə" («За усердие») medalı ilə təltif edilməsi haqqında fərmanı (2, SMF №343/1) bu məqalənin mövzusundan kənara çıxsa da, zənnimizcə, şəhər tarixinin araşdırmaçılarının diqqətindən yayınmamalıdır. Nəzərimizi isə üç fotoşəkil cəlb etdi.

1902-ci ildə Şamaxı şəhəri dəhşətli zəlzələyə düçar oldu. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəlində bu qədim şəhərin üç dəfə həmin təbii fəlakətin qurbanı olduğunu qeyd etməyə yerinə düşər. Bu dəfə Azərbaycanın bu ulu yaşayış məskəni demək olar ki, xarabalığa çevrilmişdir. Bakı şəhər Dumasının fəal üzvü Əliağa Həsənov xalqının başına gəldiyi bu bəlaya biganə qala bilməzdi. O, Bakı Bələdiyyəsinin üzvləri ilə birlikdə faciənin miqyasını dəyərləndirmək və zərərçəkən sakinlərin ehtiyaclarını öyrənmək məqsədilə viran qalmış həmin məkana yollanmışdır. Şöbənin fondunda mühafizə edilən fotoşəkildə (2, SMF №343/2) Azərbaycanın ilk həkimlərindən biri, Bakıda səhiyyənin təşkilində müstəsna rol oynamış Məmmədrza Vəkilov, milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabi və ictimaiyyətin digər nümayəndələri ilə yanaşı Əliağa Həsənovu (sağdan 4-cü) da görmək olar.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Əliağa Həsənovun çoxşaxəli fəaliyyətində təhsil və maarifçilik önəmli yer tuturdu. Buna görə də onun məktəblərin təşkilinə və işinə maraq göstərməsi və fəaliyyətlərində əməli iştirakı təsadüfi deyil. Aşağıda təqdim etdiyimiz iki fotoşəkildə bu yorulmaz ürfan fədaisini müəllimlər və şagirdlər arasında görə bilərik. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq İranda yaşayan həmvətənlərimizin Azərbaycanın güneyindən quzeyə doğru iş dalınca axını başlamışdır. Ardınca ailələri də onların yanında məskunlaşırdı. Övladları isə çox zaman təhsildən məhrum olurdu. Üsuli-cədid məktəblərin açılması sahəsində əzmlə çalışan "Səadət" Cəmiyyəti bu problemi aradan qaldırmaq məqsədilə 1906-cı ildə Bakıda məhz bu uşaqlar üçün "İttihad" məktəbini təşkil etmişdir. Təqdim etdiyimiz kolleksiyanın həmin tədris müəssisənin açılışı mərasimində çəkilən fotoşəklində (2, SMF №343/3) də xüsusi geyimi olan şagirdlər arasında əyləşən ziyalılar və müəllimlər arasında Əliağa Həsənovu (şagirdlərdən sonrakı ön sırada soldan 9-cu) görürük. Bu maarifpərvər insan 1907-ci ilə aid digər fotoşəkildə (2, SMF №343/5) isə rus-türk məktəblərinin müəllimləri (ön sırada sağdan 1-ci yerdə oturub) arasındadır.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Hüseynov Ş. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə// "525-ci qəzet",10 dekabr 2011.
2. MATM SMF №343/1,2,3,4,5.
3. Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları: maliyyə naziri Əliağa Həsənov// "525-ci qəzet", 4 dekabr 2018.

Fikret Bagirov
About social activities of Ali Agha Hasanov

Summary

Key words: *Azerbaijan, charitable society, public figure, deputy, minister*

At the beginning of the 20th century, an era of revival began for education in Azerbaijan. It was at this time that the enlightenment movement, which received a new breath through the efforts of prominent thinkers, scientists and writers, turned into a serious authoritative trend in the country's public life. The charitable society "Neshri Maarif", which aimed at "increasing literacy among the Muslim population of the Baku province", was established in 1906. A graduate of the Baku Commercial School, a member of the City Duma, a comprehensively erudite person, Ali Agha Gasanov, joined this work with enthusiasm.

An active public position did not allow him to remain aloof from the vicissitudes of political life. The inclusion of Ali Agha Hasanov in the Executive Committee of the Council of Baku Muslim Public Organizations after the Congress of Caucasian Muslims held in Baku in April 1917 testifies to his political authority. Holding the post of Minister of Finance in the 2nd and 3rd ADR governments, he made a lot of efforts to establish the country's financial and credit system. It is the signature of Ali Agha Hasanov that is on the banknotes of the Republic.

Three photographs kept in the Department of the Scientific Fund of Documentary Sources of the National Museum of History of Azerbaijan are a clear illustration of his multifaceted activities. On one of them, Ali Agha Hasanov, as a member of the commission of the Baku City Council, together with Hasan bey Zardabi, Mammad Rza Vakilov and other members of the public, is depicted at the ruins of a terrible earthquake in Shamakhi. In two other photographs related to public education, Ali Agha Hasanov is captured at the opening ceremony of the Ittihad school of the Saadat society and among teachers of Russian-Tatar educational institutions, respectively.

Фикрет Багиров
Об общественной деятельности Али Ага Гасанова

Резюме

Ключевые слова: *Азербайджан, благотворительное общество, общественный деятель, депутат, министр*

В начале XX столетия в сфере просвещения в Азербайджане наступила эпоха возрождения. Именно в это время просветительское движение, получившее новое дыхание усилиями видных мыслителей, ученых и литераторов, превратилось в серьезное авторитетное течение в общественной жизни страны. Благотворительное общество «Нешри-Маариф», ставившее целью «увеличение грамотности среди мусульманского населения Бакинской губернии», было учреждено в 1906 году. К этой работе с энтузиазмом присоединился и выпускник Бакинского Коммерческого Училища, член городской Думы, всесторонне эрудированный человек Али Ага Гасанов.

Активная общественная позиция не позволяла ему оставаться в стороне от перипетий политической жизни. Включение Али Ага Гасанова в Исполком Совета Бакинских Мусульманских Общественных Организаций после состоявшегося в апреле 1917 года в Баку съезда мусульман Кавказа свидетельствует о его политическом авторитете. Занимая пост министра финансов во 2-ом и 3-ем правительстве АДР, он приложил много усилий для становления финансово-кредитной системы страны. Именно подпись Али Ага Гасанова стоит на ассигнациях Республики.

Три фотографии, хранящиеся в отделе научного фонда документальных источников Национального Музея Истории Азербайджана, являются наглядной иллюстрацией его многогранной деятельности. На одной из них Али Ага Гасанов как член комиссии Бакинской Городской Управы вместе с Гасан беком Зардаби, Мамед Рзой Векиловым и другими представителями общественности стоит в Шемахе у развалин страшного землетрясения. На двух других фотография, имеющих отношение к народному образованию, Али Ага Гасанов запечатлен на церемонии открытия школы «Иттихад» общества «Саадат» и среди учителей русско-тюркских учебных заведений соответственно.

Севиль Казиева*

О материалах заслуженного деятеля науки Азербайджана Ф.Н.Ильина

UOT 94 (479.24)

Ключевые слова: *Федор Николаевич Ильин, акушерство и гинекология, здравоохранение, медицина*

Необходимым и важным решением молодого государства – Азербайджанской Демократической Республики в области образования была организация первого высшего учебного заведения. Обретя независимость в 1918 г., страна нуждалась в профессиональных квалифицированных специалистах в различных областях знаний. На заседании парламента АДР 1 сентября 1919 г. был принят закон об учреждении в Баку Государственного Университета. 29 сентября 1919 г. был принят Устав университета. Первоначально открылись факультеты историко-филологический и медицинский. Для обучения, воспитания и формирования национальных кадров в республику были приглашены на работу в учебное заведение многие известные профессора, ученые, педагоги из Москвы, Петрограда, Киева, Одессы и других городов. Большая группа специалистов-врачей прибыла в Баку как для преподавания, так и для организации здравоохранения и развития медицинской науки. Ректором университета назначается профессор хирург В.И.Разумовский, первым деканом медицинского факультета – профессор И.И.Широкогоров. На факультете преподавали профессора А.А.Ошман, Ф.Н.Ильин, В.А.Торноградский, Н.Г.Ушинский, Б.К.Финкельштейн, М.С.Мильман и другие. Надо отметить, что многие врачи, музыканты, инженеры, приехавшие

*Научный сотрудник Научно-фондового отдела документальных источников НМИА

работать в Азербайджан до и после 1920 г., в дальнейшем остались в Баку, обретя вторую родину и посвятив свою професиональную жизнь служению азербайджанскому народу. Среди них находился и профессор Федор Николаевич Ильин – врач-гинеколог, ученый-педагог, организатор науки, материалы которого хранятся в Фонде документальных источников НМИА (69 ед.хр.).

Вся коллекция, состоящая из документов, фотографий, показывают периоды его жизни до и после приезда в Азербайджан.

Ф.Н.Ильин родился в Петербурге 24 июня 1873 г. После окончания гимназии в городе Николаеве, он продолжил образование в Императорской Военно-Медицинской Академии Петербурга, закончив учебу в «степени лекаря с отличием» в 1898 г. Далее был определен на службу в Лейб-Гвардии, в 3-ю артиллерийскую бригаду младшим врачом. В октябре 1899 г. был назначен в акушерскую клинику Императорского Варшавского университета сроком на три года. Выдержал при медицинском факультете Варшавского университета все экзамены на степень доктора, но не защитил диссертацию. В материалах коллекции врача Ф.Ильина находится свидетельство, выданное гинекологической клиникой Варшавского университета 27 января 1901 г. младшему врачу лейб-гвардии 3-ей артиллерийской бригады Ф.Н.Ильину (ФДИ, №161/9). В документе за подписью заведующего клиникой профессора Н.В.Ястребова отмечается, что Ф.Н.Ильин занимался в клинике с 9 октября 1899 г. по январь 1901 г., причем с 26 октября 1900 г. он работал в должности сверхштатного ординатора клиники и проявил себя активным добросовестным работником «при осмотре больных, при операциях, причем во многих случаях производил их лично», наблюдал и следил за уходом больных. Его интерес к медицине, любовь и желание помочь пациентам, особенно готовившим к рождению ребенка, и сам процесс появления нового человека были, наверное, главными в его душе и мыслях, что и предопределило всю его будущую профессиональную жизнь.

Далее он был переведен на Дальний Восток, работал в морском госпитале Владивостока, служил судовым врачом на разных морских и водных транспортах. Приказом по Морскому Ведомству он был «за выслугу лет произведен в коллежские асессоры, со старшинством, пожалован орденом Св.Станислава 3 степени».

В 1906 году Ф.Ильин вышел в отставку и полностью занялся медицинской деятельностью, выбрав специализацию гинекология и акушерство, т.к. эта область была мало исследована. Проходил стажировку в Берлине, о чем свидетельствуют документы коллекции на немецком языке: справка от 31 мая 1906 г., выданная Ф.Ильину о прохождении практики в клинике профессора Штольца, письма 1906 г. 30 мая Ф.Ильину от профессора Штойкеля, 7 августа

от профессора В.Найделя, 18 августа от профессора Л.Ландау (ФДИ, №161/14-17). С 1906 года работал врачом в Петербургском клиническом повивально-гинекологическом институте для бедных, под руководством профессора Дмитрия Оскаровича Отта, («Лейб-Акушер Двора Его Величества»), известного доктора-гинеколога, создателя научной акушерской школы в России. На сохранившейся в материалах фотографии 1907 года представлена группа медицинских работников Петербургского клинического повивально-гинекологического института с Ф.Ильиным (ФДИ, №161/18).

Постановлением Конференции Военно-Медицинской Академии от 26 мая 1907 г., «лекаря с отличием» Ф.Ильина удостоили степени доктора медицины на основании защиты им диссертации, «в удостоверение чего выдан диплом от 31 августа 1907 г.», который хранится и является одним из ценных экспонатов коллекции врача в фонде документальных источников (ФДИ, №161/25). В 1918 году доктор медицины Ф.Ильин работал в качестве ординатора при Акушерско-Гинекологической клинике Университета Св. Владимира в городе Киеве (ФДИ, №161/20).

В материалах личного дела доктора Ф.Ильина (ФДИ,№161/69) привлекли внимание два документа: заявление его председателю Объединенного Совета Государственного Акушерско-Гинекологического института, датированное 14 мая 1919 г., в котором он пишет: «Будучи несогласен со многими решениями дел президиума института, прошу не считать меня кандитатом в члены президиума» и заявление в Президиум института 28 октября 1920 г. об отправке его в Бакинский Государственный Университет с 1 ноября 1920 г. без содержания и с просьбой оставить за ним должность в течение шести месяцев. Имеется ли связь между этими двумя документами – трудно сказать, но то, что в первом чувствуется его недовольство решениями в работе института (а в этот период Д.О.Отт уже не работал), а во втором он пишет несовсем корректно, резковато: «отправляюсь в разрешенную мне долгосрочную командировку в БГУ», как бы желая «поскорее уехать» без возражений, несомненно, и есть продолжение его недовольства работой института. Шесть месяцев обернулись для Ф.Ильина в 39 лет плодотворной работы в области организации и развития азербайджанского здравоохранения.

Именно в Азербайджане Ф.Н.Ильин проявил организаторские способности, приложил много сил для подготовки медицинских кадров. Его избирают профессором и заведующим кафедрой акушерства и гинекологии медицинского факультета Азербайджанского университета (при Советской власти Бакинский Университет был переименован в Азербайджанский Государственный Университет). Он проводит большую работу по организации родовспоможения и охране материнства и детства в республике, принимает активное участие в открытии родильных домов, родильных отделений

больниц, женских консультаций. Ф.Ильин – основоположник научного акушерства в республике.

В материалах ученого имеются документы за 1923 год, свидетельствующие о его намерении надолго остаться в Баку, о его заботе медицинскому просвещению и учебе студентов. Это письмо от 26 августа управляющего Бакинской конторой акционерного транспортного общества «Транспорт» в Северо-Западную областную контору «Транспорт» с поручением отправить домашние вещи Ф.Н.Ильина в Баку и содействовать аккуратной и срочной погрузке вещей (ФДИ, № 161/30). И мандат Азербайджанского Государственного Университета от 31 августа (за подписью ректора А.Гуляева) (ФДИ, № 161/35), выданный ученому на право получения из склада НКП РСФСР в Петрограде двух ящиков книг, прибывших из-за границы для университета, и отправки их в Баку. На фотографиях 1924-1925 гг., входящих в коллекцию, запечатлен Федор Николаевич с группой студентов акушерско-гинекологической клиники Азербайджанского Государственного мединститута и врачом-ассистентом Розалией Дыхно-Лейбзон, приехавшей в Баку еще в 1906 году после окончания медицинского факультета в Берлине. Выучив азербайджанский язык, она работала акушером-гинекологом.

В 1930-е годы доктору были вручены почетная грамота за активное участие в социалистическом соревновании Высших школ и техникумов СССР 1934 года, Грамота ударника, выданная Институтом охраны материнства и младенчества Азербайджанской ССР 27 мая 1935 г. (ФДИ, № 161/34,36). Широко и тепло отмечался 40-летний юбилей научной, общественной и педагогической деятельности Ф.Ильина в апреле 1939 года. И в годы войны 1941-45 гг. доктор продолжал работать, оказывая медицинскую помощь больным пациентам, был награжден Почетной грамотой Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР от 29 июля 1942 года за самоотверженную работу в области народного здравоохранения (ФДИ, №161/67).

В декабре 1945 года, по случаю 25-летия научно-практической и педагогической деятельности в Азербайджане, профессор Ф.Ильин получил правительственную поздравительную телеграмму от заместителя наркома здравоохранения СССР с пожеланием здоровья и дальнейших успехов в работе на посту охраны материнства и детства (ФДИ, № 161/45).

В июне 1948 года Азербайджанский Медицинский институт торжественно отмечал 75-летний юбилей со дня рождения и 50-летие врачебно-научно-общественной деятельности профессора Ф.Н.Ильина. Указом Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР ученый был награжден Почетной Грамотой (ФДИ, № 161/47). В коллекции материалов сохранились документы: аттестат об утверждении Ф.Ильина в ученом звании профессора по кафедре

«Акушерство и гинекология» от 27 мая 1949 г., диплом о присуждении Ф.Ильину ученой степени доктора медицинских наук от 1 августа 1950 г. и диплом об избрании Ф.Ильина почетным членом Всесоюзного научного медицинского общества акушеров-гинекологов решением X Всесоюзного съезда акушеров-гинекологов в 1957 году (ФДИ, № 161/48,49,56). В материалах личного дела ученого имеется список научных медицинских трудов в количестве 94 единицы, охватывающий период с 1904 по 1957 год, хотя этот список не полный, так как некоторые оттиски статей и рукописи были утеряны.

Особенно велика заслуга доктора в воспитании и подготовке национальных медицинских кадров в Азербайджане. Он создал великолепную школу профессиональных, отличных врачей, акушеров и гинекологов, ученых-докторов, продолживших дело своего учителя. Его учениками являлись А.Шахтахтинская, С.Назарли, М.Махмудбекова, А.Атаев, Г.Агабеков, Р.Гусейнов, К.Багирбекова, Н.Шамсадинская, Ш.Алескерова и многие другие. Об этом свидетельствует одна из ценных фотографий коллекции, на которой запечатлены члены кафедры акушерства и гинекологии Азербайджанского медицинского института во главе с Ф.Н.Ильиным 26 апреля 1958 г. Снимок был сделан, по всей вероятности, к 85-летнему юбилею со дня рождения доктора, почти за год до его смерти. Надо отметить, что Ф.Ильин работал до последнего дня своей жизни, причем, потеряв зрение еще в 65 лет. Но он продолжал активно участвовать в работе, помогая больным и продолжая учить студентов медицине. В этом и заключалась особенность характера его души – посвятить свою жизнь благородному служению людям. Его народ называл «Гадын аллахы» («Женским богом») за то, что вылечивал больных пациентов, давал возможность испытать счастье материнства тем, которые считались неизлечимыми, делал все возможное для спасения новорожденного, охраняя и защищая мать и ребенка.

О любви и уважении к выдающему ученому, доктору, педагогу, прекрасному человеку Ф.Н.Ильину рассказывают поздравительные по случаю юбилейных дат телеграммы, находящиеся в коллекции материалов (ФДИ, № 161/68). Слова искренних пожеланий здоровья, успехов в работе посылались от коллег, друзей, учеников из разных городов страны: коллектива Кировабадского (Гянджинского) роддома, дирекции Самаркандского мединститута, профессора Исаченко из Одессы, директора Украинского Института охраны материнства и детства Фризмана из Харькова, профессора Фурмана из Ижевска, заслуженного деятеля науки Исаченко из Москвы, директора Центрального института Акушерства и гинекологии Министерства здравоохранения СССР профессора Ягунова из Ленинграда, бывшего первого ассистента акушерско-гинекологической клиники Азербайджанского

мединститута, доцента Глаза из Ленинграда. Михаил Дмитриевич Тушинский из Ленинграда писал Ф.Ильину: «Борцу за охрану здоровья матери и ребенка, создателю ... гинекологии в Азербайджане ... желаю постоянной изумительной Вашей бодрости духа».

Одна из телеграмм, посланная из Тбилиси, особенно дорога была, наверное, доктору по случаю 50-летия его научно-врачебной деятельности: «с пожеланием здоровья и долгих лет такой же плодотворной деятельности – любящая, благодарная и всегда помнящая Вас – ваша ученица Адиля Шахтахтинская».

Эти слова, под которыми также подписались бы все многочисленные воспитанники и пациенты Ф.Н.Ильина, как нельзя лучше передают истинное отношение к ученому, прекрасному педагогу, исцелителю и организатору здравоохранения в Азербайджане.

Sevil Qazıyeva
Azərbaycanın əməkdar elm xadimi F.N.İlyinin materialları haqqında

Xülasə

Açar sözlər: *Fyodor Nikolayeviç İlyin, mamalıq-ginekologiya, səhiyyə, tibb*

Məqalə tanınmış həkim, Azərbaycan səhiyyəsinin təşkilatçılarından biri F.N.İlyinə həsr olunub. 1920-ci ildə Bakı Universitetində dərs demək üçün Azərbaycana gəlmiş F.N.İlyin ömrünün sonunadək burada qalmış, öz bilik və bacarığını tibb elminin və səhiyyənin inkişafına həsr etmişdir. Məqalə muzeyn Sənədli mənbələr fondunda qorunan materiallar əsasında yazılmışdır.

Sevil Qaziyeva
About the materials of the honored scientist of Azerbaijan F.N. Ilyin

Summary

Keywords: *Fedor Nikolaevich Ilyin, obstetrics and gynecology, health care, edicine*

The article is dedicated to F.N. Ilyin, a well-known doctor, one of the organizers of Azerbaijan's healthcare. F.N. Ilyin, who came to teach at Baku University in 1920, stayed here until the end of his life, devoting his knowledge and skills to the development of medical science and health care. The article was written on the basis of materials preserved in the Museum's Documentary Sources Fund.

Ф.Н.Ильин. Берлин, 1906

Ф.Н.Ильин и Р.А.Лейбзон (в центре) с группой студентов Азгосмединститута.1925

Члены кафедры акушерства и гинекологии АМИ. За столом сидят:. Шамсадинская, Ш.Алескерова, Ф.Ильин, М.Махмудбекова. 26 преля 1958

Günel Eminova *

General-mayor Heybət Heybətovun (Vladimir Züvanovun) döyüş yolunun öyrənilməsində memorial materialların rolu

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər: *general Heybət Heybətov (Vladimir Züvanov), Azərbaycan diviziyaları, 77-ci Simferopol dağ-atıcı diviziyası, 223-cü Belqrad atıcı diviziyası, 416-cı Taqanroq atıcı diviziyası, Berlin hərbi əməliyyatı, sovet sərkərdəlik ordenləri, Azərbaycan II Dünya müharibəsində, Azərbaycan sərkərdələri*

XX əsr Azərbaycan sərkərdələri arasında həm fitri hərbi istedadı, bilik və bacarıqları, həm də təzadlı tərcümeyi-halı ilə diqqəti cəlb edən sərkərdələrdən biri Heybət Heybətovdur. Unikal hərbi istedadını onun çoxsaylı təltif nişanları sırasında yalnız sərkərdəlik məharətinə görə verilən üç nadir sovet ordeninin – "Kutuzov", "Suvorov", "Boqdan Xmelnitski" ordenlərinin olması sübut edir. SSRİ-nin bu üç ordeni ilə təltif olunmuş sərkərdələrini barmaqla saymaq olar. Təzadlı bioqrafiyasını nümayiş etdirən çoxsaylı faktlardan birini göstərmək kifayətdir: istər tarixi mənbələrdə, istərsə də elmi ədəbiyyatda bu sərkərdə iki müxtəlif adla göstərilir: Heybət Atamoğlan oğlu Heybətov və Vladimir Pavloviç Züvanov. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində H.Heybətova aid eksponatlar çox olmasa da, onlar generalın heç də hamar olmayan döyüş yolunun bəzi məqamlarını işıqlandırmağa imkan verir. Görkəmli sərkərdəyə aid materiallar muzeyin Sənədli mənbələr fondunda qorunur. Materiallar 1967-ci ilin mart ayında Azərbaycan milli hərbi birləşməsi olan 416-cı Taqanroq atıcı diviziyasının siyasi şöbəsinin materialları daxilində Muzeyə təqdim edilmişdir. Həmçinin muzeyin Köməkçi materiallar fondunda generala aid bir sənədin surəti saxlanılır (surəti Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirliyinin Mərkəzi Arxivindən göndərilmişdir).

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi ekspozisiya və sərgilərin təşkili şöbəsinin kiçik elmi işçisi; eminova33@gmail.com

Qəhrəmanın bioqrafiyasının bəzi faktlarına diqqət yetirək.

Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirliyinin Mərkəzi Arxivində saxlanılan zabitin qeydiyyat-xidməti kartında göstərilib ki, Züvanov Vladimir Pavloviç (anadan olanda adı Heybət Atamoğlan oğlu Heybətov) 10 sentyabr 1898-ci idə anadan olub (12). Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının IV cildində müvafiq məqalədə isə onun 1898-ci ilin 10 noyabr tarixində anadan olduğu qeyd olunub (5, s.348). Hərbi sənədlərdə, o cümlədən sərkərdənin öz əli ilə doldurulmuş sənədlərdə, sentyabr ayının göstərilməsi ASE-də doğum ayının səhv olduğunu ehtimal etməyə imkan verir.

Generalın bacısı Sara Heybətovanın verdiyi məlumatlara əsasən, Maştağada doğulub ömrü boyu burada yaşamış Atamoğlanın ailəsində yeddi uşaq var idi: "Heybət, Həzi, Cahangir, Nəcəf, mən (yəni, Sara), Salman (Leninqrad uğrunda döyüşdə həlak olub) və Rəhman" (2, s.7). Uşaqların anaları Tutixanım Ağaəli qızı Saray kəndində anadan olmuşdur. Bacısının xatirələri gələcək generalın uşaqlıq illərinin necə keçdiyini təsəvvür etməyə imkan verir. "Heybət kiçik yaşlarından fəhmli, fərasətli uşaq olub. Həyatın hər əzab-əziyyətinə dözüb. Öz gücünə arxalanıb. Balaca Heybət 1912-ci ildə rus-Azərbaycan məktəbini, 1916-ci ildə isə üçsinifli Aleksey ali-ibtidai məktəbini bitirmişdir. İş tapa bilməyən Heybət Bolşaya Morskaya küçəsində faytonçu yanında minik tutan günəmuzdçu (1917-ci ildə), 1918-ci ildə Rabinoviç zavodunda hörükçü, Budaqov küçəsində dəmirçi köməkçisi, 1918-ci ilin mayından 1920-ci ilin oktyabr ayınadək "Abneto" Əmircan-Biləcəri neft sənayesi birliyində çilingər kimi ağır işlərdə çalışmışdır" (2, s.7).

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Heybətin atası çətinliklə pul qazansa da, uşaqlarına təhsil verməyə çalışırdı, balaca Heybət də onun ümidlərini doğruldurdu. Belə ki, "Aleksey ali-ibtidai məktəbi" kimi göstərilən məktəb 1913-cü ildən "Bakı Aleksey orta mexanika-tikinti texniki məktəbi" adlanırdı. Məktəbin Qəyyumlar şurasının sədri Azərbaycanın məşhur milyonçusu və xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmuşdur. Məktəbdə tədris proqramı mürəkkəb idi – həndəsə, triqonometriya, analitik həndəsə, fizika, termodinamika, kimya, materialların müqaviməti, buxar çənləri, elektromexanika, geologiya, paleontologiya, tikinti sənəti, neft texnologiyası, qazma işi kimi dərslər az qala ali məktəb səviyyəsində tədris olunurdu. Məktəbdə o zaman Bakıda yaşayan yerli və dəvət olunmuş texniki fənlər üzrə ən tanınmış alim və müəllimlər dərs deyirdi. Təsadüfi deyil ki, sonralar məhz bu məktəbin nəzdində Azərbaycan Sənaye İnstitutu yaradılmışdır (6). Təəssüf ki, Heybətin məktəbi bitirməsi Rusiyada inqilabi hərəkatın güclənməsi ilə eyni vaxta təsadüf etmiş, sənaye böhranı şəraitində bir çox şirkətlər bağlanmış və ya ixtisarlar aparmışlar. Nəticədə yalnız müsəlman Şərqinin ilk demokratik respublikası olan Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə gənc Heybət "Abneto" şirkətində daimi iş tapa bilmişdir. Atası Atamoğlan böyük oğlunun uğurlarını görə bilmədi: Sara Heybətovanın xatirələrinə əsasən, o, 1918-ci ilin mart soyqırımı zamanı erməni

daşnakları tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Sovet Rusiyasının Azərbaycana qarşı təcavüzündən sonra ölkədə dərinləşən iqtisadi tənəzzül ailənin vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Bacısının söylədiklərinə görə, "Atamdan sonra ailəmizin dolanışığı çox çətin olduğundan anam böyük qardaşım Heybəti, Züvanov familiyalı bir hərbiçinin yanında işə düzəltdirir. Qardaşımın işgüzarlığı, fərasəti, yaxşı hafizəsi Züvanovun xoşuna gəlir və buna görə onu hərbi məktəbə qəbul etdirir. Züvanov həm də sonsuz idi. Anamdan təvəqqi edir ki, Heybəti öz familinə keçirməyə, onu oğulluğa götürməyə icazə versin. Anam bizi güc-bəla ilə saxlayırdı. Ağır ehtiyac anamı məcbur edir ki, belə bir güzəştə getsin. Qardaşım Heybətin başqa familiyanı götürməyinin belə bir tarixçəsi olub" (2, s.7). Belə ehtimal etmək olar ki, anasının oğlunu yad bir insana oğulluğa verməsinin əsas səbəbi həmin insanın məxsus olmuş gəliri, bəlkə də mal-mülkün Heybətin adına keçirilməsi və beləliklə, ailənin qalan uşaqlarının təmin edilməsinə ciddi təsir etməsi olmuşdur. Lakin sonrakı hadisələr göstərir ki, keçmiş çar ordusu zabitinin gənc Heybətə təsiri güclü olmuşdur.

Generalla birlikdə 223-cü atıcı və 416-cı atıcı diviziyalarda xidmət etmiş, müharibədən sonra da onunla əlaqəni kəsməyən polkovnik Baxış Mehdiyev tərəfindən danışılan əhvalat göstərir ki, sonralar Heybət öz ata soyadını yenidən götürə bilərdi, lakin şüurlu şəkildə qəyyumunun soyadını saxladı: "1942-ci ilin sentyabrında döyüşə tam hazır olan diviziya Buynakskda dayanmışdı. Mir Cəfər Bağırov diviziyanın əsgərləri ilə görüşə gəldi. Elə sıraların qarşısında kinayə ilə Züvanova - Heybətova dedi ki, bu milli birləşmədir, komandiri də Azərbaycan millətinin nümayəndəsi olmalıdır. Familini gərək dəyişəsən... Polkovnikin qəzəbdən gözləri böyüdü. Sərkərdələrə məxsus sərt sifəti dartılıb qaraldı. Zabitlər, əsgərlər ürək ağrısı ilə sevimli komandirlərinə heyifsiləndilər. Həmin günü Bağırov qonşu diviziyada bir neçə fərarinin özlərinə qəbir qazdırıb güllələtmişdi. Ona görə də o, çox hirsliydi. Polkovnikin heç kəsin gözləmədiyi cavabı Mircəfər Bağırovu sarsıtdı:

- Mən, - dedi, - Azərbaycan xalqının əsgəriyəm. Xalqıma sidq ürəklə xidmət edirəm, son nəfəsiməcən də edəcəyəm. O ki qaldı familiya məsələsinə, bu mənim şəxsi işimdir. Bunun mətləbə dəxli yoxdur. Züvanov familiyasını daşımaqla nə millətimdən, nə də vətənimdən üz döndərməmişəm. Bu günə qədər ölkənin müxtəlif bölgələrində hərbi xidmətdə olmuşam, hər yerdə də iftixarla "azərbaycanlıyam" demişəm. Ən başlıcası bütün varlığımla, ürəyimlə azərbaycanlıyam. Vaxtilə mənə ata əvəzi olmuş insana – Züvanova nankor çıxmaq istəmirəm. Müqəddəs Quranda da deyilir ki, səni xoşbəxt edən adama sadiq qalmaq borcundur" (3). Muzeydə saxlanılan generalın attestasiya sənədində də onu azərbaycanlı olması göstərilib (SMF, № 259/34).

Beləliklə, 1920-ci ildə Maştağada Heybətovların qonşuluğunda yaşayan Züvanov soyadlı keçmiş çar ordusunun rus zabiti tərəfindən oğulluğa götürülmüş Heybətin həyatında dönüş baş verdi. O, hərbçi olmaq arzusuna düşür və bu istiqamətdə özünü hazırlayırdı. 1920-cı ilin oktyabr ayında könüllü olaraq orduya

yollanan gənc Heybət Heybətov (Züvanov) peşəkar komandir (Qırmızı Orduda "zabit" termini 1943-cü ilin avqustundan işlədilməyə başlanmışdır, o vaxta qədər "komandir" termini işlədilirdi) olmaq arzusunu bildirir, nümunəvi xidmət göstərdiyinə görə Bakıdakı Birləşmiş Azərbaycan Hərbi məktəbinə təhsil almağa göndərilir (12). 1922-ci ildə ekstern olaraq bütün imtahanları təhsil müddətindən əvvəl uğurla vermiş Heybət süvari divizionun tağım komandiri vəzifəsinə təyin edilmişdir (SMF, № 259/34).

Heybətov (Züvanov) 1923-cü ilin yanvarında 26 Bakı komissarı adına 1-ci atıcı alayında bölük komandiri təyin edildi. "Dəmir alay" adı ilə tanınan, 1920-ci il mayın 20-də yaradılmağa başlayan, iyunun 27-dən 26 Bakı komissarının adını daşıyan bu hərbi hissə Azərbaycan Qırmızı Ordusunun ilk və nümunəvi hərbi hissəsi sayılır, hökumətin nəzarəti altında olaraq ən hazırlıqlı kadrları özündə cəmləşdirirdi (14, s.26). Ehtimal ki, bu ərəfədə Heybətin hərbçi olmasında müstəsna rol oynamış zabit Züvanov vəfat edir və gənc Heybət onun təkcə soyadı deyil, adı və atasının adını da götürür – Züvanov Vladimir Pavloviç. O dövrdə xalq-azadlıq hərəkatı və ya inqilabi hərəkatla bağlı adların götürülməsi dəb xarakteri almışdır. Lakin çar zabitinin adının götürülməsi və bununla fəxr edilməsi Heybətin necə xarakterə malik olduğunu göstərir.

Bölük komandiri vəzifəsinə yüksələn Heybətov (Züvanov) 1929-cu ilin oktyabr ayında təhsilini artırmaq üçün Moskvaya, Frunze Hərbi Akademiyası nəzdindəki "Komentern adına "Vıstrel" atıcı-taktiki təkmilləşdirmə kursları"na oxumağa göndərilir (SMF, № 259/34).

Kurslarda təhsil müddəti bir il idi, burada komandirlərin taktiki və atəş hazırlığı üzrə təkmilləşdirilmə prosesi həyata keçirilirdi.

Kursları bitirəndən sonra Heybətov (Züvanov) Azərbaycan atıcı diviziyasının ("Azdiviziya"adı ilə tanınırdı) 1-ci atıcı alayının qərargah rəisi təyin edilir. 20-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində SSRİ-də hərbi hissələrin təşkilində milli-ərazi prinsipinə son qoyulur, lakin respublikanın milli kadrları hansısa hərbi hissədə çoxluq təşkil edəndə həmin respublikanın adının saxlanılmasına icazə verilirdi. Nəticədə, Azərbaycan atıcı diviziyası ləğv edilmiş, lakin onun əsasında yaradılmış 77-ci Azərbaycan dağ-atıcı diviziyasında azərbaycanlı komandir və sıravi heyət çoxluq təşkil edirdi (7, s.5-7). Diviziya qərargahının əməliyyat şöbəsi rəisi vəzifəsində çalışan Heybətov (Züvanov) verilən tapşırıqları vaxtı-vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirirdi. 1937-ci ildə o, həmin diviziyanın komanidiri təyin olunur, lakin repressiyaların başlandığı dövrdə vəzifədən çıxarılır və Kursk şəhərinə göndərilir, bir müddətdən sonra burada hərbi hissə komandiri olur. Prinsipial komandir kimi qiymətləndirilən Heybətov (Züvanov) 1939-cu ilin avqustunda Oryol hərbi dairəsinin hərbi nəzarət qrupunun rəhbəri, daha sonra isə Qroznı şəhərindəki 55-ci atıcı diviziyanın 641-ci atıcı alayının komandiri təyin olunur (10, s.1084-1085).

1941-ci ilin iyununda faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu ilə başlayan Böyük Vətən müharibəsinin ilk dövründə alay komandiri olan Heybətov (Züvanov) 30 dekabr 1941 - 26 yanvar 1942-ci ildə 1179-cu atıcı alayın komandiri vəzifəsində döyüşlərdə iştirak etmiş, bir müddət sonra 347-ci atıcı diviziyanın komandir müavini təyin olunmuşdur. 1941-ci il oktyabrın 13-dən bilavasitə döyüşlərdə iştirak edən Heybətov (Züvanov) noyabr ayında Rostov döyüşlərində yaralanmış, lakin döyüş mövqeyini tərk etməmişdir. Qısamüddətli müalicədən sonra yenidən xidmətə qayıdaraq döyüşlərdə iştirak emişdir (3). 1941-ci ilin noyabrında döyüşlərdə fərqləndiyinə görə polkovnik Heybətov (Züvanov) 04.01.1942-ci il tarixində "Qırmızı bayraq" ordeni ilə təltif edilmişdir (12). MATM Köməkçi materiallar fondunda saxlanılan və yuxarı komandanlıq tərəfindən tərtib olunmuş təqdimatda deyilir: "1179-cu atıcı alayın komandiri polkovnik Züvanov Vladimir Pavloviç nizam-intizamlıdır. Lenin-Stalin partiyasının işinə sadiqdir. Sosialist vətəni uğrunda alman işğalçıları ilə dürüst və şücaətlə vuruşur. 19-21.11.1941-ci il tarixlərində Rostov yaxınlığındakı döyüşlərdə alayın mövqelərinə 20-dək düşmən tankının hücum etməsinə baxmayaraq, alay yerindən tərpənmədi, Züvanov başda olmaqla top atəşi və yandırıcı məhlul olan şüşələrlə düşmənin üç hücumunu dəf etdi və tutduğu mövqeni qoruyub saxladı. 20.11.41 tarixində Rostovun ələ keçirilməsi zamanı Züvanov yoldaş alayın önündə hərəkət edərək Rostova sürətlə daxil oldu və onlarla küçəni düşmən qüvvələrindən təmizlədi, bir piyada bölüyünə qədər qüvvəni məhv etdi, çoxlu qənimət ələ keçirdi. "Qırmızı bayraq" ordeni ilə təltif olunmağa layiqdir" (KMF, № 943). "Qırmızı bayraq" ordeni Lenin ordenindən sonra SSRİ-nin ikinci ali təltif nişanı sayılırdı.

Alman qoşunlarının Qafqaza yaxınlaşması ilə milli diviziyaların yaradılmasına icazə verildikdə Azərbaycanda bir neçə atıcı diviziyanın formalaşdırılmasına başlanır. Belə hərbi birləşmələrdən biri sonralar "Belqrad" fəxri adına layiq görülmüş 223-cü Azərbaycan atıcı diviziyası olur (13, s.7) . Diviziyanın şəxsi heyətinin əksəriyyətinin döyüş təcrübəsi yox idi, hərbi hazırlıq səviyyəsi də aşağı idi. Belə şəraitdə diviziyanın komandiri vəzifəsinə bilikli, bacarıqlı, döyüş təcrübəsinə malik milli kadrın təyin olunması qərara alınır və seçim Heybətova (Züvanova) düşür. 1942-ci ilin fevralın 27-də o, 223-cü atıcı divizyanın komandiri təyin olundu. 223-cü atıcı diviziyanın təşkilinə Sumqayıtda başlanılmış, daha sonra onun tərkibinə daxil olan hissələr Quba, Sarvan, Qusar, Dəvəçidə formalaşdırılmışdır (9, s.98-102). 1942-ci il fevralın 2-də SSRİ Xalq Müdafiə Komissarlığının № Opr/2/534 qərarı ilə diviziya "Azərbaycan milli diviziyası" statusunu almışdır (bu dövrdən etibarən də "223-cü Azərbaycan atıcı diviziyası" kimi adlandırılmışdır). 10 mindən artıq döyüşçüsü olan diviziyanın tərkibində üç atıcı, bir artilleriya alayı, iki divizion (tank əleyhinə və minaatan), üç bölük (kəşfiyyat, kimyəvi müdafiə və avtomobil), bir zenit batareyası, üç tabor (istehkamçı, rabitə, tibb), və təminat hissələri daxil idi. Qısa müddət ərzində təlim-tədris prosesini təşkil etməyə, təminat-təchizat

məsələlərini həll etməyə nail olan komandir şəxsi heyət arasında böyük nüfuz qazanır. Döyüş bölgəsinə 1942-ci il sentyabrın 16-da göndərilən diviziya dekabr ayınadək Xəzər dənizindən Qudermesə qədər olan mövqeləri düşməndən müdafiə edir. 1943-cü ilin yanvarın 1-də başlayan hücum əməliyyatında ön eşelonda hərəkət edən diviziya düşmən müqavimətini qıraraq Mozdok-Stavropol, Tixoretsk-Eysk və Krasnodar hücum əməliyyatlarında iştirak edir (13, s.13, 17-18 və b.). Yanvar-mart aylarında aramsız döyüşlərdə olan diviziya bütün tapşırıqları yerinə yetirmiş, fərqlənmiş komandir və əsgərlər orden və medallarla təltif olunmuşdular. Hərbi birləşməni məharətlə idarə edən diviziya komandiri Heybətovla (Züvanovla) bağlı təqdimatlara qol çəkilmirdi.

Ş.Nəzirlinin "Heybət Heybətovun döyüş yolu" adlı məqaləsinə diqqət yetirilərsə, bunun günahı Mir Cəfər Bağırovda görülür (guya o, Buynakskda aldığı cavabın heyfini çıxırmış) (4,s.8). Lakin sovet hərbi sistemində təltiflər bilavasitə hərbi rəhbərlik tərəfindən həyata keçirilirdi. Yəni, diviziya komandirinin təltif olunması onun tabe olduğu ümumqoşun ordusu komandanlığının təqdimatı əsasında həyata keçirilməli, bunun üçün isə cəbhə komandanlığı və cəbhənin Hərbi Şurasının üzvləri razılıq verməli idilər. Polkovnik Heybətovun (Züvanovun) təqdimatların boş qayıtmasının səbəbini Baxış Mehdiyevin "223-cü Qırmızıbayraqlı Belqrad" kitabında görmək olar. O, Heybətovun olduqca tələbkar və prinsipial, heç bir çin qarşısında əyilməyən bir hərbçi kimi qiymətləndirir (13, s.9). Müharibənin ilk dövründə isə hərbi hissələrin işinə hərbdən uzaq olan, lakin ciddi səlahiyyətlərə malik olan cəbhə hərbi şuralarının üzvləri (əksər hallarda, siyasi işçilər) çox müdaxilə edir, onlara qarşı çıxan şəxsləri incidirdilər. Yalnız 1942-ci ilin sonundakı ağır məğlubiyyətlərdən və almanların Stalinqrada qədər çatmasından sonra hərbi şuralara siyasi xadimlərin təyin edilməsi praktikası azaldı, daha çox peşəkar hərbçilər təyin edilməyə başladı. Ehtimal ki, məhz tələbkarlığı, kənar şəxslərin hərbi birləşmənin işinə qarışmağa qoymamasına görə tabeliyində olan hərbçilər təltif olunduğu halda Heybətov (Züvanov) təltif olunmurdu. Nəhayət, ümumqoşun ordu komandanlığının təqdmatları ünvanına çatmış və 1942-ci il noyabrın 10-da Heybətova (Züvanova) general-mayor rütbəsi verilmişdir (12).

1943-cü il yanvarında 44-cü ordunun komandanlığı Azərbaycan KP (b) MK-ya ünvanladığı xüsusi teleqramda qeyd edirdi: "1943-cü il yanvarın 10-da saat 18-də general-mayor Züvanovun hərbi hissəsi (223-cü atıcı diviziya) hamıdan irəli daha sürətli hücum edərək Georgiyevsk şəhərini ələ keçirdi" (13, s.24). 1943-cü il martın 29-da 223-cü Azərbaycan atıcı diviziyası Volqa çayı istiqamətinə göndərilmiş, burada yeni daxil olmuş gənc əsgərlərin hazırlığı başlamışdı. Gözlənilmədən may ayında Heybətov (Züvanov) əvvəlcə 203-cü diviziyanın komandiri təyin edilmişdi, lakin bu vəzifədən heç bir ay tamam olmamış kənarlaşdırılmışdı (o, yuxarı komandanlıqla kəskin mübahisə etmiş, hazırlıqsız diviziyanın döyüşə göndərilməsinə qarşı çıxmışdı; onun kənarlaşdırımasından sonra yeni təyin edilən

komandir diviziyanı döyüşə aparmış və ilk döyüşdəcə diviziyanın üç alayından ikisi darmadağın edilmişdi və olduqca böyük itkilər vermişdi). Heybətovun (Züvanovun) proqnozları doğru olsa da, komandirin prinsipiallığını bağışlamayan komandanlıq onu bir pillə aşağı vəzifəyə – 416-cı Azərbaycan atıcı diviziyasının komandir müavini vəzifəsinə təyin etdi (diviziya komandiri polkovnik D.Sızranov idi). 416-cı atıcı diviziyanın veteranı Bəxtiyar Əfəndiyevin dediyinə görə, "polkovnik Sızranov general Heybətovun ona müavin təyin edilməsini ədalətsizlik kimi qəbul etdi. Və generala qarşı həddindən artıq hörmət göstərirdi". (3) Əfəndiyev qeyd edirdi ki, generalın soyadı ilə suallar bu dövrdə də ortaya çıxırdı: "Heybətov 223-cü diviziyada azərbaycan dilində təmiz danışır, azərbaycan atalar sözlərini işlədirdi. Əsgərlər təəcüblənirdilər ki, azərbaycanlı olan generalın soyadı niyə rus soyadıdır. Mən səbəbini bilmirdim və zarafatla deyirdim ki, yəqin burda eşq macərası var". (3) Ehtimal ki, məhz belə cavablara görə müasir sosial şəbəkələrdə Heybətovun soyadının rus soyadı olmasını guya rus həyat yoldaşının soyadını götürməsilə bağlayanlar da var. Əslində isə həyat yoldaşı Kalankatova Anna milliyətcə tatar olmuş, tibb bacısı kimi generalla bir döyüş yolunu keçmişdir. Generalın Nikolay adlı oğlu da hərbçi peşəsini seçmiş və müharibənin ağır döyüşlərindən birində həlak olmuşdur.

İlk döyüşlərdə Taqanroq şəhərinin azad edilməsinə görə fəxri "Taqanroq" adını almış 416-cı atıcı divizyanın bütün döyüşlərində iştirak etmiş general-mayor Heybətov (Züvanov) 1943-cü il sentyabrın 7-də Mariupol və Melitopol, 28 mart 1944-ci ildə Nikolayevin, 8 aprel 1944-cü ildə Odessa, 24 avqust 1944-cü ildə Kişinyovun azad edilməsində xüsusilə fərqlənmişdir (10, s.1084-1085). Muzeydə saxlanılan 416-cı Taqanroq atıcı diviziyasına həsr olunmuş fotoalbomda generalın döyüşdən əvvəl zabitlərlə çəkilmiş fotoşəkli var (SMF, № 2851).

Odessa uğrunda gedən döyüşlərdə general yaralanmış və kontuziya almışdır (3). Azad edilmiş Kişinyovun ilk komendantı da general Heybətov (Züvanov) olmuşdur (1, c.82-83) Yalnız 1944-cü ilin yazından sonra general Heybətovun hərbi bacarığını gizlətmək olmadığından, onun rəhbərlik etdiyi əməliyyatlarda böyük uğurların cüzi itkilərlə qazanılması barədə xəbərlər hər tərəfə yayılanda generala münasibət dəyişməyə başlamışdır. 27.05.1944-cü il tarixində o, I dərəcəli "Vətən müharibəsi" ordeni ilə təltif olundu (12). I dərəcəli Vətən müharibəsinin ordeni müxtəlif hərbi nailiyyətlərə görə, o cümlədən komandirlərə "hərbi hissəyə rəhbərlik edərək daha üstün qüvvələrə malik olan düşmənin darmadağın edilməsinə görə" verilirdi.

13.09.1944-cü il tarixində general 2-ci dərəcəli "Boqdan Xmelnitski" ordeni ilə təltif edilmişdir. Boqdan Xmelnitski ordeni sırf sərkərdəlik ordeni olaraq yalnız 1941-1945-ci illərdə verilmiş, ordenin statusunda qeyd edilmişdir ki, komandirlər "düşmənin möhkəmləndirilmiş müdafiə zolağının yarılmasına görə II dərəcəli Boqdan Xmelnitski ordeni" ilə təltif olunurlar (12).

03.11.1944-cü il tarixində Heybətov (Züvanov) ikinci dəfə "Qırmızı bayraq" ordeni ilə təltif edildi (12).

416-cı Taqanroq atıcı diviziyası Moldovada olduğu müddətdə diviziyanın 1373-cü alayının komsomol rəhbəri vəzifəsinə təyin edilən leytenant İosif Vul ad-soyadlı zabitin xatirələrinə görə diviziyanın komandiri "rus general-mayor Sızranov idi, onun müavini isə öz qorxmazlığı ilə ad qazanmış azərbaycanlı general-mayor Züvanov (Heybətov) idi. Mən eşitmişdim ki, bu general güllə yağışı altında belə əyilmir, bir dəfə isə özüm əmin oldum bu həqiqətən belədir. Mən general Züvanovun taborlardan birinə müşayət edirdim, onun yanında gedib özümə toxtaxtlıq verirdim, çünki qorxurdum. Züvanov şah qamətilə, əyilmədən hərəkət edir, ətrafda güllələr uçur, yaxınlıqda mina partlayışlarının səsi gəlirdi, general isə heç nə olmamış kimi gedir və alayda xidmət edən gənc azərbaycanlı döyüşçülər haqqında məni sorğu-sual edirdi. Mən də əyilmədən açıq, hər tərəfdən atəş altında olan ərazidə gedərək öz-özümə düşünürdüm ki, "İgiddən güllə də qorxur" "əsgər atalar sözü" doğru imiş... Heybətovun həyat yoldaşı – Anna (qızlıq soyadı Kalankatova, milliyyətcə tatardır) bizim diviziyada tibb bacısı idi... Mən müharibədən sonra Bakıda olanda general Züvanovun məzarını ziyarət edib, baş əydim..." (11).

Şərqi Avropa döyüşlərində, xüsusilə də Almaniyanın güclü müdafiə olunan Küstrin şəhərinin alınmasında fərqləndiyinə görə Heybətov 14.05.1945-ci il tarixində II dərəcəli "Suvorov" ordeni ilə təltif olunmuşdur (12). Statusa görə, sərkərdəlik ordeni olan II dərəcəli "Suvorov" ordeni ilə korpus, diviziya və briqada komandirləri, onların müavinləri və qərargah rəisləri az qüvvə ilə düşmənin korpus və ya diviziyasının qəfil və qətiyyətli hücum nəticəsində məhv edilməsi, düşmənin müdafiə xəttini yararaq onun təqibinin, mühasirəyə alınmasının və məhv edilməsinin təşkilinə görə təltif olunurlar. Varşava uğrunda gedən döyüşlərdə sərkərdə üçüncü dəfə yaralanmış və kontuziya almışdır (3).

Muzeydə saxlanılan və 1945-ci il martın 10-a aid edilən generalın döyüş xasiyyətnaməsində onun bacarıqlı, bilikli, təcrübəli və nüfuzlu sərkərdə olması, müstəqil şəkildə qərarlar qəbul edə bilib onların icarasına nail olması xüsusi vurulanıb (SMF, № 259/23).

1945-ci il aprelin 21-də 5-ci Zərbə ordusu tərkibində olan 416-cı Taqanroq atıcı diviziyası Almaniyanın paytaxtı Berlin şəhərinə daxil oldu. İlk döyüşlər göstərdi ki, almanlar paytaxtlarını inadla müdafiə edəcəklər (9, s.174) Diviziyanın öndə gedən hərbi hissəsi, 1373-cü atıcı alayının komandiri podpolkovnik Z.Seyidbatalov aprelin 20-də həlak oldu, Heybətov xahiş etdi ki, onu alaya komandir təyin etsinlər (1, s.157). 416-cı Taqanroq atıcı diviziyasının hücum sektoru mürəkkəb sektorlardan biri idi: o, Şpre çayını dəf edib, Komik opera, Reyxsbank, Kayzer Vilhemin sarayı, SSRİ səfirliyinin keçmiş binasının ələ keçirilməsində iştirak etməli, Unter-den-Linden küçəsi ilə irəliləyərək Berlinin qədim rəmzi olan Brandenburq darvazasını almalı idi. Yuxarı rəhbərliyin generala qarşı münasibəti birmənalı olmasa da,

birbaşa komandirləri onun istedadı, bilik və bacarıqlarını yüksək qiymətləndirirdi. Hərəkət sektorunda əməliyyat planının tərtib edilməsi və onun məruzə olunması məhz general Heybətova tapşırıldı (1, s. 172). Öndə gedən alayın hərəkətlərindən bütün diviziyanın irəliləməsi çox asılı olduğundan generalın 1373-cü alaya rəhbərlik etmək arzusu dəstəkləndi.

Döyüşü məharətlə idarə edən general Heybətov alayla addım-addım irəliləyirdi. 1945-ci il mayın 1-də günorta saat 3-də general Heybətov (Züvanovun) 1373-cü atıcı alayı Kayzer Vilhelmin sarayını tutdu və üzərində Qırmızı bayrağı qaldırdı. 5-ci Zərbə ordusu Hərbi Şurasının üzvü general-leytenant Fyodor Yeqoroviç Bokov yazırdı: "Döyüş sıralarında olaraq qızıl əsgərləri ruhlandıran general V.P.Züvanov onları hücum tempini artırmağa çağırır, "faşistləri darmadağın edəcəyəmiz an yaxınlaşır. Artıq Brandenburq darvazası görünür" deyərək hamını irəliyə aparırdı. (1, s.173-176). Nəhayət azərbaycanlı əsgərlər öz hücum sektorunu düşməndən təmizlədi və Brandeburq darvazasında al bayrağı qaldırdılar.

General-leytenant F.Y.Bokovun digər kitabda dərc olunan xatirələrindən: "Ağır müharibə günlərində mən sadiq dostum general Heybətovla bağlı yüzlərlə hadisələrin şahidi oldum. Qısaca bir əhvalatı danışım. Brandenburq darvazası önündə tank üzərinə çıxaraq ilk çıxış edən general V.P.Züvanov oldu. O ruh yüksəkliyi ilə Berlinin alınmasında bizim döyüşçülərin şücaətindən və qələbənin böyük əhəmiyyətində danışdı. Öz həmyerlilərinin misilsiz qələbəsinə sevinən Heybətov çıxış edərək deyirdi: "Bu gün Berlin uğrunda ağır döyüşlər gedəndə Brandenburq darvazası önündə son atəşi 416-cı Azərbaycan atıcı diviziyasının qəhrəmanları atdı. Bəşəriyyəti faciəyə qərq etməyə çalışan faşist Almaniyası üzərində qələbəyə Azərbaycan oğullarının böyük töhfəsinə hədsiz dərəcədə sevinirik. Biz bu tarixi hücumun iştirakçıları və müharibənin sona çatmasının şahidləriyik. Qafqazdan Berlinədək döyüş yolu keçmiş qəhrəmanlar haqqında xatirə həmişəlik bizim ürəklərimizdə qalacaq" (8, s.309).

06.11.1945-ci il tarixində general-mayor Heybətov (Züvanov) SSRİ-in ali ordeni olan "Lenin" ordeni ilə təltif olundu (12). General həmçinin "Qafqazın müdafiəsinə görə", "Varşavanın azad olmasına görə", "Berlinin alınmasına görə" və "Almaniya üzərində qələbəyə görə" medalları ilə təltif olunub (12).

Muzeydə saxlanılan iki ədəd fotoşəkil generalın "Berlin dövrü"nə aiddir. Birincisi üzərində rus dilində yazılıb: "Berlin şəhərindən xatirə" ("На память из города Берлина. 9-5-45"). 1945-ci il mayın 9-da çəkilən fotoda diviziyanın dörd zabiti, o cümlədən general-mayor Heybətov (Züvanov) (soldan 3-cü) görünür (SMF, № 259/25).

İkinci fotoşəkil üzərində tarix qoyulmayıb, burada Heybətov (Züvanov) gündəlik hərbi geyimdə, general-mayor poqonları ilə həkk olunub. Generalın kitelində bütün orden və medallarının olması belə ehtimal etməyə imkan verir ki, fotoşəkil 1946-cı ilin əvvəllərində çəkilmişdir (SMF, № 259/20).

Muzeydə saxlanılan generalın attestasiya sənədində göstərilib ki, o, bilavasitə döyüşlərdə 3 il, 7 ay, 17 gün olmuşdur (SMF, № 259/34).

Muzeydə general-mayor Heybətova (Züvanova) aid sənədlər sırasında bir sənəd xüsusən diqqəti cəlb edir (SMF, 259/34). Belə ki, onun kimi sərkərdəlik bacarığı olan generallara ehtiyac olan dövrdə nə qədər narazılıq olsa da, onu orduda saxlayır, cəbhənin ən ağır yerlərinə göndərirdilər. Müharibə qələbə ilə bitdikdən dərhal sonra orduda ixtisarlar başlayanda, ixtisar olunanlar siyahısına generalın da adı salındı. Belə ki, 4 iyun 1945-ci il tarixində 416-cı Taqanroq atıcı diviziyasının komandiri general Sızranov tərəfindən Heybətovun (Züvanovun) attestasiya sənədi tərtib edilmişdir. O, müavininin bilik və bacarıqlarını yüksək qiymətləndirmiş, xüsusi qeyd etmişdir ki, Heybətovun (Züvanovun) taktiki vəziyyətdən başı yaxşı çıxır, xarakteri möhkəmdir, özü şücaətlidir, qoşunları təşkil edib döyüşə apamaq qabiliyyətinə malikdir, şəxsi heyət arasında nüfuzu yüksəkdir, həmçinin vurğulamışdır ki, yaralı olanda belə general döyüşü vaxtından əvvəl tərk etməyib. Bu sənədin arxasında iyun ayının 7-də 32-ci korpusun komandiri (416-cı diviziya bu korpusa daxil idi) general Jerebin gözlənilməyən dərkənar qoyub ki, Heybətovun (Züvanovun) "yaşını və səhhətini nəzərə alaraq onu hərbi təlim müəssisələrinə göndərmək məsləhətdir". Yəni, yaşça Heybətovdan (Züvanovdan) böyük olan, səhhət baxımından (fotolarda Jerebinin artıq çəkidən əziyyət çəkdiyi aydın görünür) ondan zəif olan komandan Heybətovun (Züvanovun) hərbi hissələrdən kənarlaşdırılmasını tövsiyə edir. Jerebinin dərkənarı altında bir generalın da dərkənrı var – bu, Berlin əməliyyatndakı şücaətinə görə Heybətovu (Züvanovu) ağız dolusu tərifləyən general F.Bokovun dərkənarıdır. O, Jerebinin təklifi ilə razı olduğunu yazmışdır. Sənədlərdə göstərilir ki, 13 mart 1946-cı il tarixində Heybətov (Züvanov) ehtiyata buraxılmışdır. Belə ehtimal etmək olar ki, komandanlarından bu cür münasibəti görən Heybətov (Züvanov) hərbidə qalmaq istəməmiş və birdəfəlik ordu sıralarını tərk etmişdir. Bu isə müasir sosial şəbəkələrdə generalın ordudan guya Mir Cəfər Bağırov tərəfindən kənarlaşdırılması kimi fərziyyələri inkar etməyə əsas verir.

Müharibədən sonra rəhbər partiya işlərində çalışan sərkərdə 7 oktyabr 1959-cu ildə vəfat edib, Bakıda Fəxri Xiyabanda dəfn olunub (10, c.1084-1085).

Beləliklə, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan və general-mayor Heybət Atamoğlan oğlu Heybətova (Vladimir Pavloviç Züvanova) məxsus eksponatlar görkəmli sərkərdənin döyüş yolunun, xüsusilə də haqsızlıq nəticəsində ordu sıralarını tərk etməsinin öyrənilməsində vacib əhəmiyyətə malikdir.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Bokov F.Y. Azərbaycan övladlarının ölməz igidliyi. Bakı, 1975.
2. Nəzirli Ş. General Heybət Heybətov // "Ədalət" qəzeti, 6 fevral 2013.
3. Nəzirli Ş. General Heybət Heybətov // "Ədalət" qəzeti, 8 fevral 2013.
4. Nəzirli Ş. General Heybət Heybətovun döyüş yolu // "Xalq" qəzeti, 19 aprel 2009.

5. Züvanov Vladimir Pavloviç //Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1980, c.IV.
6. Алиев О., Ахундов Ф. Баку. АЗИ - Азербайджанская нефтяная академия // baku.ru/enc
7. Багиров Н.Т., Джавадов У.А., Зейналов Р.Э., Фельдман Ф.Г., Харченко М.О. 77-я Симферопольская. Краткая история (Второе издание). Баку, 1981.
8. Боков Ф.Е. Весна победы. Москва, 1985.
9. Буниятов З.М., Зейналов Р.Э. От Кавказа до Берлина. Баку, 1990.
10. Великая Отечественная. Комдивы - военный биографический словарь (Д. А. Цапаев и др.; под общ. ред. В. П. Горемыкина). Москва, 2014. Т.III. Командиры стрелковых, горнострелковых дивизий, крымских, полярных, петрозаводских дивизий, дивизий ребольского направления, истребительных дивизий (Абакумов — Зюванов).
11. Вул Иосиф Исаакович. Интервью и литобработка Г.Койфман. // iremember.ru/memoirs/pekhotintsi/vul-iosif-isaakovich/
12. Зюванов Владимир Павлович. Память народа 1941-1945 //pamyat-naroda.ru/heroes/pamyat-commander3356
13. Мехтиев Б.М. 223-я Краснознамённая Белградская. Баку, 1983.
14. Попов Г. Железный полк имени "26". Баку, 1927.

Gunel Eminova
The role of memorial materials in studying the combat path of Major General Heybet Heybetov (Vladimir Zyuvanov)

Summary

Key words: *General Heybet Heybetov, General Vladimir Zyuvanov, Azerbaijani divisions, 77th Simferopol mountain rifle division, 223rd Belgrade rifle division, 416th Taganrog rifle division, Berlin military operation, Soviet military orders, Azerbaijan in World War II , Azerbaijani commanders*

The article, based on historical sources, as well as relevant scientific and memoir literature, examines documents related to the life and work of Major General Heybet Heybetov (Vladimir Zyuvanov), stored in the National Museum of the History of Azerbaijan. The milestones of the biography of the Azerbaijani commander, the reasons for which he was indicated with two names-surnames (Heybetov - Zyuvanov) are discussed. The participation of the general in the battles against Nazi Germany in 1941-1945 is also covered. The documents stored in the museum show a high level of professionalism, military talent and knowledge of

the general. One of the exhibits, the certification of June 1945, shows how unfair the actual extrusion of a principled and honest general from the ranks of the Red Army was. The documents refute the rumors spread on social networks about the alleged connection between the Russian surname of the Azerbaijani general and the surname of his wife, as well as about the removal of the general from the army by the efforts of Mir Jafar Baghirov.

Гюнель Эминова
Роль мемориальных материалов в изучении боевого пути генерал-майора Гейбата Гейбатова (Владимира Зюванова)

Резюме

Ключевые слова: *генерал Гейбат Гейбатов, генерал Владимир Зюванов, Азербайджанские дивизии, 77-ая Симферопольская горно-стрелковая дивизия, 223-я Белградская стрелковая дивизия, 416-ая Таганрогская стрелковая дивизия, Берлинская военная операция, советские полководческие ордена, Азербайджан во Второй Мировй войне, азербайджанские полководцы.*

В статье на основе исторических источников, а также соответствующей научной и мемуарной литературы, исследуются документы, связанные с жизнью и деятельностью генерал-майора Гейбата Гейбатова (Владимира Зюванова), хранящиеся в Национальном Музее истории Азербайджана. Рассматриваются вехи биографии азербайджанского полководца, причины, по которым он указывался с двумя именами-фамилиями (Гейбатов - Зюванов). Также освещено участие генерала в боях против фашистской Германии в 1941-1945 годов. Хранящиеся в музее документы показывают высокий уровень профессионализма, военный талант и знания генерала. Один из экспонатов – аттестация июня 1945 года показывают, насколько несправедливым было фактическое выдавливание принципиального и честного генерала из рядов Красной армии. Документы опровергают распространяемы в социальных сетях слухи о якобы связи русской фамилии азербайджанского генерала с фамилией супруги, а также об отстранении генерала из рядов армии усилиями Мир Джафара Багирова.

Ramiyə İsmayılova*

Ermənistanın dövlət terrorizmi muzey eksponatlarında

UOT 94 (479.24)

Açar sözlər:*Vətən müharibəsi, erməni terrorizmi, ANAMA, Qarabağda mina təhlükəsi*

Məlum olduğu kimi, tarix boyu ermənilər öz siyasi mübarizələrində daim terrordan istifadə etmiş, XIX əsrin sonlarından başlayaraq, terror fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar yaratmışlar. "Erməni terrorizmi" termini rəsmi olaraq 1982-ci ildə ABŞ Dövlət Departamentinin illik hesabatında göstərilmişdir (7).

XX əsrin 80-90-cı illərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı elan edilməmiş müharibədə terror əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir: "Ermənistan terror təşkilatı tərəfindən Azərbaycanda törədilən terror aktları nəticəsində iki mindən çox Azərbaycan vətəndaşı həlak olub" (5, s.1).

Məqalənin məqsədi 1994-cü ildən sonra atəşkəs dövründə və 44-günlük müharibə ərzində Ermənistan Respublikasının dinc insanlara qarşı həyata keçirdiyi terror əməllərinə aid MATM-da qorunan eksponatlar haqqında məlumat vermək, onların tarixi hadisələrin danılmaz sübutları olmasını nümayiş etdirməkdir.

Muzeyin Silahlar və bayraqlar fondunda atəşkəs dövründə Ermənistan Respublikasının dinc sakinlərə qarşı törətdiyi cinayətlərdən birini nümayiş etdirən unikal eksponat –körpə Zəhra Quliyeva və onun nənəsi Sahibə Allahverdiyavanı qətlə yetrimiş mərminin qəlpəsi qorunur (SBF, № 3297).

2017-ci il iyulun 4-də saat 20.40 radələrində Füzuli rayonunun Alxanlı qəsəbəsi Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələri tərəfindən minaatanlardan və dəzgahlı

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Elmi ekspozisiya və sərgilərin təşkili şöbəsinin baş mütəxəssisi; ramiya.hasanova@gmail.com

qumbaraatanlardan atəşə tutuldu. Təxribat nəticəsində 14 aylıq Zəhra Quliyeva və onun nənəsi - 1967-ci il təvəllüdlü Sahibə Allahverdiyeva həlak olmuş, körpənin anası Sərvinaz Quliyeva ağır yaralanmışdır (4). Ermənistanın cinayətini təsdiqləyən dəlillər, o cümlədən hadisə yerindən götürülmüş şəxsi əşyalar və qəlpələr istintaq başa çatandan sonra ailəyə təhvil verilmişdir. Ermənistan Respublikasının hərbi cinayətləri ilə bağlı materialların toplanması məqsədilə 2017-ci ilin oktyabrında ailə ilə təmasda olmuş Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi Nazim Tapdıq oğlu Vəlişov tərəfindən Z.Quliyeva və S.Allahverdiyevanın qətlinə səbəb olmuş dəzgahlı qumbaraatanın mərmisinin qəlpəsi (uzunuluğu 26 sm, diametri 4 sm) 10 oktyabr 2017-ci il tarixində MATM-a təhvil verilmişdir.

Muzeydə 2020-ci il Vətən müharibəsi dövründə Ermənistan Respublikasının dinc sakinlərə qarşı terror əməllərini təsdiqləyən çoxsaylı eksponatlar qorunur. Müharibənin gedişində Azərbaycanın dinc şəhər və kəndlərinə endirilən raket-artilleriya zərbələrinin nəticələrini əks etdirən eksponatların əldə olunması üçün muzey tərəfindən ANAMA-ya (Azərbaycan Respublikasının Minatəmizləmə Agentliyi) müraciət olunmuşdur. Müraciət nəticəsində muzeyə Gəncə, Bərdə və Tərtər şəhərlərinə atılmış raketlərin, həmçinin artilleriya mərmilərinin qalıqları verilmişdir.

Təqdim olunan eksponatların əks etdirdikləri hadisələrə diqqət yetirək.

2020-ci il sentyabrın 27-dən noyabrın 10-dək Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin həyata keçirdiyi uğurlu əks-hücum əməliyyatı nəticəsində Qarabağ ərazisi və ətraf 7 rayon erməni qəsbkarlarından azad edilmişdir. Müharibə cəbhələrində məğlub olan Ermənistan rəhbərliyi erməni millətçilərinin əsas silahlarından biri olan terrora əl atdı.

44-günlük müharibə ərzində Ermənistanın terror aktlarının qurbanlarından biri Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri - Gəncə şəhəri oldu. Şəhər döyüş xəttindən 60 km aralıda yerləşir və buna görə də cəbhə şəhəri sayılmırdı (26, c.27). 2020-ci il oktyabrın 4-də Ermənistanın Vardenis və Qoris şəhərləri istiqamətindən Gəncə şəhərinə raket zərbələri endirilib, nəticədə 1 nəfər həlak olub, 32 nəfər yaralanıb. Yaralılardan biri uzun illər Azərbaycanın bərabərhüquqlu vətəndaşı kimi Gəncədə yaşayan erməni Karina Qriqoryan olmuşdur (25; 27). Zərbə barədə xəbəri təkcə Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələri deyil, bir sıra xarici agentliklər də yaymışdır (20; 22). Erməni tərəfi əvvəlcə zərbə faktını təkzib etsə də, sonra qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası" prezidentinin mətbuat katibi Vahram Poqosyan öz Facebook səhifəsində Azərbaycana müraciət edib ki, "hələ ki gec deyi, ağlınıza gəlin", əks halda "bir neçə gündən sonra arxeoloqlar Gəncənin harada yerləşdiyini belə müəyyən edə bilməyəcəklər" (30). Beləliklə, aydın oldu ki, dinc şəhərə zərbə əvvəlcədən planlaşdırılıb və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilib. Erməni tərəfinin zərbənin şəhərdəki hərbi obyektə endirildiyini bildirmək cəhdləri təkcə Azərbaycan rəsmiləri deyil, xarici jurnalistlər tərəfindən də təkzib edilib: raketin əhalinin sıx

məskunlaşdığı ərazidə düşdüyü yerdən ən yaxın hərbi obyektə qədər məsafə 7 km-dir.

Oktyabrın 5-də Gəncəyə növbəti raket hücumu baş verdi. Ermənistan ərazisindən atılan raket Gəncənin "Grand Qafqaz" Ticarət Kompleksinə düşüb. Nəticədə 3 mülki şəxs müxtəlif dərəcəli xəsarətlər almışdır (26, c.27).

Oktyabrın 8-də Gəncəyə növbəti dəfə hücum oldu. Bu, gecə saatlarında Gəncəyə endirilən ilk raket zərbəsi idi. Nəticədə ölən və yaralananlar olmasa da, evlərə və nəqliyyat vasitələrinə ciddi ziyan dəydi (19).

2020-ci il oktyabrın 11-də gecə saat 02.00 radələrində Ermənistanın Berd rayonu ərazisindən "Elbrus" ballistik raketi ilə Gəncə şəhərinin mərkəzi atəşə tutuldu. Hər biri 31 mənzilli üç bina raket atəşi nəticəsində tamamilə dağılıb, dörd çoxmənzilli ev və bir fərdi yaşayış evi qəzalı vəziyyətə düşüb. 10 dinc sakin həlak olmuş, 20-dən çox insan yaralanmışdır (12).

Oktyabrın 16-dan 17-nə keçən gecə "Elbrus" ballistik raketləri ilə yenidən Gəncəyə raket zərbələri endirilib. 14 mülki şəxs (o cümlədən, biri 16 aylıq qız olmaqla üç uşaq) həlak olub, 53 mülki şəxs yaralanıb (onlardan beşi uşaqdır) (17). Həlak olanlaran biri Gəncəyə bibisigilə qonaq gələn 2007-ci il təvəllüdlü Rusiya Federasiyasının vətəndaşı Artur Vladimiroviç Mayakov olmuşdur (33). Erməni tərəfinin zərbənin guya hərbi obyektlərə endirildiyini iddia etmək cəhdləri şəhərin bu hissəsində heç bir hərbi obyekt tapmayan xarici jurnalistlər tərəfindən təkzib olundu (13). Daha sonra Bakıda akkreditə olunmuş diplomatik nümayəndəliklərin əməkdaşları, hərbi attaşelər, iri informasiya agentliklərinin jurnalistləri dağıntı yerinə gələrək Ermənistan rəhbərliyinin cinayətlərinə bir daha əmin oldular.

Ermənistanın terror hücumlarının digər hədəfi döyüş bölgəsindən uzaqda yerləşən və buna görə də cəbhəyanı şəhər sayılmayan Bərdə şəhəri oldu (24, c.43). 40 mindən çox əhalisi olan Bərdə şəhəri üstəlik 2020-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən mütəmadi olaraq atəşə tutulan dinc Tərtər, Ağcabədi şəhərlərindən, Ağdam rayonunun kəndlərindən minlərlə ailəyə sığınacaq vermişdir. 2020-ci il oktyabrın 28-də saat 13:00 radələrində Ermənistan silahlı qüvvələrinin bölmələri "Smerç" reaktiv yaylım atəş sistemi ilə Bərdə şəhərinə raket zərbəsi endirib. Raketlərin ticarət məntəqələrinin sıx yerləşdiyi əraziyə düşməsi nəticəsində 21 nəfər həlak olub, 70-dən çox insan yaralanıb (29; 1). Erməni tərəfi raket hücumu faktını təkzib etsə də, hadisənin şahidləri arasında həmin gün Bərdədə yerləşən qaçqınlarla bağlı reportaj hazırlayan "New York Times" jurnalının çəkiliş qrupunun üzvləri də olub. Çəkiliş qrupu dərhal təkcə qurbanları və hücum nəticəsində yaranan dağıntıları deyil, həm də raket fraqmentlərini lentə alıb (28).

Dinc şəhərə hücumun əvvəlcədən planlaşdırıldığı və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirildiyi aydın idi. Erməni tərəfinin zərbənin hərbi obyektə endirilməsi ilə bağlı sonrakı iddiaları açıq-aşkar əsassızdır, çünki yaxınlıqda hərbi obyektlər yoxdur və bu fakt Bakıda akkreditə olunmuş diplomatik nümayəndəliklərin əməkdaşları,

hərbi attaşelər, iri informasiya agentliklərinin jurnalistləri faciə yerinə baş çəkdiyi zaman onlara nümayiş olundu.

"Amnesty İnternational" və "Human Rights Watch" hüquq müdafiə təşkilatları hadisə yerindən çəkilən video kadr və fotoşəkilləri, şahidlərin ifadələrini, eləcə də raketlərin fraqmentlərini öyrənərək Ermənistanın mülki əhaliyə qarşı qadağan olunmuş kasset bombalarından istifadə etdiyi qənaətinə gəlmişdirlər (14; 15; 16).

Bərdə şəhərinə raket hücumu 2020-ci ilin payızında Qarabağda döyüş əməliyyatları dövrünün bütün epizodlarından ən çox mülki itkiyə səbəb olmuş hadisə sayılır.

Birinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin hədəflərindən biri olan Tərtər şəhəri 1993-1994-cü illərdə müharibənin bütün ağır sınaqlarına tam dözmüş, Azərbaycan ordusu şəhəri qoruyub saxlaya bilmişdir. 1994-cü ildə atəşkəs sazişi imzalanandan sonra şəhər və ətraf kəndlər Ermənistan tərəfindən dəfələrlə atəşə tutulub (32, c.51). 2020-ci ilin sentyabrında hərbi əməliyyatlar başlayana qədər Tərtər rayonunda 100 mindən çox insan yaşayırdı. Sentyabrın 27-dən atəşlər müntəzəm və kütləvi xarakter aldı. 44 gün davam edən döyüş əməliyyatları zamanı əraziyə 21 "Smerç" raketi və 16277 top mərmisi atılıb. Bir uşaq və bir qadın olmaqla 17 mülki şəxs həlak olub, 63 sakin yaralanıb (11).

Rayona dəymiş maddi ziyan da çox böyükdür: 3548 fərdi yaşayış evi, 65 çoxmənzilli yaşayış binasında 1735 mənzil, 163 fərdi sahibkar obyekti, 47 sosial obyekt (o cümlədən 14 məktəb, üç xəstəxana), 28 inzibati bina,2 qazanxana dağıdılmış və ya ciddi şəkildə zədələnmiş, 103 avtomobil məhv edilib və ya yarasız hala salınıb. Ümumilikdə, rayonun 40-dan çox yaşayış məntəqəsində 4 mindən çox obyekt dağıdılıb və ya zədələnib (18).

2020-ci il oktyabrın 15-də "Dojd" telekanalının müxbiri Vasili Polonskinin lentə aldığı hadisə erməni tərəfinin qəddarlığı və qeyri-insaniliyinin zirvəsi sayıla bilər. Ermənistan ordusu Tərtər şəhər qəbiristanlığını, üstəlik burada dəfn mərasimi keçirilən zaman, atəşə tutub. Atəş nəticəsində biri molla olmaqla 3 nəfər yerindəcə həlak olub, 5 nəfər yaralanıb, onlardan biri xəstəxanada dünyasını dəyişib. Qəbiristanlığın əksər qəbir daşları və qəbirləri zədələnmişdir (8).

Ermənistan silahlı qüvvələrinin hədəfi təkcə sərhədyanı ərazilər, iri şəhərlər (məsələn, Gəncə) və ya strateji obyektlər (məsələn, Mingəçevir Su Elektrik Stansiyası) deyil, döyüş bölgələrindən kifayət qədər uzaqda yerləşən, heç bir hərbi və strateji obyektlər olmayan yaşayış məntəqələri də olmuşdur. Belə ki, Beyləqan, Bərdə, Ağdam, Ağcabədi, Goranboy, Naftalan, Daşkənsən, Qəbələ, Mingəçevir, Kürdəmir, Yevlax, Siyəzən, Xızı rayonlarının rayon mərkəzləri və kəndləri sistemli şəkildə atəşə tutulub (6, s.1).

Qəbələ rayonu hərbi əməliyyatların aparıldığı yerdən 348 km məsafədə yerləşir və ora vurulan raketləri təsadüfi adlandırmaq mümkün deyil. Kürdəmir rayonu döyüş bölgəsindən 120 km aralıda yerləşir, hərbi obyektləri olmayan kəndtəsərrüfatı

rayonudur. Döyüş bölgəsindən də uzaq, həm də kənd təsərrüfatı rayonu olan Yevlax rayonu raketlərlə atəşə alınmış, oktyabrın 6-da isə rayona dalbadal 6 ədəd "Smerç" raketi atılmışdır. Hadisələrin böyük əksəriyyətində kənd evləri, təsərrüfat sahələri, otlaqlar, əkin sahələri, meyvə bağları zərər çəkmişdir. Təkcə döyüş əməliyyatları zamanı "Smerç" qurğusunun 9 raketi Beyləqan rayonu ərazisinə, 6 raketi isə Naftalan rayonu ərazisinə atılıb. Belə ki, 2020-ci il oktyabrın 5-də "Smerç" raketi Bərdə rayonundakı uşaq bağçasının həyətinə düşüb. Döyüş əməliyyatlarının lap əvvəlində, erməni barbarlarının dinc obyektləri atəşə tutmaqdan çəkinmədiyi bəlli olduqdan sonra uşaqların bölgədən təxliyəsi səbəbindən burada qurbanlar olmadı.

Naftalan rayonunda dəhşətli hadisə baş verib: 2020-ci il sentyabrın 27-də səhər saat 6 radələrində Ermənistan silahlı qüvvələrinin mövqelərindən iriçaplı artilleriya mərmisi ilə yaşayış binası dağıdılıb, bütöv bir ailə həlak olub: ailə başçısı Qurbanov Elbrus (1951-ci il təvəllüdlü), həyat yoldaşı Qurbanova Şəfayət (1956-cı il təvəllüdlü), gəlini Əmirova Afaq (1981-ci il təvəllüdlü), nəvəsi Qurbanova Fidan (2006-cı il təvəllüdlü), nəvəsi Qurbanov Şəhriyar (2007-ci il təvəllüdlü) (7).

Ermənistan rəhbərliyinin hərbi cinayətlərinin qeydə alınması və dəymiş zərərin hesablanması üçün yaradılan işçi qrupları müəyyən etmişlər ki, 2338-dən çox fərdi yaşayış evinə, 92 çoxmənzilli yaşayış binasına, 415 ictimai binaya, yüzlərlə yardımçı tikiliyə ziyan dəyib (10).

Bütün bunlar açıq şəkildə göstərir ki, Azərbaycanın döyüş bölgəsindən uzaqda yerləşən rayonlarının atəşə tutulması dinc əhalini qorxutmaq məqsədi daşıyırdı və Ermənistanın həyata keçirdiyi dövlət terroru siyasətinin təzahürüdür. Bu hadisələrlə bağlı materialların toplanması təkcə tarixi əyani olaraq nümayiş etdirmək deyil, həmçinin erməni saxtakarlığını ifşa etmək baxımından da vacibdir. Belə ki, əgər əvvəlki dövrlərdə erməni terrorçuları öz fəaliyyətləri ilə öyünürdülərsə, dünyada terror və terror təşkilatlarına qarşı aparılan mübarizəni nəzərə alaraq müasir Ermənistan terror əməllərini inkar etməyə, ört-basdır etməyə çalışır (2). Misal üçün, 44-günlük müharibə dövründə Azərbaycanın dinc şəhərlərinə hər atəşdən sonra Ermənistan rəsmiləri hadisədən bixəbər olmalarını bəyan edir, yalnız Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Ermənistanın Vardenis və Berd rayonları ərzisindəki raket qurğularının atəş açmasının videogörüntülərini yaymasından və həmin qurğuları PUA-lar vasitəsilə məhv etməsindən sonra Ermənistanın hakim dairələri raket zərbələrindən yaxalarını qırağa çəkə bilməyəcəklərini anladılar. Bundan sonra, onlar faktların açıq-aşkar saxtalaşdırılmasına əl atdılar. Misal üçün, Bərdəyə raket zərbəsinin nəticələrini əks etdirən fotoşəkillər Ermənistan mətbuatı və kütləvi informasiya vasitələrində "Dağlıq Qarabağın yaşayış məntəqələrinə raket zərbələrinin nəticələri" adı ilə, guya Azərbaycanın Xankəndi şəhərinə vurduğu zərbənin nəticəsi kimi yayılmağa cəhd göstərilmişdir (23).

MATM-da yuxarıda adları qeyd edilən terror aktlarını sübut edən müxtəlif materiallar qorunmaqdadır. Onlar sırasında Bərdə şəhərinə atılmış "Smerç" yaylım

atəşi reaktiv sisteminin qurğusunun 9 M525 tipli raketinin fraqmenti (VMF, inv.№ M-401, uzunluğu 253 sm, diametri 27 sm (arxa tərəfi 30 sm) muzey ziyarətçilərinin xüsusi marağına səbəb olur. Çapı 300 mm olan “klaster” tipli raketin kasset başlığında 72 döyüş mərmisi mövcud olmuşdur. Bir mərmidə 96 ağır, 360 yüngül qəlpə olur. Beləliklə, bir raket partladıqda ətrafa 32.832 qəlpə səpələyir. Qəlpələr böyük sürətlə hərəkət etdiyindən istənilən hədəfi, hətta 3 mm-ə qədər qalınlığı olan zirehi deşirlər. Raketin ümumi çəkisi 800 kq, kasset hissəsinin çəkisi 243 kq-dır.

Gəncəyə atımış raketlərin bir neçə fraqmenti də Muzeyə təqdim edilmişdir. Onlar sırasında raket başlığı (VMF inv. № M-402, uzunluğu 35 sm, diametri 13 sm), raket gövdəsinin iki müxtəlif fraqmenti (VMF inv. № M-403, uzunluğu 28 sm, eni 30 sm; VMF, inv. № M-407, uzunluğu 53 sm, eni 47 sm) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tərtər şəhərinə endirilmiş raket- artilleriya zərbələrinin əyani sübutları da MATM-da qorunmaqdadır. Belə ki, raket fraqmenti (VMF, inv. № M-416, uzunluğu 52. sm, eni 12 sm), həmçinin altı ədəd mərmi fraqmenti (VMF, inv. №№ M-404, M-409, M-410, M-411, M-414, M-418) dinc əhaliyə qarşı dağıdıcı silahları tətbiq etmiş Ermənistanın dövlət terrorizmini sübut edən tarixi dəlillərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, terror anlayışına yalnız bilavasitə münaqişə zamanı Azərbaycanın mülki obyektlərinə endirilmiş zərbələr deyil, həmçinin mülki sahələrin, yaşayış məntəqələrinin, infraskturtur obyektlərinin minalanması və beləliklə, döyüşlər bitəndən sonra mülki əhalinin həyatı, səhhəti və əmlakına təhlükə törədən əməllər də daxildir. Bu baxımdan Ermənistanın hərbi cinayətləri təkzib olunmazdır. Düşmən işğalından azad edilmiş ərazilərdə minlərlə mina aşkarlarnmaqdadır, bununla bərabər 10 noyabr 2020-ci il – 11 avqust 2022-ci il tarixlərində, Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun məlumatlarına görə, minalarda 59 mülki şəxs partlamış, onlardan .23 nəfəri həlak olmuş, digərləri müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri almışlar (10). Ermənistan hər vəclə ərazilərin minalardan təmizlənməsi prosesi yubatmağa cəhd etməklə cinayətini davam etmiş olur (3).

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində terroru dövlət səviyyəsində dəstəkləyən Ermənistanın bu cinayətlərini də sübut edən materiallar toplanmışdır. Belə ki, azad edilmiş ərazilərdən ANAMA tərəfindən zərərsiz hala gətirilmiş iki ədəd piyada əleyhinə mina (VMF, inv. №№ M-405, 417), həmçinin zərərsizləşdirilmə zamanı partladılmış iki ədəd tank əlyehinə minanın fraqmentləri (VMF, inv. №№ M-406, 413) muzeyə təhvil verilmişdir.

Beləliklə, Milli Azərbycan Tarixi Muzeyində toplanmış eksponatlar Ermənistanın terrora dövlət səviyyəsində dəstək verən dövlət olduğunu bir daha təsdiqləyir və müvafiq tədqiqatlara bu baxımdan cəlb oluna bilər.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Bərdəyə raket hücumunun qurbanları dəfn edilib. 29 Oktyabr 2020 //www.bbc.com/azeri
2. Ermənistan Respublikası terroru dəstəkləyən dövlətdir. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi //http://supremecourt.gov.az/static/view/12
3. Ermənistan Azərbaycan dövləti və dinc əhali üçün minatəmizləmə ilə bağlı problem yaradır // "Kaspi" qəzeti, 05 aprel 2021
4. Ermənistan cəbhə xəttində növbəti irimiqyaslı təxribat törədib // www/azərtag/ 4 iyul 2017
5. Ermənistanda terror dövlət siyasətidir //"Azərbaycan", 19 noyabr 2015-ci il, № 254, s.1
6. Ermənistanın hərbi cinayətləri cəzasız qalmayacaq// "Respublika", 7 aprel 2021-ci il, s.1-4
7. Əliyev E.Erməni terroru və Ermənistanın dövlət siyasəti // "Xalq qəzeti", 9 iyun 2020-ci il
8. Fərəcova Z. Erməni faşizminin qanlı izləri // "Azərbaycan", 4 noyabr 2021
9. Qurbanovlar ailəsi erməni təxribatının qurbanı oldu: ailə üzvlərindən ikisi məktəbli idi. 28 sentyabr 2020-ci il // azertag.az/xeber
10. 44 gün sürən Vətən Müharibəsi (II Qarabağ müharibəsi) //genprosecutor.gov.az
11. 44 gün aramsız atəşə məruz qalmış Tərtər: Bombardman sığınacağına əlvida. 17 Noyabr 2020 //www.bbc.com/azeri
12. Gəncə şəhəri raket atəşinə məruz qalıb. 11 oktyabr 2020// www.amerikaninsesi.org
13. Son dakikahaberi... ErmenistanyineGence'yivurdu! // www.cnnturk.com
14. Armenia: Cluster Munitions Kill Civilians in Azerbaijan. October 30, 2020 //www.hrw.org/news/2020/10/30
15. Armenia: Cluster Munitions Used in Multiple Attacks on Azerbaijan. End Their Use
16. Armenia: Unlawful Rocket, Missile Strikes on Azerbaijan. Investigate Indiscriminate Attacks, Use of Explosive Weapons in Populated Areas December 11, 2020//www.hrw.org/news/2020/12/11
17. 17. Azerbaijan: Statement by the Spokesperson on the strikes on the city of Ganja. 17.10.2020 // www.eeas.europa.eu/eeas
18. 18.Azerbaijan: War Leaves Many Homeless. 11 December, 2020 //iwpr.net/global-voices
19. Azerbaijan's Ganja under fire once again by Armenian troops. 8 oktyabr 2020-ci il //en.trend.az/azerbaijan/politics
20. Azerbaijan's No. 2 city targeted in fighting with Armenia //www.independent.co.uk/news

21. Join Treaty Ban. Armenia: Cluster Munitions Used in Multiple Attacks on Azerbaijan // December 15, 2020 //www.hrw.org/news/2020/12/15
22. Nagorno-Karabakh conflict: Major cities hit as heavy fighting continues. 4 October 2020. //www.bbc.com/news
23. Армяне представили обстрел Барды как террор в оккупированном Карабахе - ФЕЙК – ФОТОФАКТ. 30 октября 2020. //news.day.az.
24. Барда – 2020: государственный терроризм Армении // "IRS – Наследие" jurnalı,2021, № 107, s.42-47
25. В результате артобстрела Гянджи ранена жительница города армянского происхождения4 октября 2020 Trend.az
26. Гянджа – 2020: государственный терроризм Армении// "IRS – Наследие" jurnalı,2020, № 106, s.26-30
27. Жертвой обстрела Гянджи войсками Армении стала азербайджанская армянка Карина Григорян. 4октября 2020. // vestikavkaza.ru
28. ООН – о бомбардировке Барды: таким нападениям нет никаких оправданий. October 29, 2020//aze.az
29. Помощник Президента: В результате ракетного обстрела армянскими вооруженными силами Барды погибли 3 гражданских лиц, ранены 10 человек. 10.2020/azertag.az/ru/xeber
30. Пресс-секретарь президента Арцаха призывает Азербайджан опомниться, пока не поздно. 5 оокт https://armenpress.am/rus/news
31. Районы Азербайджана - 2020: государственный терроризм Армении // "IRS – Наследие" jurnalı,2021, № 109, s.52-53
32. Тертер – 2020: государственный терроризм Армении// "IRS – Наследие" jurnalı, 2021, № 108, s.50-55
33. 13-летний россиянин погиб во время ракетного удара по Гяндже // moscow-baku.ru/news/society

Ramiya İsmayilova

State terrorism of Armenia in museum exhibits

Summary

Key words:*Patriotic war, Armenian terrorism, ANAMA, mine danger in Karabakh*

The article is devoted to the exhibits of the National Museum of History of Azerbaijan, which confirm the implementation of terror by the Armenian state against the peaceful Azerbaijani population. In 2021, the museum received from the National agency for mine clearance of the

Republic of Azerbaijan fragments and parts of military rockets and shells with which Armenia

fired at peaceful Azerbaijani cities - Ganja, Barda, Terter, as well as a number of districts, as a

result of which there were a large number of dead and wounded. The article also shows exhibitsconfirming the mining of civilian objects and civilian infrastructure of the occupiedterritories byArmenia, as a result of which there were also human casualties.

Рамия Исмаилова
Государственный терроризм Армении в музейных экспонатах

Резюме

Ключевые слова: *Отечественная война, армянский терроризм, ANAMA, минная опасность в Карабахе*

Статья посвящена экспонатам Национального музея истории Азербайджана, подтверждающим осуществление армянским государством террора в отношении мирного азербайджанского населения. В 2021 г. в музей из Национального агентства по очистке территорий от мин Азербайджанской Республики поступили фрагменты и детали боевых ракет и снарядов, которыми Армения обстреливала мирные азербайджанские города – Гянджу, Барду, Тертер, а также ряд районов, в результате чего среди гражданских лиц было большое количестве погибших и раненных. Также в статье показаны экспонаты, подтверждающие минирование Арменией гражданских объектов и гражданской инфраструктуры оккупированных территорий, в результате чего также имелись человеческие жертвы.

ARXEOLOGİYA, NUMİZMATİKA

Али Раджабли*

Ирада М.Наджафова**, Айгюн Мамедова***

К вопросу о монетах Юлия Цезаря в Национальном музее истории Азербайджана****

UOT 737

Ключевые слова: *Рим, Кавказская Албания, монеты, Юлий Цезарь, музей*

Введение

Римские монеты в коллекции Фонда нумизматики (далее – ФН) Национального музея истории Азербайджана хронологически относятся к периоду как Римской республики, так и Римской империи, при заметном преобладании монет Империи. Ранее внимание авторов привлекли монеты Октавиана Августа [7.335] (далее – Август). В этой связи нельзя обойти вниманием и политического предшественника Августа (и его родственника) – знаменитого полководца и государственного деятеля Гая Юлия Цезаря (100-44 гг. до н.э.) (далее – Цезарь), монеты которого и стали предметом данного исследования.

Римские республиканские монеты в ФН

Римские республиканские монеты в ФН датируются концом III в. до н.э. – 40-ми гг. I в. до н.э. и представлены они, в основном, серебряными денариями.

*заведующий научно-фондовым отделом нумизматики Национального музея истории Азербайджана, д.и.н., профессор

**вед.науч.сотр. Института археологии, этнографии и антропологии НАНА, доктор философии по истории, доцент;ira_najafova@hotmail.com

***заведующий Фондом нумизматики Национального музея истории Азербайджана, доктор философии по истории; aygunmamedova@yahoo.com

**** По техническим причинам в 2021 г. данная статья была опубликована не полностью. В связи с этим редакция сочла целесообразным опубликовать ее повторно. - *Ред.*

Даже небольшое количество римских монет указанного периода (числом более сотни), наряду с многочисленными монетами Селевкидов, Парфии и др. стран, уже опровергают тезис Страбона о том, что жители Албании «обычно не употребляли чеканной монеты и занимались меновой торговлей» [9.XI.4.4]. К тому же, согласно исследованиям археологов и нумизматов, уже давно известно, что денежное обращение в Албании возникло с III в. до н.э. [1.154-155], а местные серебряные монеты (подражания монетам Александра Македонского и др. правителей) в Албании начали чеканить с III-II вв. до н.э. [6.18; 8.28].

Интересно, что римские республиканские монеты в ФН выступают источниками подтверждения наличия римско-албанских торговых отношений ещё задолго до восточных походов современников Цезаря – Лукулла и Помпея в 70-60-х гг. I в. до н.э., после которых постепенно активизировались экономические отношения между этими странами.

Интересен и тот факт, что Цезарь также планировал восточный поход в 40-х гг. до н.э., который не состоялся из-за его убийства. Согласно плану похода, двигаясь из Парфии вдоль Каспийского моря к Кавказу, Цезарь не мог бы не пройти и через территории Албании и Мидии-Атропатены [4.299-300].

Подводя же итог этому параграфу, отметим, что римские республиканские денарии, обнаруженные в Мингечауре, Габале и др. регионах Азербайджана, хоть и не доминировали на местном рынке, но были распространены [1.156,164], и таким образом могли быть вовлечены в торгово-денежный процесс.

Монеты Цезаря в ФН

Монеты Юлия Цезаря в ФН немногочисленны. К тому же, несколько монет, указанных в каталоге как монеты Цезаря, при изучении оказались монетами других персон. В частности, отмеченная в музейном каталоге монета ФН №37027 как денарий Цезаря [4.300], при изучении оказалась денарием приемника Цезаря – Октавиана Августа [7.338]. Некоторые же монеты из-за плохой сохранности, не дали возможность уточнить их принадлежность именно к Цезарю.

В итоге, среди серии монет, исследованных авторами, к данному моменту можно констатировать принадлежность Цезарю лишь следующих трёх серебряных денариев. Здесь нужно отметить, что при изучении монет Цезаря в ФН, были рассмотрены и похожие монеты в коллекции Британского музея (далее – БМ), представленной на официальном сайте музея [12].

Нижеследующие монеты Цезаря из ФН будут представлены в последовательности их инвентарных номеров, с фотографиями, описанием и комментарием.

Монета ФН № 37025

Денарий Цезаря, серебро, ФН №37025, аверс

Денарий Цезаря, серебро, ФН №37025, реверс

ФН №	аверс	реверс	диаметр, вес, толщина	дата и место изготовления	аналог в БМ№
37025	голова Цезаря в венке, под покрывалом, вправо; надпись справа: CAES[AR], надпись слева: [DICT PER]PETVO	Венера, стоя влево, держит Викторию в правой руке и скипетр в левой руке, внизу щит, надпись справа: [P SEP] VLLIV[S] надпись слева: MACER	д-1,7 см в-3,3 г т-0,1 см	44 г. до н.э. Рим	R.9064

Итак, монета, чеканена от имени монетария Публия Сепуллия Мацера и представляет важные этапы карьеры Цезаря:

- известно, что Цезарь получил от сената право ставить свой портрет на монеты [10.117];
- покрывало на голове Цезаря является атрибутом самой высокой религиозной должности – должности Великого понтифика [2.Юлий.§46], которую Цезарь исполнял с 63 г. до н.э. [3.317];
- лавровый венок на голове Цезаря является символом триумфатора, поскольку Цезарь за свои победы в Европе, Азии и Африке пять раз был удостоен триумфа [2.Юлий.§37];
- надпись на аверсе представляет Цезаря уже в должности пожизненного «вечного» диктатора [2.Юлий.§76], самой высокой должности в государстве, которую Цезарь получил в 44 г. до н.э. [3.317];
- согласно словам Цезаря, приведённым Светонием, род Юлиев «восходил» к богине Венере [2.Юлий.§6], потому-то она и изображена на монете. Богиня Виктория (Победа) явно была благосклонна к Цезарю, принимая во внимание его многочисленные победы, потому и её изображение представлено на этой монете. Скипетр помещён на монету как символ власти, а щит – как символ защиты.

Все эти информационные штрихи на монете должны были ещё раз продемонстрировать современникам особенность «происхождения» Цезаря, благосклонность к нему двух богинь, успешную, разностороннюю его деятельность и, таким образом, его незаменимость.

Дополнительно отметим, что заметная потёртость монеты указывает на её участие в торгово-денежном обороте.

Монета ФН № 37026

Денарий Цезаря, серебро, ФН №37026, аверс

Денарий Цезаря, серебро, ФН №37026, реверс

ФН №	аверс	реверс	диаметр, вес, толщина	дата и место изготовления	аналог в БМ №
37026	голова Венеры в диадеме, вправо	Эней, стоя влево, держит палладиум в правой руке, Анхиза на левом плече, надпись справа CAESAR	д-1,8 см в-2,4 г т-0,1 см	47-46 гг. до н.э. Африка	R.8923

Известно, что Цезарь получил от сената право ставить и изображение богини Венеры на свои монеты [10.117]. В данном случае, как видно (ФН №37026), помещён условный «портрет» богини Венеры, а на предыдущей монете (ФН №37025) её условное изображение во весь рост.

Таким образом, этот тип монет продолжает вышеуказанную тему «происхождения» рода Цезаря от богини Венеры. Тема продолжена и на реверсе монеты: согласно мифологии, Эней (сын богини Венеры) вынес на плечах своего отца Анхиза из горящей Трои. От сына Энея (т.е. внука Венеры и Анхиза) Юла и «происходит» род Юлиев [3.278].

Помимо представления особого «божественного» происхождения рода Цезаря, монета должна была напомнить современникам о соблюдении семейных ценностей, в частности, почитание и заботу о старших.

Монета ФН № 55442

Денарий Цезаря, серебро, ФН №55442, аверс

Денарий Цезаря, серебро, ФН №55442, реверс

ФН №	аверс	реверс	диаметр, вес, толщина	дата изготовления	аналог в БМ№
55442	слон, топчущий змею (либо дракона), надпись внизу: CAESAR	символы понтифика	д-1,8 см в-3,75 г т-0,1 см	50-49 гг. до н.э.	1985,0421.18

Интересно, что данная монета (ФН №55442) была найдена в 1978 году проф. И.Бабаевым при раскопках рыночной площади в столице Албании городе Габала [4.299], наряду с монетой Публия Клодия 42 г. до н.э. [5.210]. Таким образом, устанавливается интересный факт об этих двух римских республиканских монетах как реальных средствах оплаты в Габале во 2-ой половине I в. до н.э.

Монеты с изображением слона (т.е. условного изображения внушительной политической фигуры Цезаря), топчущего змею (либо дракона) символически показывали масштабность личности и победу Цезаря над врагом и чеканились, в основном, для Галлии [4.300], которую Цезарь завоевал к 49 г. до н.э. [3.307]. На реверсе же данной монеты помещены атрибуты должности понтифика – ковш, аспергиллум, топор, шапка. Таким образом и здесь заметно совместное указание на монете на политическую и религиозную деятельности Цезаря.

Заключение

На основании вышеизложенного, можно высказать мнение о том, что, наряду с римскими республиканскими монетами, и монеты Цезаря могли участвовать в денежном обращении Албании (принимая во внимание и их потертость, и обнаружение одной из них на рыночной площади Габалы). Причём малочисленность нахождения монет Цезаря заметна не только в Албании, но и в соседней Иберии [11.249].

Несмотря на столь малое число монет Цезаря в ФН, они имеют важное значение для характеристики экономических контактов Албании и Рима I в. до н.э. Наряду с монетами других монетариев этого периода (монеты которых есть в коллекции ФН), устанавливается историческая и экономическая

последовательность обращения монет Рима в Албании, в частности, в период от Цезаря к Августу.

Источники и литература:

1. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. - III в. н.э. Баку,1990.
2. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати Цезарей / Перевод М.Л.Гаспарова. Москва,1990.
3. Машкин Н.А. История древнего Рима. Москва, 1948.
4. Наджафова И.М., Бабаев И.А. К вопросу о восточной политике Юлия Цезаря // Lanterna nostra. К юбилею проф. И.Л.Маяк. Санкт-Петербург, 2014. с.298-301.
5. Наджафова И.М., Раджабли А.М. Римские монеты из Габалы // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2012. Bakı,2012. s.209-215.
6. Раджабли А.М. Нумизматика Азербайджана. Баку,1997.
7. Раджабли А.М., Наджафова И.М., Мамедова А.М. О коллекции монет Октавиана Августа в Национальном музее истории Азербайджана // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi – 2020. Bakı,2020. s.335-343.
8. Сейфеддини М.А., Бабаев И.А., Расулова М.М., Алиев З.М., Дадашова С.Х. Нумизматика Азербайджана. Том I. Баку,1998.
9. Страбон. География в 17 книгах / Перевод Г.А.Стратановского. Москва,1994.
10. Savio A. Monete Romane. Roma, 2001.
11. Sherozia M. Monetary circulation in Iberia in the 1st century B.C.- 1st century A.D. // Iberia and Rom. The excavations of the palace at Dedoplis Gora and the Roman influence in the Caucasian Kingdom of Iberia / Edited by A.Furtwängler, I.Gagoshidze, H.Löhr, N.Ludwig. Langenweißbach, 2008. p.235-251.
12. www.britishmuseum.org

Əli Rəcəbli, İradə M.Nəcəfova, Aygün Məmmədova
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində Yuli Sezarın sikkələri məsələsinə dair

Xülasə

Açar sözlər: *Roma, Qafqaz Albaniyası, sikkələr, Yuli Sezar, muzey*

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında Yuli Sezara aid sikkələr çox deyil. Müəlliflər tərəfindən araşdırılan bir neçə sikkədən yalnız 3 ədəd gümüş denarinin məhz Yuli Sezarın adı ilə kəsildiyi məlum olmuşdur.

Muzeydə Sezarın adı ilə bağlı bu sikkələrin az sayda olmasına baxmayaraq, onlar Albaniya və Roma arasında e.ə. I əsrdə olan iqtisadi əlaqələrin xarakteristikası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Muzeyin kolleksiyasında Roma Respublikasının e.ə. I əsri əhatə edən digər sikkələri ilə yanaşı, Sezara aid sikkələr də ola bilsin ki, Albaniyanın pul dövriyyəsində iştirak etmişdir (sikkələrin çox sürtülməsi və onlardan birinin Albaniyanın paytaxtı Qəbələ şəhərinin bazar meydanında aşkar olunması (№55442) bu fikri söyləmək üçün əsas verir).

Ali Rajabli, İrada M.Najafova, Aygun Mammadova

On the question of the coins of Julius Caesar in the National Museum of History of Azerbaijan

Summary

Key words: *Rome, Caucasian Albania, coins, Julius Caesar, Museum*

The coins in the collection of the National Museum of History of Azerbaijan pertaining to Julius Caesar are not numerous. Only 3 silver denarii out of several coins studied by the authors were identified to be minted especially with the name of Julius Caesar.

Despite such a small number of the coins of Julius Caesar in the National Museum of History of Azerbaijan, they are important for characterizing the economic contacts between Albania and Rome in the 1st century BC. Along with the other coins of the Roman Republic in the collection of the Museum covering the 1st century BC, coins of Caesar were also likely to be involved in the monetary circulation of Albania (this assumption is backed by scuffing of coins and discovery of one of them on the market square (No.55442) of the Gabala city – the capital of Albania).

*Qafar Cəbiyev**

Orta əsr Ağsu şəhər yerində - sənətkarlar məhəlləsi ərazisində arxeoloji tədqiqatlar

UOT 902

Açar sözlər: *sənətkarlıq, dulusçuluq, şüşə işləmə, emalatxana, küp, ocaq, boyaqçılıq*

Yazılı qaynaqlarda Ağsu və ya Yeni Şamaxı kimi xatırlanan, xalq arasında Ağsu qalası və ya Xaraba şəhər kimi tanınan orta əsr Ağsu şəhərinin xarabalıqları indiki Ağsu rayonu ərazisində, Ağsu şəhərindən 4-5 kilometr cənub-şərqdə, Ülgüc, Ərəbuşağı, Ağarx və Curuqlu kəndlərinin əhatəsində yerləşir.

Bir sıra hərbi-siyasi amillərlə əlaqədar Ağsu şəhəri daxili və xarici düşmənlər tərəfindən dəfələrlə dağıdılıb, beləliklə də Şirvanın rəsmi paytaxtı olmaq statusu gah Şamaxıya, gah da Fitə keçib. Vaxtaşırı hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilən və dağıntılara məruz qalan Ağsu şəhəri sonuncu dəfə 1806-cı ildə Abbas Mirzənin hücumu ərəfəsində əhali və şəhər ələ keçməsin deyə Şirvan xanı Mustafa xan tərəfindən dağıdılıb və bununla da orada şəhər həyatına son qoyulub.

Şəhər ərazisi plan etibarilə düzbucaqlı formada olmaqla təqribən 34 hektar sahəni əhatə edir. Ətrafı dərin xəndək və val şəklində olan çox möhtəşəm müdafiə sistemi ilə möhkəmləndirilib. Cənub divarlarının uzunluğu 585, şimal divarlarının uzunluğu 580, şərq divarlarının uzunluğu 580, qərb divarlarının uzunluğu isə 600 metrdir. Cənub-qərb və cənub-şərq tərəfdə qala divarlarından təqribən 10-15 m içəridə hündürlüyü təqribən 10, diametri 16-18 m olan iki süni təpə var. Ilk baxışda elə təssürat yarana bilər ki, bu təpələr qala bürclərdir. Əslində isə bu, o qədər də inandırıcı deyil. Yəni, həmin təpələrin əslində qala divarlarına heç bir aidiyyatı yoxdur. Onların müşahidə məntəqəsi olduğu ehtimal edilir.

Abidənin ətrafında 4 qəbristan var. Onlardan daha yaxşı qalanı şimal istiqamətindədir. Oradakı qəbir daşlarının bir qismi XVIII əsrin sonlarına aiddir.

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Albanşünaslıq Elmi Mərkəzinin rəhbəri, tarix elmləri doktoru, professor

Qəbristanda əsasən Şirvan hökmdarları nəslindən olan tanınmış insanlar dəfn olunub.

Ağsu son orta əsr şəhər yerində ilkin arxeoloji tədqiqatlar 1983-cü ildə Ağsu-İsmayıllı ekspedisiyası tərəfindən aparılmışdır. Əsasən kəşfiyyat xarakteri daşıyan həmin tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Ağsu son orta əsr şəhər yeri birtəbəqəli abidədəir. Orada mədəni təbəqənin qalınlığı 1,4-1,6 m-dir. Qazıntı nəticəsində əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən zəngin keramika məmulatı və sikkə nümunələri orada XVIII əsrdə xüsusilə intensiv şəhər həyatı olduğundan xəbər verir.

İlkin tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş rəngarəng çeşidli maddi mədəniyyət nümunələri bir çox xüsusiyyətləri, o cümlədən bədii, bədii-texniki və texnoloji xüsusiyyətləri baxımından Azərbaycanın digər şəhərlərinin materiallarından nəzərəçarpacaq dərəcədə fərqlənir. Bu baxımdan həmin abidənin və oradan aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinin daha geniş çərçivədə öyrənilməsi bütövlükdə Azərbaycanda son orta əsr şəhər mədəniyyətinin dərindən və əhatəli tədqiqi baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Ağsu şəhər yeri Azərbaycanda nadir arxeoloji abidələrdəndir ki, şəhər süqut edəndən sonra onun ərazisində heç bir tikinti, qazıntı və ya təsərrüfat işləri aparılmayıb. Bu, o deməkdir ki, orada şəhərin tikintiləri, istehsalat ocaqları, küçə və meydanları digər abidələrlə müqayisədə daha yaxşı qalmışdır. Bütün bunlar isə bəhs edilən dövrdə Azərbaycan şəhərlərinin daxili plan quruluşunu, memarlıq xüsusiyyətlərini, abadlıq, sanitariya və su təchizatı məsələlərini, şəhər sənətkarlığının inkişaf səviyyəsini, ayrı-ayrı sənət sahələrində müşahidə olunan inkişaf və ya tənəzzül meyillərini öyrənmək baxımından son dərəcə mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Başqa sözlə, Ağsu nəinki Azərbaycanda, bütövlükdə Qafqazda son orta əsr şəhər probleminin öyrənilməsi baxımından bir növ etalon ola biləcək abidədir. Bütün bunları nəzərə alaraq «Miras» İctimai Birliyinin təşəbbüsü və maliyyə dəstəyi ilə 2010-cu ilin mart ayından etibarən AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Ağsu arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən orada genişmiqyaslı tədqiqatlara başlanıb. Əvvəlcə şərti olaraq III qazıntı adlandırılan 600 kvadratmetrlik sahədə tədqiqatlar aparılıb. Hansı ki, həmin tədqiqatlar nəticəsində Ağsu şəhərinin tarixinin bir çox məqamlarına aydınlıq gətirən olduqca əhəmiyyətli tapıntılar əldə olunmuşdur. Mədəni təbəqənin üst qatında bir-birinin ardınca çoxsaylı tikinti qalıqları qeydə alınıb. Bunlar əsasən çay daşından hörülmüş bina qalıqlarıdır. Yanıq izlərinə, metal külçə və şlak nümunələrinə, bir-birinin yaxınlığında olan çoxlu ocaq yerləri və yardımçı tikintilərin qalıqlarına kütləvi şəkildə rast gəlinib. Bir neçə yerdə aşkar olunan və kifayət qədər geniş sahəni əhatə edən daş döşəmə qalıqları orta əsr şəhərlərində abadlıq və şəhərsalma problemlərini daha əhatəli şəkildə öyrənmək baxımından böyük maraq doğurur. Eni 4 m-dən çox olan döşəmə qalıqlarından biri şimal-cənub istiqamətində uzanır və şəhərin əsas küçələrindən olduğu ehtimal

edilir. Şərq-qərb istiqamətində olan nisbətən ensiz küçənin tədqiq olunan sahədə uzunluğu 15 m-dən artıqdır. Bu küçə ehtimal ki, şəhərin məhəllədaxili yollarından biri olub. 16 kvadratmetr sahəni əhatə edən başqa bir daş döşəmə də elmi cəhətdən maraq doğurur. Şərq tərəfdə qazıntıdan kənara çıxan və deməli daha geniş ərazini tutan bu döşəmənin şəhərin meydanlarından biri olduğu ehtimal olunur.

Qazıntı sahəsi şimala doğru genişləndirilərkən şimal-cənub istiqamətində daha bir daş döşəmiş küçə qeydə alınıb. Şimala doğru qazıntı sahəsindən kənara çıxdığına, cənub tərəfdə isə dağıntıya məruz qaldığına görə küçə yerini tam şəkildə izləmək mümkün olmamışdır.

III qazıntı sahəsində qeydə alınan bir neçə nisbətən iri divar qalıqlarının ev-otaq yerləri olduğu şübhə doğurmur. Sahəsi 38,7 kvadratmetr olan ev-otaq nisbətən daha yaxşı qalmışdır. Qazıntı davam etdirilərkən həmin otaqdan cənub tərəfdə dərzi dükanı olan daha bir otaq yeri aşkar edilib. Dükan-otaq yerləri təmizlənərkən oradan çoxlu oymaq, qayçı, düymə, parça qalığı, yumaq, bıçaq, məişətdə işlədilən şüşə və saxsı qab nümunələri üzə çıxmışdır.

Daha bir ev-otaq yeri qazıntinin şimal tərəfində qeydə alınıb. Həmin tikintinin şimal divarı şərq-qərb istiqamətində olmaqla 6,8, ona perpendikulyar istiqamətdə olan qərb divarları isə 4,4 m uzunluğundadır. Divarın qalınlığı 1,4 m, ev-otağın ümumi sahəsi isə təqribən 30 kvadratmetrdir. Qeyd olunan otağın şimal-qərb küncündə bir ədəd kiçik təndir, onun yanında isə bir ədəd ocaq aşkar edilib. Yaxınlıqda çoxlu kül, yanıq təbəqə bir-birinin yaxınlığında şaquli vəziyyətdə çiyin hissəyə qədər yerə basdırılmış iki ədəd təsərrüfat küpü qeydə alınıb. Bunlardan əlavə III qazıntı sahəsində çoxsaylı digər xırda, yardımçı bina qalıqları da qeydə alınıb. Yardımçı tikintilərin əsasən kiçik ölçülü quraqlıq, təndirxana və emalatxana tipli binalarından ibarət olduğu güman edilir. Onların əksəriyyəti təkqat daş divarlar və o qədər də mürəkkəb olmayan ağac konsfruksiyalardan ibarətdir.

Diqqəti cəlb edən ən mühüm məqamlardan birisi də odur ki, qeyd olunan tikinti qalıqları bir çox hallarda bir-birinin üstündə olmaqla biri digərini kəsib. Bu o deməkdir ki, Ağsu şəhər yerində XVIII əsrə və XIX əsrin əvvəllərinə aid olmaqla qalınlığı təqribən 1,4 -1,6 m təşkil edən mədəni təbəqədə ən azı 3 tikinti qatı mövcud olub. Hansı ki, bunları ayrı-ayrı tikinti dövrləri kimi də səciyyələndirmək olar.

Ağsu şəhər yerində tikintilər əsasən çay daşından inşa olunub. Birləşdirici material kimi palçıqdan istifadə olunub. Binaların divarlarının bünövrə hissəsi yonulmamış, bünövrədən yuxarı hissəsi isə yonulmuş çay daşından hörülüb. Divarlarda Şirvan memarlıq məktəbi üçün xarakterik olan və antisey¬simik funksiya daşıyan ağac kətillərə təsadüf olunmayıb. Adətən, yardımçı binalarda antiseysimik kəmərlərdən istifadə olunmurdu.

Tikintilərdə bişmiş kərpicdən nisbətən az, ağac materiallarından isə geniş istifadə olunub. Aşkar edilən dirək yerləri, agac çürüntüləri, kömür qalıqları, xüsusən də müxtəlif formalı və müxtəlif ölçülü dəmir mismarlar bunu bir daha təsdiq edir.

Qazıntı sahəsinin demək olar ki, bütün kvadratlarında bir-birinin yaxınlığında olan çoxsaylı təndir qalıqlarına təsadüf olunmuşdur. Ən iri təndirin hündürlüyü 1, ağzının diametri 1,6, divarının qalınlığı 0,7 m-dir. Əlçim üsulu ilə tikilmiş bu təndirin içərisindən və ətrafından çoxlu kül və kömür qalıqları təmizlənmişdir. Bu isə təndirin uzun müddət istifadə olunduğuna dəlalət edir. Orta əsrlərdə bu cür iri təndirlər adətən bazar üçün məhsul istehsalına xidmət edirdi. Kiçik ölçülü təndirlərin isə ailələrin gündəlik tələbatına hesablandığı əsla şübhə doğurmur. Bu fikirlər eyni ilə ocaqlara da aid edilə bilər. Xatırladaq ki, III qazıntı sahəsində həm ölçüləri, həm də quruluşu ilə fərqlənən çoxlu ocaq qalıqları aşkar olunub. Əksəriyyəti dağıldığından onların hamısının quruluşu barədə fikir söyləmək çətindir. Bu sözlər daha çox orada aşkar edilmiş emalatxanalar daxilindəki körük tipli ocaqlara aiddir. Həmin ocaqların ətrafı çay daşı ilə təkqat divar formasında hörülüb. Quruluş etibarı ilə daha çox nalşəkilli ocaqlara rast gəlinir. Həcm etibarı ilə kifayət qədər iri olan bu tip ocaqlar bilavasitə emalatxanalara aid olub. Evlərin daxilindəki və təndirxanalardakı ocaqlar isə quruluş etibarı ilə çox sadədirlər. Onların bir qismi torpaqdan olmaqla dairəvi və ya yarımdairəvi formada tikilərək odadavamlı gillə suvanıb. Bəzi ocaqlar isə sadəcə olaraq üç tərəfdən, yəni yanlardan və arxa tərəflərdən tili üstə qoyulmuş bişmiş kərpiclərdən qurulub.

Ağsu tədqiqatları zamanı aşkar edilən ən mühüm tapıntılar sırasında anbar və sənətkar emalatxanaları xüsusi qeyd olunmalıdır. Xatırladaq ki, yardımçı binalara aid tikinti qalıqları ilə yanaşı, oradan tapılmış çoxsaylı maddi mədəniyyət nümunələri də həmin ərazidə bu və ya digər sənət sahələri üzrə ixtisaslaşmış emalatxanaların mövcudluğuna dəlalət edir. Məsələn, döymə və misgərlik sənətində istifadə olunmuş ocaq-körükxanalar, ituclu metal əşyalar, maqqaş, maşa və qəliblər, hazır və ya yarımfabrikat halında olan mis məmulatı, habelə çoxlu miqdar istehsalat çıxarı orada əsasən misgərlik məmulatları istehsalından xəbər verir. Oradan tapılmış müxtəlif formalı və müxtəlif ölçülü daş və metal qəliblərdə tökmə üsulu ilə rəngarəng çeşidli nəfis metal məmulatı istehsal olunub. Bu cür qəliblərdən istifadə olunması təbiidir ki, istehsalın yüksək dərəcədə ixtisaslaşdığından və onun kütləvi miqyas aldığından xəbər verir.

Tədqiqatlar zamanı çoxlu miqdar dəmir külçə və şlaklara təsadüf olunb. Sahənin cənub-şərq küncündə isə dəmir şlakların tullandığı çökəklik aşkar edilmişdir. Xatırladaq ki, bu qəbildən olan tapıntıların sayı yüzlərlədir. Bu o deməkdir ki, həmin tapıntıların aşkar edildiyi yerdə uzun müddət, həm də fasiləsiz olaraq dəmirçi emalatxanası fəaliyyət göstərib. Oradan, həmçinin çoxsaylı və rəngarəng çeşidli dəmir əşyalar – mismarlar, cəftələr, nallar, halqalar, kəsici alətlər və bu tip əşyalara aid dəstəklər də aşkar edilib.

Emalatxanalar rayonundan həmçinin çoxlu miqdar sümük məmulatı nümunələri aşkar edilib. Sümükdən hazırlanmış bıçaq və xəncər dəstəkləri, biz, üzük və halqalar buna misaldır. Həmin ərazidən, həmçinin kəsilmiş, yonulmuş və yaxud da istifadə

üçün tədarük olunmuş sümük nümunələrinə və onların tullantılarının topa şəklində atıldığı çökəklik-quyu tapılıb. Materialların təhlili göstərir ki, sümük məmulatı istehsalı ilə məşğul olan ustalar xammal kimi, əsasən müxtəlif heyvanlara məxsus buynuz, bud və qol sümüklərindən istifadə ediblər. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, öyrənilən ərazidə dəmirçi və misgər emalatxanaları ilə yanaşı, həm də sümükişləmə sənəti ilə məşğul olan ustaların çalışdığı emalatxana da fəaliyyət göstərib.

Tədqiqatlar zamanı misgər və dəmirçi emalatxanaları yaxınlığında bir-birinin yanında qurşağa qədər yerə basdırılmış vəsiyyətdə olan iri həcmli təsərryfat küpləri aşkar edilib. Həmin küplərdən dördünün içərisində qırmızı və çəhrayı rəng boya qalıqları qeydə alınmışdır. Bu isə o deməkdir ki, həmin küplərdə uzun müddət ya boyaq maddləri saxlanılıb, yaxud da onların içərisində boyaq məhlulu hazırlanıb. Sadəcə olaraq əgər həmin küplər boyaq maddələrinin saxlanması üçün istifadə edilibsə, onda onların tapıldığı yer anbar kimi, yox, əgər boyaq maddələrinin qarışdırılaraq məhlul halına salınması üçün istifadə olunubsa, onda boyaqçı emalatxanası kimi səciyyələndirilə bilər. Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, Ağsu XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində boyaqçılıq sənətinin xüsusilə geniş yayıldığı Azərbaycan şəhərlərindən biri hesab edilir. XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbənin yazdığına görə şəhər sənətkarlarından toplanan verginin yarıdan çoxu məhz boyaqçı ustaların payına düşürdü.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gələ bilərik ki, III qazıntı sahəsində aşkara çıxarılan tikinti qalıqları, istehsalat ocaqları, istehsal çıxarları, əmək alətləri və nəhayət, hazır məmulat nümunələri şəhərin sənətkarlar məhəlləsinin məhz həmin ərazidə yerləşdiyini deməyə əsas verir. Orada aşkar olunan və plan qruluşu etibarilə ev-otaq yerləri kimi səciyyələndirilən bina qalıqlarının da məhz sənətkarlara aid anbar, dükan, yaxud da yaşayış evləri olduğu şəksizdir.

Qazıntıların gedişi zamanı III sahədən zəngin və rəngarəng çeşidli maddi mədəniyyət nümunələri əldə olunmuşdur. Bunlar içərisində bütün sənət növlərinə aid əşyalar vardır. Tapıntıların böyük əksəriyyəti yerli istehsala aiddir. Bununla belə axtarışlar zamanı bu və ya digər məmulat istehsalı üzrə dünya miqyasında məşhur olan şəhərlərdən ticarət və ya mədəni əlaqələr yolu ilə gətirilmiş tapıntılar da əldə olunmuşdur. Bütün bunlar isə sənətkarlığın, bütövlükdə şəhər əhalisinin mədəni-məişət və təsərrüfat həyatının, habelə kənar ölkələrlə ticarət və mədəni əlaqələrin tədqiqi baxımından son dərəcə mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Ağsu şəhəri birtəbəqəli abidə olduğundan oradan tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri konkret xronoloji çərçivəni əhatə edir. Bu mənada orada aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri konkret tarixi mərhələyə aid tapıntıların spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, beləliklə də ayrı-ayrı sənət sahələrinin inkişaf və ya tənəzzül dinamikasının tədqiqi baxımından da mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Tapıntılar içərisində mis və gümüş sikkələr, metal, keramika, şüşə, daş və

sümükdən hazırlanmış rəngarəng çeşidli əşyalar və əmək alətləri çoxluq təşkil edir.

Daş məmulatı. III qazıntı sahəsindən tapılan maddi mədəniyyət nümunələrinin bir qrupu daşdan hazırlanmış əşyalardır. Tapıntılar içərisində daş qəliblər də var. Onlar səliqə ilə hazırlanıb və ayrı-ayrı hissələrini bir-birinə bənd etmək üçün üzərində bir neçə yerdə deşiklər var. Tapıntılar içərisində ərzaq, metal və ya gön-dəri məmulatını döyərək tələb olunan formaya salmaq məqsədilə istifadə olunan kvadrat və ya dairəvi formalı daş lövhələr də çoxluq təşkil edir.

Misgərlik və dəmirçilik emalatxanası olan ərazidən tapılmış iri ölçülü mədən daşından yonularaq vanna formasında hazırlanmış daş əşyanın içərisində isə pas qalıqları qeydə alınıb. Ola bilsin ki, dəmirçi ustalar qızdırılmış metalı soyutmaq məqsədilə içərisinə su doldurulmuş daş vannalardan istifadə ediblər.

Mədən daşından yonularaq hazırlanmış daha bir ədəd əşyanın ağız hissəsi düzgün olmayan dairə (böyük diametri 40, kiçik diametri 34 sm) formasındadır. Misgər və dəmirçi emalatxanaları olan ərazidən tapılması ondan da sənətkarlıqda istifadə olunduğunu söyləməyə əsas verir. Emalatxanalar ərazisindən tapılan və içərisi 2-3 sm dərinliyində yonulmaqla hazırlanan dayaz vannayabənzər əşyalardan isə çox ehtimal ki, metal ərintilərindən xüsusi dəmir və ya mis lövhələr hazırlamaq üçün istifadə olunub.

Ağsuda tikinti, abadlıq və quruculuq işlərində inşaat materialı kimi daşdan geniş miqyasda istifadə olunub. Binaların demək olar ki, hamısının bünövrədən yuxarı hissəsi yonulmuş çay daşından tikilib. Məlumat üçün onu da bildirək ki, qədim Girdiman və Şirvan əhalisi əsrlər boyu Ağsu və Girdiman çaylarının zəngin daş və çınqıl ehtiyatlarından istifadə edib. Orta əsr şəhər yerində aşkar edilmiş tikintilərdə də məhz həmin çayların daş ehtiyatlarından geniş surətdə istifadə olunubdur.

Metal məmulatı. Tədqiqatların gedişi zamanı metal məmulatı nümunələrinə də tez-tez təsadüf olunub. Misgərlik, döymə işi və dəmirçilik məmulatları istehsalı üzrə ixtisaslaşmış emalatxanalarda və onlara yaxın ərazilərdə çoxlu miqdar metal külçə və şlak nümunələri qeydə alınıb. Bu, o deməkdir ki, ticarət yolu ilə gətirilmiş mis və dəmir külçəsi məhz həmin emalatxanalarda kəsilərək, doğranaraq, döyülərək, əridilərək bazarın tələbatına uyğun olaraq müxtəlif növ məmulat istehsal olunmuşdur. İstifadə olunmamış qalan metal külçələr isə çox güman ki, həmin ərazidə istehsal prosesinin bu və ya digər səbəblər ucbatından qəflətən dayandırılması ilə əlaqədar ola bilərdi.

Tapıntılar içərisində qazan, bıçaq, çapacaq, mismar, cəftə, halqa, zəncir, nal tipli əşyalar çoxluq təşkil edir. Xüsusilə də misgərlik emalatxanası olan ərazidən çoxsaylı bıçaq tiyəsi və dəstəyi tapılmışdır. Bunlar həm ölçülərinə, həm də formalarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Eyni sözləri nallar, mismarlar və digər kəsici alətlər barəsində də demək olar. Metal tapıntılar içərisindəki bir neçə ədəd müxtəlif ölçülü və müxtəlif formalı qəlib də elmi cəhətdən maraq doğurur. Dəmirdən hazırlanmış məişət əşyaları içərisində qulaqvari qulpu olan bir ədəd qalın divarlı qazan da elmi

cəhətdən maraq doğuran tapıntılardandır.

Məişət əşyaları sırasında ən çox təsadüf olunan əşya mis oymaqlardır. III qazıntı sahəsindən on ədədə qədər belə oymaq tapılıb. Maraqlıdır ki, onların əksəriyyəti misgərlik emalatxanası və onun ətrafında aşkar edilib. Bu, o deməkdir ki, həmin oymaqlar elə oradaca istehsal olunub. Tapıntılar içərisində misdən hazırlanmış üzük və asma bəzək əşyalar da çoxluq təşkil edir. Misdən hazırlanmış tərəzi gözü, qaşıq, toqqa, düymə, maşa və maqqaşa bənzər əşyalar, bir çoxunun üzərində döymə üsulu ilə işlənmiş şəbəkə formasında təsvirləri olan lövhələrə də tez-tez təsadüf olunur. Misdən sim topası və boru formasında olan əşyalar da diqqəti cəlb edir. Üzərində döymə üsulu ilə insan təsviri işlənmiş buta formalı mis əşya xüsusi maraq doğurur.

Tapıntılar içərisində gümüşdən hazırlanmış bir neçə bəzək əşyası da var. Onlardan biri əqiqdən qaşı olan üzükdür. Üzüyün qaşı üzərində ərəb dilində «Məhəmməd Əli Fatimə Həsən Hüseyn» sözləri yazılıb. Gümüşdən hazırlanmış zəncir qolbaq da maraqlı tapıntılardandır.

Dulusçuluq məmulatı. Bunlar əsasən şirsiz qablardan, şirli qablardan, qismən də inşaat keramikasından ibarətdir. Şirsiz saxsı məmulatı əsasən iri təsərrüfat küpləri, qazan nümunələri, rəngarəng çeşidli su qabları (səhəng, bardaq, dolça və s.), süd məhsullarının emalı və saxlanması üçün istifadə olunan qablar (nehrə, sərnic, küpə və s.), habelə çıraqlar, piydanlar və dibçək qabları ilə təmsil olunur. Bu nümunələrin əksəriyyəti həm texnoloji xüsusiyyətləri, həm də ənənəvi formalarda baş verən dəyişiklikləri baxımından əvvəlki əsrlərə aid analoji nümunələrdən hissolunacaq dərəcədə fərqlənir. Məsələn, həcmcə iri olan təsərrüfat küplərinin sayca azaldığı, əksinə kiçik və orta həcmli küplərin artdığı müşahidə olunur. Bu qəbildən olan saxsı qabların gili qatışıqlardan demək olar ki, təmizlənməyib. Küplər ayrı-ayrı hissələrdən ibarət olmaqla dulus dəzgahında hazırlanıb. Calaq edilmiş hissələrin üzərinə ziqzaqvari formada yapma kəmərlər vurulub. Küplərin özü də, onların üzərinə vurulmuş kəmərlər də texniki və texnoloji baxımdan kobud icra edilib. Hazırlandıqdan sonra demək olar ki, heç birinin üzərinə sığal çəkilməyib. Təsərrüfat küplərinin bişirilməsi də keyfiyyətlə icra olunmayıb. Bu səbəbdəndir ki, onların içərisində çoxlu miqdar lazımınca bişməyən nümunələr var. Onların hamısı sarı rəngdədir. Saxsıları asanlıqla ovulub tökülür. Bişirilərkən kürədəki temperatur rejiminə lazımınca nəzarət olunmadığından küplərdən bəziləri yanıb ötmüşdür. Elə nümunələr də vardır ki, onların bəzi hissəsi yanıb ötsə də, bəzi hissələri yetərincə bişməyib. Bu da ondan irəli gəlir ki, məmulatın bişirilmək məqsədilə kürəyə qablaşdırılması işi bişmə prosesinin incəliklərindən xəbərsiz olan naşı şəxslər tərəfindən icra olunub.

III qazıntı sahəsində qeydə alınmış boyaqçı küplərindən biri bərpa edilmişdir. Onun ölçüləri belədir: hündürlüyü 85, ağzının diametri 24, gövdəsinin böyük diametri 51, oturacağının diametri 13, ağzının kənara qatlanan hissəsinin qalınlığı 3, divarlarının qalınlığı isə 1 sm-dir. Üzərində bir-birindən təqribən 10 sm aralıda

yapma üsulu ilə vurulmuş ziqzaqvari kəmərləri var. Bu kəmərlər zahirən naxış təsiri bağışlasa da, əslində bir-birinə calaq edilmiş ayrı-ayrı hissələrin möhkəmliyinə xidmət edir. Digər boyaqçı küpləri də forma və ölçülərinə görə təsviri verilən küpdən az fərqlənir. Aşkar edilmiş təsərrüfat küplərindən birisi üzərində sınmış və ya çat vermiş hissələrin təmir izləri var. Bu məqsədlə sınmış hissələr bir neçə yerdən deşilərək iplə bir-birinə bənd edilmiş, daha sonra üzəri kirəc məhlulu ilə üzlənmişdir. Xatırladaq ki, bu cür təmir izlərinə digər növdən olan saxsı qablar içərisində də tez-tez təsadüf olunur.

Su qabları. Tədqiqatlar zamanı nisbətən daha çox təsadüf olunan nümunələrdir. Bunlar əsasən səhəng, bardaq və dolça tipli qablardır. Onlar da forma və həcm etibarı ilə müxtlifdirlər. Məsələn, səhəng tipli qablar XVI-XVII əsrlər üçün səciyəvi hesab edilən analoji nümunələrdən xeyli dərəcədə fərqlənirlər. Bu cür fərqlilik əsasən də səhəng tipli qabların qulp, boğaz və ağız hissələrinin formasında özünü göstərir. Orta hissədə uzununa qabarıq zehi olan lentvari, daha doğrusu qabırğaya bənzər qulplar qabın çiyin və boğaz hissələrini birləşdirir. Səhənglərin boğazı çiyin hissədən başlayaraq yuxarıya doğru tədricən daralaraq qabın ağzının kənarında 3-3,5 sm enində sağanaqvari sonluqla tamamlanır. Səhəng tipli qabların demək olar ki, hamısının saxsısı bozumtul rəngdədir. Bu da onların gilinin lazımınca bişmədiyindən irəli gəlir.

Ağsu qazıntıları zamanı əldə edilmiş çoxsaylı nümunələr onu göstərir ki, gildən hazırlanmış müxtəlif formalı və müxtəlif ölçülü bardaqlar XVIII əsrdə də əhalinin gündəlik məişətində çox mühüm yer tutmaqda davam edib. Tapılan bardaq tipli qabların əksəriyyəti darboğazlıdır. Nisbətən iri həcmli bardaqlar formaca səhənglərə bənzəyir. Yəni, onlar kiçik həcmli səhənglərdən az fərqlənirlər. Fərqləndirici xüsusiyyətlərindən birisi onların ağzının kənarının bir qədər genələrək qıfvari formada olmasıdır.

Səhənglər kimi bardaq tipli qabların da gili bir qayda olaraq müxtəlif qatışıqlardan diqqətlə təmizlənmiş, ələnmiş, palçığı həll qarışdırılmış, qabın gövdə hissəsi dulus dəzgahında hazırlandıqdan sonra əllə formalaşdırılmış qulp ona bərkidilmişdir. Səhənglərdə olduğu kimi, bardaqlarda da qulp qabın çiyin və boğaz hissələrini birləşdirir. Gili lazımı dərəcədə bişmədiyindən tapılmış əksər nümunələrin saxsısı bozumtul rəngdədir.

III qazıntı sahədən tapılmış şirsiz saxsı qablara aid fraqmentlərin bir qismi onlardan süd məhsullarının emalı və saxlanması məqsədilə istifadə olunduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Bu nümunələr içərisində küpə, nehrə, dopu və sərnic tipli qablar xüsusilə çoxluq təşkil edir. Həmin fraqmentlərin məhz hansı qaba aid olduğu daha çox onların etnoqrafik pralellərinin ağız, boğaz və çiyin hissələrinin forma və quruluşu əsasında müəyyən edilir.

Qazan və qapaqlar. Tədqiqatlar zamanı qazan tipli qab nümunələrinə nisbətən az təsadüf olunub. Bu da XVIII əsrdə dəmir və mis qazanların saxsı qazanları

məişətdən getdikcə daha artıq sıxışdırıb çıxardığından xəbər verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, daimi olaraq ocaq üzərində yüksək temperatur altında qızdırıldığından gil qazanlar tez-tez parçalanaraq sıradan çıxırdı. Təbiidir ki, digər növlərdən olan saxsı qablar barəsində bunu demək olmaz. Ona görə də ilkin olaraq məhz qazan tipli qabların metal əşyalar tərəfindən sıxışdırılaraq məişətdən kənarlaşdırılması başadüşüləndir.

Ağsu şəhər yerindən tapılan gil qazan nümunələri əsasən üçbucaqvari və ya qulaqvari qulpa malikdir. Tapıntılar içərisində lüləkli qazanlara aid fraqmentlərə də təsadüf olunur. Onların hamısının gili coddur. Çox istifadə olunduğundan divarları yanaraq hisdən qaralıb.

Piydanlar. III qazıntı sahəsindədə 20-dək bu cür nümunə tapılıb. Onlar içərisində həm iri, həm də kiçik nümunələr var. Ümumilikdə isə bu əşyaların əvvəlki əsrlərə aid analoji nümunələrlə müqayisədə həcmcə nisbətən iri və texnoloji baxımdan kobud hazırlandığı diqqəti cəlb edir.

Piydanlar dulusçu ustalar tərəfindən alt kasa, üst kasa, onları birləşdirən oxdan və qulpdan ibarət ayrı-ayrılıqda hazırlanaraq sonradan birləşdirilib. Bunlar arxeoloji ədəbiyyatda əksər müəlliflər tərəfindən vazayabənzər çıraq kimi təqdim olunur. Bu da onlardan işıqlandırma məqsədilə istifadə olunması ilə bağlıdır. Piydanların üst kasasına adətən piy və ya yağ tökərək yandırırdılar. Üst kasanın kənarında pilitə yerləşdirmək üçün xüsusi novçayabənzər çıxıntı var. Bu tip qabların qulpu en kəsiyi çubuqvari formada olmaqla alt kasanın kənarı ilə üst kasanın çiyin hissəsini birləşdirir.

Piydanların təqribi ölçüləri belədir: alt kasanın diametri 8-12 sm, üst kasanın diametri 5-7, birləşdirici oxun uzunluğu 3,5-4,5, qabın ümumi hündürlüyü 6-8 sm-dir.

Tədqiqatlar göstərir ki, piydanlardan istifadə ənənəsi XVIII əsrdə davam etsə də, əhalinin geniş təbəqələri işıqlandırma vasitəsi olaraq daha çox lüləkli çıraqlardan istifadə edib. Tapıntılar içərisində bu cür nümunələrin və onlara məxsus fraqmentlərin çoxluğu belə düşünməyə əsas verir. Lüləkli çıraqlar da əvvəlki əsrlərə aid nümunələrlə müqayisədə həcmcə iri olmaları ilə diqəti cəlb edir. Onlar həcm və forma etibarı ilə daha çox XIX – XX əsrlərdə geniş yayılan «qara çıraq»lara bənzəyir.

Bu tapıntıların əsas əlamətləri lüləklərinin iri, dar və nisbətən qısa boğazı, enli-qıfvari və ya sağanaqvari ağzı, lüləklə müqayisədə nisbətən kiçik konusvari gövdəyə, çiyin və boğaz hissəsini birləşdirən çubuqvari qulpa malik olmalarıdır. Əksəriyyətinin lüləyi və gövdəsinin bir hissəsi yanaraq hisdən qaralıb. Bu da onların uzun müddət istifadə olunduğundan xəbər verir.

Dibçək qabları. Ağsu şəhər yerindən tapılan şirsiz qabların bir qismindən dibçək qabı kimi istifadə olunduğu ehtimal olunur. Bu qablar geniş ağıza, çox da hündür olmayan gövdəyə malikdir. Divarları yuxarı-qabın ağzına doğru tədricən

genişlənərək və qalınlaşaraq sonda qalınlığı 3,5 sm olan kərt formaında tamamlanır. Onların ağzının kənarı antik və orta əsrlərdə geniş yayılmış çölmək tipli qablara bənzəyir. Qabın ağzının kənarının bu cür kərt-kəmər formasında tamamlanması onun görkəmini yaxşı eləməklə yanaşı, həm də, əşyanın möhkəmliyinə xidmət edir.

III qazıntı sahəsindən tapılan şirsiz qabları səciyyələndirən əsas əlamətlər aşağıdakılardır: Əksər hallarda məmulatın gili yaxşı təmizlənməyib, həll yoğrulmayıb, başdansovurdu hazırlanıb, demək olar ki, heç birinin səthinə bişirilməzdən əvvəl sığal çəkilməyib. Ona görə də bu nümunələrin səthi hamar deyil, oturacaqlarının kənarı bu və ya digər dərəcədə deformasiyaya uğrayıb. Bu əlamətlər bütövlükdə şirsiz keramika istehsalındakı tənəzzüldən xəbər verir. Bununla belə bəzi qab nümunələri vardır ki, onlar yeni tip kimi dəyərləndirilə bilər. Yəni, əvvəlki dövrlərdə bu tip qablara demək olar ki, rast gəlinmir. Dibçək qabına bənzər nümunələr buna misal ola bilər. Bəzi qablar isə forma cəhətdən müəyyən dəyişikliklərə məruz qalıb. Xüsusilə də səhəng, bardaq və çıraqların ağz və boğaz hissəsində forma dəyişikliyi müşahidə olunur. Diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də bu dövrdə sınmış qabların daha çox təmir olunmasıdır. Bütün bunlar həm lokal, həm də xronoloji əlamətlər kimi səciyyələndirilə bilər.

Tapıntılar içərisində qəlyanlara da tez-tez təsadüf olunur. III qazıntı sahəsindən tapılmış nümunələr forma etibarı ilə bir-birinə bənzəsələr də həcm etibarı ilə fərqlənirlər. Digər abidələrdən məlum olan XVII əsr nümunələrindən fərqli olaraq Ağsu qəlyanları içərisində nisbətən iri və kobud nümunələrə daha tez-tez təsadüf olunur. Bunlar isə iki məqamdan xəbər verir: Birincisi, XVII əsrlə müqayisədə XVIII əsrdə şəhər əhalisi içərisində tütün məmulatından istifadə edənlərin sayı artıb. Ikincisi, XVII əsrdə tütündən daha çox ancaq varlı silkə mənsub insanlar istifadə edirdisə, XVIII əsrdə artıq əhalinin nisbətən daha geniş təbəqələri bu vərdişin təsirinə düşüb. Tapıntılar içərisində kobud nümunələrin artması cəmiyyətdə qəlyanların istehsalına olan sosial sifarişin miqyasının artmasının göstəricisi kimi izah edilə bilər.

Şirli saxsı məmulatı. Bu tip əşyalar əsasən müxtəlif həcmli kasa, piyalə və boşqab tipli qablardan ibarətdir. Bunlar da daha çox anqob naxışlı nümunələrdən və səthi şabalıdı rəng boya ilə saya örtülmüş nümunələrdən ibarətdir. Tək-tək hallarda yaşıl, göy və firuzəyi rənglərlə saya şirlənmiş kasa və boşqab nümunələrinə də təsadüf olunur. Diqqəti cəlb edən odur ki, şirsiz qablardan fərqli olaraq bu tip qablar texniki və texnoloji baxımdan daha mükəmməl hazırlanıb. Onların gili müxtəlif qatışıqlardan diqqətlə təmizlənib, palçığı həll yoğrulub və usta tərəfindən kifayət qədər peşəkar səviyyədə hazırlanıb. Bu tapıntılar Azərbaycanın digər şəhərlərindən məlum olan XVII əsrə aid analoji nümunələrlə müqayisədə həm texniki və texnoloji, həm də dekor rəngarəngliyi baxımından daha yetkin istehsalat mədəniyyəti nümunələri kimi dəyərləndirilə bilər. Anqob naxışlı kasaların əksəriyyətinin dib hissəsində qalın konsentrik dairə içərisində insan əlinə bənzəyən təsvirləri var. Bu

təsvirləri palıd yarpağına da bənzətmək olar. Qabların ağzının kənarı boyunca isə daha çox anqob ləkələr formasında olan yayğın təsvirlərdən istifadə olunub.

Anqob naxışlı kasa və boşqablar çox da hündür olmayan dairəvi oturacağa malikdir. Bu tip qabların dib hissəsi qabın divarlarının digər hissələri ilə müqayisədə daha nazikdir..

Forma və həcm etibarı ilə anqob naxışlı nümunələrdən demək olar ki, fərqlənməyən saya şirli kasa və boşqablar Ağsu materialları içərisində ən çox diqqəti cəlb edən və kifayət qədər tez-tez tapılan şirli saxsı məmulatı nümunələridir. Bu nümunələr dulusçu-ustalar tərəfindən xüsusi zövqlə hazırlanıb. Onların forma kamilliyi, hazırlanması, şirlənməsi və bişirilməsi ilə bağlı texnoloji proseslərin mükəmməl səviyyədə icra olunması bu tip məmulatın istehsalı ilə bilavasitə təcrübəli və peşəkar ustaların məşğul olduğundan xəbər verir.

Çox da hündür olmayan dairəvi oturacaq, dib hissəsinin son dərəcə nazik olması, həcm etibarı ilə nisbətən dayaz və az tutumlu olması bu qabların səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Bu nümunələrin əksəriyyəti açıq şabalıdı, yaxud da sarımtıl rəngdədir. Bir çoxunun anqob astarı yoxdur. Yəni, qab səliqə ilə hazırlandıqdan, üzərinə sığal çəkildikdən sonra həm daxili, həm də xarici səthinə şəffaf şir örtüyü vurulub.

Inşaat keramikası. Bu qəbildən olan nümunələrə III qazıntı sahəsində nisbətən az təsadüf olunub. Oradan tapılmış su tüngü nisbətən kobud hazırlanıb. Bişmiş kərpiclər nisbətən daha tez-tez tapılan inşaat keramikası nümunəsidir. Onlar ölçü etibarı ilə müxtəlifdirlər. Yaxşı bişirilmədiyindən asanlıqla aşınırlar.

Bişmiş kərpic nümunələrinin demək olar ki, hamısı əraziyə səpələnmiş vəziyyətdə aşkar edilib. Yalnız bəzi yerlərdə kərpicdən döşəmə qalıqları qeydə alınıb. Bu da tikintidə çay daşi ilə yanaşi bişmiş kərpicdən də geniş istifadə olunduğunu deməyə əsas verir.

Fayans və farfor məmulatı. Əsasən kasa, kiçik piyalə və boşqab tipli qablardan ibarət olan bu əşyalara və onlara aid fraqmentlərə kifayət qədər tez-tez təsadüf olunur. Gili kövrək olduğundan fayans qabların demək olar ki, hamısı xırda hissələrə parçalanıb və bu səbəbdən də onların formasını və ölçülərini dəqiqləşdirmək mümkün olmamışdır. Bəlli olan odur ki, bu qabların demək olar ki, hamısının həm daxili, həm də xarici səthi başlıca olaraq kobalt şiri ilə işlənmiş zəngin həndəsi, nəbati və mürəkkəb sxematik təsvirlərlə bəzədilib. Təsvirlərin sıxlığı, onların bir-biri ilə peşəkar səviyyədə uzlaşdırılması bu işin xüsusi hazırlığa malik rəssam-ustalar tərəfindən icra olunduğundan xəbər verir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın orta əsr şəhərlərindən tapılan fayans məmulatının əksəriyyəti Şərq ölkələrindən gətirilmiş nümunələrdir. Bu cəhətdən Iranın Rey, Kaşan, Sultaniyyə şəhərlərində istehsal olunmuş nümunələr xüsusilə çoxluq təşkil edir. Ağsu şəhər yerində aparılan qazıntılar zamanı da belə nümunələrə təsadüf olunub. Məlum olduğu kimi, həmin məmulat Azərbaycana ticarət və ya

mədəni əlaqələr yolu ilə daxil olmuşdur. Diqqəti çəkən mühüm məqamlardan biri odur ki, Ağsuda tapılan və çox ciddi istehsalat qüsurları ilə müşaiyət olunan fayans məmulatı nümunələrinin xarici ölkələrdən gətirildiyini düşünmək əsla düzgün olmazdı. Fikrimizcə, bu cür nümunələrin bilavasitə yerli istehsal məhsulu olduğu əsla şübhə doğurmur.

Gilinin müxtəlif qatışıqlardan yetərincə təmizlənməməsi, hazırlanarkən, şirlənərkən və bişirilərkən texnoloji qüsurlara yol verilməsi onların elə ilk baxışdan xarici bazar üçün o qədər də cəlbedici məmulat olmadığından xəbər verir. Başqa sözlə, bu nümunələrin bilavasitə yerli istehsala aid olduğu göz qabağındadır. Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, tapılmış bəzi istehsalat çıxarlarının da məhz fayans tipli qablara aid olması ehtimalı da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bunlar isə o deməkdir ki, XVIII əsrdə Ağsuda yerli ustalar şirli və şirsiz saxsı məmulatı ilə yanaşı, həm də fayans qablar istehsalı ilə məşğul olublar.

Bütün bunlar nəticə olaraq onu deməyə əsas verir ki, XVIII əsrin ortalarında Ağsu şəhərində dulusçu ustalar sosial sifarişə uyğun olaraq həm də rəngarəng çeşidli fayans məmulatı nümunələri istehsalı ilə məşğul olmuşlar. Materialların təhlili göstərir ki, yerli ustalar ilk vaxtlar bu qəbildən olan əşyaları daha çox xaricdən gətirilən nümunələrə bənzətmək yolu ilə istehsal etməyə üstünlük vermişlər. Istehsalın həcmi və ustaların peşə vərdişləri artdıqca tədricən çeşid və dekor rəngarəngliyi də artıb. Qabların bədii cəhətdən bəzədilməsində yerli flora və faunaya aid təsvirlərin tədricən artması bu fikri bir daha təsdiqləyir.

III qazıntı sahəsindən tapılmış gətirilmə məmulat içərisində Çin və Avropa istehsalı olan farfor qablar da çoxluq təşkil edir. Bunlar əsasən kiçik ölçülü kasa, piyalə və qədəh tipli qablardır. Onların əksəriyyətinin xarici səthi tutqun mavi rəngdə saya şirlənib. Daxili səthində isə ağ fonda kobalt şiri ilə tək-tək qönçə, yaxud da yarpaq-tumurcuq təsvirləri ilə bəzədilib. Əsasən varlı təbəqənin kifayət qədər dəbdəbəli həyat tərzinin göstəricisi olan bu qabların ticarət yolu ilə daha çox Çin, Rusiya, Almaniya və Britaniyadan gətirildiyi ehtimal edilir.

Bütün bunlar isə Ağsu şəhərinin dünyanın bir çox mədəniyyət mərkəzləri ilə intensiv ticarət və mədəni əlaqələrinin olduğundan xəbər verir.

Şüşə məmulatı. III qazıntı sahəsində aparılan tədqiqatlar zamanı rəngarəng çeşidli şüşə məmulatı nümunələri tapılıb. Bunlar əsasən qara və göy rəngli şüşədən istehsal olunmuş əşyalardır. Tapıntılar isərisində şəffaf nümunələrə də tez-tez təsadüf olunur. Xırda qədəh tipli şüşə qab qırıqları çoxluq təşkil edir. Tapıntılar içərisində zərli şüşə nümunələri də vardır. Daha çox diqqəti cəlb edən isə qara rəngli qalın divarlı şüşə qablardır. Belə qablardan biri nisbətən iri ölçülü balon tipli qabdır. Gövdə hissəsi düzbucaqlı formada olan iri həcmli şüşə qablar da maraq doğurur. Bu qablar gövdə ilə müqayisədə dar və qısa boğaza malikdir. Tapıntılardan birinin üzərində Londonda istehsal olunduğunu bildirən yazı var. Bu nümunələr onu deməyə əsas verir ki, tapılmış şüşə qabların xeyli hissəsi ticarət və mədəni əlaqələr yolu ilə xarici

ölkələrdən gətirilib. Bütün bunlar onu göstərir ki, XVIII əsrdə Ağsu sakinlərinin məişətində şüşə qablardan, habelə şüşədən hazırlanmış bəzək əşyalarından geniş istifadə olunmuşdur. Avropa şəhərlərində, xüsusilə də Britaniyanın müvafiq istehsal mərkəzlərində hazırlanmış nəfis və bahalı şüşə məmulatı nümunələrinin tapılması isə Ağsu əhalisinin mədəni səviyyəsinin və sosial durumunun kifayət qədər yüksək olduğundan xəbər verir.

Sikkələr. Ağsu tədqiqatları zamanı III qazıntı sahəsindən digər maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı çoxsaylı gümüş və mis sikkələr də aşkar edilmişdir. Sikkələr tək və ya dəfinə şəklində tapılmışdır.

Məlum olduğu kimi XVIII əsrin ortalarında, daha doğrusu Nadir şahın (1736-1747-ci illər) ölümündən sonra Azərbaycan ərazisində yaranmış xanlıqlar öz sikkələrini tədavülə buraxmağa başlayırlar. Siyasi və iqtisadi cəhətdən cox da güclü olmayan bu dövlətlər ilk vaxtlar ehtiyatlı siyasət yürüdərək öz adlarını sikkələrə vurmur, başqa sözlə anonim sikkələr zərb edirdilər. Tədqiqatlar zamanı III qazıntı sahəsindən üzərində "Məhəmməd" yazısı olan xeyli sikkə nümunəsi aşkar edilib. Fikrimizcə, sikkələr üzərində olan "Məhəmməd" damğası Ağsu xanı Hacı Məhəmmədəli xanın adı ilə bağlıdır. Düşünürük ki, bu halda da Ağsu xanı ehtiyatlı davranaraq adını və epitetlərini tam göstərməmişdir. Oxşar hallar Kərim xan Zəndin sikkələrində "Ya Kərim" (Ya Allah), Ağa Məhəmməd xan Qacarın özünü 1796-cı ildə şah elan edəndən sonra Gəncədə zərb etdirdiyi sikkələrdə "Ya Məhəmməd" sözlərinin verilməsində də öz əksini tapır.

Ağsu qazıntıları zamanı III sahədən 20-yə qədər gümüş sikkə aşkar edilmişdir. Həmin sikkələr Şamaxı və Gəncə zərbxanalarında, Nadir şah, Kərim xan Zənd və anonim buraxılımış abbası və şahılardan ibarətdir. Şamaxıda zərb edilmiş sikkələrin aversində "Ya, sahib zaman", reversində "Şamaxı zərbi " və buraxılış ili verilib (1774-1775)-(1777-1778). Gəncədə zərb edilmiş sikkələrin aversində "Zamanın sahibi imamın sikkəsi günəşi və ayı qızıla və gümüşə çevirirdi" və ya "Ya sahib əz-Zaman imamın sikkəsi günəşi və ayı qızıla və gümüşə çevirirdi" sözləri yazılıb.

III qazıntı sahəsindən tək və dəfinə şəklində olan 400-dən artıq mis sikkə aşkar edilmişdir. Onlardan ən qədimi XIII əsrin ortalarında Şivanşah II Axsitanı (1243-1260-cı illər) tərəfindən Şamaxıda zərb olunmuş mis fulusdur.

Göründüyü kimi, Ağsu orta əsr şəhər yerində aşkar edilmiş sikkələr əsasən XVII-XVIII əsrə aid səfəvi gümüş sikkələri, XVIII əsrə aid Nadir şah, Kərim xan Zənd, Ağa Məhəmməd Şah Qacar, habelə Şamaxı, Gəncə, Şəki, Qarabağ, Dərbənd, Quba hakimlərinin anonim gümüş, mis fulusları və rus sikkələrindən ibarətdir. Beləliklə, digər maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı numizmatik materiallar əsasında da belə nəticəyə gəlmək olar ki, Ağsu şəhəri yazılı qaynaqlarda göstərdiyi kimi 1735-ci ildə salınsa da, bu ərazidə ondan daha əvvəlki dövrlərdə də sosial-iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş yaşayış məskəni mövcud olmuşdur.

Gafar Jabiyev
Archaeological researches in Agsu – in the territory of craftsmen quarter

Summary

Key words: *craft, pottery, glassmaking, workshop, jug, hearth, dyeing*

In article it is talked about results of archaeological researches conducted in medieval city of Agsu in 2010. In that territory the construction remains concerning numerous main and subsidiary buildings have been found. The area where remains of fireplaces and large-scale tandirs were found, more probably, was one of the centers of production of bread and grain products. The numerous cupper coins found under stones nearby large-scale tandirs demonstrate conducting intensive daily trade there.

To the south from the territory of production and trade of bread and grain products the remains of brazier workshops, and to the south from it the remains of forge workshops were found and investigated. From the area of those workshops a lot of relevant labor tools, finished products, production wastes and raw materials for production of new goods have been found. Nearby copper and forge workshops numerous samples of bone materials have been found. The set of products from bone materials, their production waste, as well as arm, thigh and horn bones of cattle animals tell about existence of workshop on processing of bones.

From one room in 3rd excavation zone the samples of more than 10 copper needles and rings, as well as fabric remains have been found and that specifies about existence of weaver's workshop there. One of the interesting things that found in the territory of workshops is 4 economic vessels, in which remains of pink paint have been found. Possibly, the room where these vessels have been found was the painters' workshop.

All these finds relating to the different spheres of art specifies that this territory was the center of art and trade of the town. Also, in article, it is in detail told about stone, metal, ceramic, bone and glass products, as well as numerous coin samples found from the 3rd excavation zone during researches of Agsu town.

Гафар Джабиев
Археологические исследования в Агсу – на территории квартала ремесленников

Резюме

Ключевые слова: *ремесло, гончарство, стеклоделие, мастерская, кувшин, очаг, красильное дело*

В статье говорится о результатах археологических исследований, проведенных в средневековом городе Агсу в 2010 году. На этой территории были обнаружены остатки постройки, касающиеся многочисленных основных и подсобных построек. Район, где были обнаружены остатки очагов и масштабных тандыров, скорее всего, был одним из центров производства хлеба и хлебопродуктов. Многочисленные медные монеты, найденные под камнями вблизи крупных тандыров, свидетельствуют об интенсивной повседневной торговле.

К югу от территории производства и торговли хлебом и хлебопродуктами обнаружены и исследованы остатки гоначарных мастерских, а южнее от нее остатки кузнечных мастерских. На территории этих мастерских найдено много соответствующих орудий труда, готовой продукции, отходов производства и сырья для производства новых товаров. Вблизи медных и кузнечных мастерских найдены многочисленные образцы костяных материалов. Набор изделий из костных материалов, отходы их производства, а также плечевые, бедренные и рога крупного рогатого скота говорят о существовании цеха по обработке костей.

В 3-й зоне раскопа в одной из комнат были обнаружены образцы более 10 медных иголок и колец, а также остатки ткани, что указывает на существование там ткацкой мастерской. Одна из интересных вещей, найденных на территории мастерских, это 4 хозяйственных сосуда, в которых были обнаружены остатки розовой краски. Возможно, помещение, где были найдены эти сосуды, было мастерской художников.

Все эти находки, относящиеся к разным областям искусства, указывают на то, что эта территория была центром искусства и торговли города. Также в статье подробно рассказывается о каменных, металлических, керамических, костяных и стеклянных изделиях, а также о многочисленных образцах монет, найденных в 3-й зоне раскопов при исследованиях города Агсу.

1

2

I Tablo
Orta əsr Ağsu şəhər yeri. III qazıntı sahəsi (sənətkarlıq məhəlləsi)

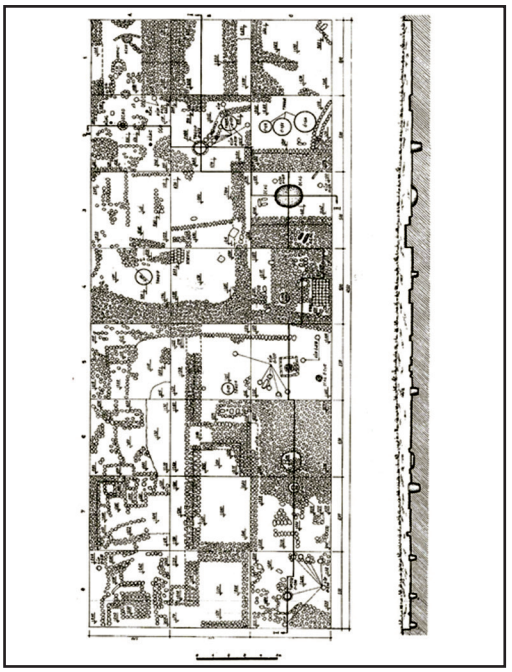
3

4

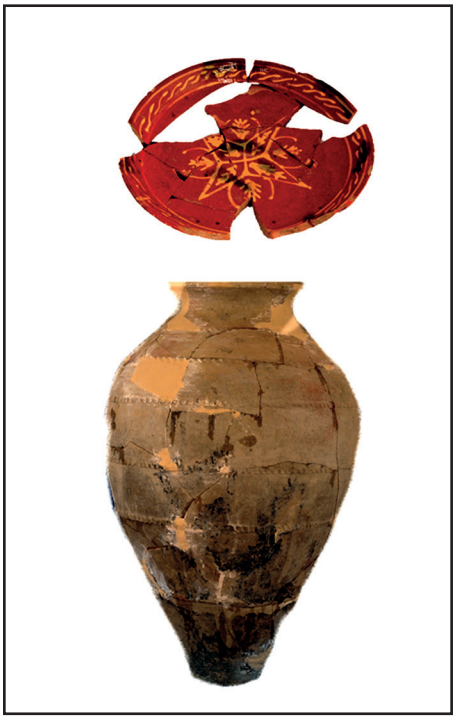
II Tablo
1) Ağsu qazıntıları ilə növbəti tanışlıq.
2) III qazıntı sahəsi konservasiyadan sonra

III Tablo
III qazıntı sahəsinin planı

IV Tablo
1) saxsı aftafa
2) saxsıdan dibçək qabı

V Tablo
1) şirli boşqab
2) boyaq küpü

VI Tablo
1) mis oymaq nümunələri
2) şüşədən London istehsalı olan içki qabları
3) Dəmir bıçaq nümunələri
4) London istehsalı olan çini boşqab
5) Ağsu arxeoloji ekspedisiyasının loqosu olan insan təsvirli mis lövhə

*Nasir Quluzadə**

2015-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olmuş arxeoloji və təsadüfi tapıntılar

UOT 902

Açar sözlər: *Plovdağ, İlyastəpə, sancaq, təsadüfi tapıntı, küp, muncuq*

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi mədəni-tarixi irsimizin tədqiqini, təbliğini və mühafizəsini həyata keçirən müəssisə olaraq hər il olduğu kimi, 2015-ci ildə də fondlarını zənginləşdirmək məqsədilə maddi mədəniyyət nümunələrinin qəbulunu davam etdirmişdir. Maddi mədəniyyət nümunələrinin qəbulunun həyata keçirilməsində məqsədlərdən biri muzeydən kənarda qalaraq tamamilə məhvolma təhlükəsi ilə üzləşən əşyaları fondlarda mühafizə etməkdir (4, s. 145). Çünki bəzən muzeydən, eləcə də maddi mədəni irsin qorunması üzrə ixtisaslaşmış digər qurumlardan kənarda qalan maddi mədəniyyət nümunələri həm təbii, həm də antropogen təsirlərdən ya tamamilə, ya da qismən məhv olur. Ən təəssüf doğuran məqam odur ki, Azərbaycanın qədim və zəngin mədəniyyətini təmsil edən bu və ya digər nümunə qeyri-qanuni yollarla ölkə hüdudlarından kənara çıxarılaraq şəxsi kolleksiyalara və muzeylərə satılır. Sonra da erməni və ya qeyri-Azərbaycan maddi mədəniyyət nümunəsi kimi təqdim olunur. Bu acı təcrübə hazırda da mövcuddur. Ona görə də maddi mədəni irsimizin qorunması baxımından muzey hər bir maddi mədəniyyət nümunəsinə, o cümlədən arxeoloji və təsadüfi tapıntıya böyük önəm verir, onların qəbuluna həssaslıqla yanaşır.

Muzey tərəfindən qəbul prosesinin həyata keçirilməsində digər məqsəd isə tarixi və elmi əhəmiyyət kəsb edən maddi mədəniyyət nümunələri əsasında ekspozisiyanın zənginləşdirilməsidir. Muzey ekspozisiyasının dolğunluğu, elmi cəhətdən düzgün

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya elmi fond şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; nasir_quluzade@yahoo.com

qurulması, əyaniliyi onun fondlarının zənginliyi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Belə ki, fondlar muzeyin əsası, onun qaynağı və istinad etdiyi xəzinəsidir. Təsadüfi deyil ki, qabaqcıl muzeylər məhz zəngin fondlara malik olduqları kimi, dolğun və ətraflı ekspozisiyaya da sahibdirlər (4, s. 143). Göründüyü kimi, qəbul prosesi maddi mədəni, o cümlədən arxeoloji irsimizin təbliği baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Qəbul prosesinin əhəmiyyətini şərtləndirən məqamlardan biri də odur ki, maddi mədəniyyət nümunələrindən həm elmi-tədqiqat, həm də elmi-kütləvi nəşrlərin hazırlanmasında əşyavi mənbə kimi istifadə oluna bilər. Bu baxımdan Azərbaycanın qabaqcıl elmi-mədəni müəssisələrindən olan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi tərəfindən yeni materialların cəlb olunması təsadüfi sayılmamalıdır. 2015-ci il tapıntıları arasında da tarixi-arxeoloji araşdırmalar üçün əşyavi mənbə rolunu oynaya biləcək nümunələr var. Məhz bu baxımdan həmin nümunələrin ilkin araşdırılmasını və elmi dövriyyəyə gətirilməsini əsas məqsəd kimi qarşımıza qoymuşuq.

Beləliklə, 2015-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olan maddi mədəniyyət nümunələrinin bir qrupunu arxeoloji tapıntılar təşkil edir. Həmin tapıntıların bir qismi "Qarabağ neolit-eneolit arxeoloji ekspedisiyası" tərəfindən muzeyə hədiyyə olaraq verilmişdir. Ümumi sayı 8 ədəd olan həmin Qarabağ tapıntıları muzeyin Daxilolma kitabına DK № 12443 qeydiyyat nömrəsi ilə daxil edilmişlər. Məlumat üçün onu da bildirək ki, həmin tapıntılardan 6 ədədi Ağdam rayonunun Xındırıstan kəndi yaxınlığındakı İsmayılbəytəpə yaşayış yerində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuşdu (1, s. 87-94). Digər 2 ədəd material isə təsadüfi tapıntıdır. Daimi mühafizə üçün muzeyin arxeoloji kolleksiyasına daxil olmuş 2015-ci il Qarabağ tapıntıları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Təsərrüfat küpü (AF 23934). Küp qazıntı sahəsinin 1A kvadratındakı 9 nömrəli tikili qalığından, 158 sm dərinlikdən tapılıb. Təsərrüfat küpü tərkibinə saman qatılmış gildən hazırlanıb. Bişirildikdən sonra küp qırmızımtıl narıncı rəng almışdı. Gövdəsi bikonik formalı olub, nisbətən asimmetrikdir. Daxili səthi kobud və sayadır. Xarici səthi isə cilalıdır və ovalvari batıqlarla bəzədilib. Oturacağı dardır. Onun hündürlüyü 73 sm, ağzının diametri 23 sm, gövdəsinin diametri 48,5 sm, oturacağının diametri isə 13,5 sm-dir. Küp muzeyin Bərpa laboratoriyasında fraqmentlərdən yığılaraq restavrasiya edilib.

2. Daban daşı (AF 28023) (şəkil 1). Bu daş material qazıntı sahəsinin 2A kvadratındakı 12 nömrəli tikili qalığından, 358 sm dərinlikdən tapılıb. Daban daşı açıq boz rəngli çaydaşındandır. Gövdəsi nisbətən hündür olub, en kəsiyi beşbucaqlıdır. Yandan bir tərəfi sınıb. Ortası çökəkdir. Hündürlüyü və uzunluğu 20 sm, eni isə 19 sm-dir. Bu material fond qeydiyyatına dübək daşı kimi düşsə də, amma apardığımız araşdırmalar göstərir ki, o daban daşıdır. Adətən bu cür daban daşları hər hansısa qurğudakı şaquli vəziyyətdə olan iri ağac milin altına qoyulurdu. Bu zaman daban daşı öz oxu ətrafında fırlanan həmin ağac mil üçün möhkəm əsas

rolunu oynayırdı. Oxşar daş nümunə 2018-ci ildə Şəmkir rayonu ərazisindəki Qurbantəpə abidəsindən tapılıb. E.ə. I minilliyə aid olan həmin daban daşı (AF 28761) da hazırda muzeyin arxeoloji kolleksiyasında saxlanılır.

3. Daş alət (AF 28024). Bu daş material qazıntı sahəsinin 2A kvadratındakı 12 nömrəli tikili qalığından, 324 sm dərinlikdən tapılıb. Alət tünd boz rəngli çaydaşındandır. Gövdəsinin en kəsiyi beşbucaqlıdır və bir tərəfi sınıb. Tinləri sürtülməkdən bir qədər ağarıb. Üzərində qırmızı boyanın (oxranın) ləkələri var. Alətin hündürlüyü 9,2 sm, uzunluğu 15,3 sm, eni isə 11 sm-dir. Üzərində qırmızı boya ləkələrinin, eləcə sürtünmə əlamətlərinin olmasını nəzərə alaraq, bu daş alətdən sürtgəc kimi istifadə edildiyini düşünürük.

4. Daş alət (AF 28024). Bu daş alət qazıntı sahəsinin 2A kvadratındakı 12 nömrəli tikili qalığından, 361 sm dərinlikdən tapılıb. Bu alət də boz rəngli çaydaşındandır. En kəsiyi beşbucaqlıdır. Bir tərəfi sınıb. Salamat qalmış digər tərəfin ortasında çala var. Səthi saya və hamardır. Onun hündürlüyü 8,1 sm, uzunluğu 12 sm, eni isə 10 sm-dir.

5. Bişmiş kərpic (AF 28026). Kərpic qazıntı sahəsinin 1A kvadratındakı 9 nömrəli tikili qalığından, 220 sm dərinlikdən tapılıb. Bu inşaat materialı ovalvari şəkildə olub, gildən hazırlanıb. Gilinin tərkibinə azacıq bitki-saman qatışığı əlavə edilib. Bişdikdən sonra gili açıq narıncı rəng alıb. Bir tərəfi diaqonal şəkildə sınıb. Kərpicin səthi nahamar və sayadır. Onun hündürlüyü 12 sm, uzunluğu 34,5 sm, eni isə 14 sm-dir.

6. Təsərrüfat küpü (AF 23933). Küp tərkibinə saman qatılmış gildən hazırlanıb. Saxsısı açıq narıncı rəngdədir. Gövdəsi nisbətən bikonik formalıdır. Ağız hissəsi enli, oturacağı isə çox dardır. Ağzın bəzi yerləri sınıb. Gövdənin xarici səthi impresso naxışlanmışdır. Küpün hündürlüyü 76 sm, ağzının diametri 55 sm, gövdənin diametri 66 sm, oturacağının diametri isə 13 sm-dir. Sonradan muzeyin Bərpa laboratoriyasında küp üzərində restavrasiya işləri aparılıb.

Qeyd etdiyimiz bu maddi nümunələrin dövrünə gəldikdə, onları tapıldıqları mədəni təbəqəyə uyğun olaraq neolit dövrünə aid etmək olar. Belə ki, abidənin xronoloji çərçivəsinin müəyyən edilməsi üçün isə müxtəlif dərinliklərdən götürülmüş nümunələr İsrail və Almaniyanın müvafiq laboratoriyalarına göndərilmişdir. C14 analizlərinin nəticələrindən aydın olmuşdur ki, İsmayılbəytəpə yaşayış yeri e.ə. VI minilliyin II rübündə mövcud olmuşdur [2, s. 160].

7. Dolça (AF 28028) (şəkil 2). Bu qab Ağdam rayonunun Xındırıstan kəndi ərazisində sakin tərəfindən təsərrüfat işləri zamanı tapılıb. Dolça əldə səliqəli formalaşdırılıb. Gövdəsi şarşəkillidir. Tək qulpludur. Rəngi qaradır. Bəzi yerlərində qırmızımtıl qəhvəyi ləkələr var. Xarici səthi cilalıdır. Gövdəsinin çiyin hissəsində qabarıq zolaqlar müşahidə olunur. Boğazı şaquli xətlərlə bəzədilib. Ağzı kənara doğru açılıb, bir hissəsi sınıb. Oturacağı düzdür. Dolçanın hündürlüyü 16,8 sm, ağzının diametri 7 sm, gövdəsinin diametri 16,5 sm, oturacağının diametri isə 11

sm-dir. Formasına, gilinin rənginə və digər əlamətlərinə görə qab e.ə. II minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərinə aid Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətini təmsil edir.

8. Təsərrüfat küpü (AF 28029). Bu küp Ağcabədi rayonu ərazisindəki Zahidtəpədən təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən tapılıb. Küpün gövdəsi bikonik formalıdır. Saxsısı qırmızımtıl -açıq sarı rəngdədir. Ağzı lent şəklində haşiyələnib və kənarları dişciklidir. Bir hissəsi sınıb. Ağız kənarının üzərinə cızma yolu ilə 2 ədəd "c" işarəsi həkk edilib. Gövdənin xarici səthi saya və nahamardır. Oturacağı düz və dardır. Küpün hündürlüyü 75 sm, ağzının diametri 24 sm, gövdəsinin diametri 55 sm, oturacağının diametri isə 22,5 sm-dir. Muzeyin arxeoloji kolleksiyasına daxil olduqdan sonra Bərpa laboratoriyasında küp üzərində restavrasiya işləri aparılıb. Təsərrüfat küpünü zahiri əlamətlərinə görə ilkin olaraq III-V əsrlərə aid edə, amma daha dəqiq dövrünü gələcək araşdırmalardan sonra deyə bilərik.

2015-ci ildə muzeyin arxeoloji kolleksiyasına hədiyyə edilmiş materialların böyük hissəsini Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonu ərazisindəki Mərdangölü, ikinci və üçüncü Plovdağ nekropollarının tapıntıları təşkil edir. Amma bu materiallar iki mərhələdə daxil olmuşdur. İlkin mərhələdə tapıntılar AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun şöbə müdiri, "Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyası"nın rəisi, t.ü.f.d. Bəhlul İbrahimli tərəfindən təqdim edilmişdir. Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12494 qeydiyyat nömrəsi ilə qeydə alınmış həmin materiallar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Pasta möhür (AF 27883). 1985-ci ildə Mərdangölü nekropolunun 3 №-li qəbrindən tapılmış bu möhür silindrik formada olub, bozumtul ağ rəngdədir. Yan tərəflərində sap keçirmək üçün dəliyi var. Səthinə isə batıq nöqtələrdən və cızma xətlərdən ibarət müxtəlif məzmunlu təsvirlər həkk edilib. Onun diametri 0,9 sm, uzunluğu 2 sm-dir.

2. Pasta möhür (AF 27884) (şəkil 3). 2013-ci ildə III Plovdağ nekropolunun 4 №-li qəbrindən tapılmış bu möhür silindrik formada olub, bozumtul ağ rəngdədir. Yan tərəflərində sap keçirmək üçün deşiyi var. Səthinə isə antropomorf və zoomorf təsvirlər həkk edilib. Möhürün diametri 1,1 sm, uzunluğu 2,4 sm-dir.

3. Pasta möhür (AF 27885). 2013-ci ildə III Plovdağ nekropolunun 4 №-li qəbrindən tapılmış bu möhür silindrik formada olub, ağ rəngdədir. Yan tərəflərində sap keçirmək üçün deşiyi var. Səthinə isə batıq nöqtələrdən və cızma xətlərdən ibarət müxtəlif məzmunlu təsvirlər həkk edilib. Onun diametri 1 sm, uzunluğu 2,3 sm-dir.

4. Tunc toppuz başı (AF 27886) (şəkil 4). 2007-ci ildə II Plovdağ nekropolunun 18 №-li qəbrindən tapılmış bu toppuz başı kürə formada olub, qırmızımtıl qəhvəyi rəngdədir. Yuxarısında kvadrat şəkilli dəlik, aşağı tərəfində isə kiçik dairəvi sulğuncu var. Toppuz başının yan tərəfləri isə nisbətən qabarıq dörd dairə ilə əhatələnmişdir. Səthi şiş çıxıntılardan ibarətdir. Toppuz başının diametri 5,2 sm, hündürlüyü 5,3 sm, sulğuncun diametri isə 2,9 sm-dir.

Saxlanma vəziyyətinə görə tam şəkildə olan hər dörd tapıntının dövrü t.ü.f.d. Bəhlul İbrahimli tərəfindən e.ə. II minilliyin sonuna aid edilib.

2015-ci ildə muzeyin arxeoloji kolleksiyasına daxil olan Ordubad rayonunun tapıntıları yuxarıda sadalanan maddi nümunələrlə məhdudlaşmamışdır. Bu siyahıya biz 1980 və 2004-cü il çöl-tədqiqat mövsümlərində müvafiq olaraq Muncuqlutəpə və Plovdağ nekropollarından tapılmış 56 ədəd arxeoloji materialı əlavə edə bilərik. Bu materiallar da "Xaraba-Gilan arxeoloji ekspedisiyası"nın rəisi, t.ü.f.d. Bəhlul İbrahimli tərəfindən muzeyə hədiyyə olunmuş və Daxilolma kitabına DK № 12496 qeydiyyat nömrəsilə daxil edilmişdir. Kolleksiyaya daxil olmuş tapıntıların kiçik bir qismi 1980-ci ilin çöl-tədqiqat mövsümündə Muncuqlutəpə nekropolundan tapılıb. Burada ilk növbədə diqqəti 22 №-li qəbirdən tapılmış muncuq düzümü (AF 28057) cəlb edir. Muncuqlar çəlləkvari, diskşəkilli və silindrik olub, pastadan və əqiqdən hazırlanıblar. Əqiqdən olan muncuqlar əsasən formasızdırlar. Səthləri sayadır. Həmin ildə Muncuqlutəpədən təsadüfən bir ədəd muncuq (AF 28064) da tapılıb. Muncuq pastadan hazırlanıb, silindrik formadadır. Üzərində açıq qəhvəyi çarpaz xətlərdən naxış salınıb. Natamam vəziyyətdə olan bu muncuğun uzunluğu 2 sm, diametri isə 1 sm-dir. Bu muncuğun oxşar nümunəsi Qızılburun nekropolundan tapılıb (5, s. 108).

Haqqında danışdığımız kolleksiyanın böyük hissəsini 2004-cü ildə Plovdağ nekropolunun 2, 3 və 6 nömrəli qəbirlərindən tapılmış maddi nümunələr təşkil edir. İlk öncə 2 nömrəli qəbirdən tapılmış maddi nümunələri nəzərdən keçirək. Kolleksiyamızda bu qəbirin avadanlığı dəvəgözü qəlpələri (AF 28044) və 2 ədəd muncuqla (AF 28063, AF 28066) təmsil olunur. Dəvəgözü qəlpələrinin rəngləri qaramtıl şəffaf olmaqla, yanaşı həm də formasızdırlar. Onların hündürlüyü 0,7 sm, uzunluqları 2,9 sm; enləri isə 1,7 sm-ə qədərdir. Muncuqlarlara gəldikdə isə, onlar küräşəkilli olub, gildən hazırlanıblar. Bişirildikdən sonra qırmızımtıl narıncı rəng alıblar. Səthləri cızma şaquli xətlərlə bəzədilib. Onların hündürlüyü 1,7-2 sm, diametrləri isə 2-2,3 sm aralığındadır.

Plovdağ nekropolunun 3 nömrəli qəbrinin avadanlığı isə mis məftil (AF 28051) və muncuq düzümü (AF 28053) ilə təmsil olunur. Mis məftilin en kəsiyi dairəvi olub, rəngi bozumtul yaşıl rəngdədir. Əyilmiş və sınmış vəziyyətdədir. Onun uzunluğu 1,4 sm, eni 0,9 sm-dir. Muncuqlara gəldikdə isə, onların doqquzu qaramtıl boz rəngli biser, biri isə qırmızı əqiqdir. Biserlər yastı silindr, əqiq isə çəllək formasındadırlar. Tam vəziyyətdə olan muncuqların uzunluğu 2,2 sm-ə qədərdir.

Aşağıda qeyd etdiyimiz bütün Plovdağ nekropolunun materialları isə 2004-cü ildə 6 nömrəli qəbirdən tapılıb:

1. Asma bəzək (AF 28030) (şəkil 5). Asma eynək şəkilli olub, en kəsiyi dairəvi olan tunc məftildən hazırlanlb. Məftilin hər iki sonluğu spiral şəklində qatlanmış, dairə formasına salınmışdır. Məftilin açıq hissəsi ortadan əyilərək ilgək formasına salınıb. Asmanın uzunluğu 3,8 sm, eni 2,9 sm, diametr isə 1,9 sm-dir.

2. Asma bəzək (AF 28031). Bu asma da eynək şəkilli olub, en kəsiyi dairəvi olan tunc məftildən burularaq hazırlanlb. Məftilin hər iki sonluğu spiral şəklində qatlanmış, dairə formasına salınmışdır. Məftilin açıq hissəsi ortadan əyilərək ilgək formasına salınıb. Onun uzunluğu 3,6 sm, eni 2,7 sm, diametr isə 1,8 sm-dir.

3. Bəzək lövhə (AF 28032). Bəzək dairəvi formada olub, nazik tunc təbəqədən hazırlanıb. Ortası qabarıq olduğundan şlyapanı xatırladır. Kənarında iki zolaqvari dəliyi var. Bəzəyin səthi sayadır. Onun qalınlığı 1,2 sm, diametr isə 4,7 sm-dir.

4. Sancaqlar (8 ədəd) (AF 28033, AF 28034, AF 28035, AF 28036, AF 28037, AF 28038, AF 28039, AF 28060) (şəkil 6). Sancaqlar tuncdan olub, en kəsikləri dairəvi mildən hazırlanıb. Sancağın bir tərəfi küt, digər tərəfi isə şişdir. Küt tərəfə yaxın yerdə deşiyi var. Səthləri yaşıl oksidlə örtülüb. Bəzilərinin uclarına gil muncuq keçirilib. Sancaqların uzunluğu 5,1-15 sm, eni 0,6-1,1 sm, diametri isə 0,5-0,9 sm aralığındadır.

5. Üzüklər (8 ədəd) (AF 28040, AF 28041, 28042, AF 28065). Üzüklər en kəsiyi dairəvi olan məftildən hazırlanıb. Mərkəzi yoğun olsa da, sonluqlara doğru nazilir. Dairəvi formada qatlanıb və sonluqlar bir-birinə birləşdirilib. Səthi yaşıl oksidlə örtülüb, sayadır. Onların qalınlığı 0,3-0,4 sm, diametri isə 1,8-2 sm.

6. Dəvəgözü qəlpələri (4 ədəd) (AF 28044) Dəvəgözü qəlpələrinin rəngi əsasən qaradır. Bəzi hissələri şəffafdır. Biri dördküncdür, digərləri isə formasızdır. Onların hündürlüyü 0,6-1,1 sm, uzunluğu 3,2-4,5 sm, eni isə 2,5-2,7 sm aralığındadır.

7. Dəvəgözü və çaxmaqdaşından ox ucları (11 ədəd) (AF 28068, AF 28067, AF 28069, AF 28070, AF 28071, AF 28072, AF 28073, AF 28074, AF 28075, AF 28076, AF 28077). Ox ucları üçbucaqvari olub, oturacaq hissələri novludur. Dəvəgözündən olanların (8 ədəd) rəngi əsasən şəffav və qaramtıldır. Çaxmaqdaşından olanların rəngi isə biri qəhvəyi, ikisi isə ağdır. Onların qalınlığı 0,3-0,5 sm, uzunluğu 2,3-4 sm, eni isə 1,6-2,1 sm-dir. Ucluqlardan yalnız biri natamamdır.

8. Muncuq düzümləri (8 ədəd) (AF 28045, AF 28046, AF 28047, AF 28048, AF 28049, AF 28050, AF 28061, AF 28062). Muncuqlar çəlləkvari, diskşəkilli, kürəşəkilli, silindrik olub, pastadan, əqiqdən, gildən, tuncdan və s. hazırlanıblar. Əqiqdən olan muncuqlar əsasən formasızdırlar. Əsasən səthləri sayadır. Bəzi muncuqların səthləri isə cızma xətlərlə bəzədilib.

9. Dəvəgözündən ox ucları və muncuqlar (4 ədəd) (AF 28043, AF 28052, AF 28054, AF 28056). Ox ucları üçbucaqvari olub, oturacaq hissələri novludur. Rəngləri əsasən şəffaf və qaramtıldır. Birinin oturacaq hissəsi sınıb. Qalınlıqları 0,4 sm, uzunluqları 2,5-3,1 sm, enləri isə 1,4-1,7 sm aralığındadır. Muncuqlar isə çəlləkvari, diskşəkilli, kürəşəkilli, silindrik olub, pastadan, əqiqdən, tuncdan və s. hazırlanıblar. Səthləri sayadır.

10. Tunc piləklər (AF 28055). Piləklər nazik və dairəvi tunc lövhələrdən ibarət olub, umbon şəklindədirlər. Yaşıl oksidlə örtülüblər. Onların hündürlüyü 0,3 sm, diametri isə 0,8 sm-dir.

11. Muncuq düzümü (2 ədəd) (AF 28058, AF 28059) (şəkil 7). Muncuqlar əsasən kürəşəkilli və silindrik olub, pastadan və əqiqdən hazırlanıblar. Əqiqdən olan muncuqlar əsasən formasızdırlar. Səthləri sayadır. Bəzi muncuq dördküncolub, üç dəliklidir. Səthləri isə cızma xətlidir.

Göründüyü kimi, Plovdağ nekropolundan tapılmış maddi nümunələrin əksəriyyətini tunc məmulatı təşkil edir. Burada bəzək əşyaları üstünlük təşkil edir. Metal mənşəli tapıntıların üstünlük təşkil etməsi təsadüfi deyil, aid olduqları bölgənin müxtəlif filiz yataqları ilə zəngin olmasından qaynaqlanır. Ümumiyyətlə, Naxçıvan ərazisində metallurgiya və metalişləmə qədim köklərə malik olub, əsasən yerli zəmin əsasında inkişaf etmişdir. Amma Naxçıvan tayfalarının Ön Asiya və digər qonşu bölgələrlə əlaqələri də bu sahənin inkişafına təsirsiz ötüşməmişdir (8, s. 8). Tapıntılar arasında dəvəgözü mənşəli nümunələrin də olması bu əlaqələrdən xəbər verir. Əlavə olaraq qeyd edək ki, Plovdağ nekropolundan tapılmış sancaq və eynəkvari asmaların oxşar nümunələri Qızılburun nekropolunda (5, s. 107, 115) tapılıb.

2015-ci ildə Muzeyin arxeoloji kolleksiyası AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən Şəmkir Qara-Cəmirli ekspedisiyasının tapıntıları ilə də zənginləşmişdir. Həmin tapıntılar 21-22 avqust 2015-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. İlyas Babayevin rəhbərliyi və alman mütəxəssislərinin iştirakı ilə İlyastəpə abidəsində aparılan arxeoloji axtarışlar zamanı üzə çıxarılmışdır. Ekspedisiya rəhbərinin rəyinə əsasən bu maddi nümunələr e.ə. V-IV əsrlərə aid edilmişdir (3, s. 478-479). Küp qəbirin avadanlığına aid olan bu tapıntılar Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12385 nömrəsi ilə qeydiyyata alınmışlar. Əhəməni dövrünə aid həmin tapıntılar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Muncuq düzümü (AF 28109). Muncuqlar altı ədəd olub, ağ pastadan hazırlanıblar və gözmuncuğu formasındadırlar. Onların hamısı tam şəkildədir. Hər birinin çəkisi 3,5 qramdır.

2. Metal üzük (AF 28110). Üzük saxlanma vəziyyətinə görə tam deyil. Səthi isə oksidləşmədən nahamardır. Onun diametri 2,5 sm, çəkisi isə 3,5 qramdır.

3. Tunc sancaq (AF 28111). Tam şəkildə olmayan sancağın səthi oksidləşmədən yaşıl rəng alıb. Sancağın uzunluğu 11 sm-dir.

4. Tunc qolbaq (AF 28112). Qolbaq tam olmayıb, əyilmiş vəziyyətdədir. Səthi oksidləşmədən yaşıl rəng alıb. Çəkisi 6,3 qramdır.

5. Muncuq duzümü (AF 28113) (şəkil 8). Bu muncuq düzümü də pastadandır. Bir hissəsi gözmuncuğu formalı, digər hissəsi sadə muncuqlardan ibarətdir. Düzümdəki muncuqların ümumi sayı 76 ədəddir. Hamısı tam vəziyyətdədir.

6. Tunc üzük (AF 28114). Üzük lentvari lövhədən burularaq hazırlanıb və tam vəziyyətdə deyil. Səthi oksidləşmədən yaşıl rəng alıb. Üzüyün qalınlığı 1 sm, diametri 2 sm, çəkisi isə 7,8 qramdır.

7. Tunc üzük (AF 28115). Bu üzük də lentvari lövhədən hazırlanıb. Əvvəlki

nümunə kimi tam deyil. Üzüyün səthi yaşıl rəngli oksidlə örtülüb. Onun diametri 1,7 sm, qalınlığı 1,2 sm, çəkisi isə 4,5 qramdır.

8. Tunc üzük (AF 28116). Üzük tam olmayıb, əzik vəziyyətdədir. Səthi oksidləşmədən yaşıl rəng alıb. Onun diametri 2 sm, çəkisi isə 1,7 qramdır.

9. Tunc möhür-üzük (AF 28117). Bu üzük də saxlanma vəziyyətinə görə tam olmayıb, üç hissəyə bölünüb. Səthi yaşıl oksidlə örtülmüş bu üzüyün çəkisi isə 3,7 qramdır.

İlyastəpə abidəsinin bu materialları əsasən bəzək əşyalarından ibarət olub, aid olduqları dövrün həm metallurgiyası və metalişləmə sənəti, həm də məişəti haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradır. Onu da əlavə edək ki, abidədən həmçinin ağ və sarımtıl anqobla örtülmüş saxsı qablar da tapılıb (7, s. 291).

2015-ci ildə muzeyin arxeoloji kolleksiyasına daxil olan maddi nümunələr arasında yerüstü material da var. Bu material muzeyin sabiq əməkdaşı Gennadi Camal oğlu Ağayev 1973-cü ildə arxeoloji kəşfiyyat səfəri zamanı Alabaşlı yaşayış yerindən (Siyəzən rayonu) tapmışdır. Haqqında danışılan həmin material daş əyircəkdir (AF 23932). Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12493 nömrəsi ilə qeydiyyata alınmış bu əyircək yastı və ovalvari çaydaşından hazırlanıb. Rəngi bozdur. Mərkəzində deşmə üsulu ilə dairəvi dəlik açılıb. Səthi sayadır. Onun diametri 5,4 sm, dəliyin diametri 1,1 sm, qalınlığı isə 2,5 sm-dir. Saxlanma vəziyyətinə görə tamdır. Tapıntının müəllifi əyircəyin dövrünü Alabaşlı yaşayış yerinin digər materiallarına əsasən III-VII əsrlərə aid etmişdir.

2015-ci ildə AF-ə daxil olmuş materialların digər qrupunu təsadüfi tapıntılar təşkil edir. Belə tapıntların bir qrupu Quba rayonunun Püstəqasım kəndinin orta məktəb şagirdi Hacımuradov İsmayıl Fəxrəddin oğlu tərəfindən 10 dekabr 2014-cü ildə təsadüfən tapılıb. Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12495 nömrəsi ilə qeydə alınmış həmin təsadüfi tapıntılar Arxeologiya elmi fond şöbəsinin Quba rayonuna ezam edilmiş əməkdaşı Laçın Xalid oğlu Mustafayev tərəfindən hədiyyə alınaraq muzeyə təhvil verilmişdir. XV-XVI əsrlərə aid olduğu ehtimal edilən (6, s. 304) bu tapıntılar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Gil bardaq (AF 23929). Bardaq təkqulplu və qırmızı rəngdə olub, ağzı gül ləçəyi formasındadır. Qabın ağzının kənarı enli olub, xaricə qatlanmışdır. Qabın enli qulpu ağzının kənarı ilə çiynini birləşdirir. Oturacağı bir qədər dəyirmidir. Çiyin hissəsində gövdə boyu iki cızma, paralel xətt içərisində bir sıra basma naxış vardır. Gövdənin iki yerində kiçik sınıq mövcuddur. Bardağın hündürlüyü 33 sm, ağzının diametri 12,2 sm, boğazının diametri 10,3 sm, gövdənin diametri 22,5 sm, oturacağının diametri isə 14,5 sm-dir.

2. Miniatür qab (AF 23930). Qab ağzı gül ləçəyi formasında olub, səhəng-kuzə formasındadır. Qırmızı gildən hazırlanmışdır. Ağzının yuxarı hissəsi sınıqdır. Oturacağı düzdür. Onun ölçülərinə gəldikdə, gövdəsinin diametri 3,5 sm, oturacağının diametri 2,4 sm, hündürlüyü 6,8 sm, boğazının diametri isə 1,4 sm-dir.

3. Şirli gil çıraq (AF 23931) (şəkil 9). Çırağın üzərində ağımtıl anqobdan ləkələr olmaqla yanaşı, gövdəsinin müəyyən hissələri şirlə örtülmüşdür. Qırmızı gildən hazırlanmış bu çırağın şirlə örtülmüş hissələri qəhvəyi və yaşılımtıl rənglərə çalır. Qabın arxa tərəfində gövdə ilə ağzının aşağı hissəsini birləşdirən lentvari qulpu vardır. Qabın ağzının yuxarı hissəsi enli olub fincan şəklindədir. Çiyin hissəsində gövdə boyu iki ədəd paralel çızma çevrələr çəkilmişdir. Oturacağı və burun hissəsi qırılmışdır. Çırağın gövdəsinin diametri 8,7 sm, hündürlüyü 14 sm, uzunluğu 15 sm, ağzının diametri 5,9 sm, oturacağının diametri isə 6,3 sm-dir.

Muzeyin təsadüfi tapıntılar kolleksiyası 2015-ci ildə Lənkəran rayon Mamusta kənd sakini Həsənova Gülayə Tələt qızından satın alınmış maddi nümunələrlə daha da zənginləşdi. Onun məlumatına görə, satın alınmış maddi nümunələr 2014-cü ildə Astara rayonunun Pəlikəş kəndi ərazisində təsərrüfat işləri zamanı tapılıb. Muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12415 nömrəsi ilə qeydə alınmış həmin təsadüfi tapıntılar aşağıdakı nümunələrdən ibarətdir:

1. Saxsı kuzə (AF 27880) (şəkil 10). Kuzə uzun boğaza və bikonik gövdəyə malikdir. Ağız hissəsi bir qədər kənara doğru açılır. Gövdə ilə boğaz hissəsinə en kəsiyi dairəvi olan qövsvari qulp yapılıb. Qulpun üst hissəsində şişvari çıxıntısı var. Gövdə qövsvari cızma xətlərlə bəzədilib. Qabın qalan səthi sayadır. Gili qırmızımtıl qəhvəyi rəngdədir. Gövdə hissəsində tünd çalarlı hissələr var. Oturacağı düzdür. Kuzənin hündürlüyü 18,7 sm, ağzının diametri 4,4 sm, gövdənin diametri 13,5 sm, oturacağın diametri 6,5 sm-dir.

2. Saxsı kasa (AF 27881). Kasa yarımşar gövdəyə malikdir. Ağız hissəsi bir qədər kənara doğru açılır və dodaqlıdır. Qabın hər iki səthi sayadır və qismən şüyrələnib. Gilinin tərkibi qatqılıdır və bişirildikdən sonra qəhvəyi rəng alıb. Xarici səthində tünd çalarlı hissələr var. Oturacağı dabanlıdır. Kasanın ölçülərinə gəldikdə, hündürlüyü 7,8 sm, ağzının diametri 17 sm, gövdəsinin diametri 17,3 sm, oturacağının diametri isə 5,5 sm-dir.

3. Gil əyircək (AF 27882). Əyircək bikonik formalıdır. Səthi sayadır. Gili qəhvəyi rəngdədir. Əldə hazırlanıb. Mərkəzində dairəvi dəliyi var. Əyircəyin hündürlüyü 2,4 sm, diametri 4 sm-dir.

Pəlikeş tapıntılarının dövrünə gəldikdə, onların xronoloji çərçivəsini müəyyən etmək üçün burada əsas yardımçı material saxsı qablar, daha dəqiq desək, kuzə ola bilər. Belə ki, kuzənin həm bədii tərtibatı, həm də qulpu üzərindəki şişvari çıxıntı onu Əliköməktəpə abidəsindəki 80 nömrəli qəbrin avadanlığına daxil olan qablarla yaxınlaşdırır. F.Mahmudov həmin qəbrin avadanlığındakı bir çox materialların e.ə. II minilliyin birinci yarısında Cənubi Qafqazda geniş yayılmış Trialeti mədəniyyətinin nümunələri ilə oxşarlıq təşkil etdiyini bildirmişdi (9, s. 144, 214). Biz də bu fikrdən çıxış edərək Pəlikeş kolleksiyasını e.ə. II minilliyin ikinci yarısına aid edirik.

Nəhayət, 2015-ci ildə muzeyin təsadüfi tapıntılar kolleksiyasına daxil olmuş

maddi nümunələrdən biri də Tərtər rayonunun Qızıloba kəndində təsadüfən tapılmış tunc üzükdür (AF 23985). Bakı şəhəri Maştağa qəsəbə sakini Cəfərova Təranə Aslan qızından satın alınmış həmin üzük muzeyin Daxilolma kitabında DK № 12354 nömrəsi ilə qeydə alınmışdır. Məlumat üçün onu da bildirək ki, üzük en kəsiyi rombvari olan halqadan və yarpaqşəkilli yastı qaşdan ibarətdir. Halqada üç yerdə kiçik xarici çıxıntı var. Qaşın üzərinə isə mərkəzində nöqtə olan yeddi ədəd dairə zərb edilib. Üzüyün qalan səthi sayadır. Qızılı rəngə malikdir. Üzüyün diametri 1,8 sm, uzunluğu 2,1 sm, qaşının diametri isə 1 sm-dir. Formasına, tərtibatına və işlənmə texnikasına görə bu maddi nümunəni XVII-XIX əsrlərə aid olduğunu ehtimal edirik. Buna baxmayaraq, üzüyün dövrləşməsi ilə bağlı daha əminliklə fikir söyləmək üçün müəyyən araşdırmalara ehtiyac var.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, 2015-ci ildə Muzeyə daimi mühafizə üçün 75-i arxeoloji və 10-u təsadüfi tapıntı olmaqla ümumilikdə 85 ədəd yeni material təhvil verilmişdir. Bu materiallardan ekspozisiyanın zənginləşdirilməsi üçün eksponat kimi istifadə etmək olar. Xüsusilə, bu materiallar təmsil etdikləri bölgənin maddi mədəniyyət tarixinin təbliğində, burada yaşamış əhalinin məşğuliyyəti, həyat tərzi və mədəni əlaqələri ilə bağlı mövcud təsəvvürlərin və biliklərin artırılmasında dəyərli əşyavi mənbədirlər.

Məqalənin əməli əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, 2015-ci ildə Muzeyə təqdim olunmuş tapıntılar haqqındakı zəruri məlumatlar Azərbaycanın qədim sakinlərinin məşğuliyyətinin, təsərrüfatının və maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində, eləcə də arxeoloji və etnoqrafik əsərlərin yazılmasında mənbə rolunu oynaya bilər. Həmçinin tələbələr, magistrlər, doktorantlar, elmi işçilər, müəllimlər və qədim tarixlə maraqlanan hər kəs məqalədən Azərbaycanın maddi mədəniyyəti ilə bağlı mövzuların öyrənilməsi zamanı bəhrələnə bilərlər.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2015-2016-cı illərdə Qarabağ düzənliyində apardığı arxeoloji tədqiqat işləri // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2015-2016, Bakı, 2017.
2. Alməmmədov X.İ. Cənubi Qafqaz neolitində yeni sosial-mədəni məkanın - Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü // Azərbaycan arxeologiyası, cild 21, № 1, 2018.
3. Babayev İ.A., Knauss F., Kaniuth K., Fassbinder Y. Beynəlxalq Azərbaycan-Almaniya Şəmkir-Qaracəmirli arxeoloji ekspedisiyasının çöl-tədqiqat işləri haqqında // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2015-2016, Bakı, 2017.
4. Hüseynov Ə.H. Muzeylərdə eksponatların toplanılması və fond işlərinin təşkili haqqında // Azərbaycan tarixinə dair materiallar, III cild, Bakı, 1960.
5. İsmayılzadə Q.S., İbrahimli B.İ. Qızılburun nekropolu. Bakı, 2013.
6. Mustafayev L. Quba rayonunun Püstəqasım kəndindən əldə edilən təsadüfi

arxeoloji tapıntılar // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2015, Bakı, 2015.
7. Mustafayev L. Qaracəmirli-İlyastəpə abidəsində arxeoloji qazıntılar / Azərbaycanın ilk peşəkar arxeoloq və muzeyşünası Davud bəy Şərifovun anadan olmasının 130 illiyinə həsr olunmuş "Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu" V Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 2015.
8. Seyidov A.Q., Həsənova Ə.M. Naxçıvanın qədim metalı. Bakı, 2005.
9. Махмудов Ф.Р. Культура Юго-Восточного Азербайджана в эпоху бронзы и раннего железа. Баку, 2008.

Nasir Guluzadeh
Archaeological and accidental discoveries entered National Azerbaijan History Museum in 2015

Summary

Key words: *Plovdag, Ilyastepe, pin, accidental finding, pitcher, beads*

The article deals with archeological and accidental finds entered the Archeology fund of National Azerbaijan History Museum in 2015. The author of the reviewed article emphasized the importance of arrival similar finds to museum holdings. Hereinafter, the article includes typological classification of new archeological and accidental finds. And the chronological framework definition of materials dated back to VI millennium B.C.-XIX century A.D. It is noted, that 85 artifacts entered the Archeology Fund in 2015 which can be considered to be exhibits and reliable sources to investigate Azerbaijan people's material culture.

Насир Гулузаде
Археологические и случайные находки, поступившие в Национальный музей истории Азербайджана в 2015 году

Резюме

Ключевые слова: *Пловдаг, Ильястепе, булавка, случайная находка, кувшин, бусы*

Статья посвящена археологическим и случайным находкам, поступившим в Фонд археологии Национального музея истории Азербайджана в 2015 году. В статье автор подчеркивает значимость поступления подобных находок в музей, проводит типологическую классификацию новых археологических и

случайных находок. Хронологические рамки этих материалов охватывают VI тыс. до н.э – XIX век н.э. Отмечается, что в 2015 г. в Фонд археологии поступило 85 материалов, являющихся важными источниками для изучения материальной культуры азербайджанского народа.

foto 1

foto 2

foto 3

foto 4

foto 5

foto 6

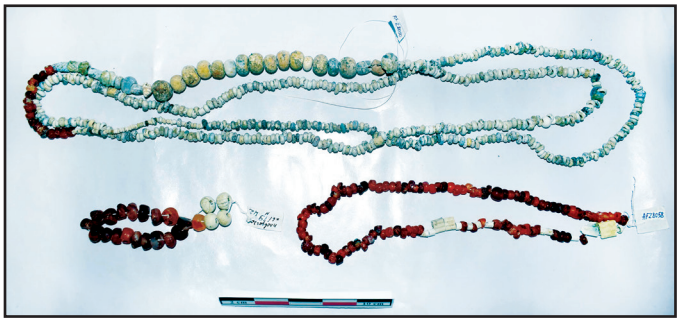

foto 7

foto 8

foto 9

foto 10

Rövşən Əhmədov* İlqar Rəhimov**

Şirvanşah Qubad bin Yəzid sikkələrinin maraqlı tapıntısı haqqında

UOT 737

Açar sözlər: *Şirvanşahlar, Azərbaycan, Qubad bin Yazid, sikkə, bilon dirhəm, XI əsr*

2016-cı ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının İmişli rayonunda, kənd sakinin ailəsində, onun ölümündən sonra müxtəlif dövrlərə aid bir neçə sikkələr qrupu aşkar edilmişdi. Aşkarlanan sikkələr arasında Abbasilər, İlhanilər, Şəddadilər, Sacilər, Şirvanşahlar, Səfəvilər, Gəncə və Şirvan xanlıqlarının sikkələri var idi. Sikkələrin əsas hissəsinin saxlanılma vəziyyəti çox pis olduğu üçün təyinatını vermək bir qədər çətinlik yaradırdı.

Bizim diqqəti 2 qrup sikkə cəlb etmişdi. Birinci qrup erkən Şirvanşahların 16 ədəd bilon dirhəmlərindən ibarət idi, ikinci qrupda isə cəmi 5 ədəd dəlikli gümüş sikkələr təqdim olunmuşdu və bu sikkələrin Sacilərə aid olunması ehtimal edilirdi. İlkin razılaşmaya əsasən 2016-cı ilin noyabrında hər iki qrup sikkələrin alınması mümkün oldu.

Sikkələrin daha düzgün təyinatının verilməsi məqsədilə hər iki qrupa məxsus dirhəmlər tarix elmləri doktoru professor Əli Rəcəbliyə təqdim edildi.

İlkin araşdırmalardan sonra müəyyən edildi ki, birinci qrupda olan 16 ədəd bilon dirhəmlər XI əsr erkən Şirvanşahlara-Yəzidilərə mənsubdur və bunlar aşağıdakı hökmdarlara məxsusdur:

- Əbu Mansur Əli bin Yəzid (h. 425-435 / m. 1034-1043) - 3 ədəd;
- Qubad bin Yəzid (h. 435-441 / m. 1043-1049 m.i.) -1 ədəd;
- Salar bin Yəzid (h. 441-455 / m. 1049-1063) -8 ədəd;

*Azərbaycan Respublikası müdafiə sənayesi nazirinin müşaviri; r.ahmedov@num.az
** "Baltech Group MMC"-nin direktoru; i.rahimovbaltech.az

- Faribruz bin Salar (h. 455-489 / m. 1063-1069) - 4 ədəd.

Təqdim olunan ikinci qrup 5 ədəd dəlikli gümüş sikkələrin isə Sacilərə (2 ədəd), Samanilərə (1 ədəd), Buveyhilərə (2 ədəd) aid olması aşkarlandı. Hazırkı məqalədə həmin sikkələrin araşdırılması aparılmır və bu müstəqil təqdimatın nəticəsi ola bilər.

Beləliklə, erkən Şirvanşahlar-Yəzidilərin zərb etdiyi sikkələrə böyük marağın olması, Azərbaycan numizmatikasına dair dərc olunan əsərlərdə (V.Dorn, Y.Paxomov, V.Minorski, S.Aşurbəyli, A.Əlizadə, Ə.Rəhimov, Ə.Rəcəbli, M. Seyfəddini və başqaları) bu mövzu üzrə məlumatların qıtlığı, həmçinin yeni tapıntılar haqqında məlumatların olmaması bu hökmdarlara aid olan sikkələri həm numizmat alimlər, həm tədqiqatçılar, həm də kolleksiyaçılar üçün çox maraqlı edir.

Bu tapıntının ən böyük uğuru nadir hesab edilən Şirvanşah Əbu Mansur Əli bin Yəzidin 3 ədəd, Salar bin Yəzid 8 ədəd bilon dirhəmləri ilə yanaşı, sözsüz ki, indiyə qədər çox az məlum olan Şirvanşah Qubad bin Yəzidin 1 ədəd bilon dirhəmidir.

Əli Rəcəblinin "Şirvanşahlar dövlətində sikkə zərbi (VIII-XVI yüzillər)" monoqrafiya-albomu çapdan çıxarkən (2015-ci il) Şirvanşah Qubad bin Yəzidin sikkə zərbi haqqında heç bir məlumat yox idi (1, səh.11).

Amma artıq 2016-cı ilin oktyabrında Zeno-Oriental Coins.Database (http://www.zeno.ru (№173208) internet bazasında Şirvanşah Qubad bin Yəzidin dirhəminin təsviri və təyinatı yerləşdirilmişdir (şəkil №1). Bu, Qubad bin Yəzidin dirhəminin elmə məlum olan ilk nüsxəsi idi.

Şirvanşah Qubad bin Yəzidin dirhəminin unikal tapıntı olduğu, onun Azərbaycanın dövlət muzeylərinin, Rusiyanın, həmçinin MDB ölkələrinin numizmatik kolleksiyalarında olmadığını nəzərə alaraq, tapıntı haqqında elmi məlumat təqdim etmək hörmət əlaməti olaraq professor, tarix elmləri doktoru Əli Rəcəblidən xahiş olunmuşdu. Həmin məlumatın 2017-ci ilin aprel ayında Rusiyanın Veliki Novqorod şəhərində keçiriləcək XIX Ümumrusiya numizmatika konfransının tezislər toplusunda çap olunması haqqında razılıq əldə edilmişdi. Lakin professor Əli Rəcəblinin Rusiyaya səfəri ərəfəsində (2017-ci il aprel ayının ilk günlərində) şəxsi kolleksiyaçıya məxsus təyin edilməmiş sikkələr arasından bir ədəd (həmin anda artıq ikinci) Qubad bin Yəzidə məxsus bilon dirhəm müəyyən edilir. Bu tapıntı Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində şəxsi kolleksiyadan olan sikkələrin professor Əli Rəcəbli tərəfindən təyinatı verilərkən müəyyən edimişdi. Bu sikkə (№2) məlum olduqdan sonra professor Əli Rəcəblinin qərarı ilə XIX Ümumrusiya numizmatika konfransının tezislər toplusunda məhz yeni aşkar olunan bilon dirhəm haqqında məlumat dərc edilir. Bu sikkə həm bizim (şəkil №3, İmişli tapıntısı), həm də zeno.ru №173208 internet bazasında olan (şəkil 2) dirhəmdən fərqlidir.

Beləliklə, bizim əldə etdiyimiz çox nadir bilon dirhəm (№2, İmişli tapıntısı; hal-hazırda bu məqalənin həmmüəllifi İlqar Rəhimovun kolleksiyasında – Bakıda saxlanılır) haqqında məlumat və onun təyinatının xüsusiyyəti haqqında məlumat ilk dəfə 2018-ci il 23-24 oktyabrda Bakı şəhərində keçirilən "Müasir Azərbaycandan

tarixi Şirvanşahlar dövlətinə səyahət" adlı Beynalxalq Elmi konfransda ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Məqalə konfransa rus dilində təqdim edilmiş və konfransın materiallarına salınmışdır (3, səh. 34).

Şirvanşah Qubad bin Yəzidin yeni tapılan bilon dirhəmi (№3 İmişli tapıntısı) haqqında məlumat verməzdən öncə, Şirvanşahın özü haqqında bəzi faktlara nəzər salaq. V.F.Minorskinin 1963-cü ildə Moskvada dərc olunan "Şirvan və Dərbəndin XI-XII əsrlər tarixi" (6), H.A.Ciddinin 1981-ci ildə Bakıda dərc olunan "Orta əsrlər Şamaxı şəhəri (IX-XVII əsrlər)" (4, səh 18) və, nəhayət, professor Sara Aşurbəylinin 1983-cü ildə Bakıda dərc olunan "Şirvanşahlar dövləti" (2, səh 18) kitablarında deyilir ki, Qubad bin Yəzid Şirvanşah Əbu Mənsur Əli bin Yəzidin (h. 425-435 / m. 1034-1043) qardaşıdır, onun ölümündən sonra h.435-ci ildə (m. 1043) Şirvanşah elan edilmişdir.

Şirvanşah Qubad bin Yəzid 6 il hakimiyyətdə olmaqla h. 441-ci ilin səfər ayının 24-də (m. 28 iyul 1049) dünyasını dəyişmişdir. Onun hakimiyyəti dövrünün ən önəmli hadisəsi – h. 437-ci ildə Şirvanşahlar dövlətinin o zamankı paytaxtı olan Yəzidiyyə şəhərində möhkəm daşdan yonulmuş divarın çəkilməsi və dəmir qapıların qoyulması olmuşdur.

Tarixi ədəbiyyatla yanaşı bizə məlum olan numizmatik mənbələrdəki axtarışlarımız bir nəticə vermədi. Belə ki, bu gün ən mötəbər sayılan amerikalı tədqiqatçı Stefan Albumun "İslam sikkələrinin siyahısı" nəşrində (9, səh 205) ümumiyyətlə Qubad bin Yəzid adlı hökmdarın olması və onun sikkə zərbi haqqında məlumat verilmir, hərçənd, o, Şirvanşahların ikinci sulaləsini Xaqanilər kimi göstərir.

Şirvanşah Qubad bin Yəzidin yeni tapılmış sikkələrinin təsvirini verməmişdən qabaq qeyd edək ki, professor Əli Rəcəbli özünün "Şirvanşahlar dövlətində sikkə zərbi (VIII-XVI yüzilliklər)" əsərinin "Yəzidilərin sikkələri" bölməsində (1, səh 19 və ya səh 101) professor V.F.Minorskinin "Tarixi Əl Bab" əsərinə istinadən yazır ki, Şirvan hakimləri müxtəlif dövrlərdə Şirvanşahlar, Yəzidilər, Məzyədilər, Kəsranilər və Dərbəndilər kimi tanınsalar da, Şirvanşahlar dövlətini fasiləsiz olaraq bir sülalə - Yəzidilər idarə etmişlər (professor V.F.Minorski bu sülaləni Mesopotamiyada hakim olan Məzyədilər sülaləsindən fərqləndirmək məqsədilə Yəzidilər sülaləsi adlandırmışdır).

Fikrimizcə, bundan sonra bütün numizmat alimlərin, tədqiqatçıların və kolleksiyaçıların dərc etdirəcəyi elmi əsərlərdə bu fikrə - Şirvanşahlar dövlətində hakim sülalənin vahid Yəzidilər sülaləsi kimi adlandırmaq fikrinə üstünlük vermələri daha məqsədəuyğun olardı.

Şirvanşah Qubad bin Yəzidin yuxarıda göstərilən 3 nüsxə dirhəmlərini müqayisə edərkən aydın oldu ki, sikkələrin avers və revers səthlərinin təsviri tamamilə müxtəlif cür yerinə yetirilməklə 3 müstəqil tipə malikdir.

Sikkənin tərtibatında o dövr Şirvanşahlar pulları üçün səciyyəvi olan və ənənəvi

tətbiq olunan- kartuş, göncə-gül və seqmentlərə bölünmək kimi elementlərdən istifadə edilməmişdir. Sikkədə zərb yeri və ili düşməmişdir. Yazıların bir hissəsi silinmişdir (səkil №1). Sikkənin üz tərəfində (aversində) ikiqat xətti dairədə:

-Lə ilahə illəAllah // Məhəmməd rasuləAllah, arxa tərəfində (reversində) xətti dairənin mərkəzində:

-Qubad bin Yəzid //Şirvanşah yazısı verilmişdir.

Bu sikkənin üzərində olan yazıların bir hissəsi itirilmiş, Şirvanşahın tam titulu və Xəlifə al Qaim bin Əmrullahın adı verilməmişdir. Bu dirhəmin nüsxə 1çəkisi 4,30 q, diametri isə 20,0 mm təşkil edir.

İndi isə gəlin 18-22 aprel 2017-ci ildə Rusiyanın Böyük Novqorod şəhərində keçirilən XIX Ümumrusiya Numizmatik Konfransının materiallarında professor Əli Rəcəbli tərəfindən dərc olunan dirhəm - nüsxə №2-yə baxaq. Bu sikkə Şirvanşah pulları üçün ənənəvi olan çevrədə altıbucaqlı kartuşa və dairəvi yazılara malikdir. Arxa tərəf ikiqat xətti dairədə, 4 sətirdə verilmişdir (şəkil №2). Aşağıda professor Əli Rəcəbli tərəfindən verilmiş təsviri göstəririk:

Üz tərəfdə (aversdə) mərkəzdə altıbucaqlı kartuşda, 4 sətirdə islam rəmzləri (inanc simvolları) və xəlifənin adı:

Allahdan başqa tanrı yoxdur. O təkdir, onun şəriki yoxdur, al Qaim bi Əmrillah. Dairəvi yazıda , zərb yeri və ili silinmişdir.

Arxa tərəfdə (reversdə) 4 sətirdə, ikiqat dairəvi yazıda //Məhəmməd Allahın elçisidir, al-Malik, al-Müzəffər Qubad bin Yəzid Şir//vanşah sözləri dairəvi yazıda.

Təəssüf olsun ki, müəllif (professor Əli Rəcəbli) sikkənin diametrinin göstərməmişdir. Çəkisi isə 4,8 q ölçüdə verilmişdir.

Göründüyü kimi, nüsxə №2 - "al-Malik, al-Müzəffər, Qubad bin Yəzid Şirvanşah"-tam tituluna malikdir, amma bundan öncə baxdığımız zeno saytında (10) dərc olunan nüsxə №1-də titul yoxdur.

Və sonda məqalənin yazılma səbəbi olan nüsxə №3 Qubad bin Yəzidin İmişlidən tapılan bilon sikkəsinin baxılması zamani çatdı. Bundan sonra bu sikkəyə tapılan yerin adı ilə (şəkil №3) "İmişli" dirhəmi adını versək daha düzgün olar.

Bizim baxdığımız "İmişli" dirhəmi yuxarıda təsviri verilən nüsxə №1 və nüsxə №2-dən köklü dərəcədə fərqlənir. Belə ki, "İmişli" dirhəminin səthi 8 seqmentə bölünməklə mərkəzində 8 yarpaqlı qönçə yerləşdirilmişdir. Bu səthdə yerləşdirilən yazıların bir hissəsi silinsə də, qalan hissədə Xəlifə əl-Qaim bi Əmrullahın (h. 422-467) adı verilmişdir. Sikkənin arxa tərəfində isə 5 sətirdə -Lə iləhə illəllah// Məhəmməd Rasulillah// Malik al-Müzəffər Nizam// Ad-Daulya Qubad bin //Yəzid Şirvanşah// sözləri verilmişdir.

Müqayisə olunan sikkələrin ümumi cəhəti onların çəkisi və zərb olunma materialındadır. Qubad bin Yəzidin hər üç dirhəminin çəkisi (4,3,4,8 və 4,52 q) Şirvanşahların XI əsrin I yarısında mövcud olan çəki standartlarına uyğun gəlir. Belə ki, professor Əli Rəcəbliyə görə Şirvanşah Qubaddan öncə Şirvanşah III

Yəzid bin Əhməd (h. 381-418 / m. 991-1027) zamanı 4,0 q (1, səh 33), I Mənüçöhr bin Yəzid (h. 418-425 / m. 1027-1034) zamanı 4.4 q (1, səh 34), Əbu Mansur Əli bin Yəzid (h. 425-435 / m. 1034-1043) zamanı 4,3 q (1, səh 35) təşkil etmişdir. Sadaladığımız dirhəmlərin hamısı aşağı əyarlı gümüşdən-bilon tərkibli qarışıqdan zərb olunmuşdur. XI əsrdə tətbiq olunmağa başlanan bu tərkib 50% gümüşdən, 50% isə digər qarışıqlardan və əsasən də misdən ibarət olmuşdur. Bu hökmdarların sikkə zərbi gümüş böhranı dönəminin əvvəlinə təsadüf edir (7, səh 64).

Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, tədqiq olunan hər 3 dirhəmdə (həmçinin o dövrün şirvanşah zərblərinin çoxunda) zərb yeri və zərb ili göstərilməmişdir.

Şirvanşah Qubadın bu məqalədə göstərilən dirhəmlərinin bir-birindən fərqlənən xüsusiyyəti onların üz (avers) və arxa (revers) tərəflərinin tərtibatının yerinə yetirilməsindədir. Belə ki, nüsxə №1 dirhəmin üz tərəfi (avers) ikiqat xətli dairədən (şəkil №1), nüsxə №2 dirhəminin altıbucaqlı kartuşdan (şəkil №2) və nüsxə №3 dirhəminin isə 8 seqmentə bölünmüş mərkəzində 8 yarpaqlı qönçə (şəkil № 3) yerləşdirilmiş şəkildə verilməsini müşahidə edirik. Hər üç sikkənin arxa tərəfi (reversi) dairəvi xətti üslubda 4-5 sətir yazıdan ibarətdir.

Şirvanşah Qubad bin Yəzidin araşdırdığımız 3 ədəd dirhəminin sikkə tərtibatı, 3 müstəqil tipə malik olduğunu göstərdi (bax cədvəl №1).

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, hər 3 nüsxə bir-birindən fərqli olsa da, ümumiyyətlə, o dövr Şirvanşahlar sikkələri üçün çox səciyyəvidir. Bunları daha aydın görmək üçün professor Əli Rəcəblinin "Şirvanşahlar dövlətində sikkə zərbi (VIII-XVI yüzillər)" monoqrafiya-albomunda dərc olunan sikkələrin təsvirlərinə baxmaq kifayət edər. Belə ki, araşdırdığımız "İmişli" dirhəminin (şəkil №3) səthinin tərtibatı Salar bin Yəzid (1, səh 36, inv №53496), Fəriburz bin Salar (1, səh 40, inv №41004) və digər Şirvanşah hökmdarlarının dirhəmləri ilə çox oxşardır.

Yekunda demək olar ki, Şirvanşah Qubadın dərc olunan tip №2 (Bax cədvəl №1, bənd 2) və tip №3(Bax cədvəl №1, bənd 3) dirhəmləri tam çəkili, hökmdarın adı və titulu olan, həmçinin Xəlifə əl-Qaim bi Əmrullahın adı olan ilk sikkələrdir.

Şirvanşah Qubad bin Yəzidin cəmi 6 il hakimiyyətdə olmasına baxmayaraq, onun sikkələri bizə çox az miqdarda (cəmi 3 ədəd) gəlib çatıb. Amma ondan öncə hökmdar olan qardaşı Əbu Mənsur Əli bin Yəzid bir ildən az hakimiyyətdə olsa da, onun zərb etdiyi sikkələr kifayət qədər çoxdur.

2016-ci ildə tapılmış Qubad bin Yəzidin 2 ədəd gümüş (bilon) dirhəmləri Şirvanşah dövlətinin pul dövriyyəsi tarixinin öyrənilməsində özünə layiqli yer tutacaqdır.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Rəcəbli Əli. Şirvanşahlar Dövlətində sikkə zərbi (VIII-XVI yüzillər). Bakı, 2015.
2. Ашурбейли С. Б. Государство Ширваншахов . Баку, 1983.
3. Ахмедов Р.А. Рагимов И.Г. об интересной находке монеты Ширваншаха Губада бин Йазида. Müasir Azərbaycandan tarixi Şirvanşahlar dövlətinə səyahət adlı Beynalxalq Elmi konfransın materialları Bakı 2018.
4. Джидди Г. А. Средневековый город Шемаха (IX – XVII века). Баку, 1981г.,
5. Злобин Г. В. Монеты Ширваншахов династии Дербенди(третья династия). Москва , 2010.
6. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербенда X – XI веков. Москва, 1963 г.,
7. Раджабли А.М. Нумизматика Азербайджана . Баку , 1997г.,
8. Islamic world//https://www.zeno.ru/showgallery.php?cat=12996
9. Stephen Album. Checklist of Islamic Coins.Third Edition.2011.WWW. Stevealbum.com.
10. Zeno.ru – OrientalCoins. Datebase.№173208.

Rovshan Ahmadov, Ilgar Rahimov

About an interesting find of a coin of Shirvanshakh Gubad bin Yazid

Summary

Keywords: *Shirvanshahs, Azerbaijan, Gubad bin Yazid, coin, bilon dirham, 11 th century*

This article is devoted to one of the significant pages in the history of Azerbaijan numismatics the very rare dirham belonging to GubadIbnYazid, who ruled Shirvanshahlar state during the first half of the 11th century.

In the work published in 2015 by Professor Ali Rajabli "Minting coins in the Shirvanshahs State (VIII-XVI centuries). It is noted that the coins of the period Shiirvanshahs state of the reign of Gubad bin Yazid (did not reach our times).

However, already in 2016-2018, 2 bilon dirhams of this ruler were discovered and information about him was published. This article is devoted to this dirham.

In the provided material all the technical parameters are specified in detail, images of all three investigated coins are described, types are defined and collected materials are summarized in a table.

It is a new and interesting find of the coin of Gubad bin Yazid with the full name, the title of the ruler, as well as the name of Khalifa al-Qaimbiamrilaah (422-

467/ 1031-1075) undoubtedly, this study will make a worthy contribution to the study money turnover history of Shirvanshahlar State.

Ровшан Ахмедов, Ильгар Рагимов
Об интересной находке монеты Ширваншаха Губада бин Йазида

Резюме

Ключевые слова: *Ширваншахи, Азербайджан Губад бин Йазид, монета, билоновый дирхам, XI век*

Данная статья посвящена одной из значемых строниц истории Азербайджанской нумизматики -очень редким дирхемам Губада бин Йазида (435-441г.х/1043-1049) правителя Государства Ширваншахов I половины XI века.

В труде, изданном в 2015 -ом году профессором Али Раджабли «Монетная чеканка в Государства Ширваншахов(VIII-XVI веков) отмечается, что монеты периода правления Ширваншаха Губада бин Йазида не дошли до наших времен.

Однако уже 2016-2018 годах было обнаружено 2 билоновых дирхема этого правителя и опубликовано сведение о нем. Настоящая статья посвящена данному дирхему.

В предоставленном материале подробно указаны все технические параметры, описаны изображения всех трех исследованных монет, определены типы и собранные материалы сведены в таблицу .

Это новая находка и данное исследование монеты Губада бин Йазида имеющая полное имя и титул правителя, а также имя Халифа ал Каима би Амриллаха (422-467 г.х./1031-1075) несомненно внесет достойный вклад в дело изучения истории денежного обращения Государства Ширваншахов.

Sira №si	Hökmdar	Nominal	Metal	Zərb tarixi	Zərb yeri	Diametr mm	Çəkisi, q	Hökmdarın Titulu	Xəlifənin adı	Tipi	Dərc olunub
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Şirvanşah Qubad bin Yəzid	Dirhəm	Bilon	İlsiz	Şəhərsiz	20,0	4,30	Oxunmur	Oxunmur	Tip №1	№173208 www.rasmir.com
2	Şirvanşah Qubad bin Yəzid	Dirhəm	Bilon	İlsiz	Şəhərsiz	-	4,80	Al-Malik	Al-Qaim	Tip №2	XIX Ümumrusiya Numizmatik Konfransının tezisləri Böyük Novqorod (18-22 aprel 2017) Ümumrusiya Numizmatik Konfransının tezisləri Böyük Novqorod (18-22 aprel 2017)
3	Şirvanşah Qubad bin Yəzid	Dirhəm	Bilon	İlsiz	Şəhərsiz	19,5-20,1	4,52	al-Müzəffər	bin Əmrullah	Tip № 3	“Müasir Azərbaycan-dan tarixi Şirvanşahlar dövlətinə səyahət” Beynalxalq elmi konfransın materialları (23-24 oktyabr 2018)

Şəkil №1. Şirvanşahlar, Qubad bin Yəzid, dirhəm, bilon, çəkisi=4,3 q, il və zərb yeri oxunmur, diametri=20,0mm.

Şəkil №2. Şirvanşahlar, Qubad bin Yəzid, dirhəm, bilon, çəkisi=4,8 q, il və zərb yeri oxunmur, diametri göstərilməmişdir.

Şəkil №3. Şirvanşahlar, Qubad bin Yəzid, dirhəm, bilon, çəkisi=4,52 q, il və zərb yeri oxunmur, diametri=19,5-20,1 mm.

Хагани Алмамедов*

Гарабаг - один из основных очагов Кавказского неолита

UOT 902

Ключевые слова: *Южный Кавказ, Гарабагской неолит, "Гарабагская неолит-энеолитическая экспедиция", Неолитическое поселение Исмаилбейтепе, Гарабагская равнина*

Эпоха неолита, характеризующаяся появлением оседлых земледельческих культур, явилась поворотным этапом в истории человечества в направлении прогресса. Благоприятные природно-географические условия Гарабагской равнины соответствовали потребностям земледельческо-скотоводческих племён, занимавшихся производящим хозяйством ещё с VI тысячелетия до н.э., обусловили их размещение на этой территории, оказали сильное влияние на их духовно-культурную жизнь (9, с.100).

Первые работы в направлении изучения поселений ранних оседлых земледельческо-скотоводческих племён Гарабага были проведены совместной Азербайджанской археологической (Орангала) экспедицией, организованной Институтом Археологии АН СССР и Институтом истории АН АзССР в 1953 г (11; 12, с.13-15; 7, с.52).

Археологическое изучение поселений ранних оседлых земледельческо-скотоводческих племён Гарабага в 60-90 гг. XX века проводилось Миль-Гарабагской археологической экспедицией под руководством видного советского и азербайджанского археолога, д.и.н. Идеала Гамид оглу Нариманова. В результате разведывательных археологических работ на Миль-Гарабагской равнине были зафиксированы десятки новых поселений, а на древних поселениях Иланлытепе в 1967-1968 гг. (13, с.1-4; 14, с.396-397; 15, с.5-6; 18, с.48-49) и Чалагантепе в 1980-1987 гг. (16; 17; 18, с.50-52) были проведены широкомасштабные стационарные археологические раскопки.

* Ведущий научный сотрудник Института археологии, этнографии и антропологии НАНА, доктор философии по истории, доцент; xoyski@mail.ru

Археологические исследования в Гарабахском регионе, приостановленные в связи с начавшейся Первой Гарабагской войной, в последние годы возобновлены. Одним из шагов к активизации здесь археологического изучения стало создание «Гарабагской неолит-энеолитической экспедиции», которая в качестве первого шага поставила целью создание «Банка данных» археологических памятников Гарабагского региона, в первую очередь эпохи неолита и энеолита (3, с. 8).

В течение 2010-2018 гг. со стороны «Гарабагской неолит-энеолитической экспедиции» были проведены разведывательные работы на территории около 3600 км2, в результате зафиксировано и электронно картографировано более 300 археологических памятников. Особо отметим, что 156 из этих памятников являются поселениями поселений ранних оседлых земледельческо-скотоводческих племён (10, с.76).

По топографии расселения в период неолита Гарабагскую равнину можно сравнивать только с Анатолией, Ираном и Междуречьем. Для сравнения хотелось бы отметить, что количественно находящиеся на Гарабагской равнине памятники эпохи неолита превосходят известные памятники соответствующей эпохи всего Южного Кавказа как минимум в два раза. Плотность распространения памятников и выводы, сделанные в процессе их изучения, позволяют выдвинуть идею о том, что территория Гарабага являлась одним из самых основных очагов Кавказского неолита в VI тыс. до н.э. и открывают возможности для изучения проблемы принципов расселения раннего оседлого населения на Гарабагской равнине в эпоху неолита (5, с.153).

С целью изучения вопросов зарождения, развития и распространения неолитической культуры на территории Гарабагской равнины на поселении эпохи неолита Исмаилбейтепе с 2012 г. проводятся широкомасштабные археологические раскопки. Неолитическое поселение Исмаилбейтепе находится на северо-востоке села Хындрыстан Агдамского района (Азербайджан), в 250 м к западу от шоссейной дороги Гузанлы-Хындрыстан (С 400 08I 09.2II; В 0470 07I 48.8II; абс. выс-119 м) (Рис.1) (1, с.74).

По своему уникальному архитектурному строению и обнаруженным артефактам Исмаилбейтепе является новизной Кавказского неолита. Неолитическое поселение Исмаилбейтепе по архитектурному строению отражает в себе, наряду с местными традициями Южного Кавказа, некоторые особенности архитектурной культуры Анатолии и Ирана периода позднего неолита.

В результате раскопок проведенных в предыдущие годы на Исмаилбейтепе были выявлены интересные факты об архитектурном строении и особенностях поселения. Одной из таких особенностей является укрепление границ поселения рвами и высокими стенами. Высота стены выполнявшей

оборонительную и охранную функцию достигала 4-4,5 м., ширина около 1 м. Эта стена делила поселение на две части-внутреннюю и внешнюю. Во внутренней части были построены дома округлого, а во внешней части-прямоугольного плана (4, с.92-93, рис.9а). В пол домов и дворов были закопаны глиняные сосуды, объём самого большого из которых 0,6 м3 (1, с. 79, рис.8-9).

В 2018 г. археологические раскопки были проведены в южной части поселения, где вдоль южного радиуса было заложено 7 раскопочных квадрата размерами 4х4 м (Рис.2). В результате проведенных работ здесь было выявлено и исследовано 8 построений прямоугольной, овальной и округлой формы относящихся к двум строительным горизонтам (6, с.3-4).

Построения, относящиеся к первому верхнему строительному горизонту, имели округлую форму и были сооружены из одного ряда сырцового кирпича. Стены были обмазаны с обеих сторон глинистым раствором без примеси самана. Полы построений были сооружены из глины с примесью охры. В северной части построений прослеживались следы очагов.

Дворы этих построений были окружены стенами шириной 0,9 м возведенных из сырцового кирпича. Территория дворов была вымощена сырцовыми кирпичами.

Оборонительная стена (Рис.2, 20а) делила поселение на две части-внутреннюю и внешнюю. Во внутренней части были построены дома округлого (Рис. 3-1), а во внешней части-прямоугольного и овального плана.

Построения второго строительного горизонта имели прямоугольную и овальную формы. Нижняя часть некоторых из них находилась на 1-1,5 м ниже дневной поверхности. Эти полуземлянки прямоугольной формы были сооружены двумя рядами сырцового кирпича овальной формы без примеси самана. У кирпичей отсутствовали стандартные размеры, и они менялись в зависимости от своего местоположения.

По обнаруженному мощному слою пепла и другим показателям этих полуземлянок прямоугольной формы можно предположить, что они использовались не для житья, а для хозяйственных целей. Так, в одном из таких построений было выявлено рядом друг с другом три хозяйственных кувшина и еще одна хозяйственная яма, которая изнутри была выложена сырцовыми кирпичами (Рис. 3-2).

Во втором строительном горизонте дворики были окружены прямоугольными стенами шириной 0,5-0,7 м. Эти стены также были сооружены из сырцовых кирпичей в два ряда и оштукатурены с обеих сторон. Высота стен колеблется от 0,5 м до 2 м.

Вызывает особый интерес остатки овального построения второго строительного горизонта. Оно сооружено в два ряда из сырцового кирпича и ее стены обмазаны с обеих сторон раствором без примеси самана. Это

построение отличается от других по некоторым своим особенностям. Так, внутри нее, в юго-западном направлении на стене имелся выступ напоминающий алтарь, а внутренние стены и пол были окрашены в красный цвет. Главной отличительной чертой этого сооружения является наличие фундамента. Во дворе этого строения, обрамленного прямоугольной стеной, было вкопано два больших хозяйственных кюпа. На полу "алтаря" была обнаружена глиняная антропоморфная фигурка со сломанной головой. Можно предположить, что это овальное сооружение, не имеющее никаких боковых входных приемов, представляло собой святилище (6, с.3-4), (Рис 3-3). Характерная для неолитических памятников Анатолии такая строительная техника в синхронных памятниках Южного Кавказа не встречалась.

Во результате раскопок были выявлены более 4000 фрагментов керамики, 10 целых сосуда. Гончары Исмаилбейтепе глину добавляли растительный материал, разнообразный не идентифицированный органический материал, известняковый песок, полевой шпат и песок из вулканических пород. При формовки использовали жгуты 3-9 см шириной. В результате исследований керамики было выяснено, что у большинства из них поверхности были в прекрасном виде лощены. Сосуды обжигались в окисляющей атмосфере, не более 700 С температуре. Основная часть керамики крашенная красном. Вся керамика без ручек (Рис 4).

На основе анализа остеологических остатков можно сказать, что на населении Исмаилбейтепе разводили крупный рогатый скот, а также овец и коз, употребляли мясо дикого кабана, джейрана, косуля, горного козла, горного барана, дикого гуся и фазана.

Каменные предметы из этого поселения представлены фрагментами зернотёрок, точильным камнем, фрагментами каменных сосудов, обсидиановыми орудиями и небольшими нуклеусами.

Орудия из обсидиана представлены скребками для шкур, сверлами и пилками по дереву, рогу и кости, проколками для шкур, ножами для мяса и вкладышами серпа (Рис 5 и 6). Обсидиан из Исмаилбейтепе был проанализирован в Университете Южного Креста в Австралии (Портативный рентгеновский флуоресцентный спектрометр Bruker Tracer III-SD от Southern Cross GeoScience). Геохимический состав их соответствовал источникам Сарыкамыш (Турция), Гегасар (Армения) и Чикиани (Грузия) (8, с.13-20).

Одними из наиболее интересных находок из этого памятника являются ядра для пращи, по форме и размеру распадающиеся на три группы. В первую группу входят ядра шаровидной формы диаметром от 8 до 13 см и весом от 150 до 400 гр. Все они формованы из чистой глины без последующего обжига. Найдено 88 штук таких ядер.

Вторая группа ядер для пращи по форме напоминает эллипс. Длина их

7-9 см, диаметр 4 -5 см, вес колеблется от 150 до 240 гр. Всего их найдено 4 штуки.

Третью группу представляют образцы ядер для пращи, длина которых 2-3 см, диаметр 1,2-1,7 см. Вес их колеблется от 40 до 75 гр. Таких находок всего 19 шт.

Исходя из того, что I и II группы ядер найдены только на поселении Исмаилбейтепе, мы называем их «Ядрами для пращи Исмаилбекского типа» (2, с.68, рис. 13-14).

С целью определения хронологического периода памятника были проведены анализы С14 взятых из различных глубин образцов в Израиле (D-REAMS Radiocarbon Laboratory Weizmann Institute of Science) и Германии (Klaus-Tschira-Archäometrie-Zentrum Am Curt-Engelhorn-Zentrum Archäometrie gGmbH). Результаты анализов С14 позволяют говорить о существовании поселения во II четверти VI тыс. до н.э (19, с.231).

Результаты археологических исследований памятников ранней оседлой земледельческо-скотоводческой культуры, расположенных на Гарабагской равнине дают возможность говорить о том, что этот регион являлся центром формирования локальной неолитической культуры на Южном Кавказе в I половине VI тыс. до н.э. В указанный период прогрессивные традиции, передаваемые с юга на север, обусловили формирование на территории Гарабага нового для неолита Южного Кавказа социально-культурного пространства-ранней оседлой земледельческой культуры Гарабага. Особенности архитектуры, технико-технологические различия, прослеживающиеся в изготовлении керамики, позволяют отличать носителей неолита Гарабага от других локальных неолитических культур Кавказа.

Литература:

1. Alməmmədov X.İ, Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2012-ci ildə apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı, Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2013.
2. Alməmmədov X.İ, Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2013-2014-cü illərdə apardiği arxeoloji tədqiqat işləri. Ağdam rayonu, Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2013-2014. Bakı, 2015.
3. Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. I kitab, Bakı, 2016.
4. Alməmmədov X.İ, Quluzadə N.V. "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın 2015-2016-cı illərdə Qarabağ düzənliyində apardiği arxeoloji tədqiqat işləri. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2015-2016. Bakı, 2017.
5. Alməmmədov X.İ. Cənubi Qafqaz neolitində yeni sosial-mədəni məkanın-

Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü. Azərbaycan arxeologiyasi, Cild: 21 № 1, 2018.
6. Alməmmədov X.İ. 2018-ci ildə "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası"nın İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yerində apardığı arxeoloji qazıntı işləri / "2018-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafiq tədqiqatların yekunları" mövzusunda Elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2019.
7. Alməmmədov X.İ. Qarabağın erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyətinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi tarixi // Azərbaycan arxeologiyası, Cild 23, № 2, 2020.
8. Alməmmədov X.İ., Arazova R.B. İsmayılbəytəpə abidəsindən tapılmış obsidian alətlərin trasoloji tədqiqi // Azərbaycan arxeologiyası, Cild 23, № 1, 2020.
9. Алмамедов Х.И. Формирование нового социально-культурного пространства – ранней оседлой земледельческой культуры Гарабага на Южном Кавказе в эпоху неолита / Материалы Международной конференции, 18–22 ноября 2019 г., Санкт-Петербург. Т. I. Древняя Центральная Азия в контексте евразийского культурного пространства (новые данные и концепции). К 90-летию со дня рождения патриарха евразийской археологии Вадима Михайловича Массона. — Санкт-Петербург, 2019.
10. Алмамедов Х.И. Новые археологические исследования поселений ранних земледельческо-скотоводческих племён Гарабаха / Археологическое наследие Кавказа: актуальные проблемы изучения и сохранения. XXXI Крупновские чтения. Материалы Международной научной конференции, посвященной 50-летию Крупновских чтений и 50-летию Дербентской археологической экспедиции. Махачкала, 20-25 апреля 2020 г. / отв. ред. М.С. Гаджиев. – Махачкала, 2020.
11. Иессен А.А. Азербайджанская (Орен-Калинская) экспедиция // Материалы и исследования по археологии СССР, 1959, № 67.
12. Иессен А.А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи // Труды Азербайджанской Археологической Экспедиции. Материалы и исследования по археологии СССР, 1965, II том, № 125.
13. Нариманов И.Г. Отчет археологических раскопок на энеолитических поселениях Иланлытепе Агдамского района и Рустепеси Шамхорского района в 1967 г // AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi Arxivi: inv. № H-193.
14. Нариманов И.Г. Раскопки энеолитического поселения Иланлы-тепе / Археологические открытия 1968 года. Москва, 1969.
15. Нариманов И.Г. К итогам археологических раскопок в Иланлы-тепе / Материалы сессии, посвященной итогам археологических и

этнографических исследований 1970 года в Азербайджане. Баку, 1971.
16. Нариманов И.Г. Раскопки поселения Чалагантепе / Археологические открытия 1983 года. Москва, 1985.
17. Нариманов И.Г, Азимов М.С. Энеолитическое поселение Чалагантепе. из серии «Памятники материальной культуры Азербайджана». Баку, 1985.
18. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (эпоха энеолита VI-IV тыс. до н.э.). Баку, 1987.
19. Almammadov Kh.I. New Archaeological Research of Neolithic and Late Chalcolithic Settlements in Lowland Garabagh / Горы Кавказа и Месопотамская степь на заре бронзового века. Сборник к 90-летию Р.М. Мунчаева / – Москва, 2019.

Xəqani Almәmmədov
Qarabağ Qafqaz neolitinin əsas ocaqlarından biridir.

Xülasə

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Qarabağ neoliti, "Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası", İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış məskəni, Qarabağ düzənliyi*

Oturaq əkinçi mədəniyyətlərin yaranması ilə xarakterizə olunan neolit dövrü bəşəriyyətin inkişafı tarixində tərəqqiyə doğru dönüş mərhələsi olmuşdur. Qarabağ düzənliyinin əlverişli təbii-coğrafi şəraiti hələ e.ə. VI minillikdən erkən istehsal təsərrüfatına malik əkinçi-maldar tayfaların tələbatlarına uyğun olmuş, onların bu ərazidə məskunlaşmasını şərtləndirmiş, təsərrüfat, mənəvi-mədəni həyatlarına güclü təsir etmişdir.

Qarabağ düzənliyində yerləşən erkən oturaq əkinçi-maldar mədəniyyətinə aid abidələrdə aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələri bu bölgənin e.ə.VI minillikdə Cənubi Qafqazda lokal neolit mədəniyyətinin formalaşdığı bir mərkəz olduğunu söyləmək imkanı verir. Qeyd edilən dövrdə cənubdan şimala və ya əksinə ötürülən proqressiv ənənələr, bu ənənələrin ötürülməsində əsas tranzit bölgə funksiyasını yerinə yetirən Qarabağ ərazisində Cənubi Qafqaz neolitində yeni sosial-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülünü şərtləndirmişdir. Memarlıq xüsusiyyətləri, keramika istehsalında izlənilən texniki-texnoloji fərqlilik Qarabağ neoliti daşıyıcılarını Qafqazın digər lokal neolit mədəniyyətlərindən fərqləndirməyə imkan yaradır.

Khagani Almamedov

Garabagh is one of the main centers of the Caucasian Neolithic

Summary

Key words: *South Caucasia, The neolithic of Garabagh, Ismayilbeytepe neolithic settlement, "Garabagh Neolithic-Eneolitic expedition", Garabagh Plain*

The Neolithic era, characterized by the emergence of sedentary agricultural cultures, was a turning point in the history of mankind in the direction of progress. Favorable natural and geographical conditions of the Garabagh plain corresponded to the needs of the agricultural and pastoral tribes, who had been engaged in a productive economy since the 6th millennium BC, determined their placement in this territory, and had a strong influence on their spiritual and cultural life.

The results of archeological researches at the sites belonging to the early farmer-breeder culture in the Garabagh Plain allow us to say that this region was a center of local Neolithic culture in the South Caucasus in the 6 th millennium BC. The progressive traditions transmitted from the south to north or vice versa have caused the formation of a new socio-cultural area-an early sedentary culture of Garabagh in the Southern Caucasus Neolithic. Architectural features, technical and technological differences observed in ceramic production make it possible to distinguish Garabagh Neolithic succesors from other local Neolithic cultures of the Caucasus.

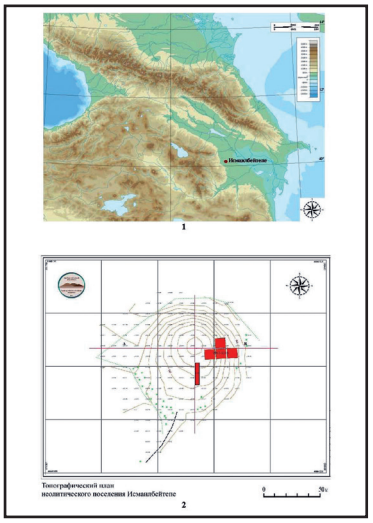

Рис.1. *Карта и топографический план Исмаилбейтепе*

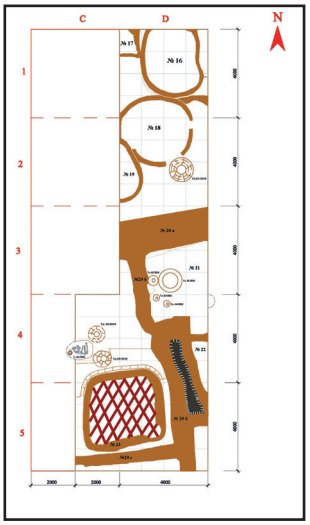

Рис.2. *План раскопа (2018 г).*

Рис.3. *Остатки строений.*

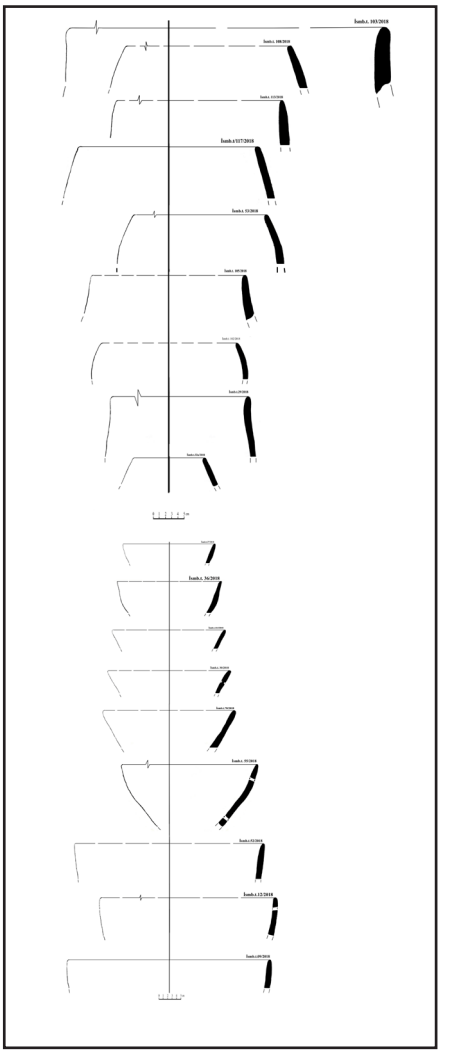

Рис.4. *Графическая иллюстрация керамического материала.*

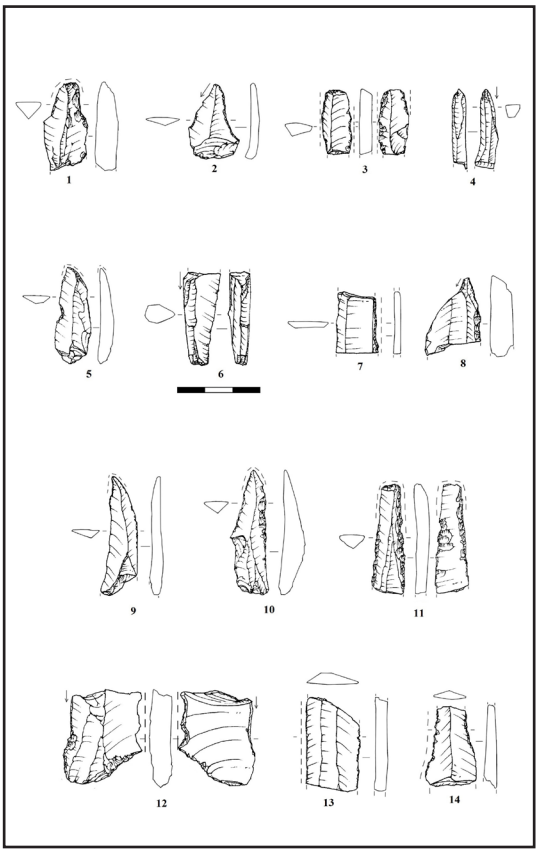

Рис.5. *1, 11 – сверла для дерева; 2, 3, 5, 9, 10 – проколки для шкур; 4, 6, 8 – резцы для дерева; 7 – обломок скобеля для дерева; 12 – резчик для шкур; 13, 14 – ножи для мяса.*

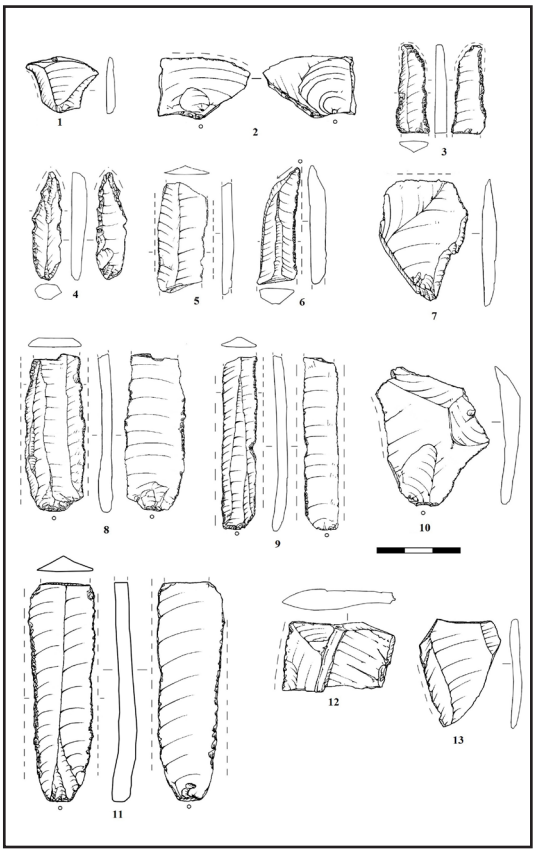

Рис.6. *1, 12 – скребки для шкур; 2, 5, 7, 9, 11 – ножи для мяса; 3, 4 – сверла для дерева; 6 – пилка для дерева на проколке для шкур; 8, 10 – пилки для дерева; 13 – пилка для рога и кости.*

Нурида Атеши-Гадирова*

Новая страница «черной археологии» немцев в Кедабеке или научная этика

UOT 902

Ключевые слова: *Кавказ, Ходжалы-Кедабекская культура, Р.Вирхов, В.Белк, «черная археология»*

Краткая хроника «черной археологии» в Кедабеке

Возникновение «черной археологии» на исторической территории Азербайджана связано непосредственно с именем немецкой фирмы «Сименс», действующей в Кедабеке с 1865 года. Так, тогдашний глава фирмы Вернер фон Сименс и директор Кедабекского медного рудника В.Болтон создали своим сотрудникам особые условия и возможности для ведения раскопок в многочисленных некрополях и других археологических местах эпохи поздней бронзы-раннего железа, обнаруженных близ рудников в этом регионе, в Галакенде (Елизаветпольский уезд). (Нагель, Штромменгер, 1999, 14-15).

Среди проведенных исключительно с целью наживы непрофессиональных раскопок выделяется открытие В.Белком, электромехаником компании «Сименс», в 1888-1890 гг. более 350 могил (в некоторых источниках 370) в Кедабеке и его окрестностях, и тайная распродажа обнаруженных в них образцов материальной культуры музеям таких немецких городов, как Берлин, Гамбург и Мюнхен. Наслыханный об этих «достижениях» В.Белка известный немецкий врач и антрополог Р.Вирхов, сговорившись с руководством «Сименс», даже тайно его финансировал.

Численность материальных образцов, добытых В.Белком из раскопок вокруг Кедабека, доходило до 15 тысяч, среди которых было более 100 украшений, изысканно изготовленных из бронзы, серебра, железа и цинка, около тысячи браслетов и других вещей.

* Директор Института исследований Кавказа (Берлин), HDR (Lyon2); Nateshi@khazar.org

Однако, после того, как Белку запретили проводить раскопки в Кедабеке, он с помощью Р.Вирхова поощрял к археологическим раскопкам этнического немца Э.Рёслера.

Находки, обнаруженные в результате проведенных Э.Рёслером археологических раскопок в Азербайджане, отразились в публикациях на немецком, русском и азербайджанском языках. При проведении нами сравнений между публикациями и оригиналами отчётов раскопок выяснилось искажение сведений и допущение Э.Рёслером бесчисленных ошибок, связанных с географическими, археологическими, антропологическими и пр. терминами. Автором данной статьи было получено также специальное разрешение от руководства Института материальной культуры при Санкт-Петербургском филиале Российской Академии наук на их первое комплексное издание и исследование. До настоящего времени бóльшая их часть была исследована автором и впервые освещена им в международных публикациях, обсуждена в международных научных кругах. (Гадирова-Атеши, 2015; Гадирова-Атеши, 2016; Гадирова-Атеши, 2017).

Допустив определенные пробелы в изучении памятников, В.Белк, Граф фон Швейниц, Ф.Кортхауз и др. не соблюдали объективность и научность также в их изложении, допускали множество исторических, географических, этнографических, антропологических и др. ошибок. Следующие поколения ученых тоже использовали записи этих авторов в качестве достоверных источников до 2011 года, не привлекая их к критическому анализу. Разумеется, это привело к множеству проблем в хронологии кавказской археологии.

Новый этап исследований Ходжалы-Кедабекской культуры между Германией и Азербайджаном спустя 185 лет

Изучение Ходжалы-Кедабекской культуры было начато нами в 2010 году в бытность докторантом Института археологии, этнографии и антропологии Национальной академии наук Азербайджана. С целью повторного привлечения к исследованию археологических материалов эпохи поздней бронзы-раннего железа Кавказа, между Министерством культуры и автором данной статьи 25 июля 2012 года был заключен двусторонний договор о проведении выставки «Кавказских амазонов». Согласно этому договору, большинство привлеченных к исследованию материалов относились к Ходжалы-Кедабекской культуре. По причине хранения части этих материалов в фонде Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории, исследования по нашей диссертации пришлось проводить и в Германии.

25 января 2013 года мы обратились к тогдашнему министру культуры А.Караеву с предложением об организации международного проекта с целью исследования относящихся к Ходжалы-Кедабекской культуре образцов

материальной культуры, состоявших на постоянном хранении в Берлинском Музее доисторического периода и ранней истории. В свою очередь, министр А.Караев положительно оценил это наше предложение и поручил подготовку этого проекта самому автору данной статьи. Конечно, после получения разрешения на высоком уровне, мы приступили к подготовке проекта, а также привлечению специалистов к этому делу. Прежде всего, мы договорились о совместной работе в научном проекте, связанным с Ходжалы-Кедабекской культурой с сотрудником Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории М.Навротом, с которым мы познакомились еще во время подготовки к выставке на тему «Кавказские амазоны».

После данного соглашения, представив М.Наврота Министерству культуры Азербайджана, 3 февраля 2012 года мы организовали его официальный визит в нашу страну. В рамках визита в Азербайджан М.Наврот в нашем сопровождении побывал на приёме у заместителя министра культуры Севды Мамедалиевой. На встрече были проведены первичные переговоры об оказании нам помощи со стороны Берлинского музея и о выполнении совместных проектов. Затем мы побывали на приёме у директора Национального музея истории Азербайджана академика Наили Велиханлы. Однако, когда мы изъявили желание провести независимую научно-исследовательскую работу над кавказскими коллекциями в Берлинском музее, то М.Наврот заявил: «… в нашем музее кавказские коллекции достаточно исследованы, и мы даже опубликовали результаты наших исследований», тем самым посчитав свою миссию завершенной. После этого мы ощутили необходимость повторно исследовать эти коллекции для нашей научной работы.

Не взирая на всё это, чтобы получить доступ к кавказским коллекциям в Берлинском музее и начать сотрудничество, 2, 8 и 21 февраля 2013 года от имени руководимого нами в Германии Института культуры имени Низами Гянджеви, министра образования Азербайджанской Республики проф. М.Марданова (письмо № 48-03-990/16), президента НАНА академика М.Керимова (письмо № 01-7/197 от 8.02.2013), директора Института археологии, этнографии и антропологии НАНА М.Рагимовой были сделаны официальные письменные обращения к директору Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории М.Вемхофу и президенту Фонда культурного наследия Пруссии Р.Парцингеру (письмо № 52-28-52). Во всех этих обращениях особо подчеркивалась просьба о передаче докторанту НАНА, то есть, автору данной статьи, компетенции ведения переговоров в Европе, связанных с выполнением выставки кавказских амазонов и будущих проектов, выставок и других мероприятий о материально-духовном наследии Азербайджана, в том числе Кедабека, которое хранится в Берлинском Музее доисторического периода и ранней истории (письмо № 18-02/19 от 02.02.2011).

Кроме того, письмо министра образования Азербайджанской Республики М.Марданова как к директору Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории М.Вемхофу, так и к президенту Фонда культурного наследия Пруссии Р.Парцингеру отличалось более широким и жёстким содержанием, здесь особо подчеркивалась уполномоченность автора статьи вести все двусторонние переговоры в будущем.

На следующей встрече оригинал всех трех писем, директору Берлинского музея М.Вемхофу и президенту Прусского Культурного фонда Х.Парцингеру мы преподнесли лично. Чтобы начать исследования, мы написали еще одно письмо руководству Берлинского музея. На основе этих обращений, после переписки между официальными государственными органами Азербайджанской Республики и Германии мне было дано разрешение на работу с ходжалы-кедабексими материалами, хранящимися в в архиве Берлинского музея.

С благодарностью хотим отметить, что М.Вемхоф разрешил нам работать в архиве музея. При первых же поисках наше особое внимание привлекли обнаруженные графом фон Швейницом при археологических раскопках в районе Гянджачая артефакты, их фотографические рисунки, отчет о раскопках 28 могильных памятников, обнаруженные из Редкин-Лагера предметы украшения и 10 бронзовых поясов. Одновременно мы провели сравнение изданий каталога «Галакенд» на немецком и на азербайджанском. Полученные нами результаты были новыми, а также крайне важными с точки зрения решения современных проблем кавказской археологии. Конечно, сведения о многих из этих материалов можно найти в изданных в разное время статьях, книгах, выставочных и музейных каталогах Р.Вирхова (Virchow, 1895, 66), В.Белка (Rösler, 1894, 213-241), Ф.Байерна (Bayern, 1885, 1-60), М.Наврота (Wemhoff, Kokowski, 2011), Г.Сахерваля (Kohlmeyer, Saherwala, 1983), В. Нагеля и Э. Штромменгера (Nagel, Strommenger, 1985). Это все, может, и было достаточно для Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории, но нас, особенно, с точки зрения требований современной науки, это вовсе не удовлетворяло. Мы вели исследования в направлении совершенно новых аспектов, сравнивали их всех на различных иностранных языках и желали проводить их критический анализ с современной научной точки зрения. Автор в своих произведениях раскрыла ошибки немецких исследователей XIX-XX вв., связанные с описанием находок, их периодизацией, хронологией, принадлежности к местным древним народам и др. (См.: Qədirova Atəşi, 2015; Qədirova-Atəşi, 2016; Гадирова-Атеши, 2017).

После официальных переговоров директор музея М.Вемхоф в адресованном нам письме от 25 апреля 2013 года под заголовком «Наши совместные исследовательские цели» (Gemeinsame Forschungshaben) писал,

прежде всего, об исследовании материалов Ходжалы-Кедабекской культуры и организации выставки «Кавказских амазонов», а в конце заявлял о том, что он будет испытывать удовлетворение от совместного с автором статьи осуществления обоих проектов.

Таким образом, после 1860-х годов мы в XXI веке смогли заложить фундамент первых связей Азербайджана с Берлинским Музеем доисторического периода и ранней истории. После интенсивной переписки и личных встреч с руководством музея мы решили получить согласие азербайджанского правительства на первоначальное финансирование предложенного автором статьи проекта о повторном исследовании материалов Ходжалы-Кедабекской культуры в музее, об организации выставки и о проведении новых археологических раскопок в Кедабеке, о взаимном анализе материалов. Согласно договоренности, руководителем проекта по Азербайджану должна была стать автор данной статьи, а по Германии - М.Наврот. Еще одним отрадным обстоятельством явилось то, что благодаря уважению, доверию и расположению руководства Института археологии, этнографии и антропологии НАНА, Министерства культуры Азербайджана, а в особенности Президента Азербайджнской Республики господина И.Алиева к нашей персоне, мы добились согласия на старт проекта и его первоначальное финансирование. Подписанное замминистром культуры С.Мамедалиевой письмо согласия мы представили директору музея М.Вемхофу сначала по электронной почте, а затем вручили и оригинал при нашей следующей встрече (письмо от 18.11.2014).

Была организована рабочая группа Государственной комиссии в связи с проектом по исследованиям Ходжалы-Кедабекской культуры, предложенным нами Министерству культуры Азербайджанской Республики. 9-12 декабря министерство организовало первоначальный визит членов комиссии в Берлин. В организации поездки в качестве руководителя проекта по Азербайджану участвовала автор данной статьи. В Берлинской поездке принимали участие полномочный представитель азербайджанского посольства в Германии С.Аббасова, сотрудник Института археологии, этнографии и антропологии И.Алиев, сотрудник Национального музея искусств Азербайджана Т.Эфендиев, директор Берлинского музея М.Вемхоф и его сотрудник М.Наврот. В течение трех дней были подробно обсуждены детали проекта, был проведен осмотр материалов Ходжалы-Кедабекской культуры в фонде музея.

Все официальные документы, договоры, письма и интернет-переписки с Музеем доисторического периода и ранней истории, президентом Культурного Фонда Пруссии, Институтом археологии, этнографии и антропологии НАНА, Министерством культуры Азербайджана хранятся в архиве Берлинского Института кавказских исследований под шифром NA09-16 B.

После всех переговоров и договоренностей была начата напряжённая работа над проектом. С другой стороны, мы вели также наши исследования касательно диссертации. В одной из наших последующих встреч М.Вемхоф заявил о том, чтобы мы нигде не печатали результаты наших исследований, и в особенности, в Германии. Приходившие с Азербайджана официальные письма, в частности, письмо министра образования, были довольно жёсткими. Мы поднимали вопросы о незаконной транспортировке, вернее, продаже этих коллекций в музеи Германии и их неудовлетворительного исследования до сего времени, что, конечно, беспокоило некоторые круги. Как раз в ту пору в прессе широко освещалась ситуация в Сирии, уничтожение ее материального наследия и перепродажа в Европу. Пользуясь этим в рекламных целях, некоторые круги навязывались прессе как патриоты от науки, борющиеся за охрану культурного наследия, и тем самым, завуалировали свое нежелание актуализации вопроса о заполненности хранилищ немецких музеев незаконно вывезенными из разных стран материалами.

При нашем следующем визите в Баку, мы глубоко обсудили эти и другие вопросы с нашими научными консультантами – проф. И.Бабаевым и проф. В.Алиевым. В азербайджанском переводе каталога Галакенд (Нагель, Штромменгер, 1999) также имелось большое количество фальсификаций. И в Азербайджане некоторые археологи требовали от меня не печатать все это и делать достоянием общественности. Тем временем, мы с помощью директора Института материальной культуры Санкт-Петербургского филиала Российской Академии наук Е.Н.Носова, впервые привезли в Баку также архивные документы Э.Рёслера и готовили их к печати (адресованное Е.Н.Носову письмо от 16.02.2015). И по этому поводу я подверглась нападкам некоторых азербайджанских археологов, которые задались целью помешать мне. К примеру, проф. Гидаят Джафаров требовал, чтобы я не вмешивалась в эту тему, т.к. он сам исследует научные отчеты Реслера. Профессора И.Бабаев и В.Алиев заявили о том, что публикация этих материалов может угрожать нашей научной карьере и Германии, и в Азербайджане, вызвать гнев некоторых лиц. Однако оба высказали мнение, что опубликование всего этого очень значимо, справедливо и чрезвычайно важно для науки, и они дадут нам объективный отзыв. Они дали также положительные научные отзывы на наши статьи, монографии и диссертацию.

Как писалась новая страница «черной археологии» Кедабека?

24-26 февраля 2015 года директор Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории М.Вемхоф и его сотрудник М.Наврот находились с визитом в Баку, чтобы подписать подготовленный нами договор. А тремя днями раньше подготовленный Министерством культуры трехсторонний

проект был выслан нам для ознакомления и подтверждения. С одной стороны указывались директор Азербайджанского национального музея искусств, автор статьи, как научный руководитель проекта по Азербайджану, с другой стороны – М.Наврот, в качестве руководителя проекта со стороны вышеупомянутого берлинского музея. Сделав несколько небольших заметок, и подтвердив, мы отослали его назад в министерство. А за день до встречи, из министерства нам с беспокойством сообщили, что Берлинский музей требует отстранения автора статьи от проекта. Однако, и министерству, и посольству Азербайджана была известна необъективность данной позиции. Встреча состоялась 26 февраля 2015 года в Министерстве культуры. На встрече с немецкой стороны участвовал временно исполняющий обязанности немецкого посла господин Ойген Шёнфельд, который всеми силами добивался того, чтобы проект был подписан в пользу немцев. А так как с первого дня этих наших исследований министерство тесно контактировало с нами, то оно было в курсе всех дел, и посчитало справедливым наш категорический протест. В тот день подписание договора не состоялось. Выйдя со встречи, прямо в коридоре мы в жёсткой форме потребовали объяснений и у господина М.Вемхофа, и у М.Наврота о том, каким научным этикетом, вежливостью и объективностью они руководствуются, когда требуют нашего отстранения от проекта, ведь они прекрасно знают, что автором этого проекта являемся мы, что мы лично предложили им этот проект. В то же время мы заявили замминистра культуры С.Мамедалиевой и всем присутствующим, что этого мы не допустим. Вышедший в коридор и вмешавшийся в спор министр А.Караев заявил, что они также не допустят такой несправедливости.

Через некоторое время, заявив о значимости реализации этого важного проекта для азербайджанского государства и науки, министерство заключило отдельный рабочий договор с автором статьи (в качестве научного координатора с азербайджанской стороны). Наврот был отстранен от проекта из-за его интриг. Для реализации проекта мы приняли предложение и подписали первичный меморандум. До сегодняшнего дня с автором проекта так и не был подписан рабочий контракт. С одной стороны его подписали директор Азербайджанского национального музея искусств Ч.Фарзалиев, а с другой - президент Прусского Фонда культурного наследия в Берлине Х.Парцингер.

Научная этика, археологическая сила и охотники за проектами

Директора Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории М.Вемхофа мы рассматриваем как случайную фигуру в области археологии доисторического периода и ранней истории (в особенности, Кавказа), и таким

его воспринимает каждый объективный ученый в Германии. Мы никак не могли примириться с позицией М.Наврота, сотрудника музея, следящего за кавказской коллекцией музея, и который не будучи кавказоведом и курируя специально проводимые выставки, писал поверхностные статьи для выставочных каталогов, где он до 2011 года в точности повторял ошибки, допущенные В.Белком, графом фон Швейницом и др. археологами–любителями того времени, и тем самым считал, что исследованием и публикацией музея кавказской коллекции дело завершилось. Не будучи настроенными против кого-либо из них, мы вели свои самостоятельные исследования и подходили к выявленным нами научным результатам как к важным проблемам кавказской археологии. Мы считали своим долгом выносить их на обсуждение мировой научной общественности на основе исследований на различных языках в разных странах (Германия, Франция, Австрия, Россия, Азербайджан и Грузия). Эти наши публикации и выступления на международных конференциях беспокоили некоторых археологов, которые считали себя экспертами по всем периодам археологии. Большинство крупных международных проектов должны были быть осуществлены под их контролем, мелкие фигуры или должны были подчиняться им. Но мы, осознавая крайнюю значимость дела, которое начали, не обращали внимания на них и настойчиво продолжали проникать в глубины археологии.

В археологической науке тоже имеются известные охотники за проектами, хотя об этом и не говорят вслух. Понятно, что тем, кто кому удобно сидеть в кресле и заниматься бюрократией, нет дела до проведения исследований в архивах, и последовательного участия в археологических раскопках. Очень часто русские и прочие международные коллеги жалуются, что, если им и удается после неимоверно сложного исследовательского труда днем и ночью, выставить международный проект перед соответствующими организациями, им культурно отказывают, а потом за дело берутся охотники за проектами. Вот эти самые охотники и выдают себя за знатоков всех археологических периодов – халколитического, раннего, среднего, даже позднего бронзового и железного периодов, и заставляют вписать свои имена в первые строки большинства проектов и международных публикаций. Они могут идти еще дальше и стать для докторантов научными руководителями по всем периодам. Благодаря креслу и статусу, которые они занимают, для них не так трудно финансировать проект за счет государственного бюджета и фондов. Авторам же проектов приходится или беспомощно оставаться в сторонке, а в лучшем случае быть использованными в качестве рабочих.

Новая страница «черной археологии» немцев в Кедабеке

В начале августа 2019 года руководитель Кедабекской экспедиции

Тюкезбан Геюшева (Алыева), выйдя на связь с нами через интернет, рассказала о том, что немецкие археологи от имени Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории (MFV) приехали в Кедабек с целью проведения археологических исследований. По сведениям Т.Геюшевой, в результате выстроенных сотрудником Института археологии, этнографии и антропологии Т.Алиева связей, из Германии от имени Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории в Азербайджан прибыли М.Грубер и Э.Гюнеш, чтобы вести первоначальные исследования разведочного характера. Когда мы поинтересовались данным вопросом, со стороны Института Археологии, Этнографии и Антропологии НАНА нам была выслана интернет-переписка от 01.11.2018 по 21.07.2019 между выступавшим от имени Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории М.Грубером и сотрудниками Института археологии, этнографии и антропологии Т.Алиевым, Э.Искандеровым и Т.Геюшевой.

А теперь поинтересуемся кто же этот господин М.Грубер?

14 января 2017 года сотрудник Института Передней Азии Университета Людвига-Максимиллиана(Ludwig-Maximilians-UniversitätMünchen)М.Грубер через э-мейл написал нам, что знаком с нашими последними монографиями о Ходжалы-Кедабекской культуре. Затем он просил прислать ему наши книги и, в частности, их PDF версии, ввиду того, что данные монографии могут быть полезными при оценке в ЛМУ-Мюнхене связанных с Ходжалы-Кедабекской культурой могильных находок в Гараджамирли, близ Шамкира, а также, чтобы они были доступными для всех сотрудников института и студентов. Разумеется, мы подарили книги в поддержку караджамирлинским исследованиям этого почтенного института, и «чтобы они были доступными для всех работников и студентов». В особенности, положительные результаты караджамирлинских исследований и заслуги профессора Флориана Кауса в азербайджанской археологии не могли не порадовать нас и мы не могли не поддержать их. Отметим, что в каждой из наших монографий мы подробно сообщали о подготовленном нами и представленном Берлинскому Музею доисторического периода и ранней истории международном проекте о Ходжалы-Кедабекской культуре и о его последнем состоянии. Но М.Грубер, в прямом смысле слова связавшись с Берлинским Музеем доисторического периода и ранней истории, решил присвоить проект автора статьи, и они с музеем ровно два года трудились над воплощением этой идеи.

При таких обстоятельствах обращение М.Грубера в музей было ни чем иным, как манной небесной. После нечестного поведения директора музея М.Вемхофа и М.Наврота в Министерстве культуры, официального отстранения их от проекта, они больше не ставили цели выйти на первый план. При таких обстоятельствах они решили выдать М.Грубера за «сотрудника

музея» и осуществить проект другим способом. И М.Грубер преднамереннно или непреднамеренно стал орудием в их руках.

Из э-мейл-переписок становится ясно, что М.Грубер от имени Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории стремился добиться подписи под договором от руководителя Института археологии, этнографии и антропологии и его отправки в Берлинский музей. Через не относящихся к проекту сотрудников института Т.Алиева и Э.Искандерова, они с Манфредом Навротом от Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории, вопреки всякой научной этике, на профессиональном уровне планируют реализовать написанный, разработанный, и представленный нами министерству и музею авторский проект.

Из переписок, которые велись за все вышеуказанное время между Институтом Археологии, этнографии и антропологии НАНА и М.Грубером, ясно проглядывает цель получения подписи под договором о сотрудничестве между Берлинским Музеем доисторического периода и ранней истории и Институтом, чтобы можно было проводить раскопки в Кедабеке. В письмах М.Грубер сообщает о том, что он побывал в Музее доисторического периода и ранней истории в Берлине, и что «сотрудники музея удовлетворены ходом событий».

Так как, вероятность подобного шага господина М.Наврота была для нас ожидаемой, то мы попросили директора Института Археологии, этнографии и антропологии НАНА М.Рагимову занять объективную позицию, если поступит такое несправедливое предложение, на что она ответила: «Нурида ханум, перед моими глазами твой труд, который ты годами выказываешь, все знают, что этот проект продукт твоего интеллекта. Этот проект возник из научных результатов твоих многолетних исследований, которые ты ведешь одна, без какой-либо поддержки. Мне не верится, что Берлинский Музей доисторического периода и ранней истории осмелится совершить такую несправедливость по отношению к тебе, но ты не беспокойся, я не поставлю подпись под таким проектом». И не поставила.

Известно, что наш многоуважаемый профессор Т.Алиев в 1988 году написал кандидатскую диссертацию о циклопических памятниках Западного Азербайджана, но впоследствии полностью отдалился от этой темы. Между 2009-2015 годами он присутствовал в раскопках Камильтепе Мильской степи (DAİ) с Б.Хельвингом. Здесь стоит завести небольшой разговор также об одной большой проблеме азербайджанской археологии. Разумеется, это тема отдельной статьи. Мы регулярно и широко касаемся этих проблем как на международных конференциях, так и в наших научных статьях. Но коротко отметим, что во многих иностранных совместных раскопках зарубежные специалисты ведут самостоятельные раскопки, везут материал в свою страну

и сами исследуют, а опубликованные зарубежом статьи они сами же пишут, и только ради этики вносят туда имена местных ученых в качестве соавторов. Однако, те остаются в полном неведении насчет содержания статьи. В то же время, местные авторы, статьи и книги, издаваемые в Азербайджане, пишут на свой собственный лад, опять-таки, разумеется, вписывая туда имена зарубежных партнеров как соавторов. Не знающие азербайджанского иностранцы также остаются в неведении насчет содержания статей и монографий. После того, как мы проштудировали и проанализировали множество таких статей и даже научных книг, и несколько раз вопрошали своих немецких, французских и пр. коллег о том, как же они могли написать такие статьи и книги, изобилующие научными, политическими и национальными ошибками, они с недоумением отвечали, что, такого они не писали, и эта научная точка зрения их не касается. Имеется достаточно подобного рода фактов, аргументов, научных книг и статей, которые до сих пор наносят огромный вред развитию археологии. Вместе с тем, многие из зарубежных археологов, не одобряя опыт и методику азербайджанских археологов, платят им 20 манатов гонорара. И они раз или две в неделю просто наведываются к раскопкам в качестве «консультантов». Иностранцы сами многократно говорили, что нам так спокойнее, мы делаем свои дела. А ведь это долгие годы тормозило развитие археологии в Азербайджане. Все же, здоровья им, что они заставляли бесплатно работать молодых диссертантов. Теперь они уже сформировались как хорошие археологи и уже не хотят быть отброшенными в сторону как «20-манатные консультанты», а хотят быть равноправными археологами, присутствие которых необходимо в раскопках. Подобная иллюзия М.Грубера также потерпела фиаско в Кедабеке. 23 июля 2019 года Т.Алиев заявил о том, что он присоединится к исследованиям Грубера только на 2-3 дня и попросил его связаться с реально занимающейся Кедабекскими археологическими раскопками Т.Геюшевой. Вот уже многие годы Т.Геюшева в одиночку ведет исследования. Трудится вопреки огромным материально-физическим и нравственным трудностям, с большой самоотверженностью.

Господин М.Грубер прежде чем приступить к раскопкам, изо всех сил старается добиться подписания договора через археологов института Э.Искандерова и Т.Алиева и его отправки в Берлин, не приезжая в Баку. Он заявляет о том, что руководство (организаторство) проектом будет осуществлять Берлинский Музей доисторического периода и ранней истории, а двусторонний договор о сотрудничестве будет подписан М.Навротом и М.Грубером, и повторно, настойчиво просит об этом посредством э-мейлов. 23 июля 2018 года Т.Алиев пишет М.Груберу, что я присоединюсь к вам только на 2-3 дня, однако я отправлю для вас приглашение в посольство Азербайджана в Берлине. Посольство Азербайджана в Берлине во всех процессах было

на нашей стороне, и в частности, тогдашний посол П.Шахбазов объективно защищал и поддерживал нашу позицию. Неоднократно автор статьи вела переговоры с министром культуры и туризма А.Караевым о реализации под её руководством этого проекта, являющегося результатом её напряженного труда. Президент И.Алиев выказал большую поддержку тому, что мы связались с ним в его берлинской поездке в июле 2016 года и лично вручили ему заявление жалобы. Для решения всех наших существующих проблем президент страны немедленнно дал указания и министерству культуры, и НАНА, и Комитету по работе с Диаспорой Азербайджанской Республики. Учитывая все это, посольству и в голову не пришло бы совершить несправедливость по отношению к нашему проекту. Однако, ввиду того, что там поменялся весь состав посольства, при следующей нашей встрече, они заявили о своей неосведомленности обо всех этих процессах, и об обеспечении визовой и иной поддержкой вышеуказанных лиц после музейного письма с просьбой о поддержке.

Зная о деловом сотрудничестве М.Грубера с Т.Алиевым, мы связались с последним. Как мы указывали выше, после завершения в 1988 году кандидатской диссертации, он не занимался исследованиями Ходжалы-Кедабекской археологической культуры. Он не знает немецкого, не исследовал музейные коллекции и как же он стал орудием такой несправедливой игры? Тевеккюль муаллим сразу поняв истину и проявив объективность, заявил, что он ни в коем случае не пойдет на такую несправедливость, и больше не будет контактировать с М.Грубером и отойдет от проекта (посредством известных контактов его просто попросили из Берлина, а он, сам того не ведая, стал орудием в чьих-то планах).

8-го, а также 9 июля 2019 года Т.Алиев сообщает М.Груберу о своей обеспокоенности в связи с их приездом для проведения раскопок в Кедабеке без подписи директора Института М.Рагимовой под договором. По сведению М.Грубера, для участия в раскопках даже должны были приехать специалисты из Италии, России, Германии и Турции. Т.Алиев письменно опять напоминает М.Груберу о том, что будет очень трудно объяснить директору института госпоже М.Рагимовой, что все это происходит под эгидой берлинского музея, и просит о понимании с его стороны.

Несмотря на все это, в начале августа 2019 года господин М.Грубер приезжает в Азербайджан от имени Берлинского Музея доисторического периода и ранней истории. Официального разрешения на проведение археологических раскопок ему никто не давал. Ни с ним, ни с Берлинским Музеем доисторического периода и ранней истории договора никто не заключал. С собой от имени музея он привез даму по имени Эзель Гюнеш, даже сняв на один месяц квартиру в Кедабеке.

Все археологи знают положения Лондонской конвенции 1969 г. и Валлеттской конвенции 1992 г. и обязаны их соблюдать. Все государства, присоединившиеся к конвенциям, включая Азербайджанскую Республику ввели запрет на незаконное ведение археологических раскопок на своей территории и, в действительности, такие попытки пресекаются. Работа иностранныых специалистов в районах, без участия специалистов от соответствующих организаций из Азербайджана, неправомерна как с юридической, так и с этической стороны.

Обычно, когда иностранные археологии приезжают в Азербайджан, они сначала посещают Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА. Встречаются с директором института. Договор о сотрудничестве подписывается заранее, только после этого стартуют раскопки с местными археологами. А с другой стороны, поддержание М.Грубером связи по известному каналу с Т.Алиевым, попытка через него одного добиться подписания договора между Институтом археологии, этнографии и антропологии НАНА и Берлинским Музеем Доисторического периода и ранней истории, было несовместимым с научной этикой случаем, который наносил ущерб престижу авторитетного мюнхенского Университета Людвига-Максимиллиана.

Так как автор статьи жила в Германии, она была вынуждена сразу приехать в Баку. После объективного расследования всех вопросов в Институте археологии, этнографии и антропологии НАНА, мы вышли на связь с М.Грубером, который вот уже два дня без разрешения начал исследования в Кедабеке. Мы объяснили им, что осведомлены обо всех делах, что он должен приехать в Баку, так как взялся за крайне необъективное и нечестное дело, и что должен пойти с нами в Министерство культуры, в Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА и дать объяснение всем этим вопросам, что только найдя справедливое решение, они могут осуществить этот проект только с настоящим автором и руководителем на основе договора, который будет заключен институтом.

М.Грубер попросил немного времени и после консультации с Берлинским Музеем доисторического периода и ранней истории, заявил нам о том, что они не разглашая дело, сразу возвращаются в Германию. Хотя господин Грубер и попытался подтасовать факты в своем «научном отчете» о своей археологической деятельности в Кедабеке в 2019 году, в данной статье и в нашем отчете от 09.09.2019 весь ход событий представлен на основе фактов и конкретных официальных документов.

Итак, новая страница «черной археологии» немцев в Кедабеке была написана таким жалким образом. Однако исследования Кедабекской, одновременно Ходжалы-Кедабекской культуры, подвергнувшиеся на протяжении истории многим несправедливостям, терпеливо и с надеждой на будущее, ждут своих

объективных международных исследователей.

Литература:

1. Qədirova-Atəşi N. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin materialları Avropa muzeylərində. (Son Tunc- Erkən Dəmir Dövrü). Nurlan, Bakı, 2015.
2. 2.Qədirova-Atəşi N. Avropa muzeylərində Qafqaz arxeoloji kolleksiyaları. (Dərs vəsaiti). Bakı, 2016.
3. Nagel V., Strommenger E. Qalakənd. Cənubi Qafqazın Kirovabad / Jelizavetopol ərazisində erkən dəmir dövrünün arxeoloji tapıntıları. Translated by R.B.Göyöeshev and A.I.Martinov. Diplomat. Baku, 1999.
4. Гадирова-Атеши Н. История Археологии Кавказа. Археологические и теоретические исследования. Bakı, 2017.
5. Bayern F. Untersuchungen über die ältesten Gräber und Schatzfunde in Kaukasien, Suppl. 8. zu Band XVII, ZfE, Berlin, 1885.
6. Kohlmeyer K., Saherwala G. Frühe Bergvölker in Armenien und im Kaukasus. Berliner Forschungen des 19. Jahrhunderts. In: Vorstand der Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (ed.): Ausstellung des Museums für Vor- u. Frühgeschichte Berlin. Berlin: Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz und der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Berlin, 1983.
7. Nagel W., Strommenger E. Kalakent. Fruheisenzeitliche Grabfunde aus transkaukasischen Gebeit von Kirovabad/Jelisavetopol. - BBV, Neue Folge 4. Berliner Beitr.z.Vor-und Frühgesch. Wissenschafsverlag Volker Spiees, Berlin, 1985.
8. Nawroth M. Die Bronze- und Eisenzeit im Kaukasus in Das Silberne Pferd, Archäologische Schätze zwischen Schwarzem Meer und Kaukasus, edited by M. Wernhoff / A. Kokowski, Instytut Archeologii UMCS, Lublin, 2011a.
9. Nawroth, M. Reisen in das Paradies: Berliner Forschungen des 19. Jahrhunderts im Kaukasusgebiet in Das Silberne Pferd, Archäologische Schätze zwischen Schwarzem Meer und Kaukasus, edited by M. Wernhoff / A.Kokowski 2011b.
10. Rösler E. Waldemar Belck überreicht im Namen des Herrn Emil Rösler in Shusha den nachfolgenden Bericht des Letzteren über seine archäologische Thätigkeit im Jahre 1893 in Transkaukasien" in Zeitschr. f. Ethnol. 26, Verhandlungen, 1894.
11. Rösler E. Hr. E.Rösler übersendet aus Shusha, 25. Mai, durch Vermittelung des des Hrn. R.Virchow folgenden Bericht über neue Ausgrabungen bei Gülaplu, Transkaukasiens" in Zeitschr. f. Ethnol. 28, 1896, Ver-

handlungen, 1896.
12. Virchow R. Über die Kulturgeschichtliche Stellung des Kaukasus. Unter besonderer Berücksichtigung der ornamentierten Bronzegürtel aus transkaukasischen Gräbern. Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1895.
13. Wemhoff M., Kokowski A. Das silberne Pferd, Archäologische Schätze zwischen Schwarzem Meer und Kaukasus SMB, Museum für Vor-und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin, Berlin, 2011.

Nuridə Atəşi-Qədirova

Almanların Gədəbəydə qara arxeologiyasının yeni səhifəsi və yaxud elmi etika

Xülasə

Açar sözlər: *Qafqaz, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, R.Virxov, V.Belk, qara arxeologiya*

Təqdim edilən məqalə Azərbaycan ərazisində almanlar tərəfindən həyata keçirlimiş "qara arxeologiya"ya və onun xronoloji baxımdan iki, xüsusilə də müasir mərhələsindəki proseslərə həsr olunub. İlk olaraq məqalədə 1865-ci ildə Gədəbəydə "Simens"şirkətinin Gədəbəydə və ətraf ərazilərdə apardığı qazıntılar şərh edilib. Qeyd olunub ki, alman mütəxəssisi R.Virxov həmin illərdə"Simens"in rəhbəri V.Simens ilə dostluq əlaqələrindən istifadə edərək şirkət əməkdaşlarını Gədəbəydə özbaşına qazıntılar aparmağa təşviq etmişdir. Sonuncular da qazıntılar zamanı tapdıqları Gədəbəyə, ümumilikdə isə Azərbaycana məxsus maddi mədəniyyət nümunələrini Almaniya, Avstriya, Rusiya və başqa ölkələrin tacirlərinə, kolleksiyaçılarına satmışlar.

Daha sonra Azərbaycanda həyata keçirlimiş "qara arxeologiya"nın müasir mərhələsi ətraflı işıqlandırılıb. Belə ki, bir əsr sonra Azərbaycanda"qara arxeologiya"nın yeni mərhələsinin başlanılmasını məqalə müəllifi şəxsi təcrübəsinə əsaslanaraq konkret faktlarla göstərir. R.Virxovun sələfləri tərəfindən məqsədyönlü şəkildə məqalə müəllifinin illərlə üzərində çalışdığı layihəsinin tənqidi məqalələrinə və tutduğu prinsipial mövqeyinə görə mənimsənilmə prosesi bu məqalənin əsas məzmununu təşkil edir. Belə ki, elmi etikaya, müəllif hüquqlarına məhəl qoyulmadan onun 2019-cu ildə öz layihəsindən alman həmkarları tərəfindən uzaqlaşdırılması cəhdi də dəqiq faktlar əsasında təəssüf hissi ilə göstərilmişdir. Sonra isə, bəzi əcnəbi arxeoloqların Azərbaycandakı çalışma prinsiplərinə, müştərək nəşrlərdəki problemlərinə toxunulmuşdur.

Məqalənin əsas məzmununda qeyd olunur ki, 2014-cü ildən müəllif tərəfindən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm nazirliyinə, eləcə də Berlin İbtidai və Qədim Dövr Tarix Muzeyinə (The Museum of Prehistory and Early History Berlin) Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi və yeni arxeoloji qazıntıların aparılmasına aid 5 illik müəlliflik layihəsi təqdim edir. Layihənin maddi və mənəvi dəstəklənməsi isə Azərbaycan Pespublikası Prezidentinin xüsusi göstərişi ilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə həvalə edilmişdir.

Müəllif Berlin muzeyinin əməkdaşı M.Navrotun 2011-ci ilə qədər Qafqaz arxeologiyasına dair məqalələrində, sərgi kataloqlarında R.Virxovun, V.Belkin, Şveinitsin və digər alman həvəskar arxeoloqlarının Gədəbəyin tarixi, o cümlədən Qafqaz arxeologiyası ilə bağlı yol verdikləri xətaları dərindən araşdırmadan təkrar etməsini öz elmi məqalələrində faktlarla ortaya qoymuşdur. Məhz bundan sonra müəllif obyektiv tənqidləri və onun müəlliflik layihəsindəki şərtlərini qəbul etməyən kolleqalarının qəzəbinə düçar olmuş, onu öz layihəsindən uzaqlaşdırmaq üçün cəhdlərə başlanılmışdır. R.Virxovun və V.Belkin sələflərinin müasir elm dünyasında göstərdikləri bu qeyri-obyektivlik, qərəzçilik, qeyri-elmi etik davranış və beynəlxalq layihələrə qarşı pozuculuq cəhdləri dəqiq faktlarla məqalədə öz əksini tapmışdır.

Məqalədə toxunulan daha bir məqam isə Münhen Ludviq-Maksimilian Universiteti nəzdindəki Ön Asiya arxeologiyası İnstitutunun əməkdaşı Dr. M.Qruberin peşəkarlıqdan uzaq davranışları ilə bağlıdır. Belə ki, 14.01.2017-ci il tarixində Münxen Ludviq- Maksimilian Universitetinin (Ludwig-Maximilians-Universität München) Önasiya arxeologiyası İnstitutunun əməkdaşı Dr. Martin Qruber məqalə müəllifinə yazılı müraciət edərək onun hal-hazırda LMU-Münhendə, Şəmkir yaxınlığında Qaracamirlidə arxeoloji qazıntılar aparan və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti ilə əlaqəsi olan məzar tapıntıları tapdıqlarında iştirak etdiyi için, tapıntıların qiymətləndirilməsində müəllifin elmi kitablarının əhəmiyyətli ola biləcəyi və institutdakı bütün işçilər və tələbələr üçün əlçatan olsun deyə, kitablarını və xüsusən onların pdf vasitəsi ilə ona göndərməsini rica edir. Müəllif ona göndərmiş olduğu monoqrafiyalarının hər birində özünün hazırda Xocalı- Gədəbəy mədəniyyətinə aid beynəlxalq lahiyə hazırlayaraq Azərbaycan Milli Elmlər akademiyasına və Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm nazirliyinə eləcə də Berlin İbtidai və Qədim Dövr Tarix Muzeyinə təqdim etdiyi barədə və lahiyəsinin son durumu haqqında ətraflı bilgi verir. Martin Qruber buna baxmayaraq M.Qruber isə öz növbəsində Berlin İbtidai və Qədim Dövr Tarix Muzeyi ilə birlikdə müəllifin layihəsini özəlləşdirmək qərarına gəlmiş, bu məqsədinə çatmaq üçün 2 il çalışmışdır. AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu əməkdaşları ilə M.Qruber arasında 01.11.2018-ci ildən 23.07.2019-cu ilədək davam edən yazışmalardan aydın olur ki, sonuncu Berlin İbtidai və Qədim Dövr

Tarix Muzeyi ilə Akademiya arasında müqavilənin imzalanması üçün xüsusi canfəşanlıq göstərmişdir. Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin verdiyi rəsmi məlumata görə M.Navrot bu arzuolunmaz mövqeyinə görə layihədən uzaqlaşdırılmış, Gədəbəyə səfər etməsinə qadağa qoyulmuşdur. Amma buna baxmayaraq AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun izni olmadan, heç bir layihəni imzalamadan M.Qruber adı gedən muzeyin adından Ezel Günəşlə Gədəbəydə qazıntılara başlayır. Lakin bu qazıntılara 2 gün sonra xitam verilir. Belə ki,müəllifin və AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun prinsipal mövqeyi sayəsində V.Belkin və R.Virxovun sələfləri bir əsr sonra da Azərbaycanda öz dayaqlarını tapa bilmir və Gədəbəyi tərk etmək məcburiyyətində qalırlar.

Sonda müəllif Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin, Gədəbəyin arxeoloji tədqiqinin çətin məqamlarını bir daha vurğulamış, həmkarlarını və beynəlxalq elmi ictimaiyyəti bu həssas mövzuda obyektiv mövqe tutmağa, bərabər çalışmağa çağırmış, elmi tədqiqatların əhəmiyyətini və vacibliyini vurğulamışdır.

Nourida Ateshi- Gadirova
A new page of germans black archaeology in Gedebey or scientific ethics

Summary

Key words: *Caucasus, Khojali-Gedebey culture, R.Virchow, W.Belck, black archaeology*

The presented article is devoted to the "black archaeology" carried out by the Germans in the territory of Azerbaijan and its chronologically processes, especially in the modern stage. First, the article describes the excavations carried out by "Siemens" in Gedebey and surrounding areas in 1865. It was noted that the German specialist R.Virkhov used the friendly relations with V.Siemens - the head of the "Siemens" in those years and instigated the company employees to conduct excavations without permission in Gedebey. And the latters sold material culture samples belonging to Gedebey and Azerbaijan in general to merchants and collectors from Germany, Austria, Russia and other countries.

Then the modern stage of "black archaeology" carried out in Azerbaijan was covered in detail. Thus, a century later, the author of the article, based on personal experience, demonstrates the beginning of a new phase of "black archaeology" in Azerbaijan with concrete facts. The main content of this article is the process of purposeful appropriation of the author's project by R.Virkhov's predecessors for

the critical articles, which he has been working on for years, and for her principled position. Thus, the attempt to remove her from her project in 2019 by German colleagues, ignoring scientific ethics and copyright, was also regretted on the basis of accurate facts. Then, the principles of work of some foreign archaeologists in Azerbaijan and the problems of joint publications were touched upon.

The main content of the article states that in 2014, the author submitted material on Khojaly-Gedebey culture to the Azerbaijan National Academy of Sciences, the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan, as well as the Museum of Prehistory and Early History in Berlin a 5-year author's project on the study of material culture samples and new archaeological excavations. Material and moral support of the project was entrusted to the Ministry of Culture and Tourism by a special order of the President of the Republic of Azerbaijan.

In her scientific articles the author revealed with facts mistakes made by R.Virkhov, V.Belck, Schweinitz and other German amateur archaeologists in connection with the history of Gedebey, as well as Caucasian archaeology and repeated in the articles and exhibition catalogs by the employee of the Berlin museum M.Navrot on Caucasian archaeology until 2011. It was after this that her colleagues who did not accept her objective criticism and the terms of her authorship project angered at her, and attempts were made to estrange her from her own project. These non-objectivity, bias, unscientific ethical behavior and attempts of R.Virkhov's and V.Belck's predecessors in the world of modern science to violate international projects are reflected in the article with precise facts.

Another point mentioned in the article is connected with unprofessional behavior of Dr.M.Qruber – the employee of the Institute of Central Asian Archaeology at the Ludwig-Maximilian University in Munich. Thus, on 14.01.2017, the employee of the Institute of Central Asian Archaeology, Ludwig-Maximilians-Universität München, Dr. Martin Gruber wrote a letter to the author, saying that he was currently conducting archaeological excavations in Garajamirli, near Shamkir, in LMU-Munich, and that he was involved in the discovery of tombs related to the Khojaly-Gedebey culture. He asked her to send him her books, and especially their pdf, to be accessible to all staff and students at the institute. In each of her monographs, the author provides detailed information on the latest status of his project, including the preparation of an international project on Khojaly-Gedebey culture and its submission to the Azerbaijan National Academy of Sciences and the Azerbaijan Ministry of Culture and Tourism, as well as the Berlin Museum of Primary and Ancient History. Nevertheless, Martin Gruber, in turn, decided to privatize the author's project together with the Museum of Primary and Ancient History of Berlin, and worked for 2 years to achieve this goal. It is clear from the correspondence between the employees of the Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology of ANAS and M.Gruber from 01.11.2018 to 23.07.2019 that the latter showed special

effort to sign an agreement between the Berlin Museum of Primary and Ancient History and the Academy. According to the official information of the Ministry of Culture and Tourism of Azerbaijan, M.Navrot was removed from the project due to this undesirable position and was banned from visiting Gedebey. However, without the permission of the Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology of ANAS, without signing any project, M.Gruber started excavations in Gedebey with Ezel Gunesh on behalf of the afore- mentioned museum. However, these excavations were stopped after 2 days. Thus, thanks to the principled position of the author and the Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology of ANAS, the predecessors of V.Belck and R.Virkhov could not find their support in Azerbaijan a century later and were forced to leave Gedebey.

In conclusion, the author re-emphasized the difficult aspects of Khojaly-Gedebey culture, Gedebey archaeological research, called her colleagues and the international scientific community to take an objective position on this sensitive issue, to work together, and stressed the importance of scientific research.

*Ceyhun Eminli**

"Halasə" küp qəbirlər məzarlığı (Lerik rayonu, Buruq kəndi)

UOT 902

Açar sözlər: *cənub-şərq dağlıq ərazi, Parfiya dövrü, küp qəbirlər, keramika, silahlar*

Giriş

Azərbaycanın cənub-şərq dağlıq ərazilərinin Son Dəmir və antik dövr yaşayış yerləri və qəbirlərinin tədqiqi məqsədilə yaradılmış "Antik dövr üzrə Lerik Arxeoloji Ekspedisiyası" 2012-ci ildən başlayaraq eyni adlı rayonun Dırıx zonasında genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlar aparmaqdadır. 2019-cu ildən rayonun Boykəndil (Xımbəpoçə) (3, s. 257-268)**, Buruq (Halasə) və Kiravud (Nəsiri kolat)*** kəndlərinin ərazilərində küp qəbirlərin tədqiqi istiqamətində işlərə başlanılmışdır. Təqdim olunan məqalədə Buruq kəndi ərazisində yerləşən "Halasə" adlı sahədən aşkar edilmiş küp qəbirlərdən bəhs ediləcəkdir. "Halasə yeri" Buruq kəndindən 1.3 km. cənub-şərq istiqamətdə yerləşir. 10 ha. yaxın sahəsi olan "Halasə" Buruq kəndinə yaxın olsa da, Kiravud kəndinin bələdiyyə torpaqları balansına daxildir. Xımbəpoçə küp qəbirlər məzarlığından 1 km. şimal-qərbdə qeydə alınan Halasə dəniz səviyyəsindən 640 m. yüksəklikdə olmaqla, eyni dağ massivində yerləşir.

*AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun Dəmir dövrü Arxeologiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; ceminli@mail.ru

** Xımbəpoçə küp qəbirlər məzarlığına həsr olunmuş məqalədə redaksiya heyətinin diqqətsizliyi səbəbindən tabloların ölçüləri nəşr üçün normadan artıq kiçildilərək bir səhifədə yerləşdirilmiş, tablo nömrələri salınmamış və tablolarda təkrara yol verilmişdir.

*** Kiravud kəndi ərazisində "Nəsiri Kolat" sahəsində küp qəbirlərin tədqiqi "Azərbaycan-Amerika Lerik Beynəlxalq Arxeoloji Ekspedisiyası" tərəfindən icra olunmuşdur. Bu tədqiqatların nəticələri ayrıca olaraq nəşrə hazırlanır.

Hamar sahədən ibarət olan ərazi şimal, cənub-şərq və şərq istiqamətə doğru yüksələn relyefli, cənub və cənub-qərb istiqamətdə isə sıldırım və sərt enişlidir. Yerli əhalinin verdiyi məlumata əsasən yerin adı talışca olmaqla bir neçə oxşar mənalar verir. Birinci varianta görə Hala - uçurum, sə - baş, yəni uçurumun, sıldırımın başı mənasın verir. İkinci varianta görə, yerin adı Halasoon olub, Hal - daşlı-qayalı yer, so- həyət, on- cəm şəkilçisi kimi, yəni daşlı-qayalı həyətlər mənasın verir. Digər ehtimala görə yerin əsl adı Qələsər olmaqla, Qala başı adlanmışdır. Qeyd edim ki, geniş ərazini əhatə edən "Halasə" küp qəbirlər məzarlığından ibarət olmaqla, orada daş və qaya parçalarına, eləcə də tikili qalıqlarına təsadüf edilmədiyindən yerin adı birinci varianta daha çox uyğun gəlir. Lüğət tərcüməsinə də əsaslansaq hal - sıldırım, yüksəklik, dağ, sə - baş, yuxarı mənasını verir (14).

"Halasə yeri"ndə arxeoloji tədqiqatlar və küp qəbirlərin qısa təsnifatı:

Yerli əhalinin verdiyi məlumata əsasən keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ərazinin sıldırım hissəsinə yaxın yerində baş vermiş torpaq sürüşməsi zamanı xeyli küp qırıqları və metal əşyalar üzə çıxmışdır*. Müxtəlif tədqiqat mövsümlərində əraziyə səfər etsək də, yalnız 2019-cu ildə arxeoloji qazıntıların aparılmasına tərəfimizdən qərar verildi. 2019-cu ilin yoxlamalarına əsasən 25 m. radiusda və maili şəkildə 17 m. dərinlikdə əmələ gəlmiş çökəklikdə xeyli sayda küp qırıqları, osteoloji qalıqlar və dəmir əşya fraqmentləri qeydə alınmışdır. Qeyd edim ki, ərazi zamanla təbii və antropogen təsiri nəticəsində dağılmaqdadır. Sürüşməyə səbəb olan digər amillərdən biri yeraltı sulardı ki, hətta sahənin altından axan sulardan birinin istiqaməti cənub-qərb kənarı enişində bulaq əmələ gətirmişdir. Uçqunun sahəyə doğru genişlənməsi təhlükəsini nəzərə alaraq, onun şimal kənarı boyu şərqdən qərbə 21 m. uzunluqda, cənubdan şimala 6 m. enində arxeoloji tədqiqat üçün yer seçildi**. Digər yoxlama yeri qərbdən şərqə 2 m., şimaldan cənuba 4 m. olmaqla, uçqunun şərq kənarında qoyuldu. Tədqiqatlar nəticəsində 25 küp qəbir aşkar olundu. Məqalənin həcmini nəzərə alaraq qəbirlər üçün səciyyəvi olan əlamətləri ümumiləşdirilmiş formada təqdim etmək məqsədəuyğundur. Qəbirlər dağıntıya

* Yerli əhalinin verdiyi məlumata əsasən uçqun zamanı aidiyyatı qurumlara məlumat verilmiş, hətta burada qısamüddətli arxeoloji qazıntı da aparılmışdır. Lakin, qısamüddətli tədqiqatlar, yaxud uçqun zamanı ərazidə arxeoloji materialların aşkar edilməsi ilə bağlı elmi hesabat və arxiv materialları əldə etmək mümkün olmadı.

** Bu həmçinin, gələcəkdə baş verə biləcək uçqun zamanı qəbirlərin dağılmaq təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədi də daşıyaraq arxeoloji xilasetmə tədqiqatları kimi nəzərdə tutulmuşdur.

məruz qaldığından dəfn küplərinin* orijinal ölçülərini yerində qeydə almaq həm mümkün olmur, həmçinin bu ölçülər küplərin ilkin ölçüləri ilə müqayisədə yanlışlıq yaradır. Bir çox hallarda küplərin gövdə hissələrinin ətrafa dağılması, boğaz və ağız kimi çiyindən yuxarı hissələrinin olmaması və yaxud fraqmentar şəkildə torpağa qarışması dəqiq ölçülərin əldə olunmasına birbaşa əngəl törədir. Dəqiq ölçülərin əldə edilməsi və küp çeşidlərinin təsnifatı məqsədilə bərpası mümkün olan küplər tərəfimizdən toplandı. Qəbirlərin ilkin əlamətləri müasir yer səthindən 15-50 sm. dərində qeydə alındı. 23 N-li qəbir istisna olmaqla, bütün dəfn küpləri horizontal formada, ağızları şimal-qərbə, oturacaqları cənub-şərqə qoyulmuşdur. 23 N-li dəfn küpünün ağzı şərqə, oturacağı qərbə istiqamətlənmişdir. Dəfn küplərinin torpağa uzadılmış gövdə hissələri daha yaxşı qaldığından həmin küplərə əsasən ərazidə sıx qəbirstanlığın mövcud olduğunu söyləmək olar. Belə ki, tədqiqat üçün seçilmiş 126 m/kv-lik hissədə 24 küp qəbirin qeydə alınması və dəfn küpləri arasındakı 15-30 sm. məsafələrin olması sıxlığı əyani şəkildə təsdiq edir. Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki, dəfn icrası zamanı küplərin üst üstə qoyulması və yaxud özündən əvvəlkini zədələməsi faktı müşahidə olunmadı. Küplərin yanakı aralığı çox yaxın olduğu halda, qarşısındakı məsafə nisbətən çoxdur. Buna səbəb küplər qəbir çalasına qoyulduqdan sonra dəfn icrasının davamına maneələrin yaratmamasıdır. Ölünün küpün içərisinə qoyulması, küpün ağzının qapaqla bağlanması və qapağın qarşısına, boğazın ətrafına da saxsı qabların qoyulması, həmçinin bizə məlum olmayan dəfndən sonrakı digər mərasimlərin icra olunması səbəbindən ağız və oturacaq hissələrin istiqamətində küplər arası məsafə daha çox saxlanılmışdır. Bəzi hallarda dəfn küpləri bir nöqtəyə istiqamətlənərək ağızları daha sıx yaxınlaşdırılmaqla, oturacaqlar bir-birlərindən bir o qədər də çox aralanmışdır (Qəbirlər N.3 və N.6, N.17 və N.18). Bu cür əlamət qoşa dəfn fikiri yaratmaqla yanaşı, dəfn

Şəkil. 4 N-li dəfn küpü üzərində maral təsvirləri.

* Dəfn üçün tətbiq olunmuş küplərin "təsərrüfat küpləri" olması, yaxud onları xüsusi olaraq dəfn üçün hazırlanması barədə yekdil fikir olmadığından, təqdim olunmuş məqalədə faktiki olaraq küpdə ölünün dəfn edilməsi səbəbindən "dəfn küpləri" sözü seçilmişdir.

olunanlar arasında qohumluq bağlılığının olması ehtimalını da istisna etmir. Bütün dəfn küplərinin ağızlarına daşdan yonulmuş müxtəlif qalınlıqda qapaqlar qoyulmuşdur. Bəzi qəbirlərdə ağzına qoyulmuş qapaqlar insitu vəziyyətdə qeydə alındı (tablo I, 3). Qeyd edim ki, 3 N.-li küp qəbirin qapağı qalınlığına görə digərlərindən seçilir (qalınlıq 22 sm., diametr 60 sm.). Bəzi küplər istisna olmaqla, küplərin çoxu iri ölçülü və oxşar formalıdır. Küplərin gövdələrinin qalınlığı 1.5-4.5 sm., oturacaqlarının qalınlığı 1.5-6.4 sm. arasında dəyişir. Formalarına görə küplər sferik gövdəli, oturacağa doğru konus şəkildə daralmış, qısa boğazlı və yanlara açılan geniş diametrli ağızlıdırlar. Küplərin ağızlarının üstü düz olmaqla, kənarları dərin cızma və çərtmə üsulu ilə çəpinə və çarpaz xəttlərlə, basma ilə dairəvi və oval oyuqlarla, həmçinin kərt-kərt formada bəzədilib. Bəzi küplərin ağzının kənarının alt hissəsi yapma lentlə bucaqlar əmələ gətirən formada bəzədilib. Küplər qırmızı rəngdə olmaqla, çoxunun üzəri açıq sarı və bej rəngdə anqob qatı ilə örtülmüşdür. Gövdələrinin naxışsız, boğazları üzəri çəpinə çərtmələrlə bəzədilmiş yapma kəndirlə əhatələnməsi Halasə küp qəbirləri üçün səciyyəvidir. Boyun hissəsində cızma üsulu ilə maral təsvirləri və boğazı konstentrik dairələrlə bəzədilmiş 4 N-li dəfn küpü naxışlanmasına görə istisnalıq təşkil edir (bax: 284-cü səhifədəki şəkil). Formasına görə isə 1 N-li dəfn küpü digərlərindən seçilir. Oval formalı küpün çox qısa boğazı və yanlara açılan ağzı və ağzının kənarı ilə çiyinlərə birləşən iki qulpu vardır (tablo I, 2). Bütün küplər ciddi dağıntıya məruz qaldığından nə insan sümüklərinin anatomik quruluşlarını, nə də qəbir avadanlıqlarının bütöv halda ilkin qoyuluş vəziyyətlərini müəyyən etmək mümkün olmadı. İnsan skeletlərinin anatomik quruluşlarının dağılması ölünün qəbirə qoyuluş vəziyyətini, cins və yaşını təyin etməkdə böyük çətinliklər yaradır. Küp qəbirlər üçün səciyyəvi olan ümumi prinsipdən yanaşaraq, həmçinin bəzi sümüklərə əsasən ölülərin qəbirə bükülü vəziyyətdə, başları küpün ağız istiqamətinə qoyulduğunu söyləmək olar (Qəbir N.2, N.8, N.22). 8 N-li dəfn küpü içərisində 3 insana məxsus skeletlər bükülü vəziyyətdə sol yanı üstə olmaqla ilkin qoyuluş vəziyyətlərini tam əks etdirirlər (tablo I, 4). Skeletlərdən 2-si böyük insana, 1-i isə uşağa məxsus olsa da, heç birinin cinsini və yaşını müəyyən etmək mümkün olmadı. Digər qəbirlərdəki skeletlərin cins və yaş məsələsinə gəldikdə isə 25 qəbirdən 1 N-li küpdə cins müəyyən edilməsə də dəfn olunanın 18 yaşdan yuxarı, 5 N-li qəbirdə 25 yaşdan yuxarı qadın, 10 N-li qəbirdə 21 yaşdan yuxarı kişi, 13 N-li qəbirdə cins müəyyən edilməsə də dəfn olunanın 25 yaşdan yuxarı, 17 N-li qəbirdə 18 yaşdan yuxarı qadın, 19 N-li qəbirdə isə dəfn olunan kişi cinsinə mənsub olsa da yaşı təyin edilmədi*.

* Skeletlər Oksford Brookes Universitetinin antropoloqu Dr. Selin Nugent tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

Qəbir avadanlığının qısa təsnifatı və xronologiyası

Qəbirlər güclü dağıntıya məruz qaldığı kimi qəbir avadanlığı da, xüsusən də keramika nümunələrinin çoxu parçalanaraq ətrafa səpələnmişdir. Toplanılmış materiallar qəbirlərə qoyulmuş nümunələri tamlığı ilə əks etdirməsə də, xronoloji və tipoloji təsnifat üçün müəyyən qədər təsəvvür yaradır (bax: cədvəl*).

Keramika. Keramika nümunələri gündəlik istifadə və ritual məqsədli qablar və toxuculqda istifadə edilən iy başlıqlarından ibarətdir. Qablar forma baxımından funksionallığı barədə qismən də olsa təsəvvür yaratsa da, onların faktiki olaraq qəbir avadanlığı rolunu nəzərə alaraq nə məqsədlə istifadə edilməsi və hansı məhsulların saxlanılması haqqında dəqiq fikir yürütmək çətindir. İndiki vəziyyət üçün onları forma baxımından qapalı və açıq qablar qrupuna bölmək daha məqsədəuyğundur. Hər iki qrupa aid olan qablar sürətli dulus çarxı tətbiq olunmadan hazırlandığı üçün bir çoxlarında assimetriklik izlənilir. Qapalı qablar sferik və silindr gövdəli, dar boğazlı, novça ağızlı və ağzının kənarı ilə çiyinə birləşən tək qulpludur (tablo II, inv.N.1, 2**). Qırmızı keramikası olan bu qablar səthi yaxşı hamarlanmış, bəzən isə nazik qat anqobla örtülmüş olurlar. Bu tip qabların qulpları dərin cızma və çərtmə üsulu ilə cınahı və çəpinə düşən xəttlərlə bəzədilib. Qeyd edim ki, novçalı qabların ilk variantları Azərbaycan ərazisində Erkən Dəmir dövründən mövcud olsa da, onların yüksək bədii tərtibatlı çeşidləri Antik dövrdə şimal-qərb rayonlarında geniş yayılmışdır (12; 24, p.695-708). Cənub-şərq regionunda, xüsusən də dağlıq hissədə erkən dövrlərdə dəb almayan novçalı qabları küp qəbirlərin timsalında Son Antik və İlk orta əsrlərin erkən mərhələsində geniş yayıldığını müşahidə edirik. Tək qulpu qabların digər variantı üzərinin boya və yaxud cila üsulu ilə romb və bucaqlar əmələ gətirən paralel xəttlərlə bəzədilməsidir. Bu qablar keramikasının tərkibi və rənginə görə seçilməklə yanaşı daha qabarıq gövdəli olurlar. Cila üsulu ilə paralel xəttlərin çarpazlaşması əsasında romb və bucaqlar təsvir edilmiş qabarıq gövdəli və geniş oturacaqlı bir qab 6 N-li küp qəbirdə aşkar edilmişdir (tablo II, inv.N.52). Tək qulplu qabların gövdəsinin paralel zolaqlarla romb və bucaq əmələ gətirən təsvirlərlə bəzədilməsi daha erkən dövr üçün səciyyəvidir ki, həmin qablar əsasən dairəvi ağızlı olurlar. Sonrakı mərhələdə oxşar naxışlı qablar azlıq təşkil etməklə yanaşı, ağızları novçalı hazırlanmışdır. Təqdim olunan cila naxışlı tək qulplu qabın boğazdan yuxarı hissəsinin qırıq olması səbəbindən ağzının hansı

* Tapıntıların inventarlaşmasında Rayon (Lerik), kənd (Buruq) və abidənin adının (Halasə) baş hərfləri və aşkar edildiyi il olaraq - "LBH.2019. inv.N.." - kimi qəbul edilmişdir. Məqalənin həcmini nəzərə alaraq, mətnin içində qısa şəkildə yalnız "inv.N.." qeyd edilib.

** İnv.N.2 - tək qulplu novçalı qab torpaq sahibi Məcidov Özbək Şahab oğlu tərəfindən dağılmış küp qəbirdən aşkar edilmiş və ekspedisiyaya təhvil verilmişdir.

formada olması məlum deyil. Qabın forması və keramikasının morfologiyasına əsasən onun iki eranın sərhəddində dövrləşdirilməsi məqsədəuyğundur. A ç ı q formalı qablar piyalə və kasalardan ibarətdir. Qırmızı rəngli keramikası olan bu qabların sferik gövdəsi yuxarıya doğru daralaraq, ağız hissədə içəri yığılır. Piyalə və kasalar qulpsuz və ağzının kənarına yaxın yerində horizontal bərkidlmiş tək qulplu olurlar (tablo II, inv.N.3, inv.N.105). Qulpsuz variantlarda ağzının kənarına bərkidilmiş tək buynuzlu çıxıntı da olur ki, bu cənub-şərq dağlıq ərazidə eramızın ilk əsrləri üçün səciyyəvidir (tablo II, inv.N.5). Halasə küp qəbirlərinin materialları timsalında cənub-şərq dağlıq regionu abidələrində eramızın ilk əsrləri üçün ağızlarının kənarında yapma üsulu ilə düyməciklər, şiş çıxıntılar, buynuz, qövs və üçləçək təsvirli kasa və piyalələr geniş yayılmışdır (tablo II, inv.N.30, inv.N.80). Qeyd olunan piyalələrlə yanaşı, tək qulplu və qulpun əks tərəfində lüləklə təchiz olunmuş qablar da yaranmağa başlayır (tablo II, inv.N.7). Buynuz çıxıntılı, eləcə də lüləklə təchiz olunmuş kasa və piyalələr daha çox eyni coğrafi regiona və eyni mədəniyyətə aid olan Ərdəbil ərazisindəki Germi küp qəbirlərindən məlumdur (27, s.54). Halasə küp qəbirlərində erkən dövrə aid piyalələrə də təsadüf edilir ki, bunlar qəhvəyi, bozumtul-qəhvəyi saxsısı olan, tilli çıxıntı ilə gövdəsi iki hissəyə ayrılan nümunələrdir (Tablo II, inv.N.26, inv.N.63). Bu tip piyalələrin metal və saxsı variantları e.ə. 6-5 ci əsrdən başlayaraq geniş coğrafi regionda yayılmışdır (22, p.695-708; 31, p.107-110). Küp qəbirlərdən heyvan və digər formalı qab fraqmentlərinə də təsadüf edilmişdir. Ritonlar və ümumilikdə mərasim qablarına aid olan bu fraqmentlər heyvan başı (tablo II, inv.N.95), alt hissəsi qoşa lüləkli (tablo II, inv.N.91) və oval formalı gövdədən (inv.N.77) ibarətdir. Uzunsov sifətli, ağzının yarığı, dili, gözləri və qulaqları realist cizgilərlə hazırlanmış kəllənin yuxarı qalxan qoşa buynuzları olmuşdur (tablo II. inv.N.95). Dağ keçisi (ibex) ehtimal olunan bu fiqur gövdəsində bir və yaxud iki deşiyi olan ritonun fraqmenti olmuşdur. Digər mərasim qabı, altında qoşa lüləyi olan fraqmentdir (tablo II, inv.N.91). Qərb elmi ədəbiyyatında qoşa lüləkli amfora və yaxud amfora-riton adını almış bu tip qabların həm dəyərli metal, həmçinin saxsı variantları e.ə. 1-ci minilliyin ortalarından Yaxın Şərq, Şərqi Anadolu və Cənubi Qafqazda geniş yayılmışdır (25, p.43-54; 28, p.197-198; 30, p.208). Halasə yerindən aşkar edilmiş bu qab sadə formasına görə Mingəçevir küp qəbirlərindən məlum olan variantlarla eyniyyət təşkil edərək, xronoloji çərçivəsi iki eranın sərhəddinə uyğun gəlir (5, tablo 26, 1-4, 6).

Keramika nümunələri içərisində iy başlıqları da vardır ki, ümumilikdə 6 qəbirdən 8 ədəd əldə edilmişdir. İy başlıqları açıq qırmızı, qırmızı, boz və qəhvəyi rəngdə olmaqla, yastı dairəvi, yarımsferik, sferokonus və kəsilmiş konus formada hazırlanmışdır. İy başlıqları içərisində bir nümunə daha çox diqqət çəkir. Keramikası ağ və üzəri yaşıl şirli olan iy başlığı qab hissəsindən hazırlanmışdır (tablo II, inv.N.8). Şüşə qumu və kaolin gilinin qatqısından hazırlanmış bu tip qablar son Parfiya və erkən Sasani dövründə Yaxın Şərq regionunda yayılmağa başlayır (21, pl.1, no.286;

29, p.7, 9). Azərbaycan ərazisində müxtəlif vaxtlarda üzəri yaşıl şirli ağ keramikalı və forma baxımından eyni tipli olan bu qablara təsadüf edilmişdir ki, bunların yerli istehsal olmadığı şübhə doğurmur (1, s.33-34; 18, c.214-215; 2, s.52). Halasə 1N.-li küp qəbirdən tapılan nümunə də ehtimal ki, import olaraq bütöv və ya zədələnmiş qab vəziyyətində əldə edilmiş, sonradan iy başlığı formasına salınmışdır. Nəzərə alsaq ki, bu tip qabın hissələrindən müxtəlif ölçüdə bir neçə iy başlığı hazırlamaq mümkündür, bundan əlavə tədqiq olunan digər 24 qəbirdən nəinki yaşıl şirli qabın özü, hətta oxşar iy başlıqlarının olmaması bu nümunənin qab çıxarından ikinci dəfəli istehsal kimi - iy başlığı formasında import edildiyi şübhə doğurmur.

Silahlar. Halasə küp qəbirlərində balta, nizə və ox ucluğu, xəncər və bıçaqlara təsadüf edilmişdir ki, sonuncular say etibarilə çoxluq təşkil edir. Bütün silahlar dəmirdən döymə üsulu ilə hazırlanmışdır (tablo III). İki qəbirdən balta əldə edilmişdir ki, hər ikisinin uzun boyunları kəsər hissəyə doğru əyintilidir (tablo III, inv.N.102, inv.N.113). Baltaların kəsər hissələri enli, arxa hissələri çəkic formalıdır. Balta boynunun çəkic hissəyə yaxın yerlərində sap keçirmək üçün dairəvi gözləri vardır. Erkən antik dövrdə cənub-şərq dağlıq ərazilərdə dəmir baltaların istehsalı və istifadəsi şübhə doğurmasa da, onların qəbirlərə qoyulması adəti eramızın ilk əsrlərində formalaşmışdır. Nizə ucluqları iki tiyəli və borulu hazırlanmışdır (tablo III, inv.N.99, inv.N.139). Nizə ucluqları formasına görə geniş xronlogiya üçün güclü dəyişikliyə uğramamış və cənub-şərq dağlıq ərazilərdə e.ə.5/4 cü əsrlərdən eramızın 3-cü əsrinə qədər torpaq, daş qutu və küp qəbirlərdə dəfn icrası zamanı tətbiq olunmuşdur. Ox ucluğuna cənub-şərq dağlıq ərazilərinin küp qəbirlərində çox nadir hallarda təsadüf edilir ki, 23 N-li küp qəbirdən əldə olunan bir nümunə buna misal ola bilər (tablo III, inv.N.140). Ox ucluğu üçtilli və saplaqlıdır. Güclü aşınma səbəbindən tillərinin və saplağının orijinal görünüşü və ölçüləri qeyri-müəyyəndir. Digər ərazilərdən analogiyasını tam müəyyən etmək çətin olsa da ümumi formasına əsasən Roma-sarmat dövrü ox ucluqlarına uyğun gəlir. Halasə küp qəbirlərindən iki tip xəncərə təsadüf edilmişdir. 3N-li küp qəbirdən aşkar edilmiş bir tiyəli xəncərin uzun tutacaq mili və milin başlanğıc hissəsində dairəvi halqası vardır (tablo 3, inv.N.43). Xəncərin tiyəsi üzərində qalın qat ağac və parça qalıqları izlənilir. Tutacağı halqa başlıqlı olan silahların istehsalı e.ə. 3-cü əsrdən qəbul olunsa da, e.ə. 1 ci əsrdən başlayaraq onlar geniş yayılmış və eramızın 3-cü əsrlərinə qədər mövcud olmuşdur (17, c.141; 16, c.137). Qeyd olunan xəncər halqasına əsasən Sarmat tipli xəncərlərə qismən yaxın görünsə də tutacaq mili, tiyəsi və ümumi formasına görə seçilir. Təqdim edilən xəncərin tam oxşarı 1-2-ci əsrlərə aid Mingəçevir küp qəbirlərindən məlumdur. (11, şək. 23,8; 5, tab. 36,1). Digər xəncər iki tiyəli və kiçik ölçülüdür (tablo III, inv.N.87). 10 N-li küp qəbirdən aşkar edilən xəncərin qoruyucu hissəsi ayrıca hazırlanaraq tiyə ilə tutacaq mili arasına keçirilmişdir. Eramızın 1-3-cü əsrləri üçün səciyyəvi olan bu tip xəncərlər Qafqaz Albaniyası ərazisində də

yayılmışdır (19, таб..XXIX,8,11; 13, рис.12,5; 15, таб.52,2, 54,7). Halasə küp qəbirlərindən bütöv və fraqmentar halda 14 bıçaq toplanmışdır. Bəzi küp qəbirlərdə 2 və yaxud 3 bıçaq müəyyən edilmişdir. Bır bıçaq istisna olmaqla, digər bıçaqlar kiçik ölçülü, bir və iki tiyəli hazırlanmışdır. Tiyə hissə çiyinlərdən daralaraq tutacaq milinə keçir. Kiçik ölçülü bıçaqların tutacağı ağacdan hazırlanmış və bir pərçimlə bərkidlimişdir (Tablo III, inv.N.9, inv.N.25, inv.N.100). Kiçik ölçülü dəmir bıçaqlar küp qəbirlərdə qeydə alınan əsas silahlardan biridir ki, burada mərhumun cins və yaş faktoru önəm daşımayıb.

Bəzək əşyaları, geyim detalları və kosmetika avadanlığı. Qeyd olunan nümunələr içərisində muncuqlar istisna olmaqla, digər bəzək əşyaları tunc və misdən hazırlanmışdır. Bəzək əşyalarının ölünün fərdi əşyası kimi dəfndə geniş tətbiq olunmasını nəzərə alaraq əldə olunan nümunələr qəbirlərin sayına əsasən azlıq təşkil edir. Bu da bilavasitə qəbirlərin dağınıq olması ilə əlaqədardır. Ümumilikdə 6 qolbaq aşkar edilmişdir ki, bunlardan 5 ədədi 21 N-li qəbirə aiddir (inv.N.121-125). Yastı metaldan əyilərək enli başları bir birinin altına keçirilmiş, yaxud aralı vəziyyətdə hazırlanmış qolbaqların baş hissələri çərtmə üsulu ilə sınıq və paralel xəttlərlə bəzədilib (Tablo IV, inv.N.12, inv.N.124, inv.N.125). Yalnız bir qolbağın üzəri yanlara qədər bir birini əvəz edən çarpaz və paralel xəttlərlə bəzədilib (Tablo IV, inv.N.125). Bu tip qolbaqlar eramızın ilk əsrlərində geniş yayılmışdır. İnv N.121 olan qolbaq hazırlanma texnikasına görə yuxarıda qeyd olunanlardan fərqlənir (tablo IV, inv.N.121). Kəsiyi dairəvi olan qolbağın baş hissələri nazildilərək bir birlərinin əks tərəfinə spiral formada sarılmışdır. Bu tip qolbaqlara geniş xronoloji çərçivədə və geniş coğrafi arealda təsadüf edilir. Bu qolbaqların qızıldan hazırlanmış nümunəsi Şimal-qərbi Qafqaz ərazisində e.ə. 3 - 2 ci əsrlərə aid varlı təbəqəyə mənsub qəbirdən aşkar olunmuşdur (20, c.125, рис..8,2). E.Ə. 2 - 1 ci və eramızın ilk əsrlərinə aid oxşar qolbaqlar Qara Dənizin Şimal sahilləri, Şimali Qafqaz və Gürcüstan abidələrindən də məlumdur (9, c.147-148; 26, p.187-188). Oxşar nümunələrə Qafqaz Albaniyası və Atropatena ərazisində də təsadüf edilir ki, eramızın ilk əsrləri ilə dövrləşdirilir (10, c.100; 9, c.148; 27, s.65, şək.94). 21 N-li küp qəbirdən oxşar üslubda hazırlanmış tunc sancaq da aşkar edilmişdir (tablo IV, inv.N.120). Kəsiyi dairəvi məftildən hazırlanmış sancağın baş hissəsinə sarılmış məftil vasitəsilə yuxarısında olan halqa ümumi oxa bərkidilmişdir. 24 N-li küp qəbirdən aşkar edilmiş sancaq isə region və ümumilikdə Cənubi Qafqaz üçün daha ənənəvi olmaqla, erkən dövr abidələrindən məlumdur. Kəsiyi dairəvi məftildən hazırlanmış sancağın yuxarı hissəsi yasıtlaşdırılmış, baş hissəsi haçalanaraq buynuz şəklində içərilərə burulmuşdur (tablo IV, inv.N.142). Halasə küp qəbirlərindən çox as sayda kəsiyi dairəvi məftildən əyilmiş sırğalar və yastı metaldan kəsim və əymə üsulu ilə hazırlanmış üzüklər də əldə edilmişdir. Bəzək və geyim detalları da tədqiq olunmuş qəbirlərdə azlıq təşkil edir. Belə ki, tuncdan hazırlanmış toqqa formasına görə diqqət çəkir (tablo IV, inv.N.119). Zoomorf əlamətləri olan toqqa

nümunəsinin tam oxşarı eramızın ilk əsrlərinə aid Deylaman katakomba qəbirindən əldə olunmuşdur ki, yalnız halqa üzərindəki çıxıntının uzunluğuna görə seçilir (23, Pl. LVI,7). Halasə küp qəbirlərində aşkar edilmiş misdən hazırlanmış maqqaş yegənə nümunədir (tablo IV, inv.N.110). Qadına məxsus qəbirdən tapılmasına baxmayaraq maqqaş Roma dövründə qadınların və eləcə də kişilərin geniş istifadə etdiyi kosmetik ləvazimat olmuşdur (32, p.94). Funksionallığı baxımından heç bir dəyişikliyə məruz qalmayan tuncdan hazırlanmış maqqaşın ilk nümunəsi Gədəbəy rayonunun Erkən Dəmir dövrü daş qutu qəbirindən məlumdur (4, s.102). Muncuqlar say etibarilə nəinki bəzək əşyaları, ümumilikdə bütün qəbir inventarları içərisində çoxluq təşkil edir. Aşkar edilmiş 215 ədəd muncuq içərisində şüşə və şəvə (qaqat) tərkibli nümunələr çoxluq təşkil edir. Şüşə muncuqlar çoxtilli, yumuru, bikonik və bir birinə bitişik uzunsov oval formalı, şəvədən hazırlanmış muncuqlar isə yastı dairəvi formada olmaqla eramızın ilk əsrləri üçün Roma və Sarmat-Alan təsiri ilə Cənubi Qafqaz, Yaxın Şərq və Qara Dəniz sahillərində geniş yayılmış nümunələrlə eyniyyət təşkil edir.

Küp qəbirlərin xronologiyası və Nəticə

Bütün dəfn küpləri yer səthinə çox yaxın olduğundan dağınıq vəziyyətdə qeydə alındı. Qəbirlərin yer səthinə yaxın olması və ardınca ciddi dağıntıya məruz qalmasının digər səbəblərindən biri də keçən əsrin 70-90-cı illərində Dırıx zonasının bütün dağ massivində olan sahələr kimi "Halasə yeri"ndə də üzümçülük məqsədi ilə torpağın siyrilməsi və dərin şumlanması olmuşdur. Dəfn küplərinin dağıntıya məruz qalmasına baxmayaraq bir çox küplərin insitu vəziyyətinə əsasən onların bir birinə çox yaxın qoyulduğunu izləyirik ki, bu da Halasə küp qəbirlər məzarlığında dəfn sıxlığının olduğunu təsdiq edir. Qeyd edim ki, eramızın ilk əsrlərində regionda əhali artımı müşahidə olunur. Bunu əks etdirən əlamətlərdən biri kimi geniş əraziləri əhatə edən qəbirstanlıqlarda dəfnlər arası sıxlığı əyani dəlil olaraq qeyd etmək olar. Halasə küp qəbirlərinin dövrünü təyin etməzdən öncə Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş küp qəbirlərin ümumi xronologiyasına nəzər yetirmək məqsədəuyğundur. Bir çox tədqiqatçılar Azərbaycan ərazisində küp qəbirləri e.ə. 1-ci minilliyin ikinci yarısından başlayaraq eramızın 3-cü əsrinə qədər olduğunu bildirərək, erkən və son mərhələlərə bölmüşlər (5, s.7,10; 19, s.78-85; 15, c.127-130; 8, c.30, 43-44). Erkən mərhələ olararaq və ümumiyyətlə Azərbaycan ərazisində daha qədim küp qəbirlərin aşkar olunduğu ərazi Mil düzü hesab edilir ki, qəbirlərdə qeydə alınan boya naxışlı qablar və bəzi piyalələr dövrün təyin olunmasında əsas qəbir avadanlığı rolunu oynamışdır (6, s.69-96; 15, c.127-130). Tədqiq olunmuş Xımbəpoçə və Halasə küp qəbirlərində də erkən dövrə aid tapıntılara, xüsusən piyalələrə təsadüf olunsa da təəssüflə qeyd etməliyəm ki, bu materiallar cənub-şərq dağlıq regionunun küp qəbirlərini nəinki eramızdan əvvələ, hətta iki eranın sərhəddində dövrləşdirməyə

əsas vermir. Erkən dövrə aid nümunələrin küp qəbirlərdə təsadüf olunması onların az da olsa istehsalı yox, əldə edilmiş bu nümunələri qəbir hədiyyəsi olaraq tətbiqi daha inandırıcı görünür. Buna baxmayaraq, erkən dövrlər üçün səciyyəvi olan tilli gövdəli və omfallı piyalələrin açıq qırmızı və qırmızı keramikası olan variantlarının hazırlanması faktlarına eramızın ilk əsrlərinə aid küp və daş qutu qəbirlərində təsadüf etmək mümkündür. Bundan əlavə, Azərbaycanın cənub və cənub-şərq dağlıq regionunun Antik dövr qəbirləri şimal-qərb əraziləri abidələri ilə müqayisədə az tədqiq edilmişdir ki, bu da tipoloji və xronoloji cəhətdən qəbir avadanlıqları əsasında qəbirlərin yaranma və yayılma mərhələlərini müəyyən etməkdə çətinlik yaradır. Halasə küp qəbirləri üçün Xımbəpoçə (3, s.257-268), Yardımlı rayonu ərazisindəki Bilgəh[1], Ərdəbil əyalətinin Germi küp qəbirlərinin materialları tipoloji və xronoloji baxımdan daha yaxındır. Sonuncu qeyd olunan abidədən numizmatik nümunələr də əldə edilmişdir ki, bunlar eramızın 1-2 -ci əsrlərinə aid Parfiya şahları adına kəsilmiş gümüş draxmalardan ibarətdir. Bütün qeyd olunan tapıntıların analoji və numizmatik təhlilinə əsasən Halasə küp qəbirlərini eramızın 1-3 cü əsrləri arasında dövrləşdirmək olar.

[1] Bilgəh nekropolu Yardımlı rayonu Urakəran kəndi ərazisində yerləşir ki, 2020-2022-ci illər ərzində müəllif tərəfindən orada sinxron olan küp və daş qutu qəbirlər tədqiq edilmişdir.

	Qəbir N.1	Qəbir N.2	Qəbir N.3	Qəbir N.4	Qəbir N.5	Qəbir N.6	Qəbir N.7	Qəbir N.8	Qəbir N.9	Qəbir N.10	Qəbir N.11	Qəbir N.12	Qəbir N.13	Qəbir N.14	Qəbir N.15	Qəbir N.16	Qəbir N.17	Qəbir N.18	Qəbir N.19	Qəbir N.20	Qəbir N.21	Qəbir N.22	Qəbir N.23	Qəbir N.24	Qəbir N.25
Tək qulplu qab	1	1	1	2		1				1	1							1				1			
Küpə						1						1	1	1											
Dopu	1							1	2			1		1											
Kasa	4	3	3	1	1	4		1	2	4					2		1				1	2	1		1
Piyalə		1						1	3		1								1			2			1
Riton									1			1	1												
Miniatur qab	1					1	1										1								
Digər qab fraqm.								1	1	4		1													1
İy başlığı	1		2		2		1		1									1							
Nizə ucluğu														1									1		
Ox ucluğu																							1		
Balta																	1		1						
Bıçaq	3	1			2			1		1				1			1				2	1		1	
Xəncər			1							1															
Qın fraqm.			1																						
Qolbaq	1																				5				
Üzük	2																			1				1	
Sırğa		1								1															
Sancaq																					1			1	
Geyim / bəzək detalı																				1	1		1		
Maqqaş																	1								
Muncuq	20	1	10	3	5			21	1	2							19		2	41	45		5	42	

Cədvəl. Qəbirlər üzrə tapıntıların say göstəricisi

Ədəbiyyat

1. Aslanov Q.M. Torpaqqalada arxeoloji qazıntılar / Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (İ.E.S.) 1961, N.8. s.29-43
2. Cəlilov B., Quliyev A., Hüseynov M. Çərmədil nekropolu. Bakı, 2013.
3. Eminli C. Xımbəpoçə küp qəbirlər məzarlığı (Lerik rayonu, Boykəndil kəndi) / Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2021. Bakı, 2021. s.257-268.
4. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın Tunc Dövrü və Dəmir Dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri. Bakı, 1959.
5. Qazıyev S.M. Mingəçevir Küp Qəbirləri Albomu. Bakı, 1960.
6. Osmanov F.L. Azərbaycanda küp qəbirlərinin meydana gəlməsi və yayılması məsələsinə dair (Mil düzündə son arxeoloji tədqiqatlar əsasında) / Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti X cild. Bakı, 1987. s.69-96.
7. Osmanov F. Ağsu ərazisində arxeoloji tədqiqatlar. Bakı, 2006.
8. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку, 2012.
9. Давудов О.М. Материальная культура Дагестана Албанского времени. Махачкала, 1996.
10. Древнейшие Государства Кавказа и Средней Азии. Археология СССР. (отв. ред: Б.А. Рыбаков). Москва, 1985.
11. Ионе Г.И. Мингечаурские кувшинные погребения с оружием / Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры. Вып.60. 1955. с.54-62.
12. Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская Культура. Баку, 1956.
13. Кудрявцев А.А., Гаджиев М.С. Погребальные памятники Дербента позднеалбанского времени (по материалам раскопа XIV) / Горы и равнины северо-восточного Кавказа в древности и средние века. Махачкала, 1991. с.87-115.
14. Мамедов Н.Х. Талышско-русско-азербайджанский словарь. (10.000 слов). Баку, 2006.
15. Османов Ф. История и культура Кавказской Албании. Баку, 2006.
16. Салихов Б.М. Предметы вооружения из погребений Албано-Сарматского времени Зелеyоморского и Манаскентских курганов / Горы и равнины северо-восточного Кавказа в древности и средние века. Махачкала, 1991. с. 130-152.
17. Симоненко А.В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья / Вооружение Скифов и Сарматов. Киев, 1984. с.129-147.
18. Халилов Д.А. Раскопки на городище Хыныслы. Памятнике древней Кавказской Албании / Советская Археология, 1962. №.1. с.209-220.

19. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в. н.э.). Баку, 1985.
20. Шевченко Н.Ф., Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Княжеское погребение эллинистического времени в могильнике Мезмай (Северо-западный Кавказ) / Вестник Древней Истории. 2011, 1 (276). с.115-152.
21. Debevoise N.C. Parthian pottery from Seleucia on the Tigris. Michigan, 1934.
22. Dusinberre E.R. Achaemenid bowls in an Achaemenid capital / American Journal of Archaeology, Vol.103, No.1. 1999. pp.73-102.
23. Egami N., Fukai Sh., Masuda S. Dailaman II. The Excavations at Noruzmahale and Khoramrud 1960. Tokyo, 1966.
24. Eminli J. Pottery production in Qabala - The capital city of Caucasian Albania in the Hellenistic and Roman periods / IARPotHP, Vol.4. Manufactures and Markets. Proceedings of the 4th conference of IARPotHP, Athens, November 2019, 11th-14th. Wien 2022. pp.695-708.
25. Haerinck E. Twinspouted vessels and their distribution in the near East from the Achaemenian to the Sasanian periods / Iran - Journal of the British Institute of Persian Studies, Vol.18, 1980. pp.43-54
26. Iberia and Rome. The Excavations of the palace at Dedopolis Gora and the Roman influece in the Caucasian Kingdom of Iberia (eds.: A.Furtwangler, I.Gagoshidze et al.). Beier&Beran, 2008.
27. Kambakhsh F. Parthian Pithos-Burials at Germi (Azarbaijan) / Iranian Journal of Archaeology and History. Supplement No.1, 1998. (Farsca. Xülasə İngiliscə)
28. Kawami T.S. Ancient Iranian ceramics from the Arthur M. Sackler collections. New York, 1992.
29. Kiani M.Y. Iranian pottery - A historical background. Tehran, 2001 (farsca. Xülasə ingiliscə)
30. Knauss F.S. Caucasus / L'archéologie de l'empire achéménide: nouvelles recherches (sous la direction de Briant P., Boucharlat R.). Persika 6. 2006. pp.197-221.
31. Simpson St.J. The royal table / Forgotten Empire. The world of ancient Persia (eds. John Curtis and Nigel Tallis). British Museum, 2006. pp.104-131.
32. Stewart S. Cosmetics and perfumes in the Roman world. Tempus, 2016.

Jeyhun Eminli

Halasa jar burial cemetery (Lerik district, Buruq village)

Summary

Keywords: *Southeastern highlands, Parthian era, jar burials, pottery assemblage, weapons*

In 2019, the "Lerik Archaeological Expedition of Antiquity" investigated 25 jar burials at the site Halasa, located at an altitude of 640 m above sea level on the ridge of the Talysh mountains. The Halasa terrain, translated from its name in the Talysh language - hal - steep, mound, sa - peak, top , top of the mountain. In the 70-90s. of the last century, in order to develop the vineyard, leveling and deep plowing of land was carried out in the region, as a result of which jar burials were destroyed. The burial jars were oriented with the neck toward the northwest, and the bottom toward the southeast, and laid in a horizontal position. Some mouths of jars covered with a lid made of worked stone remained insitu. In all the burials, except for burial No.8, the anatomical structure of the skeletons is disturbed. However, among the three skeletons found in burial No.8, laid in a contracted position on the left side, two are adults, one is a child's skeleton which was not possible to determine the sex of the deceased. In burial No.1, a skeleton of a man over 18 years old was identified, the sex was not determined; in burial No.5 - a woman over 25 years old; in burial No.10 - a man over 21 years old; in burial No.13 - age over 25 years old, sex unknown; in burial No.17 - a woman over 18; in burial N.19 - a male skeleton, whose age has not been determined. The burial inventory consists of ceramic vessels, iron weapons, glass, jet and carnelian beads, jewelry and cosmetic tool made of non-ferrous metals, and details of clothing. Among the grave goods, there are samples of the Achaemenid and early Parthian periods (Table II, inv.NN.26,52,63). Axes, a dagger with a double-edged blade and a single-edged blade with a ring-shaped pommel, spearheads and an arrowhead, and small knives are typical weapons for jar burials, but the latter are found in most graves without regard to gender and age of the buried. With the exception of some early samples from the jar burials, the inventory of the Halasa burials finds parallels in the jar burials of Khimbapocha (Lerik district), Bilgya (Yardimli district) and Germi (in the province of Ardabil) and dates back to the 1st - 3rd centuries C.E.

Джейхун Эминли
Халаса - Могильник кувшинных погребений (Лерикский р-н, деревня Буруг)

Резюме

Ключевые слова: *Юго-восточное нагорье, Парфянский период, кувшинные погребения, керамика, оружие*

В 2019 году «Лерикская археологическая экспедиция по изучению античного периода» исследовала 25 кувшинных погребений на территории Халаса, расположенной на высоте 640 м. над уровнем моря на хребте Талышских гор. Местность Халаса, в переводе с талышского означает вершина гор, то есть хал - гора, скала, са - вершина. В 70-90-х гг. прошлого столетия в регионе с целью развития виноградного хозяйства было проведено выравнивание и глубокая вспашка земель, в результате чего подверглись разрушению кувшинные захоронения. Погребальные кувшины, были уложены в горизонтальном положении, ориентированы горловиной к северо-западу, а дном к юго-востоку. Некоторые горловины кувшинов, накрытые крышкой из обработанного камня, остались нетронутыми. Во всех могилах, кроме могилы N.8, нарушено анатомическое строение скелетов. Однако в могиле N.8 среди трех обнаруженных скелетов, уложенных в скорченном положении на левом боку, два являются взрослыми, один детским скелетом. Определить пол скелетов, не удалось. В могиле N.1 определен скелет человека старше 18 лет, пол не установлен; в могиле N.5 - женщина старше 25 лет; в могиле N.10 - мужчина старше 21 года; в могиле N.13 - возраст старше 25 лет, пол не установлен; в могиле N.17 - женщина старше 18 лет; в могиле N.19 - скелет мужского пола, возраст которого не установлен. Погребальный инвентарь состоит из керамических сосудов, железного оружия, стеклянных, гагатовых и сердоликовых бус, косметического инструмента, украшений из цветных металлов и деталей одежды. Среди погребального инвентаря прослеживаются керамические образцы Ахеменидского и раннего Парфянского периода (Табло II, inv.N.26,52,63). Топоры, кинжал с двулезвийным клинком и однолезвийным с кольцевидным навершием, наконечники копий и стрела, и маленькие ножи - характерное оружие для кувшинных захоронений, однако последние встречаются в большинстве могил без учета пола и возраста захороненных. За исключением некоторых ранних образцов из кувшинных погребений, инвентарь погребений Халаса находит параллели в кувшинных погребениях Хымбапоча (Лерикский р-н), Билгя (Ярдымлинский р-н) и Герми (в провинции Ардебиль) и датируется 1-3 вв. н.э.

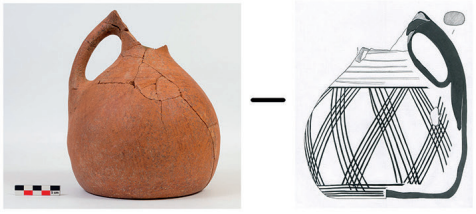

Tablo I (**1.** Küp qəbirlərin ümumi görünüşü; **2.** Küp qəbirlər N1 və N.2; **3.** Küp qəbir N.3; **4.** küp qəbir N.8)

LBH.2019.inv.N.1

LBH.2019.inv.N.52

LBH.2019.inv.N.2

LBH.2019.inv.N.26

LBH.2019.inv.N.63

LBH.2019.inv.N.30

LBH.2019.inv.N.80

LBH.2019.inv.N.3

LBH.2019.inv.N.105

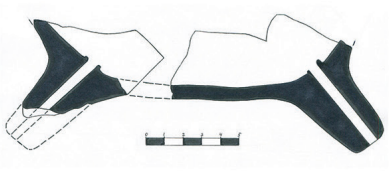
LBH.2019.inv.N.5

LBH.2019.inv.N.7

LBH.2019.inv.N.8

LBH.2019.inv.N.91

LBH.2019.inv.N.95

Tablo II Keramika

LBH.2019.inv.N.102

LBH.2019.inv.N.113

LBH.2019.inv.N.43

LBH.2019.inv.N.87

LBH.2019.inv.N.99

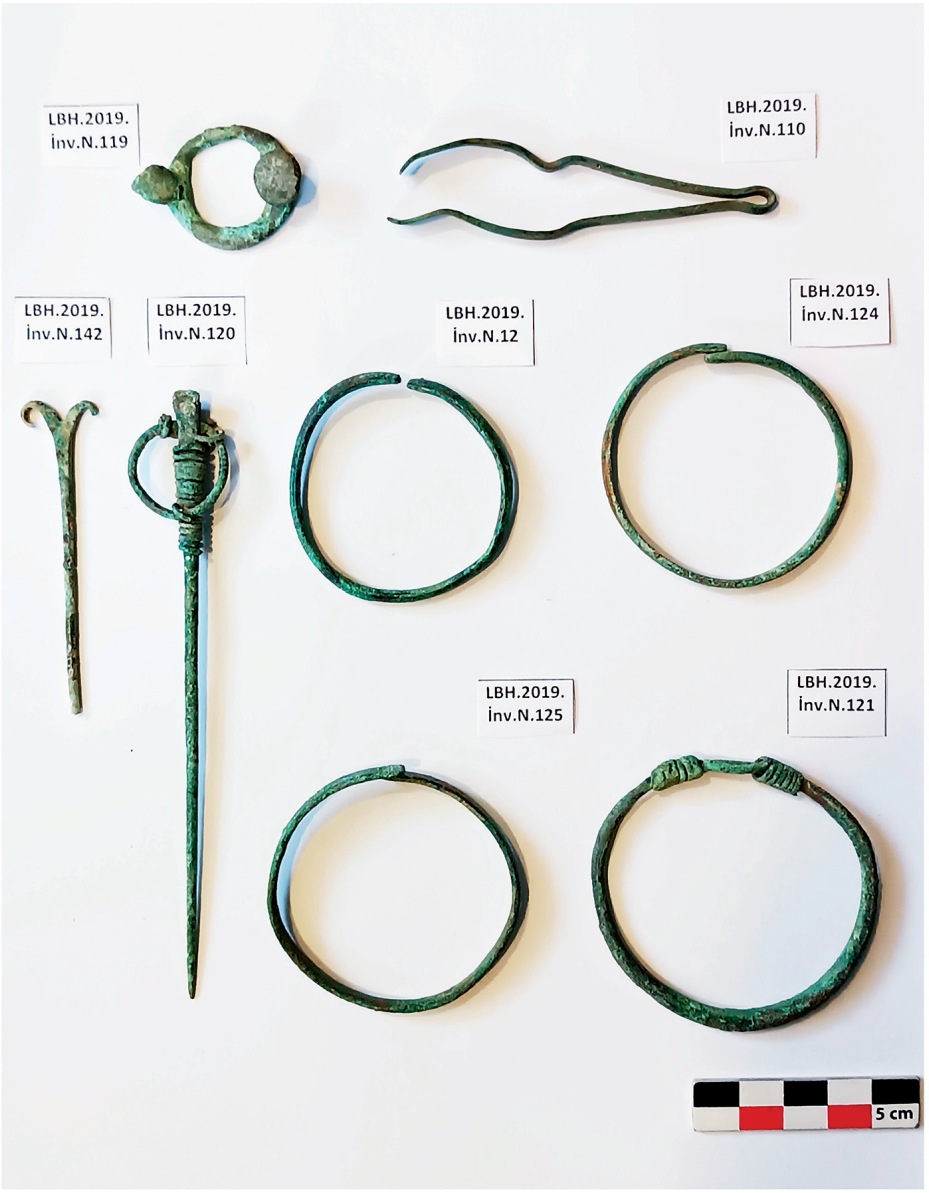
LBH.2019.inv.N.139

LBH.2019.inv.N.140

Tablo III Halasə yeri küp qəbirlərindən aşkar edilmiş silahlar.

Tablo IV Halasa yeri küp qəbirlərindən aşkar edilmiş metal bəzək əşyaları və geyim detalı.

*Mircavid Ağalarov**

Canavartəpə abidəsinin orta əsrlər keramikası

UOT 902

Açar sözlər: *farfor, şirli, şirsiz, Çin, kobalt, arxeoloji*

Canavartəpə Qarabağ düzənliyində yerləşən və xalkolit dövrünün Leylatəpə mədəniyyətinə aid olan yaşayış yeridir. Abidə ilk dəfə arxeoloq Xaqani Alməmmədov tərəfindən qeydiyyata alınmışdır. Canavartəpə Ağcabədi rayonu Taynaq kəndindən 700 m şimalda yerləşir və ümumi diametri 120 metr olmuş, amma dağıntılara məruz qalmışdır (1, s.303). 2022-ci ildə bu abidədə ilk arxeoloji tədqiqat işləri başlamışdır. Canavartəpədə qazıntılar arxeoloq Xaqani Alməmmədov və Mark İserlisin rəhbərlik etdikləri "Qarabağ düzənliyinin arxeoloji tədqiqi" layihəsi çərçivəsində aparılmışdır. Bu məqalənin də ərsəyə gəlməsində hər ikisinin əvəzsiz rolu var və bu səbəbdən onlara dərin minnətdarlığımızı bildiririk. T.ü.f.d., dos. Xaqani Alməmmədov məqalənin yazılması üçün müəllifə materialları təqdim etmişdir.

Canavartəpə sahəsində aparılan qazıntılara arxeoloq Aslan Qasımov nəzarət edirdi. Bu abidədə şərti olaraq A, B, C adlanan üç kvadrat açılmış və müvafiq tədqiqat işləri aparılmışdır. Hər üç kvadratdan zəngin xalkolit materialı əldə edilmişdir. Bundan başqa, B və C kvadratlarından Tunc dövrü inventarlı qəbirlər də aşkarlanmışdır.

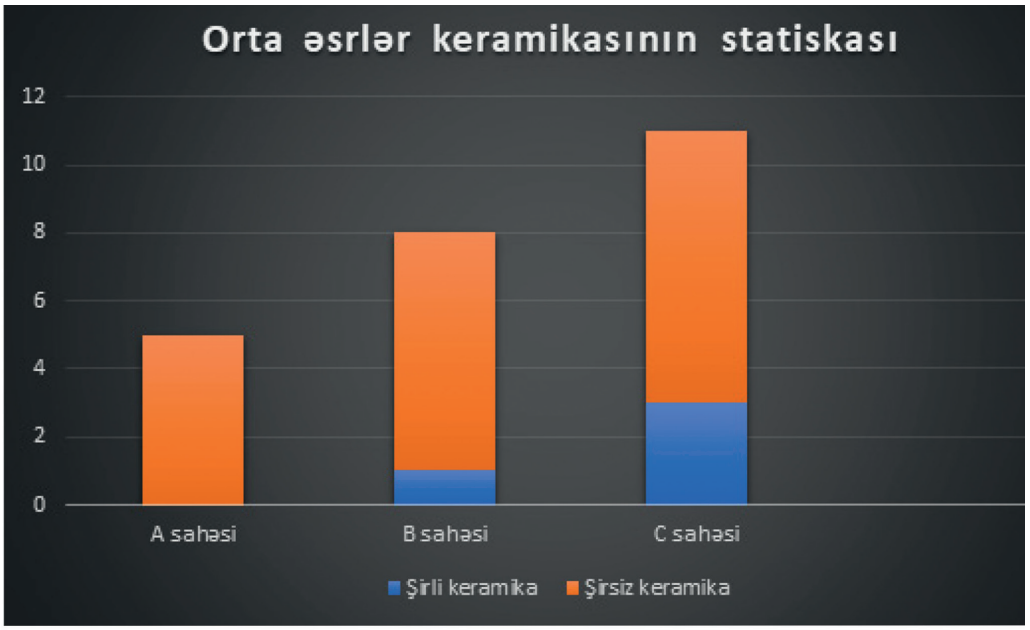
Abidədə birmənalı olaraq orta əsrlər təbəqəsi mövcud olmasa da, üst qarışıq təbəqələrdən orta əsrlərə aid şirli və şirsiz keramika nümunələri, C sahəsindən isə sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirilməmiş təsərrüfat quyusundan bir ədəd qırmızı

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Arxeologiya elmi fond şöbəsinin böyük laborantı; agalarovmircavid@gmail.com

gildən hazırlanmış keramika (arxeoloji tam), bir ədəd farfor kasa (arxeoloji tam) və şüşə fraqmentləri aşkar olunmuşdur.

Orta əsrlərə aid şirsiz saxsı nümunələri kiçik fraqmentlər halında aşkar olunmuşdur və tipoloji xüsusiyyətlərə görə XI-XVIII əsrlərə təsadüf etdiyini düşünürük. Şirsiz keramika saya və fraqment halında olduğundan, onlar bu məqalədə ətraflı şəkildə təhlil olunmurlar. Aşağıdakı cədvəldə Canavartəpə abidəsinin orta əsrlər materiallarının ümumi statistikası verilmişdir.

İki ədəd arxeoloji tam olan artefaktın ətraflı şərhi isə daha məqsədəuyğundur. İki material, həm farfor kasa, həm dəşirli boşqab fraqmentlər halında tapılmış, qazıntı vaxtı bərpa olunmuşlar. Hər iki artefaktın fraqmentləri bir-birinə yaxın ərazidən tapılmış, onlarla paralel olaraq da həmin yerdən şüşə fraqmentləri də aşkar edilmişdir. Sərhədləri 2022-ci ilin qazıntı mövsümü ərzində dəqiq müəyyənləşdirilməsə də, bu materialların tapıldığı yerin xalkolit mədəni təbəqəsini kəsmiş orta əsrlərə aid quyu olduğunu ehtimal etmək mümkündür.

Cədvəl. Canavartəpənin orta əsr keramikasının statistikası

Canavartəpə yaşayış yerinin C sahəsindən tapılmış farfor kasanın həm daxili (Şəkil 1), həm də xarici səthi şiraltı mavi kobalt ilə bəzədilmişdir (Şəkil 2). Bədii tərtibatda nəbati naxışlarla birgə heyvan təsviri mövcuddur. Bu heyvan təsviri daha çox ceyrana bənzəyir. Qabın üzərində 5 ədəd belə ceyran təsviri var, amma ehtimal ki, bu təsvirlərin sayı 9 ədəd olmuşdur. Onlardan 8 ədədi kasanın xarici səthi boyu

nəbati naxışların içində, biri isə kasanın daxilində oturacağın üzərində və nəbati naxışların əhatəsində təsvir edilmişdir. Kasanın daxilində üçayağın izləri görülür, oturacağa isə gil kütlə yapışmışdır. Qabın ağzının diametri 14.5 sm, oturacağın diametri 6 sm, hündürlüyü isə 7.7 sm-dir.

Materialın dövri təyinatını vermək üçün, onun bədii tərtibatı əsas olaraq götürüləcəkdir. İlk olaraq, kobalt mavisi Çinə X əsrdə Yaxın Şərqdən gətirilmişdir və Yuan sülaləsinə qədər, monoxrom qabların bədii tərtibində istifadə edilirdi. Ağ fon üzərində şiraltı mavi ilə bədii tərtibat vermə metodu Çində XIII əsrdə ortaya çıxmağa başlamış və bu da öz növbəsində İranın mədəni təsiri ilə formalaşmışdır. İranda bu metod fayans tərtibatında istifadə olunurdu, amma farforun bədii təribatında bu dəsti-xəttin tətbiqi Çində baş vermişdir (8, s.116).

Çində istehsal olunan şiraltı kobalt naxışlı farfor qablar arasında bu qabın prototipi mövcüd deyil (3;4;5;6). Bu nümənənin tam prototipi olmasa da, bənzəri Birləşmiş Krallığın Viktoriya və Albert Muzeyində mühafizə olunur(12) (Şəkil 3.). Bu material kraak stilində hazırlanmışdır, XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvələrinə aid edilir və Çinin Çindeçjen vilayətində istehsal olunmuşdur. Kraak stilli farforlar Çinin kütləvi formada Avropaya ixrac etdiyi ilk keramika növü idi (7,s.17). Bu stilli farforlar İranda da istehsal olunurdu (10,s.56), hətta bədii tərtibatı Canavartəpədə aşkarlanan kasa formalı farfora bənzər İran istehsalı boşqab formalı farfor Luvr muzeyində mühafizə edilir (11) (Şəkil 4). Bu müstəvidə həmin qabı Yaxın Şərq istehsalı farfora aid etmək mümkündür. İranda şiraltı kobalt naxışlı farfor qabların istehsalı Səfəvilər dövründə başlamışdır.1523-cü ildən mavi və ağ flakonlar istehsal edilmişdir (9,s.274). J.Pope Ərdəbil ziyarətgahındakı farforları araşdırarkən, onların bir hissəsinin yerli istehsal olduğunu qeyd edir (5,s.51).

Bütün yuxarıda yazılanları nəzərə alaraq, bu keramika nümunəsini XVI-XVII əsrlərdə Ərdəbildə istehsal edilən keramika qrupuna aid etmək olar. Sözügedən dövrdə Cənubi və Şimali Azərbaycanın eyni imperiyanın tərkibində olması da bu faktı təsdiq edə bilər. Bu müstəvidə qeyd edilən nümunə artıq beynəlxalq ticarət əmtəəsi kimi yox, daxili bazar məhsulu kimi qiymətləndirilə bilər.

Canavartəpə abidəsindən tapılan digər arxeoloji tam nümunə isə boşqab tipli qabdır (Şəkil 5). Anqobu sarı rəngdir və yaşıl rəngli monoxrom şirlə şirlənmişdir. Şirlənmə üslubu kifayət qədər keyfiyyətsizdir. Oturacağı disk formalıdır (Şəkil 6.). Oturacağın ətrafında, daha dəqiq oturacaqdan 4 sm aralıda, üzük formalı bir başqa hündürlük mövcuddur. Ağız diametri 25.2 sm, oturacaq diametri isə 9 sm-dir.

Bu nümunənin də dövri təyinatını müəyyən etmək üçün onun bədii tərtibatını əsas götürərək, yola çıxa bilərik. Bu qabı daha çox XV-XVII əsrlərə aid etmək olar, belə ki, həmin dövr Azərbaycanda şirli keramika istehsalının tənəzzülü ilə səciyyəvidir. Bu dövr üçün şirli keramika məmulatının kobudlaşması, divarlarının qalınlaşması və şir qatının keyfiyyətinin azalması xarakterikdir (2,s.74).Bu dövrdə monoxrom şirli keramikalar kütləviləşir (2,s.75).

Canavartəpə abidəsi xronoloji cəhətdən xalkolit dövrünə aid olsa da, abidədən tapılan materiallar burada orta əsrlərdə də aktivliyin mövcud olduğunun bariz nümunəsidir. Orta əsrlər dövrünə aid mədəni təbəqənin olmaması vəya dəqiq müəyyənləşdirilə bilinməməsinin səbəbi isə bu aktivliyin köçəri həyat tərzi sürən topluma aid olması ilə izah edilə bilər. Ehtimal ki, həmin köçəri toplum buranı bir neçə mövsüm özünə qışlaq yeri olaraq seçmişdir. Şirsiz keramikaları birbaşa onlarla bağlamaq da asandır, çünki şirsiz keramikalar fraqmet halında idilər və ehtimal ki, yaşayış dövrü ərzində qırılan saxsı məmulatı elə ora da tullanılmışdı. Yuxarıda ətraflı şəkildə təsvir olunan iki arxeoloji tam şirli keramika ilə bağlı bəzi suallar hələ də tam aydınlaşmamışdır. Onların quyudan (?) tapılmasını belə izah etmək mümkün olar ki, köçərilər qışlağı tərk edərkən bu artefaktları hər hansısa bir səbəbdən özləri ilə yaylağa aparmaq istəməyiblər və nəticədəbu iki materialı həmin quyuda saxlayıblar. Hər iki keramika nümunəsinin bədii quruluşunun təhlili isə bu hadisənin XVI-XVII əsrlərdə baş verdiyini ehtimal etməyə əsas verir.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələr toplusu. I kitab. Bakı, 2016.
2. Новрузлу А.И. Средневековая керамика Азербайджана(IX-XVII вв.). Баку, 1993.
3. Corbeiller C.L. China trade porcelain : Patterns of exchange. New York, 1974.
4. Finlay R. The pilgrim art : Cultures of porcelain in word history. Berkley-Los Angels-London, 2010.
5. Pope J. A. Chinese Porcelains from the Ardebil Shrine.Washington, 1956.
6. Valenstein S.G. A handbook of Chinese ceramics. New York, , 1989.
7. Ruoming W. The origins of Kraak porcelain in the Late Ming Dynasty. Weinstadt, 2014.
8. Sartel O. Chinese porcelain. New York, 2004.
9. Kessler A. T. Song blue and white porcelain on Silk Road. Boston, 2012.
10. Yolande C. Persia and China: Safavid Blue and White Ceramics in the Victoria and Albert Museum, 1501–1738. London, 2002.
11. https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010321331
12. https://collections.vam.ac.uk/item/O76322/bowl-unknown

Mirjavid Aghalarov

Medieval ceramics of Janavartepe monument

Summary

Key words: *Porcelain, cobalt, glazed, unglazed,China archaeologichal*

Janavartepe monument is a settlement belonging to the Leylatepe culture of the Chalcolithic period, located in the Karabakh plain. The first archaeological works in the monument were carried out in 2022 by the Azerbaijani-German international expedition under the leadership of archaeologist Khagani Almammadov and archaeologist Mark Iserles. In addition to the rich Chalcolithic material, medieval materials have also been discovered. In this article, the statistics of the materials belonging to the medieval period are given, and the two complete archaeological materials are analyzed in detail, and thus the artistic composition, era, and origins of these two materials found in the monument, where the medieval cultural layer is not traced, are put forward.

Мирджавид Агаларов

Средневековая керамика памятника Джанавартепе

Резюме

Ключевые слова: *фарфор, кобальт, Китай, глазурованная, неглазурованная, археологический*

Памятник Джанавартепе , принадлежащий к Лейлатепинской культуре энеолитического периода, расположен на Карабахской равнине. Первые археологические работы на памятнике были проведены в 2022 году азербайджано-германской международной экспедицией под руководством археолога Хагани Алмамедова и археолога Марка Изерлеса. В дополнение к богатому энеолитическому материалу были обнаружены также средневековые материалы. В данной статье приводится статистика материалов, относящихся к средневековому периоду, и подробно анализируютсяхудожественный стиль, эпоха, два археологически целых материалаи выдвигается теория об их происхождении.

Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 3

Şəkil 4

Şəkil 5

Şəkil 6

ETNOQRAFİYA

*Tural Şiriyev **

Səfəvilər dövlətində şiəliyin intişar tapmasında ölkəyə dəvət edilən ərəb alimlərinin roluna dair

UOT 39; 94 (479.24)

Açar sözlər: *Səfəvilər, islam, isnaəşəriyə, üləma, əl-Kərəki əl-Amili, Bəhaəddin Amili*

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin təşəkkül tapması ilə ölkə əhalisinin dini həyatında yeni bir mərhələ başladı.Bu dövrdə ölkədə şiəliyi yaymağınSəfəvi xanədanlığı üçün dövlətin ideoloji əsaslarını möhkəmləndirmək məqsədi, həm də siyasi əhəmiyyət daşıması elmi ədəbiyyatda danılmaz bir həqiqət kimi qəbul edilir. Mövzunu araşdıran D.J.Stevuat, S.A.Arjomand, M.Uyar, M.Dağlar, D.Kaplan, Ə.Əhməd və digər tədqiqatçılar arasında fikir müxtəlifliyi, bəzi mülahizələrdə subyektivlik və ən başlıcası, milli tarixşünaslıqda mövcud boşluq nəzərə alınaraq, məqalədə problemin tədqiqinə cəhd edilir.

Məlumdur ki, 1501-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsasını qoyan Şah I İsmayıl "seyyid" hesab edilən Ərbəbil şeyxlərinin nəslinə mənsub olduğuna və eyni zamanda, ağqoyunlularla qohumluq əlaqəsinə görə özünü mövcud dini-siyasi hakimiyyətə qanuni varis hesab edirdi (21, s.341). O, şahlıq taxtına oturduqdan dərhal sonra dini islahat həyata keçirərək, islamın isnaəşəriyə (on iki imam şiəliyi) qolunu dövlətin rəsmi məzhəbi elan etdi (1, s.58). Səfəvi tarixinin bir sıra tanınmış tədqiqatçıları dövrün mənbələrinə əsaslanaraq, həmin dövrdə ölkə əhalisinin əsas hissəsinin sünni, az bir qisminin isə şiə məzhəbinə mənsub olduğunu qeyd edirlər (1, s.59;20, s.303;10, s.187). O.Əfəndiyev Mazandaran və Gilan şiə əmirlikləri istisna olmaqla,sünniliyin ölkədə hakim din olduğunu qeyd edir. Hətta

*Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Azərbaycan tarixinin elmi tədqiqi və təqdimi şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent; tural.shiriyev@mail.ru

Azərbaycanda şiə-qızılbaş hərəkatının beşiyi olan Ərdəbildə də sünnilər əhalinin əksəriyyətini təşkil edirdilər. Müəllif qeyd edir ki, müasir İran tarixşünaslığında Səfəvilər dövlətinin yaranmasında şiəliyin rolu məsələsi təhrif olunmuş şəkildə təqdim edilir və belə bir təsəvvür yaradılır ki, guya XVI əsrin əvvəlində səfəvilər və qızılbaşların İranı istilasındanəvvəl əhalinin əsas hissəsi tərəfindən şiəliyə gizli surətdə etiqad olunduğunagörə yeni rəsmi din etirazsızqəbul edilmişdi(1, s.59). Səfəvi hakimiyyəti ərəfəsində İranın əksər bölgələrində, xüsusən kənd yerlərində şiələrin, əslində, çoxluq təşkil etdiyini, lakin bunu gizlətdiklərini İ.P.Petruşevski də qeyd edir (20, s.303). Türk tədqiqatçısı D.Kaplan bir sıra mənbələrə istinad edərək Səfəvi dövlətinin qurulduğu ilk dövrdə ölkənin dini xəritəsini belə təsvir edir: "İranın yarısından çoxu sünni idi. İmamiyyə şiəliyi daha çox ərəb İraqının Kufə, Bəsrə və Hillə məntəqələrində, İranın Rey, Əvə, Qum, Ərdistan, Fərahan və Nəhavənddə yayılmışdı. Savə şəhərində şafeilər üstünlük təşkil etdiyi halda, şəhərin kənd yerlərində imami şiələri üstünlük təşkil edirdilər. Kaşanın mərkəzində şiələr, kəndlərində isə sünnilər çox idi. Cürcan (Hirkan – T.Ş.) yerlilərinin əksəriyyəti, Mazandaran və Gilan əhalisinin böyük bir hissəsi imami şiələri idi. Xorasan bölgəsində yerləşən Beyhak şəhərində imamiyyə şiələri üstünlük təşkil edirdilər. Elbrus dağları ilə əhatə olunmuş Deyləm, Təvaliş (Talış – T.Ş.), Rudbar və Kuhistanda ismaililər çoxluq təşkil edirdi. İranınqalan bölgələri isə sünni idi. İranın (Səfəvi dövlətinin – T.Ş.)İsfahan, Qəzvin, Əbhər, Zəncan, Mezerkan, Şiraz, Gülbaycan, Meşkin, Əhər, Nohan (Naxçıvan) kimi qərb şəhərləri şafei, Xorasan bölgəsindən Herat, Xəvaf və Cuveyn kimi şəhərlər hənəfi idi. Bir sözlə, əyalət səviyyəsində rəsmi olaraq şiə olan Mazandaran və Gilan vilayətləri istisna olmaqla, İranın bütün digər əyalətləri sünni idi" (10, s.189).

Doğrudur, "Səfəvilər bir dövlət olaraq tarix səhnəsinə çıxmamışdan əvvəl siyasi zəmin yaratmaq prosesində uğurla fəaliyyət göstərərək, Ərdəbil təriqətini və ona bağlı olan sufi mərkəzlərini hazır vəziyyətə gətirdilər" (11, s.4). Lakin sünniliyin geniş yayıldığı bir şəraitdə şiəlik islahatı heç də asan olmadı. Bunun əsas səbəblərindən biri Səfəvilər dövləti yarandığı zaman əhalinin yeni hakim məzhəbin əqidə əsaslarından, demək olar ki, xəbərsiz olması idi. Bu haqda "Əhsənüt-təvarix" əsərində məlumat verən Həsən bəy Rumlu qeyd edir ki, "imamiyyə fiqhinin kitablarından ortada bir şey yox idi. Ona görə də dərin bilikli alimlərin sultanı Şeyx Cəmaləddin Mütəhhər Hillinin (1250-1325) əsərləri cümləsindən olan ... "Qəvaidi-islam" ("İslam qaydaları") kitabının birinci cildini dini məsələlərin təlimi və öyrədilməsi üçün istifadə etdilər. Nəhayət, on iki imam (isnaəşəri) məzhəbinin həqiqət günəşi günbəgün yüksəldi" (3, s.376; 18, s.41-42).Elmi ədəbiyyatda qeyd edilir ki, hətta şiəliyin qədim mərkəzlərindən olan və "Darul-muminin" ("Möminlər diyarı") adlanan Kaşanda Səfəvi hakimiyyətinin ilk on ilində bacarıqlı şiə fəqihi tapılmamışdı (17, s.161-162). Odur ki, ölkədə şiə əqidəsinə əsaslanan şəriət qaydalarının təbliğ olunması və hüquq sisteminin bərqərar edilməsində İraq,

Bəhreyn, Biladi-Şam (Osmanlı hakimiyyəti altında olan, Suriya və Livanın da daxil olduğu torpaqlar – T.Ş.) və Cəbəl-i Amildən (Livanın cənubunda məntəqə – T.Ş.) ərəb-şiə fəqihlərinin gətirilməsi mühüm rol oynadı (10, s.195). Səfəvi dövlətinə gələn ərəbalimləri, əsasən, qazi və imam, o cümlədən fiqh və hədis müdərrisi kimi fəaliyyət göstərirdilər (17, s.131).Bəzi müəlliflər dövrün mənbələrinə əsaslanaraq, onların sayının mindən artıq olduğunu yazırlar (9, s.320).

Qeyd edək ki, qızılbaş qəbilələrinin inanc quruluşu və daxili ziddiyyətləri (12, s.66-67) siyasi hakimiyyət qarşısında, xüsusilə imamiyyə şiəliyi üzərində bərqərar olan dövlət anlayışına qarşı təhlükə hesabolunurdu. Ola bilsin, elə məhz ərəb coğrafiyasından olan alimlərin ölkədə dini təbliğat prosesinə cəlb edilməsi qızılbaş görüşlərinə qarşı mübarizədə çıxış yolu hesab edilirdi. Qızılbaşların dəstəyi ilə ölkəni idarə edənŞah İsmayıldan sonra taxta çıxan Şah I Təhmasib kiçik yaşlarda olduğuna görə hakimiyyətinin ilk on ilində qızılbaşdini görüşlərinin təsiri altında olmuşdur (8, s.39). Lakin sonralar o, qızılbaş tayfalarının sufizmə bağlı bəzi dini ənənələrini ortadan qaldırmaq və onların üzərində öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün mötədil isnaəşəriyə məzhəbinin təbliğatını genişləndirdi (7, s.23-24). Bunu da qeyd edək ki, ölkəyə dəvət edilən ərəb alimlərinin mənsub olduqları şiə fiqhində şahın bir hökmdar kimi qanuniliyi mübahisə mövzusu idi (12, s.70). Ehtimal ki, bu səbəbdən Şah Təhmasibdini sahəyə nəzarətigücləndirmək məqsədilə 1525-ci ildə sədr vəzifəsinə məhz yerli üləma sinfinə mənsub birini – Əmir Cəmaləddin Məhəmməd Astarabadini təyin etdi. O, dövrün yüksək təhsil almış, nüfuzlu din xadimi sayılırdı.Həsən bəy Rumlu onun ölkədə şiəliyin təbliği üçün gördüyü işləri yüksək qiymətləndirərək yazır: "Həqiqətən də, müqəddəslik sarayının tədqiqatçısı olan Xoca Nəsirəddin Məhəmməd Tusidən sonra heç kəs haqq Cəfəri məzhəbinin və on iki imam əqidəsinin bəyan edilməsi sahəsində o həzrətdən (Əmir Cəmaləddin Məhəmməd Astarabadidən) daha artıq səy göstərməmişdi. Əxlaqsızlığın və pozğunluğun qadağan edilməsi və sıxışdırılması, bidətçi qaydaların aradan qaldırılması və ram edilməsi, günahların və imansızlığın rədd edilməsi, şəraba və sərxoşluğa qarşı mübarizə, əxlaqi məsələlərdə hədd-hüdudun gözlənilməsi, yaramaz əməllərin məzəmmət olunması, dini fərzlərə və vacibata riayət edilməsi, cümə və camaat [namazlarının] vaxtlarının dəqiqləşdirilməsi, orucun və namazın ehkamı, imamların və müəzzinlərin əhvalının təhqiqi, müfsidlərin və xəbislərin şərinin rədd edilməsi və günah işlər törədənlərin dəf olunması istiqamətlərində mümkün qədər yaxşı səy göstərmiş, əhalini islam şəriətinin hökmlərinin təliminə rəğbətləndirmiş və həvəsləndirmişdi" (3, s.450-451).

Şah Təhmasib Astarabadidən sonra bu sahədə görüləcək işləri hələ Şah İsmayıl tərəfindən Livanın Cəbəl-i Amil məntəqəsindən dəvət edilən və məzhəbi görüşləriSəfəvi şiəliyinə daha yaxın olan Şeyx Əli əl-Kərəki əl-Amiliyə (ö. 1534) tapşırdı (19, s.110). O, Əli əl-Kərəkini "xatəmül-müctəhidin" ("müctəhidlərin sonuncusu") və hətta "naibül-imam" ("imamın naibi") elan etdi (6, s.109).

"Əhsənüt-təvarix"də Məhəmməd Astarabadi ilə Əli əl-Kərəki arasında əvvəl dostluq münasibəti və daha sonra elmi mübadilənin olduğu haqda məlumat verilir: "Xatəmül-müctəhidin ("müctəhidlərin möhürü") ləqəbinə malik olan və peyğəmbərlər ağasının (Məhəmməd peyğəmbərin) elminin varisi sayılan Şeyx Əli əvvəlinci dəfə İraqi-Ərəbdən xilafət təyinatlı taxtın ətəyinə gəldiyi vaxt onunla [Əmir Cəmaləddin Məhəmməd Astarabadi] arasında zahiri dostluq əlaqəsi yaranmışdı. Mir [Cəmaləddin Məhəmməd Astarabadi] qərar verdi ki, Şeyx [Əli] onun yanında Mövlana Əli Quşçunun "Şərhi-təcrid" ("Təcrid şərhi") [əsərinə] dair tədris alsın və o da Şeyx Əlinin hüzurunda "Kitabi-qəvaid" ("Qaydalar kitabı") barəsində dərs öyrənsin. Mir dedi ki, [mənim sənə] kəlam [elmini] öyrətməyim üçün bu həftə yaxşıdır və [sənin mənə] fiqh tədris etməyin üçün gələn həftə münasibdir. Nəhayət, Şeyx Əli "Şərhi-təcrid"in ümumi qaydaları mövzusunda Mirin hüzurunda bir-iki dərs öyrəndi. Əvvəlcədən qərarlaşdırıldığı kimi, o biri həftə Mir [Şeyx Əlinin yanında] fiqh dərsi öyrənməli olduğu halda, özünü xəstəliyə vurub [Şeyx Əlidən] dərs almaqdan imtina etdi" (3, s.451). Bu məlumata əsasən, ehtimal ki, iki şiə alimi arasında elmi əlaqənin kəsilməsinə dini-elmi mövzularla bağlı fikir ayrılıqları səbəb olmuşdur. Çünki hər nə qədər əl-Kərəkinin məzhəbi görüşlərinin Səfəvi şiəliyi ilə uzlaşdığı deyilsə də (13, s.273), ərəb şiəliyi ilə təsəvvüf mühitində formalaşan Səfəvi şiəliyi arasında bu və ya digər görüş fərqliliklərinin olması təbii idi.

Bu dövrdə bəzi şiə alimləri arasındaon ikinci imamın qeybəti, eləcə də fiqh və əqidə məsələlərinin həllinə dair bəzi problemlərinyaranması məzhəb daxilində iki fərqli məktəbin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Birincisi, fiqhin rasional (ağıla əsaslanan) metodologiyasına qarşı çıxan və hər bir dini hökmün Peyğəmbər və imamlardan gələn hədislərlə (xəbərlərlə) dəstəklənməli olduğunu düşünən əxbari (nəqlçi) məktəbi, digəri isə fiqhin rasional metodunu və yeni problemlər qarşısında ictihad etməyin vacibliyini müdafiə edən üsul (ictihad) məktəbi idi. Üsuli məktəbi dövrün şərtlərinə uyğunlaşdığı və legitimliyi mübahisəli olan şah hakimiyyəti, eləcə də üləma sinfinin ölkənin ictimai-siyasi həyatındakı yerini alması kimi məsələlərə daha praqmatik həll yolları göstərə bildiyi üçün Səfəvilər dövründə üstünlük verilən məktəb idi. Əl-Kərəki kimi alimin səfəvilərlə əlaqə qurmasında və Səfəvi hakimiyyətində önəmli vəzifə almasında üsul məktəbinin də mühüm rolu olmuşdur. Əxbari məktəbiisə, istisnalar olsa da, Səfəvi dövlətində güclü mövqeyə sahib olmamış və əsasən, Xuzistan bölgəsində ərəbdilli şiələr arasında özünə yer tapmışdır (12, s.72).

Tədqiqatçılara görə, Səfəvilərin əhalini şiələşdirmə tədbirləri bəzən məcburi üsullarla həyata keçirilirdi. O.Əfəndiyev də bu fikri müdafiə edərək yazır ki, İsmayıl Azərbaycandan İranın daxili bölgələrinə daha çox irəlilədikcə, əsasən, feodal əyanlar və ruhanilərdən ibarət xeyli sünni ölkəni tərk etmiş və qonşu sünni dövlətlərin ərazisində məskunlaşmışdı (1, s.60). Səfəvilər dövründə Azərbaycanda sünniliyə "Ömərin məzhəbi" də deyilirdi (14, s.91).

1576-cı ildə taxta çıxan Şah II İsmayıl Səfəvi xanədanlığının dini inanc ənənələrini pozaraq, şiəlikdən imtina etdi. Həsən bəy Rumlu yazır ki, Şah II İsmayıl "seyidlərin və üləmanın soyurqallarını kəsdi və camaatı şafei məzhəbinə döndərmək istədi. Ona görə də qızılbaş qoşunu ona nifrət etdi" (3, s.646). Səfəvi dövrü mənbələrində verilən məlumatlardan onun bu islahatlarda ehtiyatla davrandığı da məlum olur. İsgəndər Münşi bu haqda yazır: "Mirzə (Şah II İsmayıl – T.Ş.) pulun bir üzündə yazılan "La ilahə illəllah və Məhəmmədən rəsulillah və Əliyyən vəliyullah" ifadəsi ilə razılaşa bilmirdi. O, deyirdi ki, ticarət və müamilə əməliyyatları zamanı dirhəm və dinar yəhudi, erməni, hindli və başqa kafirlərin əllərinə keçir və avam adamlar "paklardan başqa kimsə ona əl vurmaz" müqəddəs kəlamının ziddinə gedib, natəmizlər kimi Allah adına əl vururlar. O fikirləşirdi ki, həmin sözlərin əvəzinə hansı söz yazılsın ki, xalqın gözündə pis səslənməsin. Bir gün o əhali arasında belə dedi: "Dostlarım məni bədnam etdikləri üçün, bu məsələ ortaya çıxanda da deyəcəklər ki, şahın məqsədi bu ibarələri pullardan götürməkdə, "Əliyyən vəliyullah" ifadəsini pozmaqdır". Bir qədər fikirləşdikdən sonra sikkənin bir üzünə bu beytin yazılması:

Bürüyərsə imamlar bu cahanı,
Bizə bəsdir Əli və xanədanı.

və başqa üzünün bir tərəfində isə öz adının nəqş olunması və sikkənin zərb edildiyi yerin göstərilməsi barədə qərar çıxardı" (4, s.383-384).

Şah I Abbasın hakimiyyəti illərində (1588-1629) mərkəzi idarə aparatı xeyli güclənmişdi. Şah Abbas ölkədə dini görüşlərin təbliğinə diqqət göstərir, xüsusilə hakim zümrənin şəriət qaydalarına əməl etməsinə həssaslıqla yanaşır və lazım gəldikdə, bu qaydalara riayət edilmədiyi hallarda cəza tədbirləri də görürdü (4, s.845). Şiə məzhəbinə himayədarlıq edən Şah Abbas, hətta, dini bayramlarda verdiyi güzəşt qərarlarını da, adətən, şiə mənsublarına şamil edirdi (4, s.632).

Şah I Abbas dövlətin idarə məsələləri ilə yanaşı, din sahəsinə nəzarəti və himayədarlığı da öz üzərinə götürüb, ölkədə müxalif qüvvələrin qarşısını aldığı kimi, üləmalar arasında və idarə aparatındakı ixtilaflara da son qoydu. Məsələn, Livan əsilli alim Şeyx Bəhai (Şeyx Bəhaəddin Amili) və dövrün digər nüfuzlu alimi Mir Damad adı ilə tanınaniranlı Məhəmməd Baqir Astarabadi dini mövzularda ayrı-ayrı qruplara mənsub olmalarına baxmayaraq, Səfəvilər xanədanlığının legitimliyini müdafiə edərək, Osmanlılara qarşı ideoloji mübarizə aparmaq üçün hökumətlə əməkdaşlıq edirdilər. Bununla yanaşı, Şah Abbasın himayəsi altında hər iki qrupun dini mövzularda müzakirələri davam edir və dövlətin nəzarəti altında hər iki tərəf aralarındakı fikir ayrılığının böyüməsinin qarşısını alırdı (14, s.80).

Bu dövrdə şiə fiqhinin yayılmasında Şeyx Bəhainin (1546-1622) rolu daha böyük idi. Şah I Abbas ondan islam dininin əsas prinsip və qaydalarını öyrədən və

bu baxımdan, cəmiyyətin gündəlik tələbatını ödəyəcək bir kitab hazırlamağı xahiş etdi. Şeyx Bəhaəddin şiə fiqhinə əsaslanaraq, şəriətdə əmr və haram edilən əməllər mövzusunda "Came-i Abbasi" əsərini qələmə aldı. Səfəvi dövlətində şiəliyin, xüsusilə onun hüquq sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayan bu əsər, türkiyəli tədqiqatçı M.Uyara görə, müctəhidlərinölkənin ictimai-siyasi həyatı ilə bağlıməsələlərə daha çox müdaxilə etmələrinə ciddi təsir göstərdi (15, s.137).

Şeyx Bəhaəddin Amilinin 1621-ci ildə vəfatından sonra Mir Damad ölkədə "şeyxülislam" və "xatəm-ül müctəhidin" vəzifəsini qəbul etdi. O, əl-Kərəkinin qız nəvəsi olması ilə bərabər, həm də dini görüşlərində "Amili" ənənəsinə bağlı idi (13, s.280).

XVII əsrdə Səfəvilər dövlətinin zəifləməsi ilə şiə üləması ön plana çıxmağa başladı. Səfəvi imperiyasının sonlarına doğru dövlətə zəif şahlar hökmranlıq edir və yaranan hakimiyyət boşluğu şiə üləması tərəfindən doldurulurdu. Səfəvi üləmasının siyasi və dini həyatdakı mövqeyi Məhəmməd Bəkir əl-Məclisi (öl. 1699) ilə zirvəyə çatdı. İsfahanda Şeyxülislam olan Məclisi, Şah Süleyman və Sultan Hüseynlə sıx əlaqələr yaratmışdır.

Şotlandiyalı şərqşünas Andryu Nyuman elmi ədəbiyyatda çoxlu sayda ərəb üləmalarının Səfəvi ölkəsinə əhalinin dini ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə köçməsi haqda mövcud fikirlərin şişirdilmiş olduğunu iddia edir. Nyumana görə, xüsusilə Səfəvi hakimiyyətinin ilk yarım əsrində əl-Kərəki istisna olmaqla, ərəb-şiə üləmalarının Səfəvi şiəliyini qəbul etmədikləri və eyni zamanda, Osmanlı hakimiyyəti altında olduqlarına görə köçmək məcburiyyətində də olmadıqları üçün belə bir iddia əsassızdır. O bunu da əlavə edir ki, Səfəvi dövlətindən kənarda yaşayan belə şiə alimləri əl-Kərəkinin Səfəvi hökuməti ilə münasibətlərinə və onun məzhəbi fikirlərinə qarşı idilər (16, s.66-111). Məhz belə səbəblərə görə müəllif hesab edir ki, ərəb-şiə üləmaları Səfəvi ölkəsində yaşamaqdansa, öz vətənlərində qalmağa üstünlük veriblər. Amerikalı Devin Stevart isə əl-Muhacir və digər ərəb müəlliflərinə istinad edərək yazır ki, Amili alimlərini vətənlərini tərk edib həyatlarını Səfəvi ölkəsinə bağlamalarına sövq edən əsas səbəb Osmanlının Cəbəl-i Amildəki şiə təlim mərkəzlərinə təzyiqi və səfəvilərin onları himayə etmək vədləri idi (13, s.272-273). Etnoqraf Ə.Əhməd də üləmaların bir çoxunun Səfəvi ölkəsinə məhz bu səbəbdən gəldiyini təsdiq edir (2, s.160). Bizə görə, Səfəvi ölkəsinə gəlmiş alimlərin say çoxluğu və yüz ildən arıq bir dövrdə (XVII əsrin 20-ci illərinə qədər) ölkənin ali dini bürokratiyasında məhz mühacir üləmaların təmsil olunması onların buraya məcburiyyətdən gəlmədiyi və səfəvilərlə ciddi fikir ayrılığında olmadıqları ehtimalını gücləndirir. Bunu da əlavə edək ki, məhz mühacir ərəb-şiə alimlərinin fəaliyyəti və xanədanlığın bu sinfi himayə etməsi sonralar ölkədə mərcəiyyə və vilayəti-fəqih institutunun formalaşmasına gətirib çıxardı (15, s.108).

Beləliklə, XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi dövlətində hakim dini ideologiyanın intişar tapması, əsasən, ərəb ölkələrindən dəvət edilən alimlərin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Ərəb üləmalarının Səfəvi ölkəsində daimi məskən salması və xanədanlığın xüsusi himayəsi altında onların yüksək məqamlara cəlb olunması kimi faktlar göstərir ki, məhz mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təşkil edilən bu islahatdan əsas məqsəd şiə məzhəbini bəzi yerli təriqət ənənələrinin qalıqlarından azad etmək və ölkədə dini iyerarxiyanı nəzarət altında saxlamaq olmuşdur. Belə ki, yerli qızılbaşlardan fərqli olaraq, himayədarlığa daha çox ehtiyacı olan mühacirlərin mərkəzi hakimiyyətin nəzarətində saxlanması asan idi.

Mənbələr və ədəbiyyat

1. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 2007.
2. Əhməd Ə. Səfəvilər dövründə din və dini münasibətlər. Bakı, 2019.
3. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə: O.Əfəndiyev, N.Musalı, Kastamonu, 2017.
4. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləmaraye-Abbasi). Fars dilindən tərcümə: prof. Ş.Fərzəliyev, I kitab, Bakı, 2010.
5. Arjomand S.A. Safevi dönemi İran'ında dini taşkınlık (gulüvv), sufilik ve sünnilik (1501-1722). İngiliscədən çevirən: N.Musalı // Cappadocia Journal of History and Social Sciences, vol: 7, Ahlen, 2016.
6. Daftary F. Şii islam tarihi. İngilisceden çeviren: Ahmet Fethi, İstanbul, 2014.
7. Dağlar M. İran'da kızılbaşlıktan şiiliğe geçiş – Şah Tahmasb'ın dini siyaseti (1524-1576). 2019.
8. Gündüz T. Tahmasb / DİA, Ankara, 2010.
9. Javanshir B. İran'daki türk boyları ve boy mensubu kişiler (Safevî dönemi I. Şah Tahmasb hâkimiyetinin sonuna kadar/1576). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü / Tarih Ana Bilim Dalı/ Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, 2007.
10. Kaplan D. Şiiliğin İran topraklarında egemenliği: Safeviler öncesi arka plan ve Safevi dönemi şiileştirme politikaları. Marife-şia özel sayısı, sayı: 3, Konya, 2008.
11. Karadeniz Y. Erdebil tarikatı'ndan Safevi devleti'ne siyasallaşma süreci ve meşruiyet meselesi//Akademik Matbuat (Sosial Araştırmalar Dergisi), cilt: 3, sayı: 1, 2019.
12. Kurt M. Safevi dönemi şiî ulema ve velâyet-i fakih'in ortaya çıkışını hazırlayan tarihsel süreç üzerine // İran Çalışmaları Dergisi, cilt: 2, sayı: 1, 2018.
13. Stewart D.J. Safevî İran'a Amilî ulemânın göçüne dâir notlar //Mezhep Araştırmaları Dergisi, cilt: 9, sayı: 2, 2016.

14. Tavernier Jan Batist. Tavernier seyahatnamesi.Çeviren: T.Tunçdoğan, İstanbul, 2006.
15. Uyar M. Şiî ulemânın otoritesinin temelleri. İstanbul, 2004.
16. Andrew Newman. The Myth of Clerical Migration to Safawid Iran: Arab Shiite Opposition to 'Ali al-Karaki and Safawid Shiism // Die Welt des Islams, vol: 33, 1993.
17. Arjomand S.A. The Shadow of God and the Hidden Imam. Chicago: 1984.
18. Keddie N.R. The roots of the ulema's power in modern İran //Studia Islamica, №29, 1969.
19. Momen M. An Introduction to Shi'I Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism. New Haven, 1985.
20. Petrushevsky I.P. Islam in Iran. Translated by: Hubert Evans, London, 1985.
21. Roemer H.R. The Timurid and Safavid Periods / The Cambridge History of Iran. vol: 6, Cambridge, 1986.

Tural Shiriyev
On the role of Arab scientists invited to the country in the spread of Shiism in the Safavid state

Summary

Key words: *Safavids, Islam, Isnaashariyya, Ulema, al-Karaki al-Amili, Baha ad-Din Amili*

The article examines the role of Islamic scholars invited to the country in the widespread dissemination of the religious ideology of the ruling Dynasty during the Safavid period. When the Safavid dynasty came to power, the vast majority of the country's population adhered to the Sunni persuasion. Therefore, Shah Ismail I, who ascended the throne, first of all began to carry out religious reforms in order to strengthen the ideological foundations of the state. He invited Arab Shiite jurists from Iraq, Bahrain, Syria, Lebanon and other countries to propagate Shiite beliefs and form a legal system based on Shiite institutions. Among the Safavid rulers who came to power after Shah Ismail, the greatest efforts in this direction were made by Shah Tahmasib I and Shah Abbas I. Shah Tahmasib even increased the propaganda of the moderate Isnaashariyya sect in order to overcome a number of religious traditions of the Qizilbash tribes and strengthen his power over them. In historical literature, among the scientists invited to the country by the Safavids, the merits of al-Karaki al-Amili and Sheikh Baha ad-Din Amili are highlighted. During this period, there was an increase in disagreement among Shia scholars on controversial issues.

The article is written on the basis of a number of local and foreign sources and scientific literature.

Турал Шириев
О роли приглашённых в страну арабских учёных в распространении шиизма в Сефевидскомгосударстве

Резюме

Ключевые слова: *Сефевиды, ислам, исна-ашарийя, улем, аль-Караки аль-Амили, Бахааддина Амили*

В статье исследуется роль приглашенных в страну исламских ученых в широкомраспространении религиозной идеологии правящего дома Сефевидов. Когда династия Сефевидов пришла к власти, подавляющее большинство населения страны придерживалось суннитского толка. Поэтому взошедший на престол шах Исмаил I в первую очередь начал проводить религиозные реформы с целью укрепления идеологических основ государства. Он пригласил арабских законоведов-шиитов из Ирака, Бахрейна, Сирии, Ливана и других стран для пропаганды шиитских убеждений и формирования правовой системы, основанной на шиитских установлениях. Среди сефевидских правителей, пришедших к власти после шаха Исмаила, наибольшие усилия в этом направлении прилагали шах Тахмасиб I и шах Аббас I. Шах Тахмасиб даже усилил пропаганду умеренной секты исна-ашарийя для преодоления ряда религиозных традиций кызылбашских племен и укрепления своей власти над ними. В исторической литературе среди приглашенных в страну Сефевидами ученых особо выделяются заслуги аль-Караки аль-Амили и шейха Бахааддина Амили. В этот период увеличились разногласия шиитских ученых по спорным вопросам.

Статья написана на основе ряда местных и зарубежных источников и научной литературы.

Fəridə Xəlilova*

Azərbaycanda tikmə sənətinin formalaşmasında qadınların rolu

UOT 39

Açar sözlər: *tikmə, iynə, naxış, qadınlar*

Tikmə sənəti bütün əsrlər boyu insanların məişət həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Belə ki, qədim insan yaşayış məskənləri olan ərazilərdə, o cümlədən Azərbaycanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində insanların qədim məşğuliyyətləri sırasında toxuculuqla bərabər tikiş vərdişlərinin də mövcud olması faktını irəli sürmək mümkündür. Qədim insanların ilk öncə geyimə olan tələbatı, dini dünyagörüşü tikmə sənətinin də qədim dövrlərdən formalaşmasına zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanda tikmə sənəti haqqında müəyyən tədqiqatlar aparmış sənətşünas-alim Gülsüm Əliyeva sözügedən sənətə belə bir tərif vermişdir: "Tikmə və ya çəki dedikdə burada əsas etibarilə hər cür rəngli sapların (məsələn, yun, ipək, pambıq və metal) iynə və qarmaq vasitəsilə müxtəlif materiallar üzərində tətbiqi nəzərdə tutulur." (6, s.82). Bundan başqa Azərbaycanda sənətkarlığı tədqiq etmiş etnoqraf Arif Mustafayev tikmə sənəti barədə bir sıra araşdırmalar aparmış, sözügedən sənətin müxtəlif növləri - təkəlduz, güləbətin, cülmə, məliləduz, muncuqlu, pilək, xanduz, qondarma, zərənduz haqqında məlumatlar vermişdir. Tədqiqatçılar tikmə sənətində qadınların rolu haqqında müəyyən fikirlər bildirsələr də, qadınların bu sənət sahəsinin istər yaranması, istərsə də inkişafındakı rolu əsaslı şəkildə araşdırma obyekti olmamışdır.

Hər şeydən öncə tədqiqatımızın önündə belə bir sual formalaşır ki, niyə məhz qadınlar tikmə ilə məşğul olmuşdurlar? Amerikalı antropoloq Marqaret Med

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya elmi-fond şöbəsinin kiçik elmi işçisi; faridakhalilova0@gmail.com

“Kişi və qadın: dəyişən dünyada cinslərin tədqiqi” adlı kitabında bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Belə ki, Med bu fikri ümumiləşdirib, "qadınların kişilərin malik olmadıqları davamlı monoton iş qabiliyyətinə sahib olduqlarını, kişilərin isə istirahət və resursların yenidən yığılması ehtiyacı ilə müşayiət olunan qəfil enerji partlayışlarını səfərbər etmək qabiliyyətinin olduğunu" ifadə edərək yekunlaşdırmışdır (23, s.164). Başqa sözlə desək, qadınlar minimum istirahət edərək bütün məişət işləri ilə məşğul olmaq qabiliyyətinə malikdirlər. Nəticədə məişətin ayrılmaz tərkib hissəsi olan tikmək, toxumaq kimi sahələrlə əsasən qadınlar məşğul olurdular. Digər amerikalı antropoloq Elizabet Vayland isə əyirmə, toxuculuq və tikiş sənətlərinin - təkrarlanan, istənilən vaxt öyrənmək üçün asan, uşaqlar üçün kifayət qədər təhlükəsiz və evdə məşğul olmaq üçün uyğun olduğunu vurğulayır (24). Lakin sözügedən sənət sahəsinin qadınların yalnız ailə və məişət qayğılarından irəli gələrək məşğul olduqlarını vurğulamaq yalnış olardı. Çünki, təkcə Azərbaycanın timsalında təcrübə onu göstərir ki, kifayət qədər ictimai fəal qadınlar da bu sənət sahələrinə maraq göstərmişlər. Amerikalı antropoloqların fikirlərini Azərbaycan məişəti ilə müqayisə edərək onu da əlavə edə bilərik ki, Azərbaycanda kişilər də toxuculuq, tikmə işləri ilə məşğul olmuşlar. Bundan başqa kişilər papaqçılıq, çəkməçilik, sərraclıq, bəzzazlıq, ağacişləmə, daşişləmə və s. kimi bir sıra sənətkarlıq sahələrində hər zaman böyük əmək sərf etmiş, əsrarəngiz sənət nümunələri yaradıblar. Lakin tikmə sənəti əsrlər boyu ev peşəsi olaraq inkişaf etmiş, bu səbəbdən də qadınların məşğuliyyətinə çevrilmişdir.

Tikmə məmulatı XIX əsrə qədər Azərbaycanın məişətində geniş yayılmışdır. Məişətdə istifadə edilən yorğan-döşək və balış üzlükləri, örtük, süfrə, boxça, divar bəzəkləri, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilən kisələr, namazlıq, pərdə, geyimlərdə, bir sözlə, gündəlik həyatı əhatə edən demək olar ki, hər bir tekstil nümunəsində tikmə sənətinin izlərini görmək mümkün idi. Yaz, yay aylarında ev-təsərrüfat işlərinə daha çox zaman ayıran qadınlar payız, qış mövsümündə çıraq və ya ocağın işığı ətrafında sağanağa keçirdikləri parça üzərində naxış salmağı adət etmişdilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində tikiş bacarığının qədimliyi arxeoloji materiallarla təsdiq olunur. Tikiş, naxışsalma prosesi üçün əsas alət iynədir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondunda sümük iynəyə bənzər məmulat mühafizə edilsə də, sap keçirmək üçün dəliyinin olmaması onların iynə olduğunu söyləmək üçün çətinlik yaradır. Ehtimal etmək olar ki, bu məmulat əsasən biz kimi istifadə olunub. Sap dəliyi olan iynələr Tunc və Dəmir dövrlərinə aiddir. 1947-ci ildə Mingəçevir ərazisindən tapılmış tunc iynə quruluşuna görə müasir polad iynələrin

İynə. MATM AF, inv. № 13306

bir qədər kobud fomasıdır (7). Digər iki nümunə isə nisbətən uzun formadadır. Bu cür iynələrin palan, keçə, dəri və s. məmulatın tikilməsi üçün istifadə edildiyini ehtimal etmək olar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisində sümükdən itiuclu bizlər mövcud olmuşdur. Güman ki, bu bizlər arasında aşılanmaya məruz qalmış iynələr də mövcuddur. Düşünülür ki, bu məmulatın (sümük iynə) Avrasiyada Paleolit dövründə geniş yayılması bir sıra sənətkarlıq və istehsal sahələrinin inkişafı nəticəsində baş vermişdir: iri və xırda məməlilərin ovçuluğu, daş alət vasitəsilə dəri hazırlanması, xəz və dəridən geyimin tikilməsi, sümüyün xüsusi metodlarla işlənməsi, heyvan damarı və tüklərindən və bitki liflərindən sap hazırlanması (18, s.74).

Qədim iynələrlə bağlı tapıntıları müqayisə etdikdə ən qədim nümunələrin məhz türk xalqlarına mənsub olmasını deyə bilərik. 2016-cı ildə Altayda Denisov (türk dilində - Ayı Daş) mağarasından sümük iynə tapılmışdır. İynə iri məməlinin lülə sümüyünün divarından hazırlanıb (17, s.73). Hələ ki, bu unikal tapıntı elmi ədəbiyyatda geniş araşdırılmasa da, oxşar tapıntılar sırasında ən qədim nümunələrdən hesab edilir. Həmçinin Afanasyevo (e.ə. 3000-1700) və Andronovo (e.ə. 1700-1200) mədəniyyətlərindən günümüzə qədər tikiş ləvazimatı olaraq sümük iynələr və mis bizlər qalmışdır (14, s.85). Təbii ki, ilkin primitiv iynələr vasitəsilə bu günə qədər gəlib çatmış mürəkkəb tikiş nümunələrini yaratmaq mümkün deyildi. «Qarmaq», yaxud «qullab» adlanan tilişkəli (qarmaqlı) polad iynənin meydana gəlməsi, habelə toxuculuq və boyaqçılıq sənətlərinin sonrakı inkişafı tikmə texnikasının xeyli dərəcədə təkmilləşməsinə və tikmələrin cazibədarlığının artmasına gətirib çıxarmışdır (13, s.89). Türk xalqlarının belə qədim tikiş ənənəsinin mövcudluğu Azərbaycan türklərində də tikmə sənətinin qədimliyini təsdiq etmiş olur. Türklərdə ümumilikdə hər ailə ehtiyacı olan parçanı özü toxuyur, geyim ve ayaqqabını özü tikirdi.

EF, inv. № 1927

20-ci əsrin əvvəlində mövcud olan müxtəlif tikmə və asma bəzəklər: üzük, boyunbağı, sikkə, boru formalı, oval, damcıvari bəzəklər qadınlar tərəfindən amulet, talisman kimi qəbul edilməkdə idi (17, s.173). Bu ənənə qədim dövrlərdən gələn dünyagörüşü ilə əlaqədar idi. Azərbaycan ərazisində, Mingəçevir bölgəsində tunc dövrünə aid aşkar olunan kurqanlardakı tapıntılar sözügedən talismanlarla bağlı fikirləri təsdiq etməyə imkan verir. Buradakı bəzi əşyaların üzərində qaba parça qalıqları var idi. Buna əsasən, ehtimal edilir ki, V kurqanda, eləcə də II kurqanda tapılan skeletin üzəri tunc bəzəklərlə tikilmiş örtüklə örtülmüşdür (16, s.115).

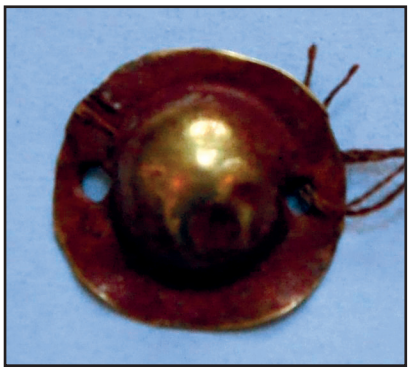
Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, ola bilsin parçalar üzərində ilkin naxışların yaranmasına təkan verən qüvvə məhz mifik dünyagörüşlə əlaqədar damğalar idi. Parça

EF, inv. № 2561

üzərində tikmə sənətini ixtira edən qadınlar artıq inandıqları damğaları geyimlər, digər məişət əşyaları üzərində naxış salmaqla təsvir etməyə başlamışdırlar. Yalnız zaman keçdikcə bu işarələr sırf estetik məna kəsb edərək yeni forma və materiallarda mövcud olmağa davam etdi (21). Başqa sözlə desək, bəzi naxışlar da zaman-zaman məzmunu kimi, öz ilkin formasını da itirmişdir. Məsələn, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Etnoqrafiya fondunda mühafizə edilən bir sıra daraqqabılar üzərində Humay təsvirləri güləbətin tikmə üsulu ilə stilizə olunaraq bir-birindən qismən fərqlənən şəkildə salınmışdır (MATM, EF, inv. № 1394; 3523; 1056; 2561; 3692 və s.). Qeyd edək ki, mifoloji düşüncəyə görə Humay ana gənc qadınların və uşaqların himayəçisi hesab olunurdu (2, s.10). Bir çox digər məişət nümunələrində (çanta, sürmədan qovluğu, yelpik, pul kisəsi və s.) tikilən Humay təsviri bir zamanlar qadınlar tərəfindən qoruyucu kimi istifadə edilirdisə, hal-hazırda bu təsvirlər sırf bədii-dekorativ anlam kəsb edir. Hətta tikmə sənəti ilə məşğul olan qadınların əksəriyyəti bu qəbildən olan təsvirlərin mənasını bilmədən istifadə edirlər.

Əsasən XX əsrə qədər müxtəlif növ tikmə nümunələri üzərində Humay ana kimi digər mifoloji, qədim dini dünyagörüşlə əlaqədar saysız-hesabsız təsvirlərə rast gəlmək mümkündür. Qeyd etdiyimiz kimi, bu təsvirlərin mənalarına bələd olmayan əksər qadınlar onları stilizə edərək, yeni-yeni naxışlar yaratmışlar.

MATM, XF, inv.№ 338

Azərbaycanda tikmə sənətinin texnikasına gəldikdə, əlimizdə olan nümunələrə əsasən pilək tikmə, aplikasiya növlərinin daha qədim olduğunu söyləyə bilərik. Yumşaq materiala saplı iynə adətən üst tərəfindən batırılıb alta ötürüləndən sonra yenə üzə çıxarılır, muncuq, pilək, güləbətin kimi nisbətən bərk və parıltılı bəzək vasitələri isə materiala yenə də iynə vasitəsilə, lakin bəndetmə üsulu ilə möhkəmləndirilir (6, s.91). Bəndetmə üsulu ilə adətən qədimdə müxtəlif metal bəzəklər geyimə və ya məişət əşyasına bərkidilirdi. Türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycanda metal əşyaların qoruyucu gücünə inam onların geyim və ev interyerinin bəzədilməsində geniş istifadəsinə yol açmışdır. Metal ornamentlər qədim türklərin dini mifoloji dünyagörüşü ilə əlaqədar idi. Onlar inanırdılar ki, metalın cingiltisi pis ruhları qovur (22, s.30). Zaman-zaman isə artıq bədii-dekorativ xüsusiyyət daşıyan metal bəzəklər daha çox piləklər formasında məmulata tikilirdi.

MATM-ın Xüsusi fondunda mühafizə olunan e.ə. II minilliyə aid qızıl piləklər metal inancı və pilək tikmə barədə müəyyən təsəvvürlər yaradır. Oğuz rayonunun Kərimli kurqanından tapılmış piləklərin ortası girdə, kənarları yastı dairəvi formalıdır (10;11;12). Qızıl piləklərin iki tərəfində olan deşiklər məhz onların sap vasitəsilə bərkidilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MATM, AF, inv. 23596

Aplikasiya üsuluna gəldikdə isə MATM-ın Arxeologiya fondunda saxlanılan parça qalıqları əlimizdə olan ən qədim nümunələrdəndir. 1949-cu ildə Mingəçevir ərazisindən tapılan parça qalıqları V-VII əsrlərə aiddir (8;9). Sözügedən parça qalıqları dəri və parça hissələrindən ibarətdir. Parça hissəsi müxtəlif rənglərin kompozisiyasından hazırlanmışdır. Dərinin üzərini zəncirvari və sünbülvari formaya malik naxış silsiləsi bəzəyir. Belə naxış elementinə qədim dövrə aid bədii məmulat üzərində tez-tez rast gəlinir (1, s.98). Parça hissələrin dəri üzərinə bərkidilməsini nəzərə alsaq, bu nümunələrin məhz aplikasiya metodunun başlanğıcı olduğunu iddia edə bilərik. Parça məmulatın minillərlə torpaq altında qalma ehtimalının çox nadir olduğundan istisna deyil ki, bu tapıntılar tikmə sənəti tarixinin başlanğıc nümunəsi deyildir. Lakin bu nümunələrə əsasən Azərbaycanda digər türk xalqları üçün xarakterik və qədim olan dəri üzərində aplikasiya metodunun mövcudluğu və güləbətin tikmə növünün qədimliyini təsdiqləmiş oluruq.

Azərbaycan ərazisində aplikasiya metoduna aid ən qədim nümunələr əlimizə gəlib çatmasa da, türk xalqlarının qədim mədəniyyətini öyrənmək üçün zəngin mənbə olan Pazırıq kurqanlarından əldə edilmiş tapıntılar türklərin tikmə sənəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. E.ə. 4 və 3-cü yüzilliklərə aid edilən Pazırıq kurqanlarında ənənəvi üsullarla hazırlanmış ilk keçə nümunələri aplikasiya üsulu ilə bəzədilmişdir (14, s.2). Sonrakı dövrlərdə də türk xalqlarında tikmə sənəti ilə əlaqədar tapıntılar aşkarlanmış və bu sənət sahəsində qadınların zəngin fəaliyyəti vurğulanmışdır. Belə ki, qədim türk xalqı olan hunlara məxsus Noulin kurqanında (№ 6) ipək işləməli dəri ayaq geyiminə, qəbirlərin kameralarının divarlarında naxışlarla işlənmiş yun parçalara rastlanmışdır (19, s.85). Hunları tədqiq edən S.İ.Rudenko vurğulayır ki: “Pələng dərisinin və xüsusilə başların şərti və hələ tam qurulmamış şəkildə təsviri xun qadın sənətkarlarının əməyinin nəticəsidir” (19, s.86).

Azərbaycan ərazisində Quruçay mədəniyyətinin ilk dövrlərinə aid edilən qazıntılardan-Azığ mağarasının alt mədəni təbəqələrindən tapılmış, daşla düzəldilmiş müxtəlif növ əmək alətləri sübut edir ki, burada yaşamış insanlar hələ

həmin mədəniyyətinin ilk dövrlərində müəyyən geyim elementlərindən istifadə edirmişlər (5, s.11). Başqa sözlə desək, sözügedən alətlər vasitəsilə dəri məmulatı, o cümlədən geyimlər hazırlanmışdır. Tikmə sənətinin formalaşması ilə bağlı qeyd etdiyimiz mülahizələrə əsasən ilkin dəri geyimləri üzərində aplikasiyaların istifadəsi məntiqəuyğundur.

Beləliklə, deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda toxuculuq sənəti kimi, tikmə sənəti də qədim ənənələrə malikdir. Tikmə, sənət kimi formalaşdığı zamandan etibarən qadınların ev peşəsi kimi inkişaf etmişdir. Yalnız 18-19-cu əsrlərdən etibarən tikmə sənətinin bir növü olan təkəlduzluq sahəsi sənətkarlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu sənət sahəsi ilə də daha çox kişilər məşğul olmağa başladı. Lakin XIX əsrin sonlarına qədər hələ də qadınlar məişətdə tikmə fəaliyyətlərini davam etdirirdilər.

Mənbələr və ədəbiyyat:

1. Abdulova G. Azərbaycan tikmələri // Azərbaycan xalçaları. Cild 4, № 4, Bakı, 2011.
2. Abdulova G. Keçmiş məişətə səyahət. Ətriyyat, kosmetika, aksesuarlar. Kitab-albom. Bakı, 2018.
3. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cilddə. II cild. Bakı, 2007.
4. Dünyamalıyeva S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi. Bakı, 2003.
5. Dünyamalıyeva S. Azərbaycan geyimlərinin bədii-dekorativ xüsusiyyətləri. Bakı, 2013.
6. Əliyeva G. Azərbaycanın bədii parça və tikmələri (XIX-XX əsrlər). Bakı, 1990.
7. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondu, inventar № 13306.
8. MATM AF, inv. № 23596.
9. MATM AF, inv. № 23597.
10. MATM Xüsusi fond inv. № 338.
11. MATM XF, inv. № 339.
12. MATM XF, inv. № 340.
13. Mustafayev A. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi. Bakı, 2009.
14. Çeliker D. Geçmişten günümüze türklerde keçecilik ve keçe yapımında yeni teknikler // Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar fakültesi Hakemli dergisi. Sayı 8, Cilt 4, 2011.
15. Sarı. İ. Türkün yaşamı. Antalya, 2017.
16. Асланов Г. М., Ваидов Р. М., Ионе Г. И. Древний Мингечаур (эпоха энеолита и бронзы). Баку, 1959.
17. Вестник института ИАЭ. Махачкала, 2012. № 1.
18. Деревянко А.П., Шуньков М.В., Козликин М.Б., Федорченко А.Ю., Павленок Г.Д., Белоусова Н.Е. Костяная игла начала верхнего палеолита

из центрального зала Денисовой пещеры по материалам раскопок в 2016 году // Problems of archaeology, ethnography and anthropology of Siberia and neighboring territories. Volume 22, 2016.
19. Руденко С.И. Культура хуннов и Ноинулинские курганы. Москва, 1962.
20. Суслова С.В. История костюма тюркских народов (этнографическое исследование татарской народной одежды). Астана, 2011.
21. Кузнецова А. Я. Народное искусство карачаевцев и балкарцев / literature-edu.ru.
22. Abdulova G. Jewelry art in interior desijning (in the base of the National Museum of History of Azerbaijan) // Icdad/Demhist joint conference, Decorative arts and interiors. Abstracts. Baku, 2018.
23. Mead M. Male and female:a study of the sexes in a changing world. New York, 1949.
24. Womens work: The first 20,000 years: women, cloth, and society in early times / dinnerape.com

Farida Khalilova
The role of women in the development of the art of embroidery.

Summary

Keywords: *embroidery, needle, ornament, women*

The article considers the history of the formation of the art of embroidery in Azerbaijan. As part of the study of the mentioned art, information was provided on the remains of a needle and ancient fabric, pile samples stored in the National Museum of the History of Azerbaijan. As a result, some ideas about the primary sewing techniques in Azerbaijan were formed.

The history of the art of embroidery was subjected to a comparative analysis against the background of materials of the material culture of other Turkic people. On the basis of ancient materials obtained from the Pazyryk mounds and tombstones found in other areas where the Turks lived, it was concluded that the art of embroidery has an ancient history among the Turkic peoples in general.

In addition, it is known that beliefs gave impetus to the formation of the art of embroidery. Women sewed signs that, in their opinion, protected family members from evil forces, evil spirits. These images, which have had a protective function for a long time, from time to time led to the improvement of the art of embroidery. In addition, the development of metallurgy and jewelry in the country, the widespread cattle breeding created conditions for the acquisition of raw materials necessary for the art of embroidery.

Фарида Халилова

Роль женщин в формировании искусства вышивки в Азербайджане

Резюме

Ключевые слова**:** *вышивка, игла, узор, женщины*

В статье рассмотрена история формировании искусства вышивания в Азербайджане. В процессе исследования этого искусства даны сведения об иглах, остатках старинных тканей и образцов бляшек, хранящихся в Национальном Музее Истории Азербайджана. В результате формируется определенное представление о ранних техниках вышивки в Азербайджане.

История искусства вышивки подверглась сравнительному анализу на фоне материалов материальной культуры других тюркских народов. На основании древних материалов, обнаруженных в Пазырыкских курганах и в могильных памятниках из других тюркских поселений сделан обобщающий вывод о древнем происхождении искусства вышивания.

Кроме того, выясняется, что формированию искусства вышивки способствовали верования. Женщины, желая защитить членов своей семьи от злых сил, темных духов и сглаза, наносили на предметы быта символы, в которые верили. Эти изображения, носившие долгое время защитную функцию, привели к совершенствованию искусства вышивания. К тому же, развитие на территории страны металлургии и ювелирного дела, широкое распространение скотоводства создавали условия для приобретения необходимого для искусства вышивки сырья.

“Muzey XXI əsrdə. Klassikliklə interaktivliyin nisbəti problemləri” Beynəlxalq elmi konfransın materialları

2020-ci ildə ölkəmizin ilk dövlət muzeyi sayılan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 100 yaşı tamam oldu. Bu yubiley hadisəsinə həsr olunmuş tədbirlər çərçivəsində 25 oktyabr 2021-ci ildə “Muzey - XXI əsrdə. Klassikliklə interaktivliyin nisbəti problemləri” adlı beynəlxalq elmi konfrans keçirildi. Pandemiya ilə əlaqədar olaraq onlayn formatda baş tutan konfransda Azərbaycan, Qazaxstan, Rusiya, Türkiyə, Ukrayna alimləri və mütəxəssisləri iştirak etdilər.Konfransda dinlənilən məruzələrin mətnləri müəllif redaktəsində təqdim olunur.

В 2020 г. первому государственному музею нашей страны – Национальному музею истории Азербайджана исполнилось 100 лет. В рамках мероприятий, посвященных этому юбилею, 25 октября 2021 г. состоялась Международная научная конференция “Музей в XXI веке. Проблемы соотношения классического и интерактивного”. В работе конференции, которая, в связи с пандемией, прошла в онлайн формате, приняли участие ученые и специалисты из Азербайджана, Казахстана, России, Турции, Украины. Тексты докладов, заслушанных на конференции, даны в авторской редакции.

Könül Əsədli
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Müasir dövr etnoqrafiyası şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d., dosent

Vətəndaşların mədəni istirahətinin təşkilində muzeylərin rolu (Şirvan bölgəsi Diyarşünaslıq Muzeylərinin nümunələri əsasında)

İnsanların tarix, mədəniyyət və incəsənəti öyrənməsi, mənsub olduğu xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini mənimsəməsi baxımından Tarix Diyarşünaslıq Muzeyləri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. İstirahət vaxtını, həmçinin asudə zamanı dəyərləndirərək bölgə Diyarşünaslıq Muzeylərinə baş çəkmək, xalqımızın çoxəsrlik, empirik biliklər nəticəsində yaratdığı mədəniyyət elementlərini nəzərdən keçirmək onların əhval-ruhiyyəsinə müsbət təsir edərdi. Bu muzeylər eyni zamanda xarici turistlərin də əsas məkanına çevrilməkdədir. Müxtəlif sənətkarlıq nümunələrinin özünəməxsusluq kəsb etməsi, estetik cəhətdən zərifliyi və qədimliyi onları xeyli dərəcədə özünə cəlb etmişdir. Bu xüsusiyyətlər müasir dövrdə insanların

muzey əhatəsində daha çox vaxt keçirmək istədiklərinin bariz göstəricisidir. Şirvan bölgəsində fəaliyyət göstərən diyarşünaslıq muzeylərində etnoqrafik səciyyəli maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri mövcuddur. Şirvanın bacarıqlı və şöhrətli xalq ustalarının, sənətkarlarının hazırladıqları nəfis, müxtəlif gözəl nümunələr xalqın bədii - fikir, bədii - estetik və yaradıcı təxəyyülünü özündə daha çox əks etdirir. Maddi və mənəvi mədəniyyətin öyrənilməsində də bölgənin diyarşünaslıq muzeyləri müəyyən rol oynayır. Tədqiq olunan mövzuya hazırda Şirvan bölgəsinə daxil olan 8 inzibati rayonların Tarix - Diyarşünaslıq Muzeylərinin arxeoloji, etnoqrafik, epiqrafik və numizmatik xarakteristikası daxildir:

Şamaxı Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyi, Ağsu Tarix– Diyarşünaslıq Muzeyi, Kürdəmir Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyi, Göyçay Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyi, İsmayıllı Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyi, Ucar Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyi, Zərdab Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyi, Ağdaş Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyi. Adı çəkilən muzeylərin qarşısında aşağıdakı vacib vəzifələr qoyulmuşdur:

Bölgənin maddi və mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasına, inkişafına təsir edən amilləri nəzərə çatdırmaq;

Azərbaycanın milli mənəvi dəyərləri sistemində muzeylərin yerini müəyyənləşdirmək; Mədəniyyətin etnoqrafik aspektlərini və milli dəyərlərin xarakterik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, bununla da Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsinə töhfə verməkdir;

Maddi və mənəvi mədəniyyətin əhalinin təsərrüfat məişətinə təsirini göstərmək;

Bölgəyə xas olan qonaqpərvərlik adətinin xüsusiyyətlərini göstərmək və milli - mənəvi dəyərlərimizdə köklü ənənələrdən biri olaraq müasir dövrümüzə qədər inkişaf etdiyini şərh etmək;

Oyun və əyləncələrin mövcudluğunu öyrənib üzə çıxarmaq, onların gündəlik həyatada, həmçinin, bayram və mərasimlərdə icrasını təsvir etmək;

Şirvan musiqi sənətinin əsas xüsusiyyətlərinin izahını vermək, onun xalq yaradıcılığında rolunu əks etdirmək;

Xalq musiqisi mədəniyyəti kontekstində musiqişünaslıq, rəqs, muğam və aşıq sənəti sahələrinin etnoqrafik cəhətdən təsnifatını vermək;

Xalq bayramlarını və dini bayramlar sferasını araşdırmaq, bölgənin bayramlarla bağlı milli mədəni dəyərlərdə əks olunan bir çox ənənələrini tədqiqata cəlb etmək;

Əhalinin dini ideologiyasını, konfessional vəziyyəti araşdırmaq və İslamaqədərki xalq inamları, mərasimləri, əhalinin gündəlik həyatında İslam dini, sufilik məsələlərini izah etmək;

Xalqın mənəvi dünyasında, məişətində özünəməxsus yer tutan xalq inamlarını geniş şəkildə tədqiqata cəlb etmək, sınamalar, andlar və dualar məsələlərini işıqlandırmaq; Ənənəvi etiketin mədəniyyətdə yerini və rolunu təhlil etmək.

Ailə - məişət münasibətlərində və ictimai məişətdə etiket normalarının xüsusiyyətlərini göstərmək. Belə ki, butün bu proseslərin öyrənilməsinə vəsilə

olan muzeylər sözsüz ki, insanların mədəni istirahət məkanına çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bu mənada A. Mustafayev Dağlıq Şirvanı açıq səma altında daş əsərlərin memarlıq və memorial muzeyi adlandırmışdır.[1] Lahıc Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində burada işləyib - yaratmış sənətkarların hazırladıqları çox nəfis, incə naxışlı xalça, palaz və sair maddi - mədəniyyət nümunələri böyük maraq doğurur. Muzeydə diqqətimizi cəlb edən körük, keçən əsrə aid manqal, həcamət (xalq təbabətində işlədilir) kimi ekspozisiya nümunələri bilavasitə sənətkarlıq – metalişləmə sənətinin mürəkkəb və maraqlı cəhətlərinin bariz nümunəsidir. Hələ XIX əsrə aid mənbədə "5000 nəfər əhalidən, 600 həyətdən ibarət Lahıcın bütün Şərqi Zaqafqaziyada məşhur olan mis qablar istehsalı ilə məşğul olduğunu yazmışlar. Daha sonra yazılmışdır ki Şamaxı şəhərinin ustaları onların üzərini Şərq zövqünə,üslubunauyğun olaraq bəzəyirlər".[2] Şübhəsiz ki, bu və ya digər məmulatların hələ keçən əsrdən keyfiyyətli və yüksək zövqlə hazırlanması üsulu muzeylərə meyl edən insanlarda böyük maraq doğurmuşdur. Vətəndaşlar bu üsulu həm izləyir, həm görür, həm də mənəvi zövq alırdılar. İnsanların maariflənməsi və təkmilləşməsi, eləcə də səmərəli istirahəti üçün muzeylər bir vasitədir. Bu baxımdan Basqala səfər edən vətəndaşlar məkanda xeyli məlumat toplamaq imkanına malik olurlar. Çox zərif və orijinal bədii xüsusiyyətlərə malik olan Basqal kəlağayıları özünəməxsus milli xüsusiyyətləri əks etdirir. Basqal qəsəbəsində etnoqrafik səfərdə olarkən kiçik, lakin çox maraqlı Basqal Kəlağayı Muzeyində də olduq. Muzeydə müxtəlif naxışlı kəlağayılar, kəlağayıya bəzək vurmaq üçün istifadə olunan taxta qəliblər, çiy ipək, kəlağayı istehsalı ilə məşğul olan ustaların nəsil şəcərəsi, keçmişə aid toxuculuq dəzgahı və s. eksponatlar qorunub saxlanılır. Muzeydə "Heyratı", "Ağzəmin", "Noxudu" kəlağayıları, kəlağayılara bəzək vurmaq üçün istifadə olunan müxtəlif ornamental taxta qəliblər (buta, şah, kəpənək, çobanyastığı, arpa - buğda, göbək, Qız qalası, Xarı Bülbül, tikəş, çiyələk, heratı, naz - nazı, simayi - şəms) göz oxşayır. Beləliklə, adı çəkilən kiçik muzeydə həm kəlağayının hazırlanması qaydası ilə tanış olur, həm də bu işdə istifadə olunan avadanlılar haqqında məlumat alırlar. Naxışlanma, bir qayda olaraq, kəlağayının yelən hissəsindən başlanırdı. Əsas naxışlar da elə yelənə salınır və orta hissə, adətən, saya saxlanırdı. Basmaqəlib ustaları hər vəchlə materiala qənaət etməyə çalışırdılar. Bunun üçün ilk» qondarma" kəlağayının öz təbii rəngindən götürülürdü. Usta əməliyyatı qəlibi yağa batıraraq kəlağayının kənarı boyunca ardıcıl, simmetriyanı pozmadan, diqqətlə basaraq yerinə yetirirdi. Bunun üçün ustadan alıcı göz, yüksək səriştə, əldən itilik tələb olunurdu. Birinci qondarmanı yerinə yetirdikdən sonra kəlağayının həmin hissəsi əllə dəstələnib

[1] Мустафаев А.Н. Обработка камня в Ширване. Б.: Элм, 1986, 22 с., s. 4.

[2] Списки населенныхъ месть Российской империи. По Кавказскому краю. LXV. Бакинская губерния. Составлень главным редактором Комитета Н. Зейдлицем. По сведениям1859 по1864 год. Тифлись: В типографии главного управления наместника Кавказского, 1870, 103 с., с. 113.

yığılır, qalan hissə, yəni yağ örtüyü çəkilməmiş hissə qarğıya sarınırdı. Növbəti əməliyyatla kəlağayının yeləni nəzərdə tutulmuş rəngaba salınıb boyanırdı. Rəng tutduqdan sonra məmulatı sıxaraq asıb qurudur, yenidən boyaq masasının üzərinə sərərək rəngdən gül götürülürdü. Belə ki, basma əməliyyatı başa çatdıqdan sonra kəlağayıları sabun qatışıqlı qaynadılmış su ilə dolu qazanlara dolduraraq piy-rəng kütləsi təmizlənənə qədər yuyur və iplərdən asaraq qurudurdular. Qurudulmuş yaylıqları dörd-dörd dəstəçin edib hamarladıqdan ütülədikdən sonra» məngənə" adlanan dəzgahda iki taxta arasında yerləşdirir və taxtaları yanlardan vintlərlə bərkidirdilər.[3] Kəlağayının hazırlanması prosesi kiçik Basqal Kəlağayı Muzeyində hər zaman izləyicilərin marağına səbəb olmuşdur. Prosesi izləyən seyrçi bu işin zövqünə dalaraq xeyli istirahət etmiş olur.

Güləbətin, pilək, zərənduz, təkəlduz, xanduz, pilək, oturtma və muncuqlu bədii tikmə növləri öz orijinallığı ilə seçilərək Şirvan əhalisinin geyim və məişət örtüklərinin özül, əsas bəzəyini təşkil edirdi. Belə ki, verilən məlumata əsasən, XVII əsrdə bədii parça istehsalının Şamaxı əhalisinin əsas peşələrindən birinə çevrildiyini Avropa səyyahı Adam Oleari də xəbər verir. Orta əsr bədii tikmə sənətinin istehsal mərkəzləri arasında Şamaxı və s. şəhərlər mühüm yer tuturdu. XIX əsrdə Azərbaycan tikmə sənəti əsasən Şamaxı və b. şəhərlərdə cəmləşirdi. Azərbaycan bədii tikmə sənəti XIX əsrdə başlıca olaraq 2 istiqamətdə Şəkidə − qüllabduzluq, Bakı və Şamaxıda isə güləbətin tikmə üzrə inkişaf edirdi. Güləbətin tikmə üsulu Şamaxı şəhərlərində geniş inkişaf etmişdi. XIX əsrdə zərənduz tikmə sənətilə daha çox Şamaxı və Lahıcda məşğul olurmuşlar.[4] Tikmə sənətinin müxtəlif nümunələri muzeyə gələn qadın seyrçilərin daha çox müşahidə etdikləri elementlərdən olub, öz bədii xüsusiyyəyləri və məzmununa görə onların diqqətlərini cəlb etmişdir. Şirvanda şərbaflıq (ipək məmulatı toxuculuğu) sənəti də qədim tarixə malikdir. Tədqiq olunan dövrdə əksər ailələr öz evlərində şəxsi ehtiyaclarını ödəmək üçün ipək və ya yun parça istehsal edirdilər. Bununla yanaşı ayrı - ayrı şəxslərin xüsusi ipək karxanası da var idi. Belə ki, 1841-ci ilə aid sənədlərin birində Şirvan qəzasında 74 ipək karxanasının olduğu xəbər verilir.[5] İpək məmulatlarının canlı təsviri bölgə muzeylərində bir xeyli xoş əhval-ruhiyyə yaratmış, onların əhatə dairəsini rövnəqləndirmişdir. Kürdəmir Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyində yun darağı və toxucu həvələri, cəhrə, "Şəhərgah yaşayış yeri"ndən aşkar edilən, X-XI əsrə aid gil qab nümunələri, durna çırağı, mis sərniclər, sərpuşlar, habelə mis güyüm, samovarlar diqqəti xüsusilə cəlb edir. Muzeydə olan müəyyən dövrlərdə zərb edilmiş mis sikkələr və pul əskinasları (XVIII- XX əsrlər) həmin dövr haqqında müəyyən

[3] Kəlağayı. Naxışları. https://az.info-about.net/107105/1/%C9%99la%C4%9Fay%C4B1.html

[4] Əliyeva G. Tikmə sənəti. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cilddə. II cild. Bakı, Şərq - Qərb, 2007, 543 s., s. 496:500.

[5] Əmrahov M. Böyük İpək Yolu. B.: Mütərcim, 2011, 93 s., s. 58.

məlumat əldə etməyə imkan yaradır. Sənətkarlığın inkişafı baxımından Şamaxı şəhəri hər zaman seçilirdi. Dərzi, papaqtikmə, dabbaqlıq, toxuculuq və boyaqçılıq işləri burada geniş yayılmışdı. İpəkçilik şəhər sənətkarlığının başlıca sahəsi idi. Baramadan tel açılması, burulub toxuculuq işləri üçün yararlı hala salınması ilə yüzlərlə kustar və sənət emalatxanaları məşğul olurdu. Şamaxıda ipəktoxuma işi əhalinin başlıca məşğuliyyətindən biri idi. 40-cı illərdə bütünlüklə qəzalar üzrə 700- ə kimi toxucu qurğusu var idi, burada 3 mindən çox toxucu çalışırdı. Şamaxıda ipəktoxuma emalatxanalarının bir hissəsi xırda əmtəə istehsalı səviyyəsində idi.[6] Hazırda Şamaxı Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyində misdən hazırlanmış sini, sərpuc, həmçinin, çıraq sənətkarlıq baxımından böyük maraq doğurur. Bölgə muzeylərində dəmir məmulatlarına, xüsusən dəmirdən hazırlanmış təsərrüfat alətlərinə rast gəlmək olar. Bu məmulatlar bölgənin dəmirçilik sənətininin geniş inkişafından xəbər verir. Ağsu Tarix Diyarşünaslıq Muzeyində mühafizə olunan XIX əsrə aid Quran kitabı həmin dövrün mənəvi mədəniyyəti və dini dünyagörüşü haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Muzeydə Şirvan bölgəsinin tanınmış balaban ustası Əli Kərimova məxsus əşyalar mənəvi mədəniyyətin əsas tərkib hissəsi kimi musiqi sahəsinin öyrənilməsinə müsbət təsir göstərəbilər. Bəzi bəzək örtükləri isə tikmə sənətinin incəliyindən xəbər verir. Bölgə Diyarşünaslıq Muzeylərinin eksponatları Şirvanın etnoqrafiyasını, milli- mədəni irsi özündə əsaslı şəkildə əks etdirir. Özünəməxsus bölgə xüsusiyyətlərinə malik eksponatlara baxmaq istirahət üçün zəruri mənəvi tərəflərdən hesab olunur. Bölgənin özünəməxsus milli xüsusiyyətlərinə uyğun olan tarixi abidələri, muzeyləri əcnəbi vətəndaşlar üçün də maraq kəsb edəcək qədər dəyərlidir. Bölgənin muzeyləri onlar üçün istirahət və məkanla dərindən tanışlıq üçün bir vasitədir. Sözügedən muzeylər bölgənin minillik tarixi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaqla yanaşı, həm də mədəni və təsərrüfat mühiti öyrənmək baxımından da ümumiləşdirilmiş bir baxış formalaşdırır. Adı keçən mövzusunun tədqiqat obyektini əsaslı olaraq çöl - etnoqrafik materialları və bölgə Diyarşünaslıq muzeylərində mühafizə olunan nümunələr, Şirvan bölgəsinin sözü gedən aspektdə maddi və mənəvi irsi, arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxarılan nümunələri təşkil edir. Həmçinin, bölgə Diyarşünaslıq muzeyləri Azərbaycanın milli dəyərləri kontekstində Şirvanın yerini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bununla yanaşı bölgənin etnoqrafik aspektlərini, milli dəyərlərin xarakterik xüsusiyyətlərini dərk etmək və qavramaq istiqamətində vətəndaşlar mədəniyyətimizin öyrənilməsinə töhfə verən muzeyləri mütləq gəzməli, öyrənməlidirlər. Muzeyləri bəzəyən bir çox geyim və bəzək nümunələri hər daima vətəndaşların marağına səbəb olmuşdur. Hələ XVII əsrdə Azərbaycanda zərgərlik və zinət-bəzək əşyalarının hazırlanma səviyyəsindən bəhs edən M.X.Heydərov bir çox Avropa və türk səyyahlarının məlumatlarına əsaslanaraq yazır ki, zərgərlik məmulatları, müxtəlif bəzəklər orta

[6] Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. B., Azərbaycan, 1996, 872 s., s. 713.

əsr Azərbaycan əhalisinin, xüsusilə əyanlar və tacirlərin məişətinə o dərəcədə geniş daxil olmuşdur ki, bu zərgərlik məmulatlarını satan zərgər dükünlarının xüsusi cərgəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Geyimlərə xüsusi yaraşıq verən zərgər məmulatlarının satışı XVIII-XIX yüzilliklərdə yüksələn xətlə inkişaf etmişdi. XIX əsrdə Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Şamaxı, Bakı, Quba, Şuşa başlıca zərgərlik mərkəzləri sayılırdı.[7] Görünür zərgərlik nümunələri hər daima insanların maraq dairəsində olmuşdur, zaman-zaman yaşadılan milli zərgərlik nümunələri xalqımızın məişətində əsaslı yer tutmuşdur. Belə ki, adı çəkilən Diyarşünaslıq muzeylərində zinət əşyaları, qiymətli metallar insan gözəlliyinə xidmət edən maddi mədəniyyət elementləri kimi özünü biruzə verir.

Son dövrdə milli geyim və bəzək nümunələrinə olan maraq artmaqdadır. Xüsusən toy və xına mərasimlərində ənənəvi geyim tərzindən daha çox istifadə edilməkdədir. Muzeylərdə nümayiş olunan zərif geyim nümunələri həm estetik cəhətdən, həm də digər səbəblərdən insanların zövqünü oxşayır. Muzeylərdə daha çox XIX-XX əsrin əvvəllərinə aid olan geyim tərzlərinə rast gəlinir. Bütün tarixi-etnoqrafik bölgələr üzrə Azərbaycanın milli milli xalq geyimlərini qadın geyimləri, kişi geyimləri və uşaq geyimləri olmaqla üç dəstə ayırmaq olar. XIX əsrə aid xalq geyimlərini həm də mərasim (toy, yas, bayram, qonaqlıq, gündəlik), peşə mənsubiyyətinə görə, mövsümi səciyyəli və dini zümrələrə görə geyim növlərinə ayırmaq olar.[8] Mürəkkəb kompozisiyaya malik bu növlər və rəngarəng geyim dəstləri bölgə muzeylərinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Sözsüz ki, bu milli geyimlər illərdir muzey seyrçilərinin zövqünü oxşayır. XIX-XX əsrin əvvəllərində buxara papaqlar yüksək zümrənin geyim elementləri sırasında mühüm yer tuturdu, "buxara", "qaragül", "bəy papağı" və s. Xalq arasında isə "sür", "qələmi", "şikarı", "şahpəsəndi", "qacarı", "qoçu", "çapma" ("elmi", "mirzə", "şeyx", "çala" və ya "çal") adları ilə tanınırdı. Adları çəkilən papaqlar qaragül adı altında ümumiləşir, istehsal yerinə görə "Buxara papaq" adlanırdı. Adətən, boz və ya gümüşü, sarı, qara, ağ, heyvagülü, noxudu, xurmayı, şabalıdı rənglərinə görə seçilirdi. Buruqlarının düzülüşünə görə "qələmi", "güllü", formasına görə isə daqqa, qazanpapaq, şiş papaq, osmanlı papağı, balaban papaq və armudu adlarını göstərmək olar.[9] Papaqçıların hazırladıqları nümunələr muzeyə gələn gənc nəslin nümayəndələrində effektiv şəkildə maraq yaradır. Onlar bir an özlərini keçmişdə hiss edirlər, həmçinin, milli dəyərlərin məsuliyyətini daha çox dərk edirlər. Orta əsrlərdə Şirvanda xalçaçılıq sənəti özünün yüksək inkişaf

[7] Vəliyev F. Bəzəklər. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cilddə, II cild. B: Şərq - Qərb, 2007, s.143-156, s. 145.

[8] Vəliyev F. Qadın geyimləri. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. B: Elm, 2006, s. 24-55, s. 24.

[9] Abduloba G. Milli kişi geyim kompleksində dəri papaqlar. Xəbərlər (İctimai Elmlər Seriyası), № 3, 2018, s. 93-113.

mərhələsinə çatmış, qədim nümunələr dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Belə ki, bölgənin xovlu və xovsuz xalça növləri öz bəzək - naxış xüsusiyyəti və istehsal texnikasına görə bir - birindən əsaslı şəkildə fərqlənmiş, əhalinin ev məişətinin əsas müxəlləfatına çevrilmişdir. Məlumdur ki, xovsuz xalça növlərinə kilim, palaz, şəddə, məfrəş, vərni, heybə, xurcun, xovlu xalça məmulatına isə gəbə, xalı, xalça, canamaz növləri daxildir. Zəngin bədii ornamental xüsusiyyətlərə malik olan Şirvan xalçalarının "Şirvan buta" motivli bəzək nümunəsi ilə yanaşı bala buta, şah buta, badamı buta, çiçəkli buta, gülabdan buta növləri üstünlük təşkil etmişdir. Məlumdur ki, bədii-texniki xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanda mövcud olan dörd böyük xalçaçılıq məktəbindən biri də Quba-Şirvan xalçaçılıq məktəbidir. Şirvan xalçalarının 25- ə qədər çeşnisi vardır. Çeşni rəngarəngliyinə görə onlar bir - birindən fərqlənir: "Şirvan", "Şamaxı", "Ərçiman", "Mərəzə", "Şilyan", "Bəndirumi", "Namazlıq". Şamaxı Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyində rast gəlinən müxtəlif naxışlı və rəngarəng xalçalar dövrün iqtisadi inkişaf tarixini təcəssüm etdirən əyani nümunələrdir. Bölgədə rəngarəng və zəngin xüsusiyyətlərə malik olan tikmə sənəti peşəkar Şirvan sənətkarları arasında geniş yayılmışdır. Qədim ənənələrə malik bədii tikmə sənəti Şamaxı qadınlarının əsas peşələrindən birinə çevrilmişdir. Xurcun, heybə, pərdəbaşı, örtük, müxtəlif qablar, milli geyim elementləri və s. maddi mədəniyyət nümunələri də bölgənin sənət ənənələrinin güclü təsirini özündə əks etdirmişdi. Ismayıllı rayonu Tarix– Diyarşünaslıq Muzeyində kənd təsərrüfatı və toxuculuq nümunələri diqqəti cəlb edir.

1984-cü ildən fəaliyyətə başlamış Göyçay Tarix – Diyarşünaslıq Muzeyində rayonun maddi və mənəvi mədəniyyətə aid 6000- ə qədər eksponat toplanılıb. Rayonun mərkəzi Göyçay şəhərində fəaliyyət göstərən Diyarşünaslıq Muzeyində nümayiş etdirilən bir çox eksponatlar arasında arxeoloqlar tərəfindən qədim insan məskənlərinin yerində aşkar edilmi bəzək əşyaları, silahlar və qab - qacaq da var.[10] Müasir qloballaşma prosesləri, elmi-texniki tərəqqi Azərbaycan xalqının milli mənəvi varlığında əsrlərlə formalaşmış zəngin və qədim adət-ənənələrinə təsir göstərə bilmədi. Əski çağlardan üzü bu yana mövcud olmuş xeyirxah və mütərəqqi ənənələr Azərbaycanın bütün bölgəsində hələ də qalmaqdadır. Muzeylərdə əks olunan maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinə baxış zamanı adət-ənənələrimiz haqqında vətəndaşlarda xeyli təsəvvür yaranır, onlarda proqressiv mahiyyət daşıyan fikir yaradır. Nümayiş olunan eksponatlar, əksini tapmış mövzular, elmi nəticələr Azərbaycan mədəniyyətinin ayrı - ayrı sahələrinin öyrənilməsinə zəruri və əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən müsbət faktorlardan biridir. Muzeylərdə mühafizə olunan materialların elmi - praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə edilən mühüm nəticələr tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, folklor, mədəniyyətşünaslıq sahələrinə aid araşdırmalarda səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər. Muzey materialları Türk xalqlarının tarixi və etnoqrafiyasının, məişətinin, mədəniyyətinin

[10] Göyçay Rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi. www.GoMap.Az

mühüm problemlərinin öyrənilməsində dəyərli mənbə rolunda çıxış edə bilər. Öyrənmək, qorumaq, izləmək, həmçinin istirahət etmək üçün muzeylər getdikcə daha çox sıx məkana çevrilməkdədir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. B., Azərbaycan, 1996, 872 s.
2. Abduloba G. Milli kişi geyim kompleksində dəri papaqlar. Xəbərlər (İctimai Elmlər Seriyası), № 3, 2018, s. 93-113.
3. Əliyeva G. Tikmə sənəti. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cilddə. II cild. Bakı, Şərq - Qərb, 2007, 543 s.
4. Əmrahov M. Böyük İpək Yolu. B.: Mütərcim, 2011, 93 s.
5. Göyçay Rayon Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi. www.GoMap.Az
6. Kəlağayı. Naxışları. https://az.infoabout.net/107105/1/%C9%99la%C4%9Fay%C4%B1.html
7. Мустафаев А.Н. Обработка камня в Ширване. Б.: Элм, 1986, 22 с.
8. Списки населенныхь месть Российской империи. По Кавказскому краю. LXV. Бакинская губерния. Составлень главным редактором Комитета Н. Зейдлицем.По сведениям 1859 по 1864 год. Тифлись: В типографии главного управления наместника Кавказского, 1870, 103 с.
9. Vəliyev F. Bəzəklər. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cilddə, II cild, s. 145. B: 2007, s.143-156.
10. Vəliyev F. Qadın geyimləri. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. B: Elm, 2006, s. 24-55.

Ahmet Aytaç
Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Eğitim Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimim Bölümü, Aydın

Müzelerdeki tekstillerde koruyucu konservasyona dair*

Tarihinin başlangıcından bu yana daha kaliteli bir hayat için, insanoğlunun üretkenliği ve toplumlararası etkileşim neticesi ortaya çıkan kültürel değerlerin birikimi olan kültürel miras millete has bir zenginliktir. Kültür miras kavramı Fransız Devrimi'nden doğmuştur.

"Toplumların öz değerini yansıtması ve bu özellikleri ile diğer toplumlara göre farkını ortaya koyması bakımından kültür, parçaların birleştiği anlam bütünüdür"(Çakmak, 2020: 155). Kültürel miras; geçmişten miras alınan ve değişik gerekçelerle geleceğe miras bırakılmak istenen, fiziksel olarak varlığı olan ve insanlar tarafından yapılmış her türlü eserler ile bir topluma ait değerler bütünüdür. Somut kültürel miras, eski mimari yapıları, anıt ve heykelleri, sanat eserlerini ve sosyal hayat araç-gereçlerini vd kapsar. Somut olmayan kültürel miras ise konuşulan dil, inanışlar, masallar ve gelenek-görenek gibi kültürel değerlerden ibarettir.

Kültürel mirasın korunması ile ilgili çalışmalarda birinci ve en önemli aşama, çeşitli ölçek ve nitelikte belgeleme çalışmalarının tamamlanması ve üretilen bilgilerin koruma çalışmalarında bulunacak farklı uzmanlar tarafından anlaşılır ve kullanılabilir biçimde düzenlenmesidir. Metrik, yazılı ve görsel belgeleme, kültürel mirasın mevcut durumu ve sorunlarının tespiti ile bu sorunların çözümüne ilişkin her türlü koruma çalışmalarında temel veri olarak kullanıldığı gibi kültürel mirasın gelecek nesillere iletilmesinin ve topluma tanıtılmasının da önemli bir yoludur (URL: 1). İkinci aşamada ise geçmişin kültürel mirasını Fransız devrimi sonrası başlayan ve günümüzde de hala gelişen modern müzecilik anlayışıyla koleksiyonların korunması, onarımı ve restorasyonu yapmak üzere gereken projeleri hazırlayıp uygulamaktır. Küçük kültürel miras objeleri müzelerde korunmaktadır. Korunan eserlerin gelecek kuşaklara aktarılması ile milletlerin kendi kültürel değerlerini

* Bu bildiri, "Özel Konular ile A'dan Z'ye Sanat" adlı kitapta bölüm olarak yer almıştır.

muhafaza etmeleri de sağlanmış olmaktadır.

Müze ve müzecilik, çağdaş yaşamda altyapı gereksinimleri yanı sıra eğitim, yönetim, ticaret, inanç, kültür, sanayi kadar gereklidir. Kimlik, bellek ve devamlılık; müzeciliğin sacayağını oluşturmaktadır. Müzecilik, düşünce, kavram ve söylencelerin tamamına yakınını kapsamaktadır (Ghafouri, 2001: 232).

Müze düşüncesi, genel olarak 17. yüzyıl ortalarında İngiltere ve Almanya gibi Batı ülkelerinde açılan müze benzeri aydınlatılmış depolar olarak başlamıştır. Bu depolar zamanla gelişen toplama, biriktirme ve koruma diğer ülkelere örnek olmuş üç asırlık kavramdır. Başlangıçta ülkelerin yönetici ve yakın çevrelerinin yararlanmasına sunulan müzelik eşyalar, kültür bilincinin yaygınlaşması sonucunda halka ve genç kuşakların bilgilendirilmesi amacıyla çeşitlenerek çoğaltılmışlardır (Uğurlu ve Uğurlu, 2020: 295).

Eski eserlerin korunması ve yaşatılma kaygısı bilinçli olarak 19. yüzyılın sonlarında ele alınırken, tarihsel süreçte neyin korunması gerektiği sorusuna daima kendini yenileyen cevaplar verilmiştir (Alsaç, 1992: 7). Müzeler 20. yüzyılın başlarına kadar sadece etnoğrafik, antik ya da sanatsal ürünlerin sergilenip muhafaza edildiği yerler iken daha sonra farklı bir bakış açısı gelişmiş ve klasik müzecilik yerine modern ve daha evrensel bir bakış açısıyla değerlendirilmeye başlanmıştır. Standart müzecilik algısının ötesinde müzeler yaşayan müze haline gelmeye başlamıştır. Klasik müze sunum portföyünün ötesine geçilmeye ve ziyaretçilere yeni sunum teknikleri ile hizmet vermeye başlamıştır.

Ülkemizde ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren müzecilik icraatları başlamış sayılabilir. Sultan Abdülmecid döneminde bir takım eski malzemelerin Aya İrini Kilisesi'ne getirilmesiyle başlar. Tabi asıl müzecilik 1881-1920 tarihleri arasında Osman Hamdi Bey'in müdürlüğünü yaptığı Müze-i Hümayun ile başlar. Osman Hamdi Bey'in 1884'te hazırlattığı asar-ı atika nizamnamesi ile yasal bir takım dayanaklarda alınır o dönemde. Ardından 1924 yılında Etnoğrafya Müzesi'nin kurulması ve 1930'da Ankara Etnoğrafya Müzesi'nin kurulması ile Anadolu'da ardı ardına müzeler oluşturulmaya başlanır.

İçerisinde bulunduğumuz çağ ile birlikte artık sanal müzecilik uygulamaları da başlamıştır. Müzeler web sayfaları aracılığıyla da müze amaçlarına uygun faaliyetlerini vermektedir. Günümüzde müze teşhirinin dışında muhafaza edilen eserlerde modern anlayışa göre iklimsel ve teknolojik yöntemlerle saklanır olmuştur.

Tarihin en eski devirlerinden bu yana hem milletler, hem de Türkler için oldukça önemli bir sanat ve iş kolu olan tekstil, muhakkak ki geçmişe ait etnoğrafik ve antik örnekleri ile maddi bir kültür ürünü olarak kültürel miras kapsamındadır.

Bu denli köklü ve eski geçmişi olan halı, kilim gibi tekstil sanatında tüm dünyaya önderlik yapan Türk insanı, geçmişte kalite ve estetiği ile mükemmeli yakaladığı üretimlerini, günümüzde imal etmekte zorlanmaktadır. Bu anlamda yeni üretimlere örnek olacak, feyiz alınacak eski tekstillerde yeterince dikkatli korunamamış ve

muhafaza edilemeyerek pek çoğu yurt dışına götürülmüştür. Elde kalanların ise sağlıklı bir şekilde muhafazasında çeşitli teknik zorluklar yaşanmaktadır (Aytaç, 2003: 62-63).

Bu tür eserlerin muhafaza edildiği müzelerde tekstillerin korunması için teknik yetersizlik, ilgili personel yokluğu ya da depolama, sergileme zorlukları gibi pek çok nedenden dolayı, özel örnekler tehlike altındadır.

Müzelerde sergi alanlarının giriş ve çıkışları mimari planlama yapılırken dikkatle ayarlanmalıdır. Ziyaretçilerin giriş ve çıkışta karşılaşmayacakları ferah bir düzen sağlanmalıdır.

Ziyaretçilerin eserler önünde durup izleyebilecekleri alanlar doğru planlanmalıdır. Ziyaretçilerin müze içerisinde izleyecekleri gezi planını anlatan işaret ve semboller mutlaka görülebilir ve anlaşılabilir biçimde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Eserlerin hacimleri sergilemede ki yerleri mimari yapının ve teşhir alanının konumuna uygun ve kronolojik bir sıra takip edilerek düzenlenmelidir. Eserler hakkında bilgi veren açıklayıcı yazıların kısa ve anlaşıla bilirliği, yazı fondu ile büyüklükleri, tabela boyutları, ziyaretçilerin okuyabileceği ergonomik duruş yerleri doğru planlanmalıdır. Çağdaş müzeciliğin gereği olan sesli ve görüntülü anlatımda kullanılan cihazlar ve konumları gezi akışına uygun yerleştirilmelidir.

Tekstil malzemeler higroskopiktir. Kuru ortamda nemlerini kaybederek kurur, küçülüp çeker ve kırılganlaşır. Nemli ortamlarda ise havadan nem çeken lifler genişleyip şişerler. Sıcaklık ve nemin sürekli değişmesi ve bu döngünün tekrarlaması eserlerde geri dönüşümü olmayan sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Organik malzemelerin uzun süre nemli ve sıcak ortamda bulunmaları mantarların ve böceklerin yerleşmesine uygun ortam oluşturmaktadır. Ayrıca tekstil eserlerin yüzeyinde bulunan metal işlemeler de nem dolayısıyla korozyona uğramakta ve eser üzerinde lekelenmeye yol açmaktadır. Yani tekstil eserler organik yapıları itibariyle sıcaklık, nem ve ışığa çok duyarlı malzemelerdir. Bu sebepten çevresel faktörlerin yoğun etkisi altında kalırlar. Gerek depolama gerek teşhir alanlarında uygun stabil koşullarda muhafaza edilmeleri gerekmektedir (Sancaklı, 2016: 343-344).

Tekstillerde potansiyel anlamda zarara yol açabilecek nedenleri ve alınacak önlemleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Işık: Tekstil ürünleri ışığa karşı oldukça duyarlı nesnelerdir. Işık, dokumaların boyalarında solma ve özelliklede doğal menşeli liften olanların lif mukavemeti üzerinde olumsuz etkilere neden olabilir.

Solma, emilen ışığın, boya moleküllerinin içinde fotokimyasal reaksiyonlara neden olmasından dolayı meydana gelir (Grierson, 1989: 53). İpek ışığa karşı en hassas olan lif türüdür. Pamuk, ipeğe göre daha dayanıklıdır. Yün ise en dayanıklı olanıdır. Işığın şiddeti, dokumanın ışıkta kalma süresi, ışığın vereceği zararın boyutlarını ciddi şekilde etkileyen nedenlerdir. Suni ışık kadar, sürekli olan güneş ışığı da tekstillerde aynı hasara yol açar.

Bu tür dokuma eserlerin sergilendiği alanlarda, aydınlatılacak bir düzleme, tek bir doğrultudan ışık gelmeli ve gelen toplam ışık miktarı da 50 lüksü geçmemelidir (Glover, 1972: 2). 50 Lüks aydınlatma değeri genellikle mimari projelerde oturma odasının aydınlatılmasında temel alınan bir değerdir. Işığın verdiği zarar ise bazen dokuma lif lif parçalara ayrılıncaya kadar fark edilemediğinden dokumaların ışığa karşı korunmasına oldukça dikkat edilmelidir.

Materyal ışığa maruz kaldığında, onun dış yüzeyinin sıcaklığı artar, aynı zamanda bu maruz kalan yüzeyin nem içeriği ve bu yüzeyle çok yakın bağlantıda bulunan havanın nispi nemi aslında azalır. Solma oranı, çoğu durumda, sıcaklıktaki bir yükseliş ve yüzeyin nem içeriğindeki artışla artar (Gupta, 1999: 10). Nispi nemde %65'ten %45'e doğru bir miktar azalma solmayı çok az etkiler fakat %25'lik fazladan bir eksilme solmada önemli bir azalmaya sebep olur.

Işıktan tam anlamıyla koruma ancak, tamamen karanlık bir ortamda muhafaza etmekle mümkün olabilir. Ancak sergileme yapılması gereken durumlarda ise şu tedbirler mutlak alınmalıdır. Ultraviyole ışıkla aydınlatma yapılmamalıdır. Ya da ışık kaynağı UV filtre ile kaplanmalıdır. 50 Lüksün üzerinde bir aydınlatma yapılmamalıdır. Sergi alanı, özelliklede sergilenen dokuma gün ışığından mutlaka uzak tutulmalıdır.

Ziyaretçilerin güçlü flaşlarla rast gele fotoğraf çekmesi önlenmelidir.

Nem: Tekstillerde kullanılan lifler, özelliklede bitkisel kaynaklı lifler, havalandırması kötü olan ortamlarda, nem ile gelişen mantar ve bir takım küflerin etkisiyle zarar görürler.

Sergi alanlarında nispi nem (RH) %50 ile %60 derece arasında olursa dokumanın zarar görme oranı oldukça az olur (Glover, 1972: 14). Sıcaklık değişimine bağlı olarak nispi nem oranı da değişeceğinden sergi ve depo alanlarında sabit bir sıcaklık değeri olmalıdır. 20ºC en uygun sıcaklıktır.

Nem ve sıcaklık sürekli kontrol edilmelidir. Sergi alanına uygun bir ısıtma ve havalandırma sistemi kurulmalıdır. Mümkün olabildiği takdirde değişen iklimlere göre havadaki nemi tespit için higrometre ya da nem ölçen psikometre bulundurulmalıdır.

Kir: Sanayi bölgelerine yakın olan yerlerde sergileme ve depolama yapılan salonlardaki dokumalar endüstriyel kir tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Kurum, toz gibi kirliliğe neden olan kir tabakalarının, halı ve kilimlerin doku içlerine işlemesiyle oluşur. Ayrıca asidik sülfür çözeltileriyle oluşan çürüme karşısında koruma yapmak da kaçınılmazdır.

Sülfürdioksit, nitrojenoksitler ve ozon gibi atmosferik kirleticilerin, ışığın yokluğunda bile boyarmaddelerle reaksiyona girdiği bilinmektedir (Gupta, 1999: 36).

Tekstil üzerinde kalmış olabilecek yemek artıkları, metal pasları, kan gibi lekeler ve atmosferden gelen gaz kirleri çürümeyi hızlandırır. Yoğun atmosferik gaz kirlerini uzaklaştıran bir hava temizleme sistemi sergi alanına mutlak kurulmalıdır.

Depolama yapılacak dokumaların bulunduğu mekânlarda ise dolap kapakları küçük olmalı ve etrafları sünger bantlarla çevrelenmelidir. Mümkün olabiliyorsa gevşek bir şekilde beyaz, asitsiz ipek kâğıtlarla ya da selefon filmle kaplanabilmelidir. Paketlemede kullanılan kutuların ya da ahşap dolapların ahşap cilalı ve asitik malzemeli olmamasına özen gösterilmelidir.

Sergilenen tekstillerin muhafazaları toz geçirmemeli, ancak hava almalıdır. Havalandırmayı sağlayan vantilatörlerin kirden tıkanmalarını önlemek için selüloz kâğıdıyla gevşekçe kaplanmaları uygun olur.

Ayrıca tekstillerin emici elektrikli süpürgelerle direkt temizlenmesi yoluna gidilmemelidir. Tekstilin yüzeyi önce oldukça gevşek dokunmuş naylon çuval ile kaplanmalı daha sonrada bu naylon üzerinden elektrikli süpürge ile süpürülmelidir.

Mikro organizmalar ve böcekler: Genelde bu tip zararlara böcekler ya da mikro organizmalar yol açar. Ancak bazen kemirgenlerde aynı zarara neden olabilirler. Giysi güveleri ve halı kınkanatlıları gibi canlılardan yün, kıl, gibi lifler çok etkilenirler. Dokumalar içerisinde yemek artığı-bulaşığı, ter gibi olumsuz duruma maruz kalanlar ise bu zarara daha çok uğrarlar.

Primer zar, kütikül tabakası, selülozik zar, lümen ile hücre öz suyundan meydana gelen pamuk ve kütikül, korteks, floem, ksilem denilen hücrelerden meydana gelen keten gibi bitkisel lifli dokumalar (Aytaç, 2000: 18) ise küf ve mantarın sarmasıyla ve havalandırmanın çok az olduğu koşullarda daha çok zarar görür.

Mikro organizmalardan gelecek zararlar için belirli periyotlarla ilaçlama yapılmalıdır. İlaçlamadan sonra kuru havayla temizlenmelidir. Böcek zararlılarına karşı ise depolama ve sergileme alanlarında öncelikle genel hijyene dikkat edilmelidir. Arada birde dokumalar kısa süreli gün ışığına ve temiz havaya çıkarılmalıdır.

Kimyasal korumada ise paradiklorobenzen kullanılmalıdır (Glover,1972: 5).

Depolama: Bir tekstilin depolanmasında en öncelikli olarak güvenliğe, ışığa, neme, kire ve zararlılara karşı dikkatli davranmak gereklidir.

İdeal olarak havalandırması olan, nem ve kir almayan bölümlerde sergilenmeli ya da depolanmalıdır. Depolamada camlı bölümler içerisinde korunacaksa ışık karartılmalıdır. Ayrıca zaman zaman aydınlatma gerektiren durumlarda da normal suni ışık kaynaklarının üzeri mutlak UV emici filtreyle kaplanmalıdır. Bodrum ya da tavan arası gibi nem alma ihtimali olan alanlar tercih edilmemelidir.

Atmosfer temiz, havalandırma düzeni olan ve kuru bir ortamda, sabit bir derecede (genellikle standart 20ºC de) depolama sağlanmalıdır. Işık geçirmeyen bir kılıf içerisinde, mukavva bir boruya rulo şeklinde sarılarak korunabilir. Dokuma çok yıpranmış durumdaysa asitsiz bir bez üzerine dikilerek ve asitsiz kâğıtla ambalajlanarak saklanmalıdır. Depolama alanında ışık olmamalıdır.

Depolama alanı belirli periyotlarla böcek zararlılarına karşıda ilaçlanmalıdır.

Nakliye: Antika özelliği olan tekstillerin bir yerden, başka bir yere taşınmasında gerekli tedbirler alınmaz ise telafisi güç ve pahalı olan tamir ihtiyacı doğabilir.

Taşıma esnasında başka bir eşyanın baskısında ya da bir başka ağırlığın altında kalması, taşıma ortamında bulunabilecek çivi, vida gibi delici, yırtıcı etkilere maruz kalması ihtimalleri göz önünde bulundurulmalıdır.

Tekstilin taşınması ve nakliyesi gerekliyse kesinlikle dokuma herhangi bir ucundan tutularak çekiştirilmemelidir. Nakliye esnasında çividen, tel zımbadan faydalanılmamalıdır. Çok eski parçalar asla katlanmamalı, mukavva rulolara sarılarak taşınmalıdır. Eser etiketlenecekse, etiket düğümleme ve yapıştırma yoluyla sabitlenmemelidir. Su geçirmez mürekkep ile etiket bilgileri yazılmış beyaz renkli küçük bir kumaş, eserin her hangi bir arka köşesine gizli dikişle zarar vermeyecek şekilde dikilmelidir.

Sergileme ve teşhir: Tekstiller sergilenirken katlanarak, bükülerek ve çiviyle duvara tutturarak sergilenirse zarara uğrayabilir.

Sergileme alanında nem, havalandırma, ışık vd gibi faktörlerin uygunluğu da mutlaka sağlanmış olmalıdır.

Özellikle, katlandığında kırılabilecek nitelikte çok eskimiş dokumalar mutlaka düz olarak sergilenmelidir. Asılarak sergileme yapılacaksa mutlaka çözgü yönünde asılmalıdır. Çünkü çözgü iplikleri, atkı ipliklerine göre daha dayanıklıdır. Asılarak sergileme yapılma durumlarında ise dokuma öncelikle kenarlarından asitsiz bir kumaşa teyellemeyle tutturulmalı, böylece ağırlığı kumaşın taşıması sağlanmalıdır.

Çözgü boyuna göre asılacak dokumalarda ise çivileme, zımbalama asla yapılmamalıdır.

Sonuç olarak, Müzeler toplumsal belleğin korunduğu, milli kimliğin ve kültürel kodların ve beğenilerin bir araya getirildiği mekânlardır. Yaşanılan bilişim çağının etkisi ile klasik müzecilik arık yerine modern bir anlayışa bırakmıştır.

İnsanlığın hizmetinde olan ve tarihe tanıklık etmiş malzemelerin üzerinde araştırmalar yapan, toplayan, koruyan ve sergileyen müzecilik günümüzde daha da önemli bir hale gelmiştir.

Müzelerde yer alan eserlerin envanter kayıtları günümüz uzmanlarınca yeniden ele alınmalı ve eksik hatta yanlış bilgiler düzeltilmelidir. Envanter bilgileri sistemli bir hale getirilerek kayıt altına alınmalıdır.

Müze, serginin ötesinde insanların sanatsal aktiviteler yapabildiği, bunlar vesilesi ile yaşayan müzeye dönüştüğü bir şekle kavuşturulmalıdır. Müze özelliğine uygun drama, atölye çalışması, konferans, sempozyum gibi etkinlikler düzenleyen bir hale dönüştürülmelidir.

Dünya standartlarında sergileme, depolama, konservasyon sağlayacak alt yapılar müzelere kazandırılmalıdır.

Orta Asya kökenli gelenekli sanatlarda oldukça kaliteli eserler vermiş olan Türk milletinin gerek ekonomik, gerekse kültürel anlamda manevi değeri çok yüksek olan bu maddi kültür ürünleri, aynı zamanda günümüz üretimleri içinde ilham kaynağı olma özelliğindedir. Ancak günümüzde ülkemiz müzelerinde teşhir

edilen bu tip eserler hakkında kısa bir bilgi içeren etiket dışında bilgi yoktur. Oysa eserin teknik özellikleri, kullanılan alet-edevat, sanatsal özellikleri, tarihi nitelikleri vb gibi daha aydınlatıcı bilgilerde mutlaka yer almalıdır.

Devlet yetkililerince hazırlanan kalkınma planlarında mutlaka kültürel miras ve müzeler ile eski eserlerin korunmasına yönelik proje sayıları artırılmalıdır.

Geçmiş kültürün çok önemli bir parçası olan bu eserlerin temizliği, bakımı, tamir ve onarımı için konuyla ilgili olanların daha hassas ve bilimsel metotlarla donanımlı olmaları da gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ALSAÇ, Üstün. (1992). *Türkiye'de Restorasyon*. Ankara.

AYTAÇ, Ahmet. (2003). "El Dokuması Tekstil Ürünlerinin Bakımı". *Ev Tekstili Dergisi.* İstanbul. S: 39. s. 62-63.

AYTAÇ, Ahmet. (2000). *Geleneksel Türk El Dokumacılığı Sanatı*. Konya.

ÇAKMAK, Sinan. (2020). "Kültürel Miras Yaklaşımıyla "Türkiye: Potansiyelini Keşfet Logosunun Simgesel Olarak Çözümlenmesi". *İdil.* S: 65. s. 155–164.

GHAFOURI, Matin. (2001). "İstanbul Kentini Planlamada Müzecilik Meseleleri ve Endüstriyel Miras Olan Bir Binada Toplumsal Tarih Müzesi". *Kent, Toplum, Müze Deneyimler-Katkılar*. (Çev. Gül Çağla Güven). İstanbul. s. 230-234.

GLOVER, M. Jean. (1989). *Textiles*. Published by the Museums Association. London.

GRİERSON, Su. (1989). *The Colour Cauldron*. Scotland.

GUPTA, Deepti. (1999). *Fastness Properties of Natural Dyes* (Part 1: Introduction and Review of Literature). Colourage, Vol: 46.

GUPTA, Deepti. (1999). "Review of Light Fading Mechanism of Dyed Materials". *Colourage*. Vol: 46. s. 7-20.

SANCAKLI, Seda. (2016). "Tekstil Eserlerde Depolama ve Önleyici Konservasyon Uygulamaları". 25. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve II. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı*. Antalya. s. 343-362.

UĞURLU, Aydın ve UĞURLU, S. Senem. (2020). "Tekstil Müzesi Önerisi". *Folklor Akademik Dergisi*. C: 3. S: 4. s. 289-310.

URL:1,http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:QISrzVKCe8J:www.hossohbet.net/forum/kultur/13008kulturelmirasnedir.html+k%C3%BClt%C3%BCrel+miras+nedir&cd=2&hl=tr&ct=clnk&gl=tr.21.01.2021.13.45.

Фарида Шамси
Заведующая отделом инноваций и образовательных программ Национального Музея истории Азербайджана

Музей как место отдыха

XXIвек ворвался в нашу жизнь стремительно и быстро, порой сметаянасвоем пути и духовные ценности, инравственные критерии, порой создавая новые идеалы и тенденции интернационализации и интеграции. В настоящее время наиболее значимой мировой проблемой является глобализация, которая охватываетполитику, экономику, культуру, образование и т. д. Глобализация ведет к открытости, объединению и интеграции. Но здесь важно остановиться, соблюдая законы и особенности культур, национальностей и религий. Великий Махатма Ганди писал: “Я не желаю, чтобы мой дом был обнесен со всех сторон стеной, и чтобы мои окна были наглухо заколочены: я хочу, чтобы культура всех стран свободно проникала в мой дом. Но я не желаю, чтобы меня сбили с ног”.

Этипроцессы затронули и музеи мира, которые являются и зеркалами, отражающими прошлое, и окнами, открытыми в будущее. В последние 20 лет музеям пришлось существенно измениться, чтобы выживатьв новых экономических условиях, соответствовать возрастающим запросам посетителей и отвечать тем требованиям, которые предъявляет им общество. Еще недавно культура складывалась из простого алфавита: музеи, театры, библиотеки. Сегодня это и интернет-кафе, аквапарки, интернет-порталы идругие места культурно-массового отдыха и развлечений. И поэтому сегодня на повестку дня встает важный вопрос: выдержит ли музей конкуренцию с Диснейлендом и как должен меняться современный музей, оставаясь при этом классическим носителем культурного наследия.

“На наших глазах формируется своеобразнаякультура “ единого окна” или “пользовательского интерфейса”, в рамках которой потребитель хочет найти в одном месте (универсальном учреждении культуры) театр и филармонию, музей и парк аттракционов, библиотеку и дискотеку”[1].

[1] В.Ю.Дукельский Культура возвращается домой. Жур. Культура на границах М-2004, стр.8

ВXXIвеке музеи стали стремительно менять свои функции, добавляя к функции сохранения, исследования,экспонирования, образования новую сферу деятельности – развлечение. В книге “Основы музейного дела: теория и практика” Л.М.Шляхтинавыделяет пять основных направленийдеятельности музея -информирование, обучение, развитие творчества, общение и отдых[2].

Изначально музеи были созданы как хранилищаистории, и во всех музеях имелась некая невидимая преграда в виде закрытых витрини надписей “Руками не трогать”. Но постепеннобольшинство научных музеев развиваютнаправление “сайенсинтертеймент” – гибрид слов “science” (наука) и “entertainment” (развлечение). При этом научно-развлекательный центр – задумка вовсе не новая. Идеюбыть ближе к народу продвигали в Петербурге еще 300 лет назад. Для привлечения публики в Кунсткамеру Петр I указал: “всякого желающего пускать и водить”,а первым посетителям еще и подносили водки[3].

Сегодня для привлечения посетителей музеи создают более доступные экспозиции, используя интерактивные нововведения, делая музей пестрым, веселым, а иногда и вкусным.

Так, например, летом 2019 года вМузее науки в Иерусалиме открылась выставка “Вопросы Леонардо”, приуроченная к 500-летию Леонардо да Винчи, девизом которой был “Трогайте, крутите, пробуйте и узнавайте много нового!”[4]

Музей изобразительных искусств Атланты(США)внедрил новое приложение для телефонов, позволяющее составить персональный маршрутпо музею. Приложение позволяет пользователюлайкать понравившиеся произведения искусства, и на основанииэтого выбора предлагает посетителю определенный маршрут[5].

Следует отметить, что на современном этапе музей объединяет в себе нескольокучреждений.Интересную классификацию музеев даетН.И.Решетников в статье“Музей и музееведческие проблемы современности”. Он отмечает, что “музей можно считать театром, где экспонаты являются актерами, экспозиция – декорацией, а экспозиционер – драматургом. В музеях работают люди, объединенные общим интересом,

[2] Шляхтина Л.М. Основы музейного дела: теория и практика. Москва-2005, стр.131.
[3] А.Смирнова Музеи станут конкурентами развлекательных центров. dp.ru/ a/ 2007/01/07/.
[4] Журнал “Мир музея”, №11(387), ноябрь 2019, стр. 49
[5] Журнал “Мир музея”, №7 (383), июль 2019, стр. 47

и приходят посетители, объединенные художественным, историческим, литературным и другими интересами. А объединение людей по интересам – это клуб. Некоторые музеи реконструируют какой-то производственный процесс, историческое событие, быт, обычаи, традиции, т. е. становятся научной лабораторией, производственной мастерской и т. д. Многие музеи хранят и изучают важные археологические, этнографические, письменные источники,печатают публикации на эти темы, становясь таким образом научно-исследовательскими институтами. Музей под открытым небом может стать частью парковой зоны, частью городского ландшафта.

Итак, музей выступает во множестве и многоликости своих проявлений. Но как бы ни были развиты отдельные его составляющие, он музеем не станет, если будет олицетворять одну из этих составляющих. Только взаимосвязь, взаимообусловленность, взаимодополнение, комплексное взаимодействие хранилища социальной памяти, собора лиц, храма и форума, склада и магазина, мастерской, библиотеки и архива, театра и клуба, наконец, учреждения и памятника культуры – все это вместе взятое и есть музей”[6]. Расширение функций музея, его трансформация в развлекательный центр тесным образом связано с развитием туризма.

В последние годы некоторые музеи при формировании туристических программ стали расширятьтрадиционное понимание “отдыха в музее”, вкладывая в него смысл развлечения.Соотношение информационного и развлекательного компонента чаще всего определяется спецификой коллекции и статусом музея. Иногда удачная развлекательная программа оставляет более яркиевпечатления, эмоции и более четкие представления о той части культурного наследия, с которым туристу довелось познакомиться в музее. В ряде музеев несмотря на то, что общая философия музея по-прежнему остается просветительской, технологии ориентируются на развлечение. В этом не стоит усматривать гибель традиционных музейных технологий, скорее всего, это одна из очередных трансформаций музейного организма[7].

Однако теория превращениямузея в развлекательный центр имеет не только сторонников, но и противников. Так, например,по мнению Директора Синодальной библиотеки протоирея Александра Троицкого “Новые формы экспозиции совершенно вытесняют из музея тишину, особый дух прошлого. Все интерактивно и мультимедийно, прекрасно – но где же, собственно, оказался музейный предмет? Попал в заложники к дизайнеру, для которого

[6] Н.И.Решетников “Музей и музееведческие проблемы современности”, opentextnn.ru(old) museum

[7] О.С.Сапанжа “Турист в современном мире: философия просвещения, технология развлечения”, журнал “Прикладная музеология” №2(2010)

он лишь реквизит в его шоу? Там, где все интерактивно и мультимедийно, - там не нужен сам артефакт. Развлечение можно устроить и без артефактов. Получается особая среда, совершенно не музейная. Можно ли считать Диснейленд явлением культуры?”[8]

Естественно, что все новое вызывает споры и сомнения, и эти процессы не обошли стороной и Национальный Музей Истории Азербайджана. Это – старейший музей нашей страны со столетней биографией, флагманмузейного делареспублики,хранящий более

300 000 экспонатов, музей классический по своейархитектуре и коллекциям, музей – научный по своей принадлежности к системе Национальной Академии Наук и по своей деятельности, музей, ставящий во главе всей своей разносторонней работы в первую очередь работу, а не развлечение. Но процессы интеграции культур, глобализации современного мира, развития туристической сферы, конкуренции в музейном сообществе выдвигают перед Музеем истории задачи поиска новых возможностей для привлечения посетителей в музей.

Главными посетителями Музея истории являются семьи, школьники, студенты, специалисты (историки, этнографы, археологи и др.), официальные делегации, представители различных организаций, туристы, гости города. Мыстараемся создать комфортные условия для инвалидов, семейных пар с маленькими детьми, пожилых людейидетей-сирот. Работа музейных работников с посетителями различна и зависит от их категории. Являясьв первую очередь научным центром, мы большое внимание уделяем образовательным функциям.Просвещение включено в политику музея в качестве одной из основных целей деятельности. Музейное образование рассматривается в контексте коллекций, музейные специалисты в области образования используют различные формы взаимодействия со школьниками и студентами. Естественно, что образовательные проекты осуществляются при сотрудничестве с различными образовательными учреждениями города. Открытые уроки, лекции,викторины проходят и в музее, и в школах. В рамках 100-летнего юбилея музея стартовал проект, знакомящий школьников с историей музея, его коллекциями и экспозицией на базе показа слайдов на трех языках одновременно – азербайджанском, русском и английском. Это были выездные мероприятия сотрудников в образовательные учреждения страны, которые впоследствии нашли свое продолжение и в музейномпространстве. Заинтересованные этой информацией школьники и студенты посетили музей и приняли активное участие в проведенныхв музее мероприятиях, различных

[8] Журнал “Мир музея” № 10 (386), октябрь 2019, стр. 21

презентациях и проектах.

Национальный музей истории Азербайджана – это колыбель национальных традиций, обычаев и исторической памяти. Вмузее часто проводятсямероприятия, посвященныеразличнымпраздникамиисторическим датам. Главными участниками этих мероприятий, различных театрализованных представлений становятся школьники и студенты. Мы стараемся заинтересовать молодежь своими проектами,и сейчас становятся все более популярными квест-программы. Музей расположен в архитектурном доме, и мы разработали интересный архитектурный квест, где даются задания по архитектуре здания, музейными специалистами разработаны квестовые программыпо нумизматике,геральдике и этнографии,есть квесты и мастер-классы по временным выставкам. Практика показывает, что именно развлекательная форма подачи материала способствует лучшему усвоению новых знаний об истории родного края.

Музей – это место встреч, общения людей на основе общих интересов. Наш музей объединяетисториков, музееведов и просто любителей музеев. Мы проводим научные конференции, семинары, при музее действует Клуб юных музееведов и любителей музея, Клуб Г.З.Тагиева и Археоклуб. Для развития творческих начал и отдыха посетителей предусмотрены мастер-классы, лекции известных личностей, День открытых дверей, музейные концерты, театрализованные представления и т. д.

Обобщая все вышесказанное, можно отметить, что получение знаний в музее неотделимо от усвоения определенных нравственных норм и ценностей, решения мировоззренческих проблем, эмоциональных переживаний, расширения предметного опыта. Музей располагает богатым социально-воспитательным потенциалом и позволяет осуществлять организованную познавательную, культурно-досуговую, творческую деятельность, создает благоприятные условия для осуществления патриотического, нравственного, эстетического воспитания подрастающего поколения[9].

В своей работе мы стараемся охватить вниманием все слои населения, проводимлекции в регионах страны,в различных организациях города Баку, оказываем помощь в организации мероприятий азербайджанской диаспоре за рубежом. Согласно Распоряжению Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева 2020 год был объявлен в Азербайджане Годом волонтера. И первым мероприятием музея в этом годустало посещение Детского дома-интерната детей с ограниченными физическими возможностями с

[9] Макеева И.А. Музей в системе социального воспитания, журнал “Молодой ученый” № 1(24), январь 2011, стр.211-214

благотворительной акцией. Знакомство с воспитанниками детского дома продолжилось организацией выставки художественных работ детей в музее.

Особо следует отметить роль социальных сетей в деятельности музеев, в том числе и как объекта отдыха и развлечения. В связи с развитием туристического сектора большая работа ведется в направлении организации отдыха туристов в музее. Знакомство туриста с музеем часто начинается с информации в социальных сетях, поэтому мы даем полную информацию об услугах, ценах, расположении и т. д. на музейном сайте, Фейсбуке, Инстаграме и Твиттере. Мы стараемся сделать музей уютным и гостеприимным для гостей города, здесь проводятся экскурсии на иностранных языках, имеется необходимая полиграфическая продукция.

Пандемиякороновирус внесла коррективы в работувсех объектов культуры. И лишь благодаря социальным сетям мы не потеряли связьс нашими посетителями, перейдя на виртуальное общение с ними, создавая новые развлекательно-образовательныепрограммы в онлайн-режиме. И учитывая возможность подобных форс-мажорных факторов в современной жизни, необходимо разрабатывать новые технические возможностисоздания программ для проведения семинаров и конференций, внедрять игровые программы для детей с участием музейных экспонатов, применять в работе онлайн мастер-классы с участием специалистов.

Резюмируя все вышеуказанное,следует отметить:несмотря на то, что Национальный Музей истории Азербайджана – это образец классического научного музея со своими устоями и традициями, мы идем в ногу со временем, внедряя новые программы и техническое оснащение музея с целью превращения его в место комфортного отдыха и обучения посетителей, используя при этом все возможные способы перехода от музея, ориентированного на предмет,к музею, ориентированному на посетителя.

Мальченко Олег Євгеньевич
доктор ист. наук, Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины, с.н.с.(Киев, Украина)
Тоичкин Денис Витальевич
канд. ист. наук, старший науч. сотрудник, Институт истории Украины НАН Украины, с.н.с. (Киев, Украина)

Виртуальный музей исторического оружия: концепция, структура, технологии

Идея создания специализированного музея исторического оружия, в частности в Украине, не является новой. Известны попытки реализации таких проектов, наиболее успешным из которых, вероятно, стал частный Музей истории оружия в Запорожье. Тем не менее, современные реалии – это огромное количество провинциальных музеев, где представлено от нескольких до десятков образцов исторического вооружения, частоподобранных бессистемно. И хотя большинство таких артефактов принадлежат локальной истории, они, как правило остаются вырванными не только из местного исторического контекста, но и из общей истории оружия, ведь особенности исполнения образца, его технические характеристики приобретают ясность для зрителялишь в сопоставлении с другими артефактами. Рассредоточенность исторического оружия среди музеев страны не способствует комплексному изучению древнего вооружения, как явления художественного, исторического, даже вопреки изрядному количеству сохранившихся образцов.

Кроме того, большинство образцов оружия в музеях Украины остаются просто предметами в экспозиционных залах, выпадают из шкалы культурных ценностей, исключены из социального поля. Почти абстрактные артефакты, разрывают живую связь времен, которую музей как раз и должен налаживать.

Учитывая все вышесказанное, считаем целесообразным создать виртуальный музей исторического оружия, постепенно собрав под одной «цифровой крышей» образцы, которые хранящиеся в музеях и коллекциях современной Украины.

Перейдем теперь к возможной модели виртуального музея исторического

оружия и его функциям.

Оригинальный, активно функционирующий музейный контент, особая среда в рамках которой циркулирует доступная информация о прошлом, способна превратить музей в своеобразное медийное средство[1]. И как любое медиа в современном мире, музей испытывает на себе влияние Всемирной сети.

Взаимодействие интернет-технологий и музеев традиционно видится лишь в оцифровке памятников, «заливке» их в сеть. Музей рассматривается лишь как хранилище памятников, которое следует сделать доступным каждому. Однако самое главное – репрезентация прошлого, остается без внимания[2].

В отличие от повальной оцифровки экспонатов и даже создания виртуальной экспозиции в рамках отдельно взятого музея, тематический вики-музей исторического оружиявозьмет на себя функцию оружиеведческого центра, превратится в метод, инструмент. Будучи связан с другими подобными центрами других стран, он представит наработки украинской науки, вплетет оружейные образцы из украинских музеев в огромную историческую коллекцию Всемирного Исторического Арсенала. И в этом – одна из первых функций указанной исследовательской площадки.

В отличие от традиционных, вики-музей позволит на новом уровне реагировать на изменение отношений между людьми и событиями истории, позволив мгновенно познать и переосмыслить новые тексты, научно «оживить» историческое оружие, представив его как часть истории Украины, в контексте любых событийнастоящего.

Вики-музей также создает платформу для личной работы над формированием собственной национальной идентичности, более глубокого ее понимания путем установления связей экспонатов с украинской историей, мировыми историческими событиями и культурами.

Образовательная функция вики-музея базируется на предоставляемой им возможности сравнения оружейных образцов, их типологии, морфологии, символики и эпиграфики и т.д., поскольку процесс сравнения имеет выдающееся значение в процессе образования и приобретения новых знаний. К тому же, сравнение не ограничено временем и позволяет всесторонне изучить образец.

Возможность самостоятельно выбирать время для «посещения» музея и

[1] HenningMichelle. Museums, MediaandCulturalTheory. NewYork. 2006. 198 p; Henning M. Museummedia. Anintroduction // Academia. URL: https://www.academia.edu/30789805/Museum_Media_An_Introduction (dateof access:01.08.2017);https://books.google.com.ua/books?id=QBwbhnxuZMEC&hl=ru)

[2] Руденко С. Б. Вікі-музей // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності. — С. 266.

изучения его контента исключает перегруженность и скуку, которыми страдают посетители традиционных музеев. Фактически, становится возможным «принести»музей в каждый дом, причем на понятном современной культуре интерактивном уровне.Подобный музей легко встраивается в современную информационную культуру и является ее органической частью.

Сама вики-идея и технология презентации, хранения и накопления музейного знания предполагает обмен и развитие, ведь концепции и идеи циркулируют не только между локальными социальными и профессиональными группами, но и целыми континентами.Подобный музей функционально должен быть не только образовательная инструментом, который бы объединял под одной «крышей» разрозненные артефакты из множества музеев, но и научным центром по изучению древнего вооружения. Итак, идею вики-музея историческогооружиясследует отделить от простой виртуальной имитации аналоговых музейных форм. Поэтому поставим ему амбициозное методологическое задание: привести все факты существования конкретного образца к некоей познавательной связи с украинской историей.Именно в этом и заключается смысл работы с артефактами в среде вики-музея: рассказывать историю Украины, опираясь на образцы исторического оружия. Поэтому на страницах оружейного вики-музея будут представлены уже не «голые» образцы, но целостные научные справки, состоящие из многих элементов (фотографии, масштабные рисунки, описания, атрибуции и т.д.). Наиболее такому видению и цели вики-музея, на наш взгляд, соответствует его создание по тематическому принципу.

Исследование музейных образцов имеет самостоятельное научное значение и отражается прежде всего в описаниях, от тщательности и точности которых зависит степень и глубина познания объектов. Поэтому изучение исторического оружия в рамках вики-музея включает его атрибуцию, классификацию, систематизацию и интерпретацию. Системный подход к историческому оружию, да и вообще любому музейному артефакту, предусматривает рассмотрение основных его свойств: морфологии, технологии, материала и функции.

Атрибуция является начальным и главным этапом изучения любого исторического оружия в целом, и требует выявления основных признаков, определяющих название, назначение, устройство, материал, размеры, технику изготовления, авторство, хронологию, географию создания и существования образца. Собственно, вся исследовательская работа вики-музея вращается вокруг анализа параметров образцов и создания подробных комментариев к ним.

Классификация образцов производится в целом для упорядочения всего объема информации. Интерпретация, как правило объединяется с

атрибуцией, позволяя толковать древнее оружие, особенно декорированные образцы, как источники знаний и эмоций, помогает восстановить историю их существования.

Таким образом, вики-музей является не складом раритетов, а «живым», постоянно эволюционирующим феноменом. Высокаядинамика работы с материалами, недостижимая в традиционных музеях, обеспечит высочайшую достоверность музейного контента.

В классическом музее объект помещен в некоем ритуальном пространстве, наполненном суровыми ограничениями для посетителей.Виртуальный музей оружия, добавляя порцию инноваций в музейные традиции, отрицает застывшие формы подачи музейной информации, хотя бы в таком узком сегменте музейных коллекций как историческое оружие, актуализируетего в виде исторических источников, поднимая их значение как неповторимых памятников материальной культуры, создает максимально благоприятную среду для их познания.

В ответ постепенно должна сформироваться целевая аудитория, круг читателей и исследователей, заинтересованных историей оружия, для которых информация многих, даже общеизвестных, музейных хранилищ, особенно – десятков провинциальных музеев, остается недоступной. «Виртуальный музей оружия» характеризуется камерностью и адресностью, а также активной заинтересованностью тех, кто его создавал и тех, для кого он был создан.

Вообще, чрезвычайно широкий и активный контактс заинтересованной аудиторией вне «могильного склепа» академических учрежденийявляется одной из основ эффективного функционирования вики-музея. Таким образом на передний план выходит коммуникативная функция музея, откуда следует его культурная значимость.

Дух науки, ее культура склоняют к сообществу, сотрудничеству, открытому общению. Сущность вики-музея в парадоксальном сочетании двух противоположностей: открытости новым идеям, даже невероятным, и беспощадной скептичий проверке старых и новыхидей.

Вики-музей значительно расширит круг «посетителей», даст возможность комфортного профессионального общения, обсуждения и совместными усилиями доведения до источниковедческого блеска музейных «экспонатов».

Формат вики-музея во многом позволяет избежать монополии на научную истину тех или иных институтов и «экспертных обществ», которыми в нашем случае являются научные отделы музеев, где хранятся образцы историческогооружия. Тем не менее, следует помнить, что речь идет о тематическом музее. Поэтому вики-модель музея исторического оружия, при всей открытости для внесения новой информации, должен находиться под наблюдением профессиональной группы ответственных специалистов, дабы

формировать и удерживать музейный контент на высоком научном уровне, в первую очередь в вопросах критики исторических источников.Но это не значит, что кураторыузурпируют право на истину – ведь исследовательский процесс не прекращается, рано или поздно, появятся новые сведения, которые придется «прилаживать» к музейных образцам.

Экспозиция «виртуального музея оружия» имеет свой набор компонентов: экспонаты (иллюстрации), пояснения к экспонатам (описания), масштабные рисунки, гипертекст (комментарии), суперграфика (элементы дизайнерского оформление экспозиции), словари терминов, указатели, видео-иллюстрации. В основе научно-тематического решения экспозиции лежат экспонаты, а также содержание описаний и комментариев.

С экспозицией тесно связана коммуникационная функция «виртуального музея оружия», которая, среди прочего, предусматривает предоставление источниковедческих, консультационных и информационных услуг.

Форма описания, которая стандартизирует всю систему измерений образцов сводит обширную информацию в лаконичных и понятных пунктах, должна иметь достаточно гибкую структуру, чтобы учесть конструктивные отличия образцов разных эпох. Анализ первоисточника, очевидно, требует визуального обследования и тщательного описания образца.

Позиции формуляра должны учитывать всю техническую вариативность оружия, накопившегося на протяжении нескольких веков. Формуляр всегда играет роль базового ориентира, напоминает элементарные вещи, которые, однако, должны быть зафиксированы и составляют основу количественного метода исследования исторического оружия и его атрибуции[3].

Чтобы не нарушать стройности описания, вся информация общеисторического плана выносится за рамки формуляра в виде комментариев. В комментариях следует также искать информацию обо всех упоминаемых в описаниях исторических персонах и событиях.

Формуляр должен дополняться визуальным рядом, ведь любое музейное пространство тесно связано с визуальной частью культуры.

Поскольку иллюстративный материал значительно повышает информативность любого исторического, источниковедческого и оружиеведческого исследования, за основу был принят принцип наиболее полного насыщения экспозиций вики-музея фотографическим сопровождением.

В руки будущих исследователей не просто попадает несколько высококачественных фотографий, пусть и выполненных в высоком разрешении. Благодаря использованию современных технологий виртуальной

[1] Мальченко О. До методологіїідентифікаціїісторичнихгармат // Київськастаровина. – К., 2012. – № 2. – С. 77-93.

реальности посетители немедленно получают в свое распоряжение целый исследовательский аппарат, который позволяет сразу начать работу с уже имеющимися данными и провести собственное комплексное изучение особенностей артефакта. Точный трехмерный чертеж дает также возможность построить детальную и эффектную виртуальную трехмерную модель, расширяя возможности традиционной «витринной» экспозиции.

Благодаря методу сочетания описания и макроилюстраций, появляется возможность удобного ознакомления практически со всеми фактическими данными образцов. Фотографии критически важных, предварительно подготовленных участков поверхности объекта, сделанные под микроскопом, позволяют изучить микроструктуру материала. «Взгляд внутрь» объекта может быть углублен в зависимости от номенклатуры научного оборудования, задействованного при подготовке образца для музея.

Для музейной визуализации образцов мы обратились к документирующей фотографии, которая во время работы с декорированным оружием превращается в самостоятельный метод исследования.

Благодаря такому методу стало возможным выявить способы нанесения декора, состояние сохранности, особенности структуры материала, недостижимые при непосредственном наблюдении.

Фотоматериалы дополнены схемами и цифровыми показателями, формализациякоторых формирует более стройную тематическую картину.

Неустанный поиск новых образцов исторического оружия (а вместе с тем и всего возможного комплекса свидетельств о нем) является одним из базовых положений оружейного вики-музея, контент которогодолжен постоянно пополняться. Поэтому при рассуждениях о вики-музее исторического оружия, речь идет,в частности, о создании особой виртуальной платформы для привлечения всех желающих к созданию музейного контента. В итоге вики-музей станет выполнять роль информационного центра, сосредотачивая наиболее полные данные по образцам исторического оружия в украинских музеях и частных коллекциях.

Впоследствии вики-музей исторического оружия может стать составной частью большего музея, куда добавятся другие тематические коллекции всеукраинского масштаба. Так создается большой и презентационный исходный комплекс, пригодный для широких исторических сравнений. В конце концов, вики-музей превратится в оригинальный метод исследования исторического оружия, современный, удобный и эффективный инструмент изучения древних артефактов.

Чем же конкретно отличается вики-музей от обычного отечественного музейного учреждения со всеми его недостатками? Прежде всего – тщательным научным описанием образцов с большим информативным

фоном второго уровня, созданным в форме развернутых комментариев, «раскрывающих» предмет, показывающих его связи с множеством других исторических памятников, лиц и событий. Представленный в комментариях дополнительный исторический материал «оживляет» сухие факты, изложенные в формулярах и включаетисторическое оружие в общее течение исторических событий, связывая их кружевом межгосударственных и межличностных взаимодействий.

Кроме того, несмотря на техническую и художественную разнообразие экспонатов, представленных в вики-музее, их, конечно, будут объединять некоторые общие моменты, обязательно отраженные в комментариях и с помощью перекрестных ссылок. Также обязательны исторические параллели с образцами из других коллекций, с детализацией и пояснениями. Аналогии помогут реконструировать утраченные элементы маркировки и эпиграфики. Расшифровка эпиграфики, символики и декора на оружии позволяет коснуться глубинной информации антропологического характера, связанной с мировоззрением оружейников и заказчиков, без которой формальное научное описание образца было бы неполным.

Так вики-музей постепенно превращается в тематическую энциклопедию, наполненную сетью взаимосвязанной и согласованной информации. Музей будет производить знания, ориентированные на изучение более общей истории, поэтому «посетители» могут рассматривать энциклопедию исторического оружия в качестве инструмента повышения личного образовательного уровня.

Заметим, что платформа вики-музея позволит консолидировать существующие музейные репрезентации образцов, аккумулировать интеллектуальный потенциал, наладить сотрудничество и обмен информацией в широком кругу музейщиков и историков, решить проблему ограниченности отдельных музейных собраний и, главное, вывести на новый уровень знания о древнем оружии как историческом источнике.

Для работы с Вики-музеем можно использовать любые образцы оружия, независимо от того в каком музее мира они хранятся, ведь история страны не ограничивается ее территорией.

Виртуальный музей является не только пассивным носителем информации об историческом оружии, – со временем он превратится в ее источник, поскольку создает уникальную виртуальную основу длявполне реальных научных исследований.Особенностью такой образовательно-исследовательской платформы является то, что зритель (пользователь) «посещает» музей на своем компьютере, общается с ним наедине и сам устанавливает с виртуальным музеем личные отношения, погружается в новую реальность, которую сам создает. В «новой реальности» вики-музея человек из зрителя превращается в участника, которому никто не мешает

смотреть и рассуждать. Посещение виртуального музея происходит без очередей, билетов и ограниченного времени на осмотр. Виртуальный музей будет работать долгие годы без минутного перерыва, попасть в него возможно из любой точки мира. Наконец, число посетителей виртуального музея всегда больше, чем в традиционного. Его задача – показать посетителю здесь и сейчас то, что в другом месте (реальном или виртуальном) он увидеть не сможет.

Для виртуального музея само его существование обусловлено максимальным включением в сетевые ресурсы, электронные конференции, проекты и т.д., без участия в которых о нем никто не узнает. Кроме того, виртуальный музей оружия сохраняет и архивирует уникальную информацию, которую несут древние артефакты, в определенной степени снимая вопрос о сохранении самых материальных образцов.

Вики-музей делает научные знания по предмету доступными для людей, в силу обстоятельств, не имеющих доступа к библиотекам, архивам, музейным коллекциям и фондам. Это не просто демократизация знаний о сокровищах-артефактах, это доступи возможность свободного оперированиясвежайшей, наиболее полной информацией об оружии как историческом источнике. Происходит экспериментальное обучение, которое приобретает форму исследования. Неограниченное пребывания в таком музее позволяет посетителю спокойно приобретать опыт работы с артефактами.

В конце концов, виртуальный музей исторического оружия может стать отличным полигоном научных исследований как для специалистов-ученых, так и для студентов-историков, а также уникальным тематическим собранием для всех, кто интересуется историей оружия разных периодов.

Считается, что после издания каталога научная ценность музейного собрания растет. Надеемся, что благодаря появлению украинской «виртуального музея оружия», который возлагает на себя функции общедоступного научного иллюстрированного каталога, собрание исторического оружия в украинском музеях также приобретут большую историческую ценность как среди ученых, так и всех тех, кто интересуется историей вооружения.

На сегодняшний день разработан теоретический фундамент виртуального музея и сделаны первые реальные шаги для воплощения проекта в жизнь. На веб-сайте http://zbroeznav.com/, являющемся официальным оружиеведческим ресурсом Института истории Украины НАН Украиныпредставлены первые, во многом экспериментальные страницы музея.

Aydın Məmmədov
Bakı Dövlət Universitetinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müəllimi, dosent

Əyləncə ilə təlim: mif ya reallıq: muzeydə xalqımızın nəsil artımı ilə bağlı qədim adət, mərasim və inanclarını əks etdirən eksponatlar əsasında tarixi-demoqrafik bilgilərin öyrədilməsi

Muzeylər sanki, müxtəlif dövrlərin maddi-mənəvi dəyərlərini sadəcə, yaxud təkcə virtual deyil, real surətdə də əks etdirə bilən "zaman maşınları" funksiyalarını daşıyırlar.

Muzey ekoloji mədəniyyət xəzinəsinə daima töhfələrini verən sosial bir institutdur. Muzeyin başlıca məqsədlərindən biri, ictimai baxımdan faydalı olan dəyərləri toplayaraq qoruyub cəmiyyətə təqdim etməsidir. Mədəniyyətin təşəkkülü və inkişafını bəşər təcrübəsini bir nəsildən digərinə ötürmədən təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Məhz bu səbəbdən də, muzey bəşər tarixinin keçmişinin bu günlə və gələcəklə qovuşduğu unikal bir məkandır. Başqa sözlə, bəşəriyyətin maddi və mənəvi irsinin eksponatlarda tazahür olunduğu böyük bir məktəbdir.

Muzeylərdə saxlanılan hər bir eksponat tarixi həqiqəti və məxsus olduğu dövrün ictimai, sosial-mədəni və mənəvi dəyərlərini obyektiv bir şəkildə qoruyur. Halbuki, gündəlik həyatımızda çox zaman həqiqət bir sıra dəyərlərə – dini, siyasi, əxlaqi, estetik... dəyərlərə qurban edilir. Dahi Platonun məşhur şagirdi Aristotel deyirdi: "Platon mənim dostumdur, ancaq həqiqət ondan üstündür. İnsanlar isə, çox zaman başqa cür düşünərək: "Həqiqət üstündür, lakin Platon mənim dostumdur." – deyə, söyləyirlər. Bu baxımdan, muzeylər həqiqəti dəyərlərin, dəyərləri isə həqiqətin ülvi bir sintezində təqdim etməklə buranı ziyarət edən hər bir kəsi düşünməyə sövq edir.

Nəinki muzeylər, hətta muzeyin ayrılıqda götürülmüş bir eksponatı, yaxud həmin eksponatın hər hansı bir fraqmenti belə bəzən itə bilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalan böyük bir xalqın milli-mənəvi yaddaşını zamanın sərt qovğalarından qoruya bilir.

Bir vaxtlar, alman filosof Georq Hegel, mədəniyyət tarixinin qanunlarından birini – incəsənət ayrı-ayrı növlərinin qeyri-bərabər inkişafı qanununu kəşf etmişdir. Qanunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, incəsənətin inkişaf tarixinin hər bir pilləsində onun ayrı-ayrı sahələrinin bir-biri ilə olan qarşılıqlı əlaqəsi dəyişir, müxtəliflik kəsb edir. Bədii yaradıcılığın cəmiyyətin sosial sifarişinə uyğun olaraq bu və ya

digər sahəsi daha çox inkişaf edərək aparıcı mövqeyə keçir[1].

Məsələn, kimmer, skif və sak tayfalarının e.ə. VII əsrin birinci yarısında Vətənimizə hücumları və burada məskunlaşması ilə əlaqədar, "heyvani üslub" adlanan maddi-mədəniyyət nümunələrinin yayılmasına səbəb oldu. Milli Azərbaycan Tarixi muzeyindəki 23 nömrəli vitrində təqdim olunan və Azərbaycanın bir çox bölgələrindən (Mingəçevir, Naxçıvan, Xocavənd, Şəki və s.) tapılan tunc toqqa başlıqları, sümükdən olan at qaytarğanları, tunc tur fiquru, skif tipli ox ucluqları Vətənimizin bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən mühüm demoqrafik proses olan əhali məskunlaşması üçün son dərəcə əlverişli mövqeyə malik olmasını sübut edir. Sözügedən muzeydə, bu eksponatları yaxından görən, müşahidə edən hər bir ziyarətçi sanki, məkan və zamanca tariximizin ən qədim dövrlərinə səyahət etmiş olur. Bu eksponatların "bələdçiliyi" ilə zamanın nəbzini duymuş olur, geostrateji məkanda yerləşən Vətənimizin zaman-zaman çoxsaylı tayfalar, xalqlar tərəfindən məskunlaşmasını canlı şəkildə müşahidə və dərk etmiş olur[2].

Bu gün təhsilin ən böyük hissəsi rəsmi təşkilat olan məktəbdə cəmlənmişdir. Muzeylər kimi, qeyri-rəsmi müəssisələr isə yeni konsepsiyalar hazırlamaqla, münasibətləri və idraki bacarıqları yaxşılaşdırmaqla sosial, mədəni və elmi məlumatın ötürülməsi üçün potensialından istifadəni təklif edirlər. Muzeylər öz sosial funksiyaları vasitəsilə tərbiyə prosesinin yerinə yetirilməsinə nail olurlar.Məsələn, VI sinifdə Azərbaycan tarixi fənnində müəllim qədim soydaşlarımızın dini inanc və mərasimləri ilə bağlı bilgiləri tədris edərkən şagirdləri Milli Azərbaycan Tarixi muzeyindəki 41 nömrəli vitrində Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış VI-VII əsrlərə aid alban yazılı xaçaltı daş eksponatı ilə tanış edə bilər. Bu daş zəmanəmizə bütöv halda gəlib çatmasa da, müəyyən elementləri salamat qalmışdır. Belə ki, daşın bir üzündə iki tovuzquşu və onların arasında həyat ağacını simvolizə edən zanbaq çiçəyi həkk edilmişdir. Bu eksponat üzəridəki bu təsvirlə sübut edir ki, xristianlıq dövlət səviyyəsində qəbul edilsə də, VI-VII əsrlərdə qədim inanclarımızı sıxışdıra bilməmişdir. Belə ki, dirilik ağacı ilə yanaşı tovuzquşları da müqəddəs hesab edilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının Günəşlə bağlı təsəvvürlərində də axirət dünyası bəzən Günəş ölkəsi kimi canlandırılır. Bu təsəvvürlərə görə elə quşlar varmış ki, onlar ölən adamın ruhunu Günəş ölkəsinə aparırlarmış. "Gilqamış və Enkidu" adlı Şumer dastanında Aizud deyilən bir quş təsvir olunu: "Aizud – ölümün simvoludur, ona qarşı əbədi həyat – ağac qoyulur"[3]. A.Monqayt haqlı olaraq axirət

[1] Каган М.С. Философская теория ценности. Санкт-Петербург, ТОО ТК «Петрополис», 1997 –205с. səh. 132-133

[2] Məmmədov A.B. Skiflərin qılınc kultu. Tarix onun öyrənilməsi problemləri, I buraxılış. Bakı, 1994 – səh. 88-91

[3] Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду. Москва, Наука, 1979 – 219 с. səh. 22; Мамедов А.Б. Культ Солнца в доисламской системе верований Азербайджанского

dünyasına inamı qədim daş dövrünə aid edərək, onu ilk insan tipinin yaranması ilə demək olar ki, yaşıd olduğunu söyləyərək dini əbədi, ateizmi isə insan xarakterinin anomaliyası kimi səciyyələndirmişdir[4].

Elmi aşkarlama, sənədləşdirmə, mühafizə, bərpa, təbliğ, nümayiş digər funksiyaların tərbiyəedicilikdə mühüm rolu inkar edilməzdir. Elmin ayrı-ayrı sahələrinə marağın artırılması, aşkarlama prosesində mühitə və ayrı-ayrı tarixi dövrlərə məxsus əşyalara münasibətin formalaşdırılması, sənədləşdirmədə hüquqi-normativ aktlara və muzey fəaliyyəti prinsiplərinə əməl edilməsinin aşılanması, mühafizə, bərpa işlərinin müvafiq təlimatlar və əsasnaməyə əsasən aparılması, təbliğin, nümayişin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi vərdişi işçilərin peşəkarlıq nümunəsi kimi təcəssümünü tapır.

Muzey dərsi ənənəvi dərs formasından fərqli olaraq uşaqlara böyüklərin müştərək layihələri formasında təşkil edilir. Muzey dərsi tamaşaya bənzəyir, o həm darıxdırıcı və maraqlı, istedadlı və qeyri-adi ola bilər. Bütün bunlar mədəni-maarif işinə, muzeylə auditoriyanın əlaqələrinə yeni yanaşmanı həyata keçirməyi tələb edir. Bu da nəzəriyyənin rolunu dərk edərək yeni – muzey pedaqogikası termininin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Muzey təhsilinin məqsədi – muzeyin çoxsahəli fəaliyyətinə daxil edilməklə şəxsiyyətin inkişafı üçün şərtlərin yaradılmasıdır. Muzey təhsilinin əsas vəzifələri: Vətənə məhəbbət, milli mədəniyyətə və ənənələrə hörmət hissinin aşılanması; özünüdərkin formalaşması, dövlətçilik ənənələrimizin formalaşmasında böyük xidmətləri olan tarixi şəxsiyyətlərimizə hörmət hissinin formalaşması; fəal vətəndaş mövqeyinin inkişafı və s.

Məsələn, Milli Azərbaycan Tarixi muzeyindəki 4 nömrəli vitrində təqdim olunan istedadlı rəssam Əyyub Məmmədovun "Atropatın Makedoniyalı İsgəndərlə görüşü" adlı rəsm əsəri tariximizdəki mühüm, həyati əhəmiyyətli, vacib dönüş nöqtələrindən birini əks etdirir. Belə ki, mahir siyasətçi və dövlət xadimi olan Atropat Əhəməni hökmdarı III Daranın tərəfində Qranik, İss, xüsusilə də Qavqamela döyüşlərində məğlubiyyətə uğradıqdan sonra İsgəndərə qarşı hərbi mübarizənin faydasızlığını dərk edərək, növbəti dağıntıların qarşısını almaq üçün onunla diplomatik münasibətlər qurmağa cəhd göstərir. Kətan üzərində yağlı boya ilə son dərəcə yüksək sənətkarlıqla təsvir olunmuş bu çoxfiqurlu kompozisiyada, rəssam Atropatı tablonun tam mərkəzində İsgəndərlə qarşı-qarşıya dayanmış tərzdə təsvir etmişdir. Tablonun təbii elementləri – fiqurların hərbi geyimi, silahlar, relyef və ətraf mühit o qədər real təsvir edilmişdir ki, sanki özünü həmin məkanda hiss edirsən. Təsvirdə Atropatın üzü – qarşı tərəfi, İsgəndərin isə arxası tamaşaçılara tərəfdir. Bu isə, tamaşaçılarda münaqişələrin hərb yolu ilə deyil, sülh və danışıqlar yolu ilə həllinin

народа. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Uluslararası Hakemi Dergi Cilt:IV/sayı:XI/Mayıs/MMXVII, Ankara Universiteti, 2017 – səh. 200-209.

[4] Монгайт А.Л. Археология и современность. Москва, АН СССР, 1963 – 111 с.səh. 20-21

vacibliyi ideyasını təlqin edir. Atropatın yanında dayanmış hərəkət jestikulsiyası və qələbəyə inamlı baxışları ilə Atropata ağıllı məsləhətlərini verən müdrik qocanın təsviri də maraq doğurur. Zahirən, Dədə Qorquda bənzəyən bu qoca obrazı yad imperiyaların maraqları naminə Vətənimizin ərazisində məskunlaşmış çoxsaylı xalqların döyüş meydanlarında həlak olmasının qarşısını almaq üçün Atropata öz tövsiyələrini verir. Onun və Atropatın qətiyyətli obrazı dövlətçiliyimizin tarixən zəngin təməl prinsiplərinə malik olduğunu, insan amilinin hər zaman prioritet əhəmiyyət kəsb etdiyini aşkar surətdə göstərir.

Antik dövrdə qadın fiquru təsvirinin meydana gəlməsi və geniş yayılması matriarxat qalıqları əsasında yenidən cücərmiş mifoloji bir prosesdir. Milli Azərbaycan Tarixi muzeyindəki 7 nömrəli vitrində nümayiş etdirilən, Qazax rayonunun Qarğalartəpəsi abidəsindən tapılmış başsız və qolsuz, ayaqları bitişik və yarıoturmuş vəziyyətdə gil qadın fiqurunun boyun hissəsindəki dalğavari xətlər saça bənzəyir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu heykəlcik magik məqsəd daşıyır və saçlarını açıb-tökərək yağışın yağması üçün ayin oxuyan qadını əks etdirir. Gil qadın fiquru, əsası artıq mezolit dövründən qoyulan ibtidai əkinçiliyin inkişafı, məxsus olduğu qəbilə icmasının fiziki mövcudluğu, artıb törəməsi üçün təbiət qüvvələrindən imdad – yağış diləməklə demoqrafik proseslərin davamçısı rolunda çıxış edir. Təsadüfi deyildir ki, əkinçiliyin ixtirası qadının adı ilə bağlıdır. Məlumdur ki, qədim tayfaların həyatı torpaqla sıx surətdə bağlı olmuşdur. Şübhəsiz ki, kökü daha qədimlərdən alınmış qadın, yaxud ana təsvirinin hələ tədqiqata ehtiyacı olan bir çox öyrənilməmiş tərəfləri mövcuddur: "Əksər tədqiqatçıların hesab etdiyi kimi, ibtidai icma quruluşu dövründə ana ilahiləşdirilərək öz növbəsində təbiətin məhsuldar qüvvəsi, nəslin, məhsulun və i.a. yaradıcısı simvoluna çevrilmişdir[5].

Milli Azərbaycan Tarixi muzeyindəki 11 nömrəli vitrində nümayiş etdirilən Şahtaxtıdan (Naxçıvan) tapılan, üzərində günəş rəmzi olan svastikanın təsvir edildiyi, qırmızı və qara rənglə boyanmış küplər xalqımızın qədim əkinçilik mədəniyyəti ilə yanaşı, qədim dini inanc və astral baxışlarını aydın əks etdirir. Küplərin üzərində günəş svastikası ilə bərabər, maral buynuzunun təsvir edilməsi, günəşin insan nəslinin artımının qoruyucusu, hamisi olması anlamına da gəlir. Qədim əcdadlarımızın astral baxışlar sistemində maral ilə bərabər, digər ev heyvanları da günəşin simvolu kimi müqəddəs hesab edilirdilər. N.Rzayev haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, şir, at və qoyun kimi keçi də günəşi təmsil etmişdir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki, günəş allahı həmişə bolluq ilahəsinin hamisi olmuşdur[6].

Bir sıra ev heyvanları, məsələn qoyun və qoç təsvirləri tariximizin sonrakı dövrlərində də, bu funsiyanı daşımışlar. Məsələn, 64 nömrəli vitrində nümayiş edilən qoç təsviri, türk tayfalarında, xüsusən də Qaraqoyunlu və Ağqoyunlularda igidlik,

[5] Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV – b.e. III əsrləri). Bakı, Elm, 1982 – 157 s. səh. 92

[6] Rzayev N.İ. Əsrlərin səsi. Bakı, Azərnəşr, 1974 –80 s. səh. 17

yenilməzlik anlamını daşıdıqları üçün çox zaman məşhur sərkərdə və hörmətli şəxslərin başdaşında həkk olunur, yaxud heykəli qoyulurdu. Qoyun həm də, insanların maddi rifahını artıran, güzəranını yaxşılaşdıran, bununla da nəsil artımına kömək edən, ciddi surətdə təsir edənbolluq anlamını ifadə etdiyindən xalqımızın yaddaşında, sayaçı sözlər, nəğmələr formasında qalmışdır. Milli Azərbaycan Tarixi muzeyindəki 31 nömrəli vitrində nümayiş etdirilən bir çox eksponatlarda da, xalqımızın nəsil artımı ilə bağlı demoqrafik prosesləri əks etdirən bir çox maddi mədəniyyət nümunələri vardır. Belə ki, 31 nömrəli vitrində Ağsunun Nərgizava və İsmayıllının Mollaisaqlı abidələrində aşkar olunmuş bədii tunc məmulatı nümayiş etdirilir. Burada nümayiş etdirilən bəzək əşyaları ulu əcdadlarımızın qədim inancları ilə sıx şəkildə bağlıdır. Qadınların istifadə etdikləri və bu vitrində nümayiş etdirilən qolbaq, üzük, sinəbənd və digər bəzək əşyaları ilk növbədə demoqrafik artıma mane olan bəd ruhlardan qorunmaq funskiyasını daşıyırdı. Məlumdur ki, Azərbaycan ərazisində artıq e.ə. III-II minilliklərdə, yəni orta tunc dövründə Günəş kultu çox geniş yayılmışdı. Bu dövrdə Günəş kultu ilə bağlı inşa edilən məbədlər, kromlexlər həndəsi baxımdan ya tək dairə, ya da konsentrik çevrələr formasında olurdular.Ulu əcdadlarımızın həmin məbədlərin formasına oxşar şəkildə hazırladıqları qolbaq və bilərziklər məhz bu səbəbdən Günəşin himayədar, qoruyucu, nəsil artırıcı funksiyalarını ehtiva edirdi. Başqa sözlə, həmin dövrdə yaşayan soydaşlarımızın tuncdan hazırlayaraq qıç və qollarına taxdıqları həmin bilərzik və qolbaqlardan bəzək aksesuarı kimi deyil, onları qəza-qədərdən, bəd ruhlardan, şər qüvvələrdən qoruyan vasitələr kimi istifadə edir, dəfn mərasimi zamanı isə, onu ölən soydaşlarının yanına qoyurdular[7].

Ulu əcdadlarımız öz yaxınlarını nəinki bu dünyada, axirət dünyasında da, bəd ruhlardan qorumağa çalışırdılar. Mühüm demoqrafik hadisə olan ölüm və onunla bağlı ayinlər deyilənləri bir daha sübut edir. Belə ki, Mingəçevirdən tapılan və Milli Azərbaycan Tarixi muzeyindəki 7 və 28 nömrəli vitrinlərdə nümayiş etdirilən eksponatlar bu fikri bir daha təsdiq edir. 7 nömrəli vitrində saxlanılan ayaqqabı formalı gil qab dəfn mərasimi ilə bağlı olub, ölünü "o biri dünyaya" yola salma, 28və 29 nömrəli vitrinlərdəki küp qəbir abidələri isə, həyatın sonsuzluğunu, əbədiliyini ehtiva edir. Hətta, "o dünyada" da ölünü şər qüvvələrdən qorumaq üçün onun başı küpün ağzı tərəfdə qoyulur və küpün ağzını yandırmaq üçün orada ocaq qalanırdı. Azərbaycanda küplərdə dəfnetmə adəti e.ə. VI əsrdən başlamış, eramızın VII əsrinə qədər davam etmişdir. Burada maraqlı bir cəhət ondan ibarətdir ki, tədqiq olunmuş bütün genotaf küp qəbirlərində, bir qayda olaraq, küpün kənarına yastı bir daş parçası qoyulmuşdur.Heç şübhəsiz ki, bu əhalinin ənənəvi daş inancları ilə bağlı olmuşdur. R.Göyüşov haqlı olaraq yazırdı: "Küp qəbirləri belə bir dini əqidənin məhsulu olmuşdur ki, guya insan torpaqdan yaranmışdır. O, müvəqqəti dünya üçün

[7] Məmmədov A.B. Azərbaycan tarixşünaslığında xalqımızın islamqədərki dəfn mərasimlərində tarixi demoqrafik məsələlərin tədqiqi**.** BDU-Xəbərləri (humanitar seriyası) №3, 2018, səh. 78-85.

doğularkən ana bətnində necə yatmışdırsa, daimi dünyaya gedərkən də eyni şəkildə olmalıdır. Beləliklə, küp ana bətninin rəmzi kimi yaradılmışdır"8.

Göründüyü kimi, muzeylərimizdə ulu əcdadlarımızın əhali artımı, ölümü, məskunlaşması ilə bağlı qədim inanc və mərasimlərini əks etdirən zəngin eksponatlar toplanmışdır. Və bu bilgiləri muzeyi öyrədici mühit kimi seçdikdə şagird və tələbələrimiz xalqımızın zəngin tarixi-demoqrafik ənənələri ilə geniş şəkildə tanış olurlar.

Tədris prosesində öyrədici mühitin rolu danılmazdır. Öyrədici mühit tədris prosesində iştirak edən müəllim və şagirdlər üçün sözügedən mövzunun əyani və texniki vasitələrlə daha aydın öyrədilməsini və dərk edilməsini – öyrənilməsini asanlaşdırır. Şagird və tələbələr haqqında söhbət gedən mövzuya dair hər hansı bir eksponatı gözü ilə gördükdə onu yaddaşının ən dərin qatlarında möhkəm həkk edir, hafizəsində hifz edir: "Bədii zənginləşmə prosesi müəyyən xüsusiyyətə, özünəməxsusluğa malik muzey mühitində baş verir və səmərəli nəticə əldə olunur"9.

Tarixi-demoqrafik biliklərin, muzey eksponatları vasitəsilə öyrədilməsi, nəinki şagirdlərin, o cümlədən muzeyi ziyarət edən insanların bu sahədəki biliklərini genişləndirir, həmçinin onlarda muzeylərə, Vətən tariximizi təbliğ və tədris edən digır sosial qurumlara, müəssisələrə də, sevgi və maraq hissi tərbiyə edir.

Beləliklə, demoqrafik proseslərin xarakter və xüsusiyyətlərini dərindən bilmək, öyrənmək tələbatı onun daha səmərəli tədrisi qarşısında da yeni vəzifələr qoyur. Bu vəzifələr öz növbəsində demoqrafik tədqiqatların yeni metodlarının inkişafı üçün stimul yaradır, əhali məskunlaşmasına dair daima baş verən dəyişikliklərin inkişaf dinmasının obyektiv və subyektiv səbəblərini dərk etməyə zəmin yaradır10.

Tarixi demoqrafiya ilə bağlı bilgilərin öyrədilməsi üçün özündə zəngin materiallar toplayan muzey bu işin icrası üçün həm də ən ideal öyrədici mühitdir. Gəlin muzeylərimizdən tədrisin səmərəli təşkili naminə yetərincə faydalanaq və onları qoruyaq!

[8] Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. B., Azərnəşr, 1993. – 81 s. səh. 29

[9] Əmirxanov S.A. Nəzəri muzeyşünaslıq. Bakı, Mars-Print, 2009. – 211 s. səh. 7

[10] Məmmədov A.B. Tarixi demoqrafiya. Dərslik. Bakı, ADMİU, 2019. – 232 s. səh. 4

Ədəbiyyat:

1. Əmirxanov S.A. Nəzəri muzeyşünaslıq. Bakı, Mars-Print, 2009, 211 s.
2. Məmmədov A.B. Tarixi demoqrafiya. Dərslik. Bakı, ADMİU, 2019, 232 s.
3. Göyüşov R.B. Qarabağın keçmişinə səyahət. B., Azərnəşr, 1993, 81 s.
4. Məmmədov A.B. Azərbaycan tarixşünaslığında xalqımızın islamqədərki dəfn mərasimlərində tarixi demoqrafik məsələlərin tədqiqi**.** BDU-Xəbərləri (humanitar seriyası) №3, 2018, səh. 78-85.
5. Məmmədov A.B. Skiflərin qılınc kultu. Tarix onun öyrənilməsi problemləri, I buraxılış. Bakı, 1994, səh. 88-91.
6. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV – b.e. III əsrləri). Bakı, Elm, 1982, 157 s.
7. Rzayev N.İ. Əsrlərin səsi. Bakı, Azərnəşr, 1974, 80 s.
8. Афанасьева В.К. Гильгамеш и Энкиду. Москва, Наука, 1979, 219 с.
9. Каган М.С. Философская теория ценности. Санкт-Петербург, ТОО ТК «Петрополис», 1997, 205с.
10. Мамедов А.Б. Культ Солнца в доисламской системе верований Азербайджанского народа. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Uluslararası Hakemi Dergi Cilt:IV/sayı:XI/Mayıs/MMXVII, Ankara Universiteti, 2017, стр. 200-209.
11. Монгайт А.Л. Археология и современность. Москва, АН СССР, 1963 – 111 с.

Kübra Dadaşova
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin meneceri

Muzeyə əlavə gəlirlərin cəlb edilməsinin sınanılmış istiqamətləri (dünya muzeyləri təcrübəsindən)

Məlum olduğu kimi,muzeylər müasir dünyada ziyarətçinin mənəvi tələbini ödəmək və mədəni asudə vaxtınıtəşkil etməkəsas məkanlardanbiridir. Muzeylər həmçinin bölgəninsosial-iqtisadi inkişafının hərəkətverici qüvvəsi, turizm, mehmanxana biznesi və digər əlaqəli sahələrin fəaliyyətinin güclənməsi istiqamətində mühüm rol oynayır. Muzeylərin fəaliyyəti əsas beş funksiyadan ibarətdir. Bunlar:mədəni dəyərlərin toplanılması, qorunması, öyrənilməsi, şərh edilməsi və nümayiş etdirilməsi[1]. Müasir dövrdə muzeylər tədricən mədəni dəyərləritoplama və saxlama funksiyasının üstünlük təşkil etdiyi xəzinədən,mədəni irsə müraciət etməklə maarifçilik və təhsil funksiyaları vasitəsilə ziyarətçilərin mədəni yaddaşa yiyələnməsini təşkil edən instituta çevrilir[2].

XX əsrin sonları XXI əsrin əvvəllərində inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə müşahidə edilmiş davamlı iqtisadi artım muzeylərin dövlət tərəfindən daha çox maliyyə dəstəyi alması ilə nəticələnmişdir. 2008-ci il iqtisadi böhranından sonra vəziyyət kəskin şəkildə dəyişmişdir. Əksər dünya muzeyləri artan gəlir kəsrini büdcədənkənar, giriş biletlərinin qiymətini artırmaqla, xeyriyyə və sponsorluq investisiyaları vasitəsilə kompensasiya edirdilər. Araşdırmanın məqsədi dinləyicinidünya muzeylərinin dəyişən sosial-mədəni və iqtisadi vəziyyətdə əlavə gəlirlərin cəlb edilməsi zamanı tətbiq etdikləri maliyyə və marketinq yolları ilə yaxından tanış etməkdir.

1967-ci ildə ilk dəfə olaraq professor Fransua Kotler marketinqdən mədəniyyət sahəsində istifadə etməyi təklif etmişdir. Marketoloq qeyd edir ki, mədəni məhsul istehsal edən hər bir mədəniyyət təşkilatı istehlakçının diqqətini çəkmək

[1] Noble J.V. Museum Manifesto //Museum News. April. P. 27–32

[2] Кочеляева.А. Инициативы и культурные практики регионов России. Доклад государственной культурной политике к совместному заседанию Государственного совета РФ и Президентского совета по культуре и искусству РФ. М. Кремль. 24 декабря 2014 г.

üçün "mübarizə aparmalıdır"[3]. Həqiqətən, müasir dövrdə mədəniyyət qurumları, xüsusilə muzeylər mədəni asudə vaxtın təşkil olunmasısahəsində fəaliyyət göstərən digər qurumlarla rəqabət aparırlar. Tamamilə dövlət dəstəyindən asılı olan və digər mədəniyyət ocaqları ilə rəqabətdə olan muzeylər,daha çox ziyarətçinin cəlb etmək, onların muzeydə keçirdikləri müddəti uzatmaq və muzey məhsullarının satışını təşkil etmək üçün marketinq alətlərindən istifadə edirlər.

Eyni zamandadünyada mövcud olan muzeylər onu əhatə edən rəqəmsal mühiti görməyəbilməzlər. Muzeyin rəsmi internet səhifəsinin istifadəçiləri real ziyarətçilərə çevrilə bilərlər, belə ki, auditoriyanın bir qismi öz seçimini sayt və sosial şəbəkələrdəki səhifələr əsasında edir. Artıq 2000-ci illərin əvvəllərində əksər dünya muzeylərinin internetdərəsmi səhifələri mövcud idi[4]. Bu gün muzeylər auditoriya ilə ünsiyyət qurmağın yeni yollarını axtarır və bunun üçün müxtəlif platformalardan istifadə edir. İnternet onlara potensial ziyarətçilərə daha yaxın olmağa, hələ də muzeyi ziyarət etməyənlərə xüsusi diqqət ayırmağa şərait yaradır. Rəqəmsal mühit muzeylərə özünü sübut etməyə, yeni yadda qalan təcrübələr keçirməyə və ziyarətçilərin diqqətini özünə cəlb etməyə imkan yaradır.Bunu reallaşdırmaq üçün muzey həm rəqiblərini, həm də hal-hazırkı potensial ziyarətçilərini müəyyən etmiş olmalıdır. Əgər muzey daimi auditoriyasını müəyyənləşdiribsə, bu zaman o əhatə etmədiyi ziyarətçi kütləsini muzeyə gəlmək üçün motivasiya edə bilər.

2017-ci ildə Britaniya Teyt qalereyası (TATE Britain) "UNIQLO TATE LATES" adlı uğurlu layihəyəbaşladı. Layihənin məqsədi gənc auditoriyanı həftənin cümə günləri ödənişsiz ekskursiya və tədbirlərə cəlb etmək idi. Muzey əməkdaşlarının layihə üçün apardıqları tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, Londonda yaşayan gənclərin gəlirləri məhduddur və onlar muzeyə bilet və nahar almaq arasında seçim etməli olurlar. Teyt qalereyası uğurlu layihə vasitəsilə 15 000 əlavə ziyarətçi cəlb edə bilmişdir[5].

2020-ci ildə bütün dünyaya yayılmış koronovirus pandemiyası (COVİD-19) nəticəsindəsosial, dini, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdədəyişikliklər qaçılmaz oldu. Dünya daha çox qloballaşma, informasiya, rəqəmsal və virtual texnologiyaların üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyət halına gəlməkdir. Məhz bu dövrdə mədəniyyət ocaqlarının, xüsusilə muzeylərin məqsədi maddi dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması oldu.

---

[3] Колбер Ф., Нантель Ж., Билодо С., Рич Дж. Д. Маркетинг культуры и искусства. https://studfile.net/preview/5439467/(müraciət tarixi: 01.03.2021) Феоктистова С. Аудитория музеев в цифровую эпоху. http://mmbook-hse.ru/books/27/sections/207/ (müraciət tarixi: 02.03.2021)

[4] Феоктистова С. Аудитория музеев в цифровую эпоху. http://mmbook-hse.ru/books/27/sections/207/ (müraciət tarixi: 02.03.2021)

[5] Феоктистова С. Аудитория музеев в цифровую эпоху http://mmbook-hse.ru/books/27/sections/207/ (müraciət tarixi: 03.03.2021)

Pandemiya ilə əlaqədar dünya ölkələrində tətbiq edilmiş karantin zamanı incəsənət qalereyaları, muzeylər, sərgi və konsert zallarının maliyyə imkanları kəskin pisləşdi. Amerika Muzeyləri Alyansının (American Alliance of Museums) keçirdiyi sorğu nəticələri Birləşmiş Ştatlarda yerləşən muzeylərin yalnız üçdə bir hissəsinin ilyarımlıq maliyyə rezervlərinin olduğunu göstərirdi[6]. Oxşar vəziyyət Avropa muzeylərində də müşahidə olunurdu. Məlum olduğu kimi, ABŞ və Qərbi Avropa muzeylərinin maliyyələşdirilməsinin dörddə birindən çoxu dövlətin payına düşür.Yerdə qalan vəsaiti bilet satışı,fond və fiziki şəxslərin ianələri təşkil edir.Göstəricilərdən də aydın olur ki, muzeylərin ziyarət dinamikasının 2019-cu il səviyyəsinə qayıtması tezliklə baş verməyəcək. Nəticədə ənənəvi muzeyin biznes-modelinə yenidən baxılmalıdır. Muzey kolleksiyalarınıngeymifikasiyası (gamefication), yəni məşhur kompüter oyunlarının təcrübəsi və bu prosesə sosial elementlərin daxil edilməsi mövcud vəziyyətdə muzeylər üçün güclü təkana çevrilə bilər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz Teyt qalereyasının (TATE Britain) mütəxəssisləri tədris prosesini oyun elementləri ilə birləşdirərək "TATE WORLDS" (Teyt dünyaları) adlı layihə hazırlamışdılar[7]. Belə yanaşma istifadəçiləri Qalereyada nümayiş olunan sənət əsərləri haqqında daha çox öyrənməyə ruhlandırır. Layihəninməqsədi, eyni zamanda da fərqləndirən xüsusiyyəti istifadəçilərə nə isə öyrətmək deyil, bütün proses oyunçunun yaradıcılığına və marağına əsaslanır. Oyunun köməkliyi ilə o, sərbəst şəkildə rəssamlar, onların işləri və onları əhatə edən mədəni konteksti kəşf edir. Nəticədə, muzeyödənişli abunəlik, kolleksiyasının müxtəlif oyun formatları üçün lisenziyalarından gəlir, auditoriya isə öz növbəsində maraqlı oyun təcrübəsi vədigər oyunçular ilə canlı ünsiyyət qazanmış olur.

"Smartifay" (Smartify) muzey tətbiqinin kontent və təlim şöbəsinin müdiri Vauter van der Horstun fikrincə muzeylər rəqəmsal platformaları sərgi və tədbirlərin təşviqi zamanı istifadə edilən marketinq aləti kimi deyil, bu platformalardan ödənişli abunəlik əsasında maarifləndirici onlayn tədbirlər üçün istifadə etmək olar[8]. Bu sahədə Filadelfiya ştatında yerləşən Barns Fondu (Barnes Foundation) incəsənət muzey-qalereyasının təcrübəsi yuxarıda qeyd olunmuş nəzəriyyəni təsdiq edir[9].

[6] National Survey of COVID-19 Impact on United States Museums https://www.aam-us.org/wp-content/uploads/2020/07/2020_National-Survey-of-COVID19-Impact-on-US-Museums.pdf(müraciət tarixi: 03.03.2021)

[7] Фэйджелсон Д. Поможет ли геймификация спасти музеи в условиях локдауна? https://dataart.team/ru/articles/pomozhet-li-geimifikafiya-spasti-muzei-v-usloviyakh-lokdauna/ (müraciət tarixi: 04.03.2021)

[8] Лунина Л. Макгиврен Х. Смогут ли музеи зарабатывать наонлайне // Газетаобискусстве "TheArtNewspaperRussia". №91, Май 2021. https://www.theartnewspaper.ru/posts/9040/ (müraciət tarixi: 05.03.2021)

[9] Art Education at the Barnes https://www.barnesfoundation.org/classes/art-education (müraciət tarixi: 05.03.2021)

Yutub (YouTube) platformasında maarifləndirici və ödənişsiz mühazirələrə artan tələbatı müşahidə edən muzey mütəxəssisləri, onlayn kurslarını genişləndirərək ödənişli Maykrosoft Tims (Microsoft Teams) platformasına keçirmişlər. Nəticədə muzey 600 min dollardan çox gəlir əldə etmişdir. Əlbəttə ki, maarifləndirmə sahəsində rəqəmsal sektora düşən payın azalacağı riski də qalmaqda davam edir.

Onlayn platformalarvasitəsilə gəlir əldə etmək təcrübəsi Rusiya muzeylərində də tətbiq olunmağa başlamışdır. Dövlət Rus Muzeyi (Государственный Русский музей) onlayn mühazirələr üçün auditoriya seçiminə xüsusi diqqət ayırmışdır. Belə ki, bunlardan birincisi daim əyləncə axtarışında olan azyaşlı uşaqlar, digəri isə regionlarda fəaliyyət göstərən və peşəkar muzeyşünasların biliklərinə ehtiyac olan muzey əməkdaşlarıdır. Muzey yeddi yaşından yuxarı auditoriya üçün video dərslərlə bərabər, Zum (Zoom) platformasında "Uşaq rəsmləri nədən danışır" mövzusunda mühazirələr təşkil edir. Qeyd edək ki, hər iki xidmət ödənişlidir. Digər ödənişli xidmət isə regional muzeylərə göstərilmiş beş günlük mühazirələr blokundan ibarət metodik kursdur. Zum platformasından istifadə edərək keçirilən görüşlərdə yalnız qeyd olunan muzey mütəxəssisləri deyil həmçinin digər muzeylərdən də dəvət olunmuş muzeyşünaslar da iştirak edə bilərlər[10].

Daha bir maraqlı, eyni zamanda da texniki cəhətdən çətin "Mənim Tretyekovkam" («Моя Третьяковка») layihəsini Dövlət Tretyakov Qalereyası (Государственная Третьяковская галерея)"Mir" ödəniş sistemi ilə əməkdaşlıq çərçivəsində reallaşdırmışdır[11]. Muzey kolleksiyasındanincəsənət əsərlərini rəqəmsallaşdırır, müvafiq izahlarla açıq şəkildə istifadəçilərin ixtiyarına verir. İstifadəçilər də öz növbəsində ianələr edərək əlavə xüsusiyyətlərə giriş əldə etmiş olurlar.

Yuxarıda qeyd edilmiş layihələrlə bərabər müasir dövrdə muzeylər mövcud auditoriyanı saxlamaq, yeni ziyarətçilər cəlb etmək üçün kolleksiyalarını 3D ekskursiyalar formatında internet üzərindən paylaşır, smartfonlar üçün rəqəmsal marşrutlar olan tətbiqlər hazırlayır,real təəssüratlar yaratmaq üçün əlavə reallıq (AR) texnologiyalarından istifadə edir. Belə ki, qeyd olunan üsullarla yaradılmış virtual muzeylərdə istifadəçiyə "EKSPONATA TOXUNMAQ OLMAZ!" xəbərdarlığına "məhəl qoymadan" təqdim olunmuş eksponatı kiçik detallarına qədər araşdırmaq imkanı verir.

Beləliklə, məruzədə qeyd olunan yeni auditoriyanın, eyni zamanda da əlavə gəlirlərin cəlb edilməsi üsulları gec-tez milli muzeylərin də üzləşəcəyi

[10] Онлайн-лекции и мероприятия в Центре мультимедиа Русского музея https://rusmuseumvrm.ru/online_resources/lections/index.php (müraciəttarixi: 06.03.2021)

[11] Жиляева Я. «Музей — больше не для избранных»: Зельфира Трегулова об онлайне и жизни после пандемии https://www.forbes.ru/forbes-woman/424551-muzey-bolshe-ne-dlya-izbrannyh-zelfira-tregulova-ob-onlayne-i-zhizni-posle(müraciəttarixi: 06.03.2021)

məsələlərdən olacaq. Bunun üçün muzeylər ilk növbədə ziyarətçi auditoriyası ilə işi təkmilləşdirməli,əlavə gəlirlər cəlb etmək üçün müxtəlif təyinatlı layihələr hazırlamalı, həm yerli, həm də xarici qrant layihələrində aktiv iştirak etməli, xüsusilə marketinq siyasətini inkişafına diqqət yetirməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Art Education at the Barnes https://www.barnesfoundation.org/classes/art-education
2. National Survey of COVID-19 Impact on United States Museums. https://www.aam-us.org/wp-content/uploads/2020/07/2020_National-Survey-of-COVID19-Impact-on-US-Museums.pdf
3. Noble J.V. Museum Manifesto // Museum News. April. P. 27–32
4. Жиляева Я. «Музей — больше не для избранных»: Зельфира Трегулова об онлайне и жизни после пандемии https://www.forbes.ru/forbes-woman/424551-muzey-bolshe-ne-dlya-izbrannyh-zelfira-tregulova-ob-onlayne-i-zhizni-posle
5. Колбер Ф., Нантель Ж., Билодо С., Рич Дж. Д. Маркетинг культуры и искусства. https://studfile.net/preview/5439467/
6. Кочеляева.А.Инициативы и культурные практики регионов России. Доклад «О государственной культурной политике» к совместному заседанию Государственного совета РФ и Президентского совета по культуре и искусству РФ.М. Кремль. 24 декабря 2014 г.
7. Лунина Л. Макгиврен Х. Смогут ли музеи зарабатывать на онлайне // Газета об искусстве "TheArtNewspaperRussia". №91, Май 2021. https://www.theartnewspaper.ru/posts/9040/
8. Онлайн-лекции и мероприятия в Центре мультимедиа Русского музея https://rusmuseumvrm.ru/online_resources/lections/index.php
9. Феоктистова С. Аудитория музеев в цифровую эпоху http://mmbook-hse.ru/books/27/sections/207/
10. Фэйджелсон Д. Поможет ли геймификация спасти музеи в условиях локдауна? https://dataart.team/ru/articles/pomozhet-li-geimifikafiya-spasti-muzei-v-usloviyakh-lokdauna/

Эльвира Есполова
РГКП «Государственный музей. Центр сближения культур» Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, Старший научный сотрудник

Музейная экспозиция: методы и технологии актуализации культурного наследия

Современный музей как социальный институт призван не только сохранять культурные ценности, но и принять на себя обеспечение преемственности культурно-исторического развития, нравственно-эстетическое воспитание подрастающего поколения, вовлечение людей в мир подлинных духовных ценностей[1].

Раскрытие сложных тематических аспектов построенной экспозиции «Культура и религия в ВШП» в здании I этажа РГКП «Государственного музея «Центра сближения культур» Министерстве культуры и спорта РК,стало возможным через использование традиционных музейных приемов – демонстрацию артефактов, широкое привлечение разнообразных реконструкций и вспомогательного материала, но и с обязательным привлечением мультимедийных средств и современных музейных технологий.

Цифровые технологии, используемые в музее, решают большое количество задач, связанных с построением экспозиции. Мультимедийная продукция служит музею лучшим инструментом для того, чтобы сделать выставочное пространство интерактивным и увлекательным, что также позволяет значительно расширить не очень большое экспозиционное пространство нашего музея.

«Технология, с одной стороны, лишь инструмент культуры, с другой – нечто значительно большее: инструмент, сопряженный с духовными устремлениями, воплощающий и стимулирующий запросы культуры»[2].

Главные постулаты музейной концепции и ее смысловые конструкции раскрыты не только в экспонатах музея, но и в документальных фильмах и видеороликах.

Экспозиция построена как научная и информационная составляющая по

[1] Беисова Ж. Музей – социокультурный институт казахстанского общества//Тенденции и перспективы культурной интеграции. – Астана, ТОО ИДАН, 2014. – С. 292.
[2] Пиотровский М.Б. Философия музея: учеб. пособие. – М.; ИНФРА-М, 2013. – С.132.

координации и выполнению программы ООН «Международное десятилетие сближение культур 2013–2022 г.». Эта программа была принята по инициативе Казахстана, а МЦСК является уполномоченным ЮНЕСКО по выполнению программы в Центральной Азии[3].

Само здание является уникальным памятником архитектуры республиканского значения. Оно построено в 1936 г. по проекту архитектора В. Твердохлебова и является одним из красивейших общественных зданий города Алматы.

В экспозиции, состоящей из трех разделов, рассказывается о цивилизационных процессах на трассах ВШП в древности, средневековье и новое время, распространённых культурных связях и религиозных воззрениях населения. Третий раздел экспозиции рассказывает о Центре и проектах ЮНЕСКО, осуществляемых в Центральной Азии в рамках программы ООН «Международное десятилетие сближение культур». В экспозиции размещены уникальные археологические и исторические артефакты, собранные специалистами Центра.

Современные инновации обусловлены не только развитием творческого потенциала личности и групп, но во многом информационно-технологическими ресурсами. Осваивая технические новшества, человек внедряет творческие инновации и развивает возможности их применения, используя новые каналы коммуникации.

Современный музей уже немыслим без многих технических и технологических достижений. Использование информационных и коммуникационных технологий в начале второго десятилетия XXIвека для музейной сферы стало необходимостью[4].

Благодаря визуализации мультимедийные технологии, применяемые в экспозиционно-выставочном пространстве музея, имеют мощный просветительский потенциал. Наибольший интерес вызывают объекты, с которыми можно взаимодействовать.

Чтобы замысел экспозиции был эффективно раскрыт перед посетителем, используются самые современные подходы к организации музейного пространства.

Одним из таких средств являются информационные системы, построенные на базе сенсорных киосков.

Сегодня сенсорные киоски – это своего рода визитная карточка музея, в простой и доступной форме. Эта прекрасная основа для создания современной интерактивной экспозиции и электронного путеводителя. Главным плю-

[3] «Ұлы жібекжолындағы мәдениет пен дін» экспозиция каталогы. Құрастырушы: Халықаралық мәдениеттерді жақындастыру орталығы./Алматы. 2020. – 160 б.

[4] Мухамеджанова Г.Б. Музей – социокультурный институт казахстанского общества // Тенденции и перспективы культурной интеграции. – Астана, ТОО ИДАН, 2014. – С. 306.

сом, в работе которого является гибкость в наполнении его информационным содержанием.

Мировой опыт показывает, что информационные киоски в музее становятся доступным способом для ознакомления с экспозициями, играя роль консультанта-гида или информационно-справочной системы.

Известны примеры установки киосков в Доме истории в Бонне, Лувре, Уффици во Флоренции, Ватикане, Национальной галерее в Лондоне, Люксембургском музее истории.

Электронные экспонаты в окружении вещественных и документальных артефактов выполняют свою роль в экспозиционном решении, расширяют возможности коммуникации, а значит свидетельствуют о внедрении в музейную практику принципа интерактивности.

Информационный киоск способен объединять в себе как статическую (текстовую, графическую) информацию, так и динамическую (речь, музыку, видеоролики, анимации).

Таким образом, он наиболее эффективно воздействует на посетителей музея, которые становятся одновременно зрителями, читателями и слушателями[5].

Электронный этикетаж с применением *QR-кода.*

QR-код (анг. quickresponse – быстрый отклик) – миниатюрный носитель данных в виде матричного кода (двумерного штрихкода). Это двухмерный штрихкод разработан японской компанией Denso-Waveеще в 1994 г. Он обладает как минимум одним существенным отличием от классического этикетажа, помещенного на карточках: электронные аннотации к экспонатам представляют информацию о нем в расширенном контексте.

Считывается данная информация, расположенная на соответствующем сайте в Интернете, с помощью QR-кода на этикетке музейного предмета и производящей сканирующее действие программы QR-reader на любом гаджете. К преимуществам использования технологии электронного этикетажа и QR-кодов относится следующие: «…информация может быть представлена не только в текстовой, но и в интерактивной мультимедийной форме; информацию, считываемую с помощью QR-кодов, можно легко изменять, расширять и добавлять, не меняя QR-код[6].

3D-пирамида– музейная витрина, в которой используется технология псевдоголограммы для показа фотореалистичных трехмерных объектов.

3D-пирамида дает возмость расмотреть любой объект с разных сторон, как

[5] Мухамеджанова Г.Б. Музей – социокультурный институт казахстанского общества // Тенденции и перспективы культурной интеграции. – Астана, ТОО ИДАН, 2014. – С. 308.

[6] Экспозиционная деятельность музеев в контексте реализации «Стратегии государственной культурной политики на период до 2030 года»: монография / Т.П. Поляков, Т.А. Зотова, Ю.В. Пустовойт, О.Ю. Нельзина, А.А. Корнеева; Российский научно-исследовательский институт культурного и природного наследия им. Д.С. Лихачева. – М.: Институт Наследия, 2021. – С. 199.

если бы он был представлен на витрине. В виде трехмерного объекта может быть представлен любой экспонат, который по каким-то причинам не может быть показан вживую (находится на реставрации, поврежден или утерян), либо с помощью 3D-пирамиды можно воссоздать древние орудия труда, предметы быта, произведения искусства в фотореалестичном качестве.

Принцип голографии был впервые предложен профессором Дэннисом Габором в 1947 году, во время выполнения эксперимента по увеличению разрешающей способности микроскопа, за который он получил Нобелевскую премию по физике[7]. Д. Габбор отмечал: «Для ученого нет большей радости, чем быть свидетелем того, как одна из его идей открывает собой новую, стремительно развивающуюся отрасль науки».

В результате своего развития голография позволила создавать качественные трехмерные изображения.

В современном обществе голография продолжает активно развиваться, появляются новые интересные решения. Нет сомнений, что в будущем изобразительной голографии предстоит занять в жизни людей еще более значительное место.

Интерактивные карты позволяют демонстрировать современные и древние планы местности, городов и многое другое.

Сенсорный интерфейс делает работу с картой удобной и занимательной. На карте можно отметить любые объекты или территории – и при нажатии на специальные маркеры на экран будет выводиться тематическая информация об этих объектах (фото, видео, текстовый материал).

Виртуальная реальность – это создание полностью искусственной среды, которая замещает человеку всю аудиовизуальную информацию, поступающую из окружающего мира. Подлинные музейные предметы участвуют здесь только в качестве прообразов сюжетов или электронных копий, наполняющих это цифровое пространство. Панорамная экскурсия в 3 D; дает возможность перемещаться во времени и пространстве, видеть реконструкции исторических объектов и событий своими глазами с эффектом полного «погружения». Применение VR-технологий подтверждает идею того, что в наше время «становится важным не только показать экспонат, но и построить вокруг него историю, встроить в современный контекст, вдохновить аудиторию на взаимодействие, чтобы усилить запоминание»[8].

[7] Андреева О. В. Прикладная голография: учебное пособие. / О. В. Андреева// СПб: СПбГУИТМО, 2008. – 184 с.

[8] Экспозиционная деятельность музеев в контексте реализации «Стратегии государственной культурной политики на период до 2030 года»: монография / Т.П. Поляков, Т.А. Зотова, Ю.В. Пустовойт, О.Ю. Нельзина, А.А. Корнеева; Российский научно-исследовательский институт культурного и природного наследия им. Д.С. Лихачева. – М.: Институт Наследия, 2021. – С. 203.

В современных условиях цифрового развития экспозиционная деятельность музея заметно расширяется благодаря использованию новых средств коммуникации включающая информационные технологии. Технология экспонирования в условиях информационного общества связана с модернизацией методов, приемов, способов музейной работы на основе принципа открытости по отношению к инновациям[9].

Таким образом, необходимость использования технологий и новых приемов в работе музеев не вызывает сомнения. Перспективы новых технологий разнообразны, они будут расширяться и открывать новые возможности, совершенствуя наш мир, человека и его музейное восприятие.

[9] Малкова Е.В., Сизова И.А. Применение информационных технологий в классических художественных музеях. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2017. – С. 68.

Марина Чесняк
кандидат педагогических наук
Ставропольский государственный музей-заповедник,
методист по научно-просветительной работе

Музейно-педагогические основыорганизации интерактивныхмузейных экскурсий(из опыта Ставропольского государственного историко-культурного и природно-ландшафтного музея-заповедника имени Г.Н.Прозрителева и Г.К.Праве)

Глубинные причины обновления работы музея с посетителями связаны с переходом от индустриального общества к постиндустриальному, и далее, к информационному. Если еще во второй половине XX века рядовой посетитель музея не обладал возможностью контактного взаимодействия с музейным предметом, навыками его всестороннего исследования из-за отсутствия соответствующих условий и навыков, то сегодня, ситуация коренным образом изменяется. Это связано с потоком информации, в том числе возможности виртуального посещения любого крупного музея. Предмет можно внимательно рассмотреть, прочитать о нем соответствующую информацию.

При этом возникает вопрос: возникнет ли у виртуального посетителя потребность посетить музей в реальности? Решение этой проблемы состоит в мотивации и вовлечении людей в активную музейную коммуникацию средствами экспозиционно-выставочной и культурно-образовательной деятельности. Сегодня музеи разрабатывают и все шире используют интерактивные экскурсии с использованием дидактических листков, буклетов с заданиями, театрализованные, фабульные экскурсии, экскурсии-квесты, мастер-классы и другие формы. Не уведут ли игровые, развлекательные формы от одной из основных миссий музея, от просветительской – это опасение представляет актуальный и дискуссионный вопрос.

В культурно-образовательной деятельности Ставропольского государственного музея-заповедника с подрастающим поколением мы обращаемся, прежде всего, к образовательным стандартам общего, среднего профессионального и высшего образования. Тенденция развивающего обучения явля-

ется приоритетным направлением на всех уровнях. Это связано еще с одной современной тенденцией общественного развития – креативной экономикой, что определяет необходимость введения интерактивных форм работы с детьми и молодежью.

Для постижения сущности развивающего обучения и понимания подходов к разработке интерактивных музейных форм работы с посетителями, нами рассмотрено понятия «развитие» и «развлечение».Общая приставка «раз-» свидетельствует о некоторой связи их значений. Этимологический словарь русского языка М. Фасмера отмечает, что добавление приставки «раз-» к разным частям речи образует слова со значением: наивысшей степени проявления качества; распределенности, разъединения, увеличения охвата; при добавлении к глаголам образует глаголы со значением усиления интенсивности [5][1].

Выделение корней исследуемых слов показывает следующее. «Вить» означает изготовлять, скручивая, т. е. спиралеобразно. Основываясь на приоритетности компетентностного подхода в современном образовании, считаем возможным заключить, что развитие знаний – это увеличение их охвата и вывод на качественно новый уровень.

По аналогии выделим корень слова «развлечение» – «влечь», токование которого: тащить, тянуть (Толковый словарь русского языка Д. Н. Ушакова); силою уносить или утаскивать (Толковый словарь живого великорусского языка Даля). Таким образом, развлекать – это с особой силой «тащить», «утаскивать» («наивысшая степень проявления качества», «усиление интенсивности») в различные сферы (свойства «распределенности, разъединения, увеличение охвата»).

Получается, что развлечение посетителя в музее связано с широким спектром форм и методов работы музея с ним, которые захватывают его и увлекают его в мир символов и смыслов объектов природного и культурного наследия.

В Ставропольском государственном музее-заповеднике традиционные формы обогащаются интерактивными компонентами: командные игры, викторины, мастер-классы, интеллектуальные игры, квесты, кроссворды и другие формы, организуемые на материале, как постоянных экспозиций, так и выставок.

Модель интерактивного музейного занятия строится с учетом соотношения педагогических целей в соответствии с уровнем интеллектуального развития детей.

Для младших школьников мероприятия строятся на приоритете зрительных впечатлений (т.е. показ свойств музейных предметов) и моторно-двига-

[1] Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка [Текст]. В 4-х т.: Пер. с нем. = Russisc hesetymologischesWörterbuch / Перевод и дополнения О. Н. Трубачева. - 4-е изд., стереотип. – М.: Астрель – АСТ, 2007.

тельной активности с использованием художественно-литературных форм (сказки, пословицы, поговорки, заклички и др.). На первый план выходит музейная коммуникация непосредственно ребенка с музейным предметом. Интерактивная часть экскурсии или лекции включает поиск предмета (в экспозиции, в ходе импровизированных раскопок и пр.), его исследование, описание, сопоставление свойств различных предметов и т.д. С использованием этих методов проводятся, например, «Детский закуток» (этнография), «Популярная археология» (археология), «Сказочные животные в экспозиции», «Звериная азбука» (природа).

Для подростков экскурсионный рассказ и показ предшествуют интерактивной части, в которой создаются условия для активной музейной коммуникации. В музейной коммуникации основным становится взаимодействие юных экскурсантов друг с другом. Предметом их коммуникации также выступают музейные объекты. В Ставропольском музее-заповеднике для интерактивных экскурсий с подростками разработаны буклеты с квестами, задающими маршрут передвижения и задания на экспозиции, вопросы викторины, кроссворда и т.п. («Ставрополье-родина слонов» (природа), «Что нам стоит дом построить?» (этнография), «Memoru» (археология) и др.

Организация музейной коммуникации для старшеклассников связана с решением проблемных ситуаций, проектной деятельностью и направлена на анализ, критическое осмысление предлагаемых вариантов разрешения ситуации. В Ставропольском государственном музее-заповеднике пока преимущественно реализуется поисковая модель организации интерактивной работы старшеклассников («Непокоренный край»).

Значимыми являются психолого-педагогические аспекты музейных интерактивов. Так, музейной занятие должно учитывать особенности восприятия на разных возрастных этапах. Известно, что эффективность восприятия в процессе обучения зависит от соотношения развивающих, образовательных и воспитательных задач. В детском возрасте должны превалировать развивающие и воспитательные задачи, в юношеском – образовательные и воспитательные, а в подростковом – все группы задач одинаково значимы.

Тогда для младших школьников, подростков и юношества примерное соотношения развивающих, образовательных и воспитательных задач: 2:1:2; 2:2:2 и 1:2:2.Педагоги и психологи утверждают, что обучение происходит в процессе интерактивной части музейного занятия. Тогда при общей продолжительности музейного мероприятия 45 мин., интерактивная, образовательная часть, для младших школьников может составлять около 9 мин., для подростков – 15 мин., для юношества – 18 мин. Развивающие и воспитательные задачи выполняют экскурсионный рассказ и показ, на которые должно уходить при работе с младшими школьниками 36 мин., с подростками – 30 мин.,

с молодежью – 27 мин.

Рассмотрим, какова же сущность музейного интерактива, который может занимать от 1/5 до 1/3 части экскурсии. На наш взгляд интерактивная часть экскурсии должна быть нацелена на интерпретацию музейного предмета посетителем музея. Музей может создать условия для осмысления посетителем музейной информации, от предпонимания событий и явлений, свидетельствами которых выступают музейные предметы, до интерпретации их в новых обогащенных смыслах. Первый шаг – предпонимание – основывается на восприятии органами чувств, которые побуждают рассматривать предмет с разных сторон, второй шаг – интерпретация – подразумевает рождение ассоциаций, создание образов.

Каждому из этапов присущи особые психологические состояния. Рассмотрим их кратко в соответствии с видами музейной коммуникации. Среди выделенных Б.А.Столяровым видов музейной коммуникации здесь будем рассматривать актуальные для рядового посетителя музея. А именно: эстетическая: чувственное восприятие музейного предмета посетителем (Д.Вайлер, Г. Осборн); познавательная: общение сотрудника музея с посетителем относительного музейного предмета (К. Хадсон); знаковая: постижение посетителем социально-исторической сущности музейного предмета, как посредника в межвременном диалоге культур (Ю.Родемер); диалоговая: общение людей по поводу социокультурной ценности музейного предмета (Е. Александер, Р. Стронг)[2].

В эстетическом виде музейной коммуникации, выделенной Д. Вайлером и Г. Осборном, на первый план выходит чувственное внешненаправленное и внутренненаправленное восприятие музейного предмета. Внешненаправленное восприятие в музейной среде направлено на освоение внутреннего информационного поля музейного предмета (атрибутивные характеристики, аттрактивность) и на внешнее информационное поле (информация, дополняющая и раскрывающая сущность характерных свойств объекта, экспрессивность)[3].

В ходе активной музейной коммуникации создаются условия для произвольного внимания с помощью приемов предварительного осмотра, абстрагирования, панорамного показа и приёмов экскурсионного рассказа, связанных с активизацией познавательной деятельности экскурсантов (объяснения, новизны материала, вопросов и ответов, дискуссионной ситуации и др.). Послепроизвольное внимание – это двухэтапный процесс. На первом этапе

[2] Хуусконен, Н. М. Практика экскурсионной деятельности/ Н.М.Хуусконен, Т. М. Глушанок ; науч. ред. М. Б. Биржаков ; Международная туристская академия. – СПб. : Невский фонд, 2008.

[3] Холодная, М.А.Психология понятийного мышления: от концептуальных структур к понятийным способностям. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2012.

внимание возникает как произвольное на основе волевого усилия, направленного на достижение цели, определённой, например, экскурсоводом. На втором этапе, внимание становится личной потребностью экскурсанта. На первом этапе музейная коммуникация является познавательной, и представляет собой общение сотрудника музея с посетителем относительного музейного предмета (К. Хадсон). На втором этапе посетитель музея мотивирован на участие в знаковой музейной коммуникации, предполагающей постижение социально-исторической сущности музейного предмета, как посредника в межвременном диалоге культур (Ю.Родемер).

В ходе музейной коммуникации (экскурсия, дидактический путеводитель) посетителю музея должно предлагаться высказать суждение о наличии или отсутствии связей, взаимоотношений между предметами и явлениями действительности, между их свойствами и качествами [6, с. 69][4].

На основе высказанных суждений, их анализа, сопоставления посетитель может сделать умозаключение. Сопоставляя частные, единичные факты, случаи, явления он может сделать обобщающий вывод (индукция). А на основе общих законов и положений может раскрыть для себя сущность отдельного явления, факта (дедукция)[5].

Качественными характеристиками мышления являются самостоятельность, инициативность, оригинальность, быстрота и другие. Их можно развивать в таких формах музейной коммуникации как: экскурсия-викторина, -путешествие, -квест, -кроссворд и лекция-исследование, -интеллектуальная игра, -командная игра, -мастер-класс[6].

Результаты исследования показывают, что вовлечение обучающихся младшей общеобразовательной ступени (детей) в музейную коммуникацию предполагает обучение внешненаправленному восприятию музейного предмета, развитию произвольного внимания и формирование понятий и высказывания умозаключений. Формы музейной коммуникации могут быть преимуществен-

[4] Чесняк, М. Г. Интерактивные формы культурно-образовательной деятельности в практике современного музея // Международный музейный форум в Казани «Миссия музея в мультикультурном мире» 8 – 12 сентября 2015 г.: Тезисы. – Казань, Фолиант, 2015. – С.69.

[5] Чесняк, М. Г. Гражданское воспитание старшеклассников средствами музейной педагогики: автореферат дис. ... кандидата педагогических наук : 13.00.01 / Сев.-Кавказ. гос. техн. ун-т. - Ставрополь, 2006.

[6] Чесняк, М.Г.Приоритет интеллектуально-познавательной составляющей в музейной интерактивной экскурсии (из опыта Ставропольского государственного музея-заповедника) // Всероссийская научно-практическая конференция по музейной педагогике «Музей как образовательное пространство: инновационные формы работы с посетителем» (21 – 24 июня 2017 г., г. Петрозаводск) /Министерство культуры РФ, Федер. гос. бюджет. учреждение культуры «Гос. историко-архитектур. и этнограф. музей-заповедник «Кижи»; [под общ. ред. И. В. Павловой] – Петрозаводск: Издательский центр музея-заповедника «Кижи», 2017. – С. 243.

но направлены на развитие предметно-действенного мышления. В экскурсии целесообразно использовать предметы по типу музейных. Например, предоставлять возможность работать с маслобойкой, поносить вёдра на коромысле и т.д. Задания для детей могут опираться на репродуктивное, интуитивное, минимально осознанное мышление.

Музейная коммуникация подростков может включать наряду в внешненаправленным и внутренненаправленное восприятие музейных предметов, развитие произвольного и послепроизвольного внимания, активизацию долговременной памяти, развитие кратковременной и произвольной памяти, расширение понятийного аппарата, высказывание суждений и умозаключений. Для этой категории можно использовать интерактивную музейную коммуникацию, направленную на развитие наглядно-образного мышления. Для этого использовать экскурсионные приёмы, способствующие развитию воображения: зрительная реконструкция, абстрагирование, цитирование, комментирование, отступление, ссылка на очевидцев, аудио и др. Задания могут предполагать их решение подростками с опорой частично на интуитивное и частично на дискурсивное, продуктивное мышление.

Музейная коммуникация юношества в большей степени может быть направлена на развитие послепроизвольного внимания, долговременной и произвольной памяти, обоснованного высказывания эмоционально-оценочных суждений и умозаключений. Вовлечение в активную музейную коммуникацию может опираться на приёмы, развивающие абстрактно-логическое мышление. Задания для юношества должны быть ориентированы на дискурсивное, умозаключающее, продуктивное мышление.

Zümrüd İsmayılova
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
Beynəlxalq əlaqələr və ictimaiyyətlə iş
şöbəsinin baş mütəxəssisi

Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud insanların sosial-mədəni adaptasiyasında muzeylərin rolu

Məqalədə məqsəd Azərbaycanda fəaliyyət göstərən muzeylərdə sağlamlıq imkanları məhdud insanların muzeylərə ziyarəti zamanı problemlərin aşkara çıxarılması, həlli yollarını araşdırmaq və dünya muzey təcrübələrindən istifadə etməkdir.

Ümumiyyətlə mədəniyyət ocaqlarında vacib amillərdən biri muzeylərin əlillikdən əziyyət çəkən insanlarla qarşılıqlı münasibətidir. Qeyd edə bilərik ki, artıq fiziki və əqli cəhətdən sağlamlığını itirmiş insanların tam mədəni həyata uyğunlaşması prosesi müasir muzeylərin sosial vəzifələrinə çevrilib. Müəyyən səbəblərə görə, əlilliyi olan insanlar ortalama olaraq bir vətəndaşın ənənəvi həyat tərzindən kənarda qaldıqları üçün cəmiyyətdən də kənarda qalırlar. Sənət və tarixlə yaxından tanış olmaq həmin insanlarda yaşamağa davam etmək, həyatla mübarizə, cəmiyyətə qayıtmaq üçün estetik güc yaradır. Bu istiqamətdə müasir muzeylərdəfiziki və əqli cəhətdən sağlamlıq imkanları məhdud insanlar üçün xüsusi tədbirlər keçirilir və müəyyən sahələr üzrə mühazirələraparılır, xüsusi bələdçilər hazırlanır və sağlamlıq cəhətdən qüsurlu insanlar müxtəlif yaradıcılıq ustad dərslərinə cəlb edilir.Xüsusi qayğıya ehtiyacıolan insanlar üçün nəzərdə tutulan bu kimi tədbirlər, sərgilər və ya dərslər sosial layihələr olduğu üçünmüasirmuzeylər vasitəsi ilə onların cəmiyyətə uyğunlaşması, inteqrasiyası innovativ formada həyata keçirilir.İnkluzivlik (sağlamlıq cəhətdən qüsurlu olan şəxslərin tam hüquqlu sosial-mədəni həyata daxil edilməsi) müasir cəmiyyətin ahəngdarlığı üçün vacib bir vasitədir və muzeylər qeyd olunan proqramlarınhəyata keçirilməsində böyük rol oynayır. Muzeyin nəzərdən keçirəcəyi və gündəmə gətirəcəyi inkluzivlik fəaliyyəti (bu etnik mənsubiyyət, cins və şəxsiyyət, sosial-iqtisadi səviyyə, təhsil səviyyəsi, fiziki qabiliyyət, fiziki və əqli qüsurlu insanlarla ünsiyyət bacarığı, siyasi mənsubiyyət və inanc kimi bir çox məsələ ilə əlaqəli ola bilər) bir növ cəmiyyətin xeyrinə yönəldilməlidir[1].

[1] Erbay N.Ö. “Müzelerveengelliziyaretçilereyönelikeğitimprojeleri”. Milli Eğitim N. 214. 2017,

Ümumiyyətlə, dünyada baş verən təbii fəlakətlər, müharibələr, qəzalar və ya bəzi anadangəlmə səbəblər üzündən əlillərin sayı günbəgün artır. Bu gün dünyada 1 milyarddan çox sağlamlıq cəhətdən qüsurlu insanlar var. İnsan amilini xüsusi diqqətdə saxlayan dövlətlər əlillərin sosial müdafiəsi, onların cəmiyyətə inteqrasiyasını ildən-ilə gücləndirməyə çalışır. "Əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosial müdafiəsi ilə bağlı Dövlət Proqramı"nda əlilliyin qarşısının alınması, əlillərin reablitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında qanunlar öz əksini tapır. Statistikayaya əsasən Azərbaycanda fiziki qüsurları olan insanların sayı 620 min nəfərdir. Bu isə dünya əhalisinin 6 faizə qədərini təşkil edir[2]. Ölkəmizin ərazi bütövlüyü uğrunda fiziki sağlamlığını itirən insanlar da əlil sayılır. Amma əslində əlilliyi olan insanların əsas problemi təkcə fiziki cəhətdən qüsurlu olmaqla bağlı deyil. Onlar daha çox yanındakı insanların münasibətindən təsirlənirlər. Bu münasibət əsasən iki cür olur: əlillərə yazığı gəlmək və əlilləri yararsız hesab etmək. Bu iki münasibət onların özlərinə qarşı inamını, bir növ həyat eşqini azaldır, mənəvi cəhətdən az qala məhv edir. Yaşamaq hüququ insanın ən əsas haqqıdır[3].

Bəzən sağlamlıq imkanları məhdud insanlar özlərində güc, güvən tapır və cəmiyyətin onları hər hansı bir fəaliyyətə cəlb edəcəyini gözləmir, əksinə, özünü cəmiyyətinaktiv üzvü olaraq görməyə başlayır. Belə insanlardan sağlamlığını qismən itirmiş mədəniyyət işçilərini, paraolimpiya oyunlarının iştirakçılarını vəs. misal göstərmək olar.

Qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda əqli və fiziki cəhətdən sağlamlığını itirmiş ziyarətçilər üçün muzeyin əlçatanlığı baxımından son beş ildə böyük bir irəliləyiş var və sağlamlıq imkanları məhdud insanların muzeylərə uyğunlaşdırılması istiqamətində görülən işlər təqdirə layiqdir.

İnkluziv layihələrin həyata keçirildiyimuzeylərdə görmə qabiliyyəti zəif olan ziyarətçilər üçün toxunma kolleksiyaları, böyük şrift və kontrast rənglərdə hazırlanmış təqdimat kitabçaları, brayl əlifbası ilə hazırlanmış broşuralar, qabartılı xəritələr və şəkillər, qalereyalar haqqında məlumat və əsərlər haqqında audio qeydlər və ya portativ dinləmə cihazları, bələdçi tur xidməti və ya təsviri izah nümunələrini görmək olar.[4]

İnkişaf etmiş ölkələrin muzeylərində qeyd olunanlayihələr həyata keçirilən zaman muzeyin daxili dizaynında, muzeyin reklamedici öyrənmə vasitələrində də dəyişikliklərə üstünlük verilir. Həmçininsağlamlığını qismən itirmiş muzeysevərlər

s.356 https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/441179

[2] Azərbaycandaəlilliyiolanşəxslərinsosialmüdafiəsi https://www.sosial.gov.az/2952

[3] Mckee, Barbara, Əlillər və holokost: Əlil təqibi, 2004, s.53 https://www.coe.int/az/web/compass/disability-and-disablism https://www.eastrenfrewshire.gov.uk/

[4] Yeşilyurt H. Müzelerin Sessiz ve Karanlık Dünyası: «Herkes İçin Müzeler". İzmir Üniversitesi, s.5. https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziturizm/issue/48838/622230

muzeyə gəlmədən- uzaq məsafədən virtual audio turlarvasitəsi ilə ekspozisiya və sərgilənən eksponatlarla tanış ola bilərlər. Əlilliyi olan ziyarətçilərə xidmət göstərmək və işi təşviq etmək üçün isə xüsusi proqramlar rəqəmsallaşdırılmışdır. Məqsəd sensor ekranlardan və holoqramlardan istifadə edərək eşitmə və görmə qüsurlu insanlara muzeydəki məlumatları çatdırmaqdır, onları bu istiqamətdə maarifləndirməkdir. Muzeylərin məlumat lövhələri, broşuralar və mərtəbə planları, marşrut lövhələri həm də Brayl əlifbası ilə qeyd olunur.Həmçinin 3D holoqrafik piramidadaeksponatları hər tərəfli izləmək və onlara maraq yaratmaq mümkündür. Qeyd edək ki, 3D texnologiyasının köməyi ilə yaradılmış bu kimi vizual görüntülər muzeyi ziyarət edən hər kəsdə cəlbedici, maraqlı təəssürat yaratmış olur. Təcrübələr göstərir ki,fiziki və sağlamlıq imkanları məhdud ziyarətçiləri hədəf alan muzey-təhsil layihələrinin artması muzeylərdə xidmətin keyfiyyətini daha da artırdı. Bu baxımdan qeyd edə bilərik ki, İstanbul Pera Muzeyi tərəfindən hər ayın son cümə günü "Maneəsiz muzey" layihəsi həyata keçirilir.[5] Bu layihə demək olar ki,cəmiyyətin bütün üzvlərinin bərabər şəraitdə həyatlarından və muzeylərdən zövq almaq baxımından əhəmiyyətlidir. Muzey eksponatların yalnız görüntülü nümayişi ilə kifayətlənmir. İnteraktiv multisensor monitorlar görüntü, toxunuş təəssüratını yaradır və səs effektlərini verir. Belə ki, mədəni irsin tanıtımıvə muzeyləri daha maraqlı, daha cəlb edici,dinamik etmək baxımından yeni texnologiyaların muzeylərdətətbiqixüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanlar üçündaha səmərəli olub.

Sağlamlıq imkanları məhdud insanlar bəzən cəmiyyətdəki yerlərini tapmağa çalışırlar, bəzən də cəmiyyətdən, sosial mühitdən qaçırlar. Jurnalist Səxavət Kəngərlinin qeydlərinin birində deyilirdi: "Ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında belə uşaqlar haqqında məqalə hazırlamaq üçün görüşdüyüm 13 yaşlı Sabirlə olan qısa dialoqumuzu heç vaxt unutmadım. Sabir hərəkət qabiliyyətinin məhdudluğu səbəbindən məktəbə gedə bilmirdi. O zaman nə qədər çalışsaq da, haqqında yazı hazırlamağımıza, fotoşəklini çəkməyimizə razılıq vermədi:

– Xahiş edirəm mənim haqqımda heç nə yazmayın.

– Niyə? Qəzetdə özünü görmək istəmirsən?

– Mən o yazını sərbəst oxuya bilməyəcəyəm. Ona görə də narahat olacağam. Xahiş edirəm məni incitməyin. O, bu sözləri deyəndən sonra öz otağına keçdi və bir daha bizimlə görüşmək istəmədi. Oxumaq həvəsi ilə alışıb yanan, həyatdan küsmüş bu uşağın qapının arxasından söylədiyi son sözlərdən sonra özümü saxlaya bilmədim, gözlərim doldu: "Gedin sağlam insanlardan yazın. Biz kimin nəyinə lazımıq ki?!"[6]

[5] Erbay N.Ö. "Müzelerveengelliziyaretçilereyönelikeğitimprojeleri". Milli Eğitim N. 214. 2017, s.353 https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/441179

[6] Səfərov.T. "Sağlamlıq imkanları məhdud insanlar cəmiyyətin aktiv üzvünə çevrilir".2017. http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/sosial/12346-sazhhlaml-zh-imkanlar-maehdud-insanlar-dzaemiyyaetin-aktiv-uzvunae-dzhevrilir

Qeyd edək ki, MDB ölkələrinin muzey məkanı və onun informasiya resurslarının sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması üzrə uğurlu təcrübəsi nəzərdən keçirilib.Əsasən hüquqi məsələlər, turizm fəaliyyətinin təşkili, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin muzey vasitəsilə inklüziv təhsilin inkişafı, habelə bu qəbildən insanların sosiallaşması və əmək məşğulluğu məsələləri də diqqət mərkəzindədir. Habelə ustad dərsləri, sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin əl işlərindən ibarət sərgilər təşkil edilir.Həmçinin Azərbaycan dövləti də BMT-nin əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Konvensiyasına uyğun olaraq qurumun əlilliklə bağlı tövsiyələrini nəzərə alaraq bu sahəyə hər zaman qayğı ilə yanaşır. Ümumilikdə, Azərbaycan prezidentinin son vaxtlarda həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi islahatlar cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.[7]

Dünya muzeylərinə diqqət etsək,məşhur "Viktoriya və Albert" muzeyində 1985-ci ildən etibarəngörmə qabiliyyətini tam və ya qismən itirmiş insanlar üçün taktil seanslar təklif olunduğunu misal göstərmək olar. Həmçinin Muzey il ərzində auditoriyanı maraqlandıran xüsusi layihələr həyata keçirir,muzeyin müxtəlif kolleksiyaları əsasında hazırlanan layihələr, proqramlar tez-tez dəyişir. Bu isə öznövbəsində insanları yenidən muzeyə qayıtmağa və yeni bilik, təcrübələrdən zövqalmağa çağırır.[8]

1977-ci ildə qurulan Beynəlxalq Muzeylər Şurasının (ICOM) təşəbbüsü ilə Beynəlxalq Muzeylər Günü hər il 18 Mayda xüsusi bir şüarla bütün dünyada qeyd olunur. 18 may 2020-ci il tarixində ICOM Azərbaycan Milli Komitəsinin təşkilatçılığı ilə Beynəlxalq Muzeylər Gününə həsr olunmuş "Muzeylər bərabərlik üçün: müxtəliflik və inklüzivlik" adı altında qeyd olundu və beynəlxalq konfrans keçirildi. Həmçinin ICOM inklüzivliklə bağlı müxtəlif proqramlarçərçivəsind əcəmiyyətin hər bir üzvünün muzeyləri ziyarət etməsi baxımından inklüzivliyin və getdikcəqloballaşan mürəkkəb sosial problemlərin həllindəki çətinliklərihəll etməyə çalışır.[9]

Bu səbəbdən, muzeylər yalnız ənənəvi mədəniyyət mərkəzləri deyil, həm də kolleksiyalarını qorumaq və şərh etmək üçün yeni yollar axtarır. Həm gələcək nəsillər, həm də müasir cəmiyyət üçün əhəmiyyətli olacaq yeni muzey ənənələri yaradırlar.

Bu gün muzeylər ziyarətçilərin yenilikçi proqramlarda iştirak edə biləcəyi interaktiv mərkəzlərə çevrilir.Məsələn: Dövlət Ermitajı və A.S.Puşkin adına Dövlət Təsviri İncəsənət Muzeyində görmə qabiliyyətini itirmiş insanlar üçün təsviri sənət

[7] Azəri.L.Mədəniyyət.-2019.-27 noyabr.-s.1 http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2019/noyabr/685853.htm

[8] Lord Gail Dexter and Lord Barry; The Manual Of Museum Planning, Altamira Press, London, 2001, s.94

[9] Museums for Equality: Diversity and Inclusion.2020 http://imd.icom.museum/2020-museums-for-equality-diversity-and-inclusion/

əsərləri gipsdən qabarıq cizgilərlə hazırlanır.Amerika İncəsənət Muzeyindəgörmə qabiliyyətini tam və ya qismən itirmiş insanlar üçün təlim keçmiş xüsusi könüllü bələdçilər vasitəsilə muzeydə ayda iki dəfə ekskursiyalar keçirilir. Könüllü bələdçilər qruplara rəhbərlik edirlər və ziyarətçilər eksponatlarla maraqlandığı zaman onlarda əlavə hər hansı bir sual yaranarsa, onu yerindəcə cavablandırırlar.[10]

Azərbaycan muzeylərinə nəzər yetirək. Qeyd edək ki, AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi də mütəmadi olaraq elmi-kütləvi və maarifləndirici tədbirlər təşkil edir. Bu missiyanı layiqincə həyata keçirən muzeyin əməkdaşları sağlamlıq imkanları məhdud gənclərin əl işlərindən ibarət sərginin təşkilini planlaşdırmış və 03 noyabr 2017-ci il tarixində "Duyğularımızın rəngi" adlı sərginin açılışını etmişdi. Sağlamlıq İmkanları Məhdud Gənclərin Peşə Reabilitasiya Mərkəzi ilə əməkdaşlıq çərçivəsində istedadlı gənclərin əl işlərindən ibarət sərgilərin təşkil edilməsi, muzeyin mütəxəssisləri tərəfindən mühazirələrin keçirilməsi, muzeylə əməkdaşlıq edən orta və ali məktəblərin tələbə və şagirdləri ilə bu gənclərin görüşlərinin həyata keçirilməsi muzeyin əsas fəaliyyətlərinin bir hissəsidir. Qeyd olunan tədbirlərin təşkil edilməsi sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların istedad və bacarıqlarının üzə çıxarılmasıvə onların gələcəkdəbir şəxsiyyət kimi formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin sağlamlıq imkanları məhdud müharibə iştirakçıları-Qazilər də muzeyi ziyarət edən zaman muzeyin bələdçiləri tərəfindən muzeyin tarixi və nümayiş olunan eksponatları haqqında ətraflı məlumat verilir.

Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi də dünya praktikasına əsaslanaraq fiziki məhdudiyyətli insanlar üçün inklüziv layihə və inkluziv proqramlar həyata keçirir, o cümlədən muzey məhdud fiziki imkanlı insanlar üçün dinamik, daim dəyişən maariflənmə mərkəzinə çevrilmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, muzeydə tez-tez əlil arabasında olan və bütün zallarda rahat və sərbəst hərəkət edən tamaşaçıları görmək mümkündür. Ekspozisiya mətnləri və etiketajlar elə tərtib olunub ki, onları oturaq vəziyyətdə də asanlıqla oxumaq və sensor monitorlardan istifadə etmək mümkündür. Muzeydə eşitmə qabiliyyəti zəif olan insanlar üçün jest dilində ekskursiyalar təşkil olunur.[11]

Həmçinin 2019-cu il noyabrın 25-də MDB-nin Dövlətlərarası Humanitar Əməkdaşlıq Fondunun maliyyə və Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin təşkilati dəstəyi ilə Milli İncəsənət Muzeyində "Sərhədsiz incəsənət" adlı beynəlxalq seminarkeçirilmişdir.[12] Layihənin məqsədi mədəniyyət müəssisələrinin, muzeylərinsağlamlıq imkanları məhdud insanlar daxil olmaqla bütün ziyarətçilər üçün əlverişliliyinin təmin edilməsi idi.

[10] Museums and the Americans with Disabilities Act at 25: Progress and Looking Ahead. https://www.arts.gov/stories/blog/2015/museums-and-americans-disabilities-act-25-progress-and-looking-ahead

[11] Məlikova.Ş. "İnkluziv muzey" Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi 2020. s.443

[12] https://azertag.az/xeber/1359348

Qeyd edə bilərik ki, sağlamlıq imkanları məhdud insanların cəmiyyətə inteqrasiyası və onların müasir muzey mədəniyyətinə adaptasiyası məsələsi muzeylərin əsas fəaliyyət prinsiplərinə daxil edilib. Bu istiqamətdə də Azərbaycanda belə insanların mədəni sosial həyata cəlb olunması üçün müvafiq tədbirlər görülür, insanlar üçün inklüziv layihələr və proqramlar uğurla həyata keçirilir.

Samirə Əmrahova
Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər 1 nömrəli tam orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi
Elnarə Həsənova
Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər 1 nömrəli tam orta məktəbin "Rus dili və ədəbiyyatı" fənn metodbirləşməsinin rəhbəri

Ədəbiyyat dərslərində virtual ekskursiyaların rolu

Müasir təhsil sisteminin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onun fəal (interaktiv) metodlara əsaslanmasıdır. Bu o deməkdir ki, təlim prosesində müəllim şagirdlərin maraq və tələbatlarını nəzərə alaraq idrakı problem situasiyası yaratmalı, bu problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı rolunu stimullaşdırmalı, şagirdlər üçün yeni və lazımlı olan biliklərin müstəqil araşdırmasını, əldə etməsini və qavramasını təmin edən şəraiti təşkil etməlidir. Fəal (intraktiv) təlim müəllimə imkan yaradır ki, o, müasir təlim metodları, üsulları və formalarından bəhrələnərək, şagirdlərə təkcə yeni elmi bilikləri deyil, o cümlədən də fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyən edilməsini, nəticə çıxarmağı və ümumiləşdirmə aparmağı öyrətsin. İnformasiya texnologiyalarının təhsil sistemində geniş tətbiqi təlim prosesində şagirdlərin motivasiyasını və fəallığını stimullaşdırır, interaktiv mühitin yaradılmasında əvəzedilməz dəstəkləyici vasitəyə çevrilir. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi təlim prosesində yeni formaları, məsələn, virtual ekskursiyaları, yaratmağa imkan verir.

"Ədəbiyyat" fənninin tədrisi interaktiv təlim metod və üsullarının tətbiqi üçün geniş imkan yaradan bir fəaliyyət sahəsidir ki, burada kompyuter texnologiyaları, internet resursları və interaktiv avadanlıqlardan istifadə edərək müasir tələblərə cavab verən dərslər keçmək mümkün olur. Bu baxımdan virtual ekskursiya interaktiv təlim metodu olaraq informasiya texnologiyalarının ədəbiyyat dərslərində effektiv nəticələrə nail olmağa imkan yaradan metodlardan biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Pedaqogikada "təlim ekskursiyaları sinfə, yaxud məktəbə gətirilməsi mümkün olmayan obyektlərlə şagirdlərin əsaslı tanışlığı məqsədini daşıyan" dərs formasıdır[1].

Ekskursiya (lat. excursio - gəzinti, səfər) maraq doğuran bölgələrin maarifləndirici, elmi, idman və ya istirahət məqsədi ilə tək və ya kollektiv şəkildə baxışın təşkili deməkdir. Obyektin seyr ediməsi tək və ya xüsusi bələdçinin köməyi ilə ola bilər.

İlk ekskursiyalar XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində böyük maarifçilərin

[1] Bədəlova Ə.S.Təlim-tərbiyə (Mühazirə mətnləri).Səh. 113. http://anl.az/el/Kitab/2017/07/cd/Azf-296978.pdf

təsiri altında Avropanın bəzi təhsil ocaqlarında təşkil edilmişdir. Həmin dövrlərdə tələbələr üçün qısa ekskursiya və piyada gəzintilər təşkil edilməyə başlanır. Bütün bunlar məşhur Polşa pedaqoqu Yan Komenskinin üsulu ilə, əyaniliyi təmin etmək və tərbiyə məqsədi ilə edilirdi.

Virtual ekskursiyalar zamanənin tələbatlarına cavab olaraq yaranan yeni təqdimat alətidir. Onun vasitəsi ilə lazım olan obyekti əyani və maraqlı formada geniş auditoriyaya təqdim etmək olar.

Q.N. Akvilevanın fikrincə virtual ekskursiya ənənəvi ekskursiyadan fərqli olaraq real obyektləri virtual təsvir etmək və müstəqil müşahidəyə, lazım olan faktların toplanmasına şərait yaratmaq məqsədi ilə təşkil olunan tədris formasıdır2.

Virtual ekskursiyaların üstün cəhətləri kimi onların inzibati mərkəzlərdən uzaq məsafədə yaşayan məktəblilərin, fiziki məhdudiyyətləri olan şagirdlərin estetik tərbiyəsində müəllim üçün yaratdığı imkanları qeyd etmək lazımdır. 3D texnologiyaları vasitəsiylə muzeylərdə real hərəkət etmək, istənilən eksponatın yaxından seyr etmək, bir zaldan digərinə keçmək təsəvvürünü yaratmaq, şagirdlərin dünyagörüşünü genişləndirmək, dərsləri canlandırmaq və daha maraqlı etmək mümkündür. Virtual ekskursiya istənilən hava şəraitində keçirilə bilər. Virtual ekskursiyalar mürəkkəb mövzuların qavranılmasını asanlaşdırır, şagirdlərln şəxsiyyətinin formalaşmasında vacib rol oynayır.

Virtual ekskursiya real ekskursiyadan fərqli olaraq reallıqda mövcud olan obyektləri virtual formada əks etdirən təlim üsuludur. Onun məqsədi şagirdlər tərəfindən lazım olan məlumatın toplaması və müstəqil müşahidə aparması üçün şəraitin yaradılmasıdır. Virtual ekskursiyalar hazırlanarkan audio və video faylların, fotoların, portretlərin, rəsm əsərlərinin və s. istifadəsi də mümkündür.

İnformasiya texnologiyalarının istifadəsindən asılı olaraq virtual ekskursiyalar aşağıdakı kimi təsnif edilə bilərlər:

1) təqdimatların hazırlanması texnologiyası3;

2) saytların yaradılması alətlərinin istifadəsi (qrafik xəritələrin, hiperkeçidlərin yaradılması);

3) informasiya sistemlərinin (yandex, google və s.) istifadəsi;

4) 3D- modelləşdirmə;

5) panorama xarakterli kompozisiyaların istifadəsi.

Virtual ekskursiya təlim - tərbiyə prosesinin tərkibi hissəsi olduğundan onun təşkili və planlaşdırılmasına məhsuliyyətlə yanaşmaq lazımdır. Virtual ekskursiyanı yaradan zaman müəllim mövzu üzrə biliklərini daha da genişləndirməli, lazım olan məlumatın axtarışı yollarını müəyyən etməlidir.

Virtual ekskursiyanın hazırlanma mərhələləri real ekskursiyanın hazırlanması

[2] Аквилева, Г.Н., Клепинина З.А. Методика преподавания естествознания в начальной школе – М., 2004 г. – 240с.

[3] http://word-office.ru/kak-sdelat-virtual-nyy-muzey-v-powerpoint.html

ilə eynidir və aşağıdakı əsas mərhələlərdən ibarətdir[4]:

1) ***hazırlıq mərhələsində*** ekskursiyanın mövzusu, məqsədi, həll olunacaq məsələlər və ekskursiyanın əhatə edəcək obyektlər müəyyən edilir;

2) ***mövzunun tərtibi*** zamanı müəllim şagirdlərin maraq və istəklərini əvvəlcədən müəyyən edərək ekskursiyanın məzmununu əks etdirən qısa, konkret və cəmləşdirilmiş şəkildə mətn hazırlamalıdır . Mətn bütün mikromövzuları əhatə etməlidir, ədəbi dil qaydalarına uyğun olmalıdır. Məlumat nümaiş olunan obyektlərin ardıcıllığı ilə uyğun olmalıdır. Obyektlərin nümaişi və mətn mövzuya tam uyğun olmalıdır.

3) ***virtual ekskursiyanın məqsədinin müəyyən edilməsi*** mövzu seçildikdən sonra aparılır. Məqsəd öz növbəsində ekskursiyanın ideyasıyla, əsas fikriylə sıx əlaqəlidir. Məqsəd mövzunun aktuallığını müəyyən edir, mövzu və ideya isə ekskursiyanın məzmununun əsasını təşkil edir.

Ekskursiyalar şagirdlərdə vətənpərvərliyin, tolerantlığın, ictimai-faydalı əməyə sevgi hissinin tərbiyəsinə, dünyagörüşünün genişləndirilməsinə, elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində bilik və məlumatların zənginləşdirilməsi məqsədlərinə nail olmağa imkan verir.

4) ***virtual ekskursiyanın vəzifəsinin müəyyən edilməsi*** qabaqcadan secilmiş obyektləri nümaiş etdirərkən vizual təssüratların zənginləşdirilməsini təmin edərək mövzunun açıqlanması üçün qoyulmuş məqsədlərə nail olmanı nəzərdə tutur. Obyektlərin vizual obrazları elə təqdim edilməlidir ki, ekskursiya bələdçisinin müşahidəsi olmadan mövzu aydınlaşdırıla bilinsin. Virtual ekskursiya şagirdlərin öyrənmə fəaliyyətini fəallaşdırmağa, dərsin effektivliyini yüksəltməyə, tədris işinin təşkili üçün rəqəmsal tədris resurslarının yaradılmasında əvəzsiz rol oynayir.

Virtual ekskursiyaların məzmunu zamanının son elmi məlumatları əks etdirərək təqdim edilən materialın şagirdlər tərəfindən qavrana biləcəyini, əyaniliyə əsaslanaraq müəyyən obrazların formalaşmasını, şagirdlərdə əməyə, öyrənməyə, biliyə məhsuliyyətli və vicdanlı münasibəti aşılayaraq fəal həyat tərzinə yiyələnməni təmin etməlidir. Ekskursiya əyanilik prinsipinin reallaşmasına geniş imkanlar yaradır, şagirdlərin düşüncəsini və təxəyyülünü inkişaf etdirir, öyrənmə fəaliyyətini zənginləşdirir, dünyagörüşünü formalaşdırır və genişləndirir, mədəniyyət səviyyəsini yüksəldir, tərbiyəvi məqsədləri həll edir. Virtual ekskursiyada iştirak edərkən, şagirdlər təkcə virtual ekskursiyanın məzmunu ilə tanış olmur, onlar özləri də eyni zamanda yeni məlumat axtarır və bununla da araşdirma və axtarış fəaliyyətlərini aktivləşdirirlər, həyat və bədii yaradıcılığını öyrəndikləri ədiblərin yaşadığı dövrün xüsusiyyətləri ilə əyəni tanış olurlar. Virtual ekskursiyaların muzeylərdən uzaq məsafədə yerləşən və bu səbəbdən şagirdlərinin muzeyləri ziyarət etməsində çətinlik çəkən məktəblər üçün əhəmiyyəti daha böyükdür.

[4] https://infourok.ru/metodicheskie-rekomendacii-virtualnie-ekskursii-kak-odna-iz-form-organizacii-distancionnogo-obucheniya-v-uchrezhdenii-dopolnitel-3161807.html

Михаил Розенфельд
Руководитель научно-методического отдела компании ASCREEN Магистр истории Санкт-Петербург, Российская Федерация

Возможности увеличения эффективности просветительской деятельности музея посредством внедрения современных технологий

Музей, как культурный феномен,институциолизировался посредством взаимодействия трех общественных групп: музейных работников, владельцев музейных коллекций и посетителей музея. Вместе с тем, следует отметить, что, откликаясь на тенденции своего времени, музеи всегда были многогранными культурными институциями, откликающимися на потребности посетителя. Благодаря быстрому развитию цифровых развлечений, музейные сообщества по всему миру осознают важность интерактивных технологий, используемых в их выставках. Как место культуры, образования и идей музей должен реагировать на пожелания современной аудитории. Все больше музеев используют приложения, QR-коды, сенсорные экраны, виртуальную и дополненную реальность и многие другие интерактивные технологии, которые позволяют легко и напрямую передавать информацию.Музейные выставки, обогащенные цифровыми технологиями, становятся решающим фактором для растущего числа посетителей. [5] Впервые люди с ограниченными возможностями, например с нарушением зрения или слуха, могут активно участвовать в этом опыте и лично познакомиться с экспонатами. Технологии и технологические инновации сломали множество барьеров между музеем и его аудиторией, экспонатами и зрителями. [3] Процесс внедрения цифровизации в сферу российской культуры, как отмечает президент России, также должен обеспечить условия «для популяризации русской культуры и науки за рубежом» [4]

Некоторые из таких технологий позволяют отказаться от традиционных приемов построения экспозиционного нарратива, и адаптировать его под конкретного посетителя. Адаптивный сторителлинг — это технология, применяемая изначально в компьютерных играх и различных методиках обработки естественного языка. В 2017 году португальские исследователи EdirleiSoaresdeLima, BrunoFeijó, Antonio L. Furtado предприняли несколько успешных попыток внедрить методику адаптивного сторителлинга в музеи.

[1] Для типирования посетителей по их индивидуальным предпочтениям использовался метод «большой пятерки». По задумке исследователей, такое типирование не должно превышать 3 минуты, что и было достигнуто посредством обработки колоссального массива данных посредством специально написанной нейронной сети. [2] После успешного завершения типирования система предлагает посетителя индивидуально сформированный маршрут, для чего экспозиционный нарратив разделили на «ключевые точки» и «ребра» повествования, где «ключевые точки» остаются неизменными, а «ребра меняются в зависимости от индивидуальных предпочтений посетителя. Результаты исследования показали, что предложенный метод способен правильно распознавать предпочтения пользователей в отношении сюжетных событий (средняя точность 91,9%) и положительно повышать удовлетворенность пользователей и их опыт. [2]

Говоря о нейронных сетях, нельзя не упомянуть технологию DeepFake, которая получила широкое распространение в музейной сфере. Благодаря этой разновидности нейросети, музей получает возможность анимировать, «очеловечить», любое человеческое лицо, что хоть сколько ни будь антропоморфно изображено на картине. Подобная технология реализована во множестве художественных галерей мира, и не отличается ни высокой стоимостью, ни сложностью. Примером нейросети Deepfake может послужить DeepFaceLab.

С помощью технологий дополненной реальности музеи могут накладывать виртуальный мир прямо на то, что физически находится передпосетителями, оживляя экспонаты и артефакты новыми и захватывающими способами. Эта технология отличается высокой сложностью реализации и включает в себя множество разновидностей. Одним из примеров использования технологии является музей «Нефть»,реализованный компанией Ascreen. Музей расположен в павильоне № 25 московского ВДНХ. Дополненная реальность там представлена в видеWR очков, интегрированных встатичный туристический бинокль, заглянув в который, посетитель получает возможность окунуться в исторические интерьеры ВДНХ.

Среди прочего, небезынтересной нам представляется технология интерактивной книги «Realbook», что была реализована во множестве экспозиционных пространств России, таких как «Моя история. Рюриковичи.», «Музей истории Екатеринбурга», музей «Государевы потехи». Технология является авторской разработкой компании Ascreen. Применение современных технологий необходимо, прежде всего, для музеев науки и техники в рамках процесса неформального образования, предоставляемого этими музеями посетителям. Например, Музей науки в Бостоне использует интерактивные технологии, которые предлагают не только возможность передавать посетителям информацию о нанотехнологиях, но также способ вовлечь посетителей и побудить их

выразить свои собственные идеи и мнения по обсуждаемой теме. В другом случае музей демонстрирует иммерсивную виртуальную среду, которая позволяет студентам жить в среде обитания горилл, принимать личность гориллы-подростка и взаимодействовать как член с семьей горилл. Хотя эти технологии были впервые использованы научными музеями, Гюль и Акмехмет заявляют, что во всем мире появляется все больше и больше музеев искусства, которые имеют интерактивные пространства / объекты. Это доказывает, что, независимо от их типа, музеи могут использовать современные технологии, чтобы предложить своим посетителям незабываемые впечатления.

Процесс покупки билетов начал меняться под влиянием технологических новшеств. Хотя подавляющее большинство музеев через своих сотрудников все еще продают билеты за наличные, в настоящее время существуют музеи, где билеты можно приобрести с помощью электронного устройства. Преимущества последнего заключаются в том, что посетители могут расплачиваться картой в различных валютах, а также в том, что автомат имеет 4-язычный интерфейс. Еще более высокий уровень инноваций можно найти в музеях, которые предлагают своим посетителям возможность покупать билеты онлайн. Это важное преимущество для туристов, которые сами планируют свои поездки. Это также оказывается очень удобным с точки зрения музеев, так как таким образом исключаются возможные очереди перед кассами, что в последнее время приобрело большое значение, в связи с распространением карантинных норм. Музеи могут использовать Интернет как канал распространения продуктов и услуг или как средство коммуникации и продвижения. Во многих российских музеях онлайн-распространение, как правило, бесплатно; музеи предлагают виртуальное посещение и предоставляют доступ к различным образовательным и информационным ресурсам. В других странах музеи также предлагают, помимо вышеперечисленного, электронные магазины, в которых продаются различные товары. Примером может служить Эрмитаж, который продает онлайн-сувениры по всему миру

Интернет также является средством распространения миссии и анонсов, что поощряет вовлечение общественности в мероприятия, проводимые музеем. Все это, в свою очередь, способствует повышению осведомленности общественности о культурных ценностях, поддержке сообщества через волонтерство, пожертвования и получение грантов. Наиболее важные инструменты социальных сетей, которые необходимо учитывать, включают следующее: распространение изображений (например, через Instagram), подкасты (например, через soundcloud, iTunes или TuneIn), микроблоги (Twitter), блоги, социальные сети (Facebook, Google). Плюс и др.), Виртуальные миры, интерактивные онлайн-выставки и распространение видео (Youtube). Таким образом, легко заметить, что стратегии технологических инноваций положительно

влияют на устойчивость музея. С экономической точки зрения реализация таких стратегий требует определенных инвестиций, которые приводят к более высоким затратам, но приводят к получению более высоких собственных доходов в результате привлечения большего числа посетителей. С другой стороны, в социальном и культурном плане эффект на 100% положительный. Научная информация, представленная в привлекательной и интересной форме, может быть легче усвоена. Более того, новые технологии, вероятно, будут способствовать более высокому желанию сообщества участвовать в музейной деятельности. Поскольку технологические инновации используются, как правило, для передачи образовательного содержания в «дружественной» форме. Однако, следует так же отметить, что не любой музей может использовать вышеописанные технологии. Именно в музеях науки проще всего использовать современные технологические решения. И наоборот, в деревенских музеях те же технологии могут испортить опыт, который ищет посетитель. По этой причине музейные эксперты должны использовать свою находить лучшие решения для внедрения лучших технологий, чтобы улучшить впечатления от посещения, а не ради самих технологий. Колоссальной проблемой в этом смысле может стать тот факт, что на современном технологическом рынке крайне мало оборудования, предназначенного непосредственно для экспозиционной деятельности. Выходом из ситуации может послужить обращение к профессиональному сообществу, имеющему опыт системной интеграции.

Список использованных источников и литературы

1. Edirlei Soares de Lima, Bruno Feijó, Antonio L. Furtado. Adaptive storytelling based on personality and preference modeling, Entertainment Computing, Volume 34, 2020,
2. A.Gilroy,J.Porteous,F.Charles,M.Cavazza,Exploringpassiveuser interaction for adaptive narratives, in: Proceedings of the 2012 ACM international conference on Intelligent User Interfaces, Lisbon, Portugal, 2012, pp. 119–128. https://doi.org/ 10.1145/2166966.2166990.
3. Дзюба Д. Н. Виртуальный музей в контексте цифровой культуры. Саранск, 2019. 152 с.
4. Гарант.ру. Указ Президента РФ от 9 мая 2017 г. № 203 «О Стратегии развития информационного общества в Российской Федерации на 2017–2030 годы» [Электронный ресурс]. URL: https://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/71570570x/
5. Яцюк О.Г. Мультимедийные технологии в проектной культуре дизайна: гуманитарный аспект.Москва, 2009. 305 с.

Елена Калабухова
методист по культурно-просветительской деятельности отдела культурно-образовательной деятельности и приема посетителей Ставропольского государственного историко-культурного и природно-ландшафтного музея-заповедника им. Г.Н.Прозрителева и Г.К. Праве

Доступный музей - социальная адаптация людей с ограниченными возможностями (из опыта работы Ставропольского государственного музея-заповедника)

В Ставропольском крае реализуется Государственная программа Российской Федерации«Доступная среда» в рамках программы «Социальная поддержка граждан». Подпрограмма охватывает сферу культуры и включает обеспечение доступа инвалидов к культурным объектам.По статистике на Ставрополье более 200000 инвалидов, из них 9500 детей.

Ставропольский государственный историко-культурный и природно-ландшафтный музей-заповедник им. Г.Н.Прозрителева и Г.К. Правеуделяет особое внимание вопросам доступности коллекций музея для всех, в том числе и для лиц с инвалидностью. Это связано с расширением понятия «музея» как социокультурного института.

Маркетинговые программы музея направлены на привлечение разных категорий посетителей,в число которых входят социальные группы и сообщества.Ставропольский музей-заповедник в рамках инклюзивной программы стремится развить методологию, признающую индивидуальный подход к посетителям с ограниченными возможностями здоровья, одной из категорий которых являются слабослышащие и глухие.Проводя анализ посещения музея людей с инвалидностью за последние 5 лет, можно сделать вывод, что количество посетителей данной категории увеличилось на 36%, что говорит о стремлении людей с ограниченными возможностями здоровья самореализовываться в музейном пространстве.

В связи с этим назрела необходимость совершенствовать методику работы музейных сотрудников, продиктованную духом времени, для комфортного пребывания глухих и слабослышащих в музее. Решение данной задачи реализуется через предоставление различных услуг – от мероприятий до празд-

ников, приуроченных к торжественным датам (Международный день инвалидов, Международный день глухих, Всероссийских акций: «Музей для всех!», «Ночь кино в музее», «Ночь искусств»).[1]

Музей-заповедник все чаще стал использовать данные праздники как значимый повод, привлекать к участию в своих программах глухих и слабослышащих посетителей. Они являются участниками мастер-классов, интерактивных игр, творческих мастерских, что способствует преодолению социокультурной изоляции. Такая форма работы важна, так как способствует самоидентификации и самореализации глухих и слабослышащих при помощи данного вида деятельности.[2]

В рамках действующей программы «Инклюзивный музей», музейными сотрудниками проводятся благотворительные экскурсии, интерактивные занятия для детей с инвалидностью и их семей с целью привлечения внимания широкой общественности к проблемам людей с ограниченными возможностями здоровья и содействия их к участию в культурной жизни. Показательным примером совместной деятельности музея и общественных организаций, занимающихся проблемами людей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ), является заключение договоров на бесплатное проведение интерактивных экскурсий (специальная общеобразовательная школа-интернат № 36 города Ставрополя для детей-инвалидов по слуху, Ставропольская городская общественная организация инвалидов «Вольница»).

Большая востребованность экскурсий на жестовом языке способствует совместному проекту музея-заповедника и общественной организации «Вольницы» по созданию музейного видеогида с участием глухих и слабослышащих детей, что в дальнейшем создаст возможность для самореализации детей данной категории в обществе. Использование формата видео-экскурсии позволит привлечь в музей индивидуальных посетителей с инвалидностью по слуху, предоставит возможность ознакомится с экспозициями музея самостоятельно. Этот опыт демонстрирует новый вид инклюзии: глухие и слабослышащие люди превращаются из посетителей в экспертов.

Музей становится более доступным для глухих и слабослышащих по-

[1] Ставропольский государственный музей-заповедник принял участие в акции «Музей для всех!»: электронный ресурс: http://vechorka.ru/article/stavropolskiy-gosudarstvennyy-muzey-zapovednik-prinyal-uchasti/ (дата обращения 15.06.2020).

[2] Калабухова Е.В. Самоидентификация и самореализация глухих и слабослышащих в Ставропольском государственном музее-заповеднике // Инклюзивные процессы в международном образовательномпространстве: материалы научных трудов V юбилейного Международного интернет-симпозиума (15 октября – 15 ноября 2019 г.) /под ред. Н.А. Палиевой, Н.М. Борозинец, Ю.В. Прилепко. – Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2019. – 187 с.

сетителейи в плане подготовке музейных сотрудников, приспосабливаясь к нуждам и потребностям посетителей данной категории в получении доступности информации к коллекциям музея. Жестовый язык становится важнейшим навыком коммуникации, что мотивирует музейных работниковизучать общие правила взаимодействия с глухими и слабослышащими посетителями с учетом их коммуникативных особенностей и потребностей.[3] Их соблюдение помогает оставлять приятное впечатление у посетителей музея, а также создает доступную и комфортную среду для социализации и творческой самореализации людей с ограниченными возможностями здоровья в музейном пространстве.

В рамках договора Ставропольского государственного музея-заповедника проводятся бесплатные экскурсии и мероприятия для детей специальной общеобразовательной школы-интерната № 36 г. Ставрополя для детей-инвалидов по слуху. Интерактивная экскурсия «Народная игрушка» была адаптирована для детей с ограниченными возможностями здоровья. Все экскурсии проходят на русском жестовом языке.

Еще одной формой работы с людьми ограниченными возможностями здоровья является проведение конкурсов, викторин, мастер-классов. Этот вид деятельности чрезвычайно важен, поскольку помогает такой категории посетителей реализовывать себя и выявлять таланты.

Регулярно ведется работа со Ставропольской городской общественной организацией инвалидов «Вольница». Члены организации посетили интерактивную экскурсию «От камеры обскура до современного кинематографа», с мастер-классом «Тауматроп», экскурсия была адаптирована для детей с ограниченными возможностями здоровья. Музей-заповедник работает не только с детьми с проблемами слуха, но и с проблемами опорно-двигательного аппарата. Всего за год его посещают более 200 детей, для которых иногда инклюзивная программа является единственным шансом увидеть мир. В настоящее время музей принимает детей, передвигающихся на колясках.Проводятся тематические экскурсии «Природа Ставропольского края» по залу природы. Специальные адаптированные мероприятия в рамках программы «Доступный музей» проходят в декабре-ноябре «История новогодней игрушки», «Рождество в музее» с мастер-классом «Елочка». Дети и взрослые принимают активное участие в праздничных мероприятиях «Рождественские святки» в усадьбе художника-академиста В.И. Смирнова[4].

3 Шляхтина Л.М. Социальные практики современного музея: границы доступности // Вопросы музеологии. 2014. № 2 (10). С. 10-15.

[4] Тактильные экскурсии пройдут в музее Ставрополя: электронный ресурс //https://stv24.tv/novosti/taktilnye-ekskursii-projdut-v-muzee-stavropolya/ 29 ноября 2019, (дата обращения 15.06.2020)

В феврале традиционно проводятся мероприятия, посвященные масленичной недели, в рамках мероприятия – интерактивные адаптированные экскурсии для слабослышащих, слепых и слабовидящих. Специальная адаптированная экскурсионная образовательная программа с мастер-классами «Делаем кувадку», «Масленичное солнышко» предоставляет возможность регулярного посещения музея людей с ограниченными возможностями здоровья.

Показателен опыт взаимодействия музея с членами организацииСтавропольского всероссийского общества глухих.

Принятие участие членами Ставропольского всероссийского общества глухих в онлайн-мероприятиях «Ночь музеев 2020» с песней на русском жестовом языке (РЖЯ) способствует большему вовлечению людей с данной категорией инвалидности в рамках инклюзивной программы в музейное пространство[5]. Участие данной категории посетителей в различных мастер-классах способствует самоидентификации и самореализации детей в обществе. Использование онлайн формата видео-экскурсии на жестовом языке позволит привлечь в музей индивидуальных посетителей с инвалидностью по слуху, создаст возможность ознакомится с экспозициями музея самостоятельно.

Большая востребованность экскурсий на жестовом языке и увеличение количества посетителей с ограниченными возможностями здоровья способствовало обучению сотрудника отдела по культурно-образовательной деятельности пройти курсы переподготовки в СКФУ по специальности «Сурдопереводчик». Подобное обучение одного музейного сотрудника – один из самых простых способов начать работу по обучению всех сотрудников, так как несколько специалистов, прошедших курс, могут передавать полученные знания коллегам. Примером такой работы может служить курс базового жестового языка для научных сотрудников, работающих с посетителями, которые были организованы в Ставропольском музее-заповеднике. Тренинги для музейных сотрудников по изучению русского жестового языка, методические разработки в ходе реализации проекта, активная научная деятельность, выступления на конференциях и семинарах – большой шаг вперёд.[6]

Музей становится более доступным для глухих и слабослышащих посетителей и в плане подготовке музейных сотрудников, приспосабливаясь к нуждам и потребностям посетителей данной категории в получении доступности информации к коллекциям музея. Жестовый язык становится важней-

[5] Ночь музеев в Ставропольском музее-заповеднике: электронный ресурс https://ok.culture.ru/events/667535/noch-muzeev-v-stavropolskom-muzee-zapovednike (дата обращения 15.06.2020)

[6] Речицкая Е.Г. Личностно-ориентированный подход в современной сурдопедагогике // Вопросы сурдопедагогики: история и современность. М.: Прометей, 2001. - С.47

шим навыком коммуникации, что мотивирует музейных работников изучать общие правила взаимодействия с глухими и слабослышащими посетителями с учетом их коммуникативных особенностей и потребностей[7]. Передовой тенденцией является стремление музеев обучать основам жестового языка не только специалистов, ответственных за инклюзивные программы, но и всех сотрудников, вступающих в коммуникацию с аудиторией[8].

Их соблюдение помогает оставлять приятное впечатление у посетителей музея, а также создает доступную и комфортную среду для социализации и творческой самореализации людей с ограниченными возможностями здоровья в музейном пространстве. Вовлечение людей с ограниченными возможностями здоровья в активную деятельность музея по-новому откроет музей, предоставит больше возможностей для полноценной жизни в обществе[9].

Несомненно, для обучения персонала музея, развития новых компетенций и повышения квалификации значимую роль играет не только меж музейное, но и межведомственное взаимодействие: сотрудничество музеев с центрами социальной поддержки, общественными организациями, образовательными учреждениями. Так сотрудниками музея в рамках волонтерской деятельности был разработан проект «Друзья музея», направленный на реализацию экскурсионной образовательной программы в музее для людей с ограниченными возможностями здоровья (специальные адаптированные экскурсии, создание тактильного методического фонда, экскурсии с переводом на русский жестовый язык, аудиогиды т. д.).

Подобная практика работы Ставропольского государственного музея-заповедника обеспечивает доступ к культурным ценностям музейных коллекций, способствует творческой и профессиональной самореализации людей с инвалидностью.

[7] Булгакова В.В. Теоретические и методологические аспекты социокультурной интеграции инвалидов в музейной среде // Вестник Кемеровского гос. ун-та культуры и искусств. 2015. № 30. С. 96-106.

[8] Расширяя границы общения: русский жестовый язык и работа с глухими и слабослышащими в музее-заповеднике: https://stavropol.bezformata.com/listnews/zhestovij-yazik-i-rabota-s-gluhimi/78022793/ (дата обращения 15.06.2020)

[9] Райдугин Д.С., Мамедзаде Н.К. Проблема инклюзии лиц с инвалидностью в социокультурном измерении // Человек. Общество. Инклюзия. 2015. № 4 (24). С. 47-51.

Литература:

1. Афонькина Ю.А. Социальная инклюзия лиц с инвалидностью и проблема человеческого достоинства // Соврем.исслед. социал. проблем. 2015. № 11 (55). С. 149-162. URL: http: // journal-s.org (дата обращения: 28.05.2020).
2. Булгакова В.В. Теоретические и методологические аспекты социокультурной интеграции инвалидов в музейной среде // Вестник Кемеровского гос. ун-та культуры и искусств. 2015. № 30. С. 96-106.
3. Волкова В.В. Типология субкультур общества: критерии и подходы // Вестник Костром.гос. ун-та им. Н. А. Некрасова. 2013. № 6. С. 166-168.
4. Донина И.Н. Универсальный дизайн в социокультурной адаптации «особых» посетителей музейными средствами // Изв. Рос.гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. 2014. № 166. С. 133-143.
5. Ильин А.Н. Массовая культура современной России как совокупность субкультур // Среднерус. вестн. обществ.наук. 2009. № 1. С. 21-26.
6. Калабухова Е.В. Самоидентификация и самореализация глухих и слабослышащих в Ставропольском государственном музее-заповеднике // Инклюзивные процессы в международном образовательномпространстве: материалы научных трудов V юбилейного Международного интернет-симпозиума (15 октября – 15 ноября 2019 г.) /под ред. Н. А. Палиевой, Н. М. Борозинец, Ю. В. Прилепко. – Ставрополь: Изд-во СКФУ, 2019. – 187 с.
7. Ореховская Н.А. Инклюзия - путь к толерантности и равным возможностям // Человек. Общество. Инклюзия. 2015. № 4 (24). С. 38-42.
8. Психология глухих детей / Под ред. Соловьева И.Я., Ж.И. Шиф и др. М.: Педагогика, 1971. - 448 с.
9. Райдугин Д.С., Мамедзаде Н.К. Проблема инклюзии лиц с инвалидностью в социокультурном измерении // Человек. Общество. Инклюзия. 2015. № 4 (24). С. 47-51.
10. Речицкая Е.Г. Личностно-ориентированный подход в современной сурдопедагогике // Вопросы сурдопедагогики: история и современность. М.: Прометей, 2001. - С.47
11. ТиграноваЛ.И. Умственное развитие слабослышащих детей. М. Педагогика, 1978. - 96 с.
12. Шеманов А.Ю., Попова Н.Т. Инклюзия в культурологической перспективе // Психол. наука и образование. 2011. № 1. С. 74-82.
13. Шляхтина Л.М. Социальные практики современного музея: границы доступности // Вопросы музеологии. 2014. № 2 (10). С. 10-15.

Ayşən Hüseynova
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, ekskursiyaçı
Sara Əhmədova
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, ekskursiyaçı

Virtual Reallıq (VR) və Genişlənmiş Reallıq (AR) texnologiyaları ilə interaktiv muzeylərə doğru

Hər gün müxtəlif sahələri daha fərqli və yaxşı istiqamətə çevirmək və inkişafına töhfə vermək məqsədilə yeni texnologiyalar meydana gəlir. Bir çox sektorda artıq tətbiq edilən və gələcəkdə digər sektorlarda da tətbiqi nəzərdə tutulan bu cür texnologiyalar sırasına Virtual Reallıq (VR- Virtual Reality) və Genişlənmiş və ya Artırılmış Reallıq (AR- Augmented Reality) adlanan kompüter texnologiyaları da daxildir.

Virtual Reallıq (VR- Virtual Reality) simulyasiya edilmiş mühit yaratmaq üçün istifadə olunan kompüter texnologiyasıdır. VR texnologiyası vizual və səs effektləri təmin edərək istifadəçini ekran arxasındakı reallıq təəssüratı yaradan xəyali dünyaya aparır. Digər ənənəvi interfeyslərdən fərqli olaraq, VR texnologiyası istifadəçini qarşısındakı ekranda gördüyü aləmə daxil edərək 3D dünya ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasını təmin edir. Bununla istifadəçi ətrafındakıları görə, eşidə, onlara toxuna və onların qoxusunu belə hiss edə bilər (2).

VR aparat təchizatı insanın özünü 3D mühitində hiss etməsini təmin etmək üçün proqram təchizatı ilə birlikdə istifadə olunur. Virtual reallıq yaradan zaman insanlar hərəkətlərini idarə etmək üçün istifadə olunan sensora qoşulmalıdır. VR-da əsasən istifadə olunan aparat təchizatı aşağıdakılardır:

1. Monitorlar
2. 3D otaqlar
3. VR dəbilqə (HMD) və əlcəklər
4. Portativ VR kontroller

Virtual Reallıq əsasən görmənin simulyasiya edilməsinə fokuslanmışdır. İstifadəçi başa taxılan displeyi (VR dəbilqəsi) geyinərək real dünya ilə əlaqəsi kəsilir. Ekrandakı görüntülər kompüter və mobil telefonlara qoşulan HDMI kabellərlə ötürülür və digər vizual (eynək), səs (səs yayıcılar), toxunma cihazlarından istifadə edərək daha çox simulyasiya edilmiş reallıq yaradılır.

VR-ın əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. İnandırıcı: İnsan həqiqətən vurtual dünyada olduğunu hiss edir;

2. İnteraktiv: İstifadəçi ətrafda hərəkət etdikcə VR da onunla birgə hərəkət edir;

3. Kompüterlə əsaslı: Bu niyə vacibdir? Çünki yalnız 3D kompüter qrafikalı güclü qurğular insan ətrafda gəzdikcə real zamanda dəyişən inandırıcı, interaktiv, fərqli dünyalar yarada bilər.

4. Əhatəli (3D)- Həm inandırıcı, həm də interaktiv olmaq üçün VR bədən və ağıl arasında əlaqə yaratmalıdır. İnsan eyni anda fiziki cəhətdən özünü ağlında qurduğu məkanda hiss edir (4).

Tarixən reallığın istifadəçi və ya müşahidəçi tərəfindən tam gerçək şəkildə qavranılmasıyla onun yenidən yaradılması üçün çox cəhdlər edilmişdir. Ümumiyyətlə, VR-ın tarixi 17-ci əsrin sonu-18-ci əsrlərə gedib çıxdığını demək olar. 18-ci əsrin Realist hərəkatı dövründə rəssamlar daha realistik sənət əsrləri yaratmağa başladılar. Bunların arasında mənzərələr, döyüş səhnələri və bir çox digər mövzuların təsvir olunduğu rəsm əsərləri var idi.

VR texnologiyası 1957-ci ildə Morton Heilig tərəfindən ixtira olunmuşdur. Onun "Sensorama" adlı multimedia cihazı ilk VR sistemlərindən biri hesab olunur. Kinematoqrof M. Heiligin kəşfi olan teatr kabinetində istifadə edilən multimedia cihazı izləyicilərə interaktiv təcrübə yaşadır. Bu cihaz istifadəçinin hisslərini- görməni görüntü ekranı, toxunmanı yellənən ventilyatorlar, qoxunu qoxu bildirən cihazlar və səsi audio spikerlər vasitəsilə simulyasiya edirdi.

1961-ci ildə "Philco Corporation" şirkətinininiki mühəndisi Komo və Bryan ilk dəfə olaraq "Headsight" adlandırılan başa taxılandispley cihazı (HMD, yəni VR dəbilqəsi) ixtira etdi. Displeyin (Virtual Reallıq dəbilqəsi) iki video ekranı (hər göz üçün biri) və maqnetik izləmə cihazı var. Bu indiyə qədər ixtira olunmuş hərəkəti izləyən ilk cihazdır. İlk növbədə "Headsight" cihazı istifadəçiyə fiziki olaraq orada olmadan ətrafa baxmağa imkan yaradan, uzaqdan idarə olunan kameranı hərəkət etdirmək üçün istifadə olunurdu.

"Virtual Group" şirkəti bir çox oyun növləri və arkada (oyun) maşınları hazırlayaraq VR-ı ictimaiyyətə təqdim etdi. Oyunçular VR eynəkləri geyinərək 3D oyunlar oynaya bilərdi. Son illərdə VR dünyasında böyük irəliləyişlər baş vermişdir.

Genişlənmiş Reallıq (AR-Augmented Reality) isə fiziki dünyamızı genişləndirən və ona rəqəmsal informasiyalar əlavə edən texnologiyadır. VR texnologiyasından fərli olaraq, AR texnologiyası real aləmi tamamilə süni aləmlə əvəzləmir, mövcud mühitin görünüşünü təmin edərək ona səs, video, qrafika və digər məlumatlar əlavə edir. AR texnologiyası üzərinə kompüterlə yaradılmış təsvirlər yerləşdirilən və beləliklə də reallıq anlayışını dəyişdirən realdünya mühitini əks etdirir.

AR texnologiyasında kompüter kameranın vəziyyətini və istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün sensor və alqoritmlərdən istifadə edilir. VR texnologiyasında da eyni sensor və riyaziyyatdan istifadə olunur. Lakin burada real kameranı fiziki aləmdə yerləşdirmək əvəzinə istifadəçinin gözləri simulyasiya edilmiş mühitdə

yerləşdirilir. Yəni ki, istifadəçi başını çevirdikdə qrafik təsvirlər də ona uyğun olaraq hərəkət edir. Lakin AR texnologiyası kameradan görünən 3D qrafikasını təqdim edərək kompüterlə yaradılmış təsvirləri istifadəçinin real dünyasına əlavə edir.

Artırılmış reallıq rəqəmsal informasiyalar əlavə etməklə fiziki dünyamızı genişləndirən texnologiyadır. VR-dan fərqli olaraq AR real dünyanı virtual dünya ilə əvəz etmək məqsədilə tamamilə süni mühitlər yaratmır. AR mövcud olan mühiti ona səslər, videolar, qrafiklər əlavə edərək təqdim edir. İnternet və smartfonların inkişafı ilə AR daha da təkmilləşdirilmişdir. 3D modellər birbaşa fiziki əşyalar üzərinə yerləşdirilir və real dünya ilə birləşdirilir. Müxtəlif AR tətbiqləri bizim vərdişlərimizə, sosial həyatımıza və əyləncə sənayəsinə təsir göstərir (1, 3). AR-da müəyyən növ informasiyalar (şəkillər, animasiyalar, videolar, 3D modellər) istifadə olunur və insanlar nəticəni həm təbii, həm süni reallıqda görür. İstifadəçilər kompüter texnologiyaları ilə təkmilləşdirilmiş real dünyada olduqlarından xəbərdar olurlar.

"Artırılmış reallıq" termin olaraq isə 1990-cı ildə Boeing tədqiqatçısı Tim Koudel tərəfindən yaradılmışdır (4). İlk dəfə kommersiya məqsədilə televiziya və hərb sahələrində istifadə olunmuşdur.

1968-ci ildə Harvard professoru, kompüter texnologiyası üzrə alim İvan Sutherland öz tələbəsi Bob Sproull ilə birgə "Damokl qılıncı" ("The Sword of Damocles") adını verdiyi ilk AR cihazını ixtira etdi. Bu tavandan asılan HMD cihazı idi ki, istifadəçi kompüter qrafikalarından istifadə edərək özünü fərqli birmühitdə hiss edirdi. Bu texnologiya AR-dən çox VR-ə daxın yaxın olsa da, bir başlanğıc idi!

Daha sonra 1992-ci ildə Amerika Birləşmiş Hava Qüvvələri"Armstrong Tədqiqat Laboratoriyası" əməkdaşı Luis Rozenberq "Virtual Fixtures" adlı ilk AR sitemini yaratdı. Bu işçilərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına kömək etmək məqsədilə üzərinə informasiyalar yerləşdirilmiş robotsistemi idi. 1994-cü ildə isə AR ilk dəfə olaraq teatrda istifadə olunmağa başlandı. "Dancing in Cyberspace" cihazında akrobatlar səhnədə virtual obyektlərin içində və onların ətrafında rəqs edirdi. 1998-ci ildə AR ilk dəfə olaraq canlı idman buraxılışında istifadə edilmişdir.

Günümüzdə bir çox cihazlar Artırılmış reallığı dəstəkləməkdədir. AR-də smartfon, tablet, eynək, portativ (əldə tutulan) cihazlar, HMD (başa taxılan displey-VR dəbilqəsi) və bu kimi digər qurğulardan istifadə edilir.Zaman keçdikcə bu cihazlar daha da təkmilləşərək yeni növ texnologiyaların meydana çıxmasına səbəb olur (Şəkil 1).

Bu və digər texnologiyaların tətbiqinin insanların həm iş prosesi, həm də məişət həyatındakı əvəzsiz rolu danılmaz faktdır. Sözü gedən kompüter texnologiyaları hazırda bir sıra muzeylərdə də tətbiq olunur.VR və AR texnologiyaları muzey kolleksiyasının və sərgilərin daha da inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. Onlarla eksponatlara əlavə informasiyalar artırmaq və ya onları yenidən canlandırmaq mümkündür. Muzeylərin ən əsas hədəflərindən biri eksponatları və onların aid olduğu dövrüziyarətçinin gözlərinin önündə canladırmaqdır və VR

bunun üçün mükəmməl vasitədir. Bu baxımdan VR muzey turları hazırlamaq, eksponatları interaktiv etmək və onları canlandırmaq məqsədilə istifadə olunur(5).

Məlum olduğu kimi "Mona Liza" dünyada ən məşhur rəsm əsərlərdən biridir. Hər gün 20 mindən artıq insan bu rəsm əsərinə baxmağa gəlir. Bu isə ziyarətçinin rəsm əsərindən təsirlənməyib sadəcə insan izdihamı arasında stressli bir gün keçirməsinə səbəb olur. Muzey onu uzaq məsafədə qoruyucu şüşə arxasında saxlayır. Hazırda isə muzeyin yeni VR layihəsi ziyarətçilərə bu ikonik rəsm əsərin yeni üsulla, yəni üz-üzə baxmağa imkan yaradır. Bu Luvr muzeyindəki ilk VR təcrübəsidir və onunla rəsm əsəri və onun hekayəsi canladırılır (Şəkil 2).

Uzun bir tarixi dövrün bizi ayırmasına baxmayaraq dinozavrlar hər zaman insanların marağını cəlb etmişdir. Lakin, muzey VR texnologiyası bu zaman boşluğunu doldurараq onları canlandıra bilmişdir. 2019-cu ilin əvvəllində Cincinnati Təbii Tarix və Elm Muzeyi (Cincinnati's Musuem of Natural History & Science) yeni bir VR layihəsi həyata keçirmişdir. "Jurassic Flight" adlanan bu VR cihazı ziyarətçilərə tarixdən əvvəlki dövrü kəşf etməyə və dinozavrları görməyə və onlarla əlaqə qurmağa imkan yaradır.

Muzeylərdə AR texnologiyasının da istifadə imkanları genişdir.AR texnologiyası eksponatlara səslər, vizual məzmunlar və digər 3D əlavələr etməyə, əşyaları və ya səhnələri yenidən canlandırmağa şərait yaradır. Adi bir smartfon şəxsi bələdçiyə çevrilərək istifadəçini təkcə məlumatlarla təmin etmir, eyni zamanda zamanı dəyişir və obyektləri yenidən həyata geri qaytarır. Ən sadə üsullar biri isə bu texnologiyanı tətbiq edərək eksponatlara izahlar əlavə etməkdir. Bu isə ziyarətçilərin AR texnologiyasını istifadə edərək eksponatlara baxarkən daha çox informasiya əldə etməsinə imkan yaradır. Artıq dünyada bir çox müəssisə bu texnologiyanı tətbiq edərək mövcud kolleksiyaya yeni şeylər əlavə edir və daha çox izləyici və ziyarətçi kütləsi cəlb edir.

2017-ci il dekabr ayında ilk dəfə olaraq Perez İncəsənət Muzeyi (PAMM) rəssam FelisQrodin ilə birgə tam AR texnologiyasının tətbiqedildiyi incəsənət sərgisi təşkil etmişdir. "Invasive Species" (İnvaziv növlər") adlandırılan bu sərgi bir il davam etmişdir. Ziyarətçilər muzey tətbiqini yükləyərək rəqəmsal sənət əsərlərinə baxa və qarşılıqlı əlaqədə ola bilirdilər.

1990-cı il mart ayında İzabella Styuard Gardner Muzeyi oğruların basqınına məruz qalmışdır. Onlar 500 milyon dollardan çox dəyəri olan 13 əvəzolunmaz şah əsərini oğurlamışdılar. Cinayət hələ də həll olunmamışdır. Muzeydə asılan çərçivələr indiyə qədər boş qalıb. AR texnologiyasından istifadə edərək, "Cuseum" platformasının mütəxəssisləri boş çərçivələrin içinə bəzi oğurlanmış sənət əsərlərinin rəqəmsal versiyalarını yerləşdirmişdir. Bu layihə ziyarətçiləri oğurluq hadisəsi haqqında məlumatlandırır və o hadisədən sonra ilk dəfə olaraq həmin əsərləri görmək imkanı yaradır. 2018-ci ildən bəri həyata keçirilən bu layihə hələ ki Rembrantın "A Lady and Gentleman in Black" və "Christ in the Storm on the sea

of Galilee" adlı iki əsəri üzərində tətbiq edilmişdir.

Dünya muzeylərində olduğu kimi VR və GR Azərbaycan muzeylərində də tətbiq edilir. Nümunə olaraq dünyada ilk tanker muzeyi olan "Suraxanı" gəmi-muzeyində VR texnologiyasın tətbiqi qeyd oluna bilər.Əhatə etdiyi eksponat sayına görə Azərbaycanın ən böyük muzeylərindən olan AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ekspozisiyası müasir texnoloji avadanlıqlarla, o cümlədən, 3D texnolgiyalı vitrin və monitorlarla təchiz edilmişdir.Bununla yanaşı, Muzeyin ekspozisiya və sərgi zallarında VR və GR texnologiyalarının tətbiqi maraq doğura bilər. İstər məktəblilərin, istərsə də digər ziyarətçilərin daima marağına səbəb olan ibtidai icma quruluşunun VR ilə canlandırılması bu baxımdan önəmlidir. İbtidai icma insanlarının görünüşü, yaşayış yerləri – mağaraları, daş və sümükdən hazırladıqları əmək alətləri və silahları, müxtəlif vəhşi heyvanların ovlanması səhnələrinin vizual olaraq hərəkətli formada göz önünə gətirilməsi ilə muzey ziyarətçilərinin özlərini həmin dövrdə hiss etməsinə imkan yarada bilər.

Muzey ekspozisiyasında nümayiş olunan tablolardakı döyüş səhnələrinin ("Cavanşirin ərəblərə qarşı mübarizəsi", "Yelizavetpol döyüşü"), üsyanların ("Babək" portreti, "Quba üsyanı") VR texnologiyaları ilə canlandırılması geniş ziyarətçi kütləsinin cəlb edilməsinə səbəb olmaqla bərabər ziyarətçilər döyüş və üsyanların vizual şahidinə çevrilə bilər.

Muzeylərdə, xüsusilə, xalqların məişət mədəniyyətinin yerli və xarici turistlərə nümayiş olunmasında GR texnologiyalarının tətbiqi iləonların maraq dairəsini genişləndirmək olar. Xalça toxumaq üçün istifadə olunan "xana" dəzgahını izah etmək üçün GR texnologiyası tətbiqiilətoxucu qadın surəti eksponata əlavəedilməklə ona olan marağını artırmaq və ziyarətçilərə xalça toxuma prosesini qısa zaman çərçivəsində tanıtmaq mümkündür. Eləcə də, keçmiş dövrlərdə xalqların istehsal mədəniyyətini - nehrə yağı hazırlanması, saxsı və mis qablar istehsalı, silah və əmək alətləri düzəldilməsi proseslərini canlandırmaq mümkündür.

Beləliklə, sözü gedən VR və AR texnologiyalarının muzeylərdə tətbiqi interaktiv mühit yaratmağa, hər zaman ziyarətçilərin diqqətini cəlb edən eksponatları daha yaxından izlməyə, onlara toxunmağa, müxtəlif tarixi dövrlərə virtual səyahət edərək bir neçə dəqiqəlik həmin dövrdə yaşamağa, bir çox hadisə və proseslərin şahidi olmağa şərait yaradır. Bu texnologiyalar eksponatlara yeni həyat verir, ziyarətçini muzey kolleksiyası haqqında dolğun məlumatla təmin edir, onları bir çox proseslərin iştirakçısına və şahidinə çevirir və muzeylərin hər kəs üçün əlçatan olmasına və daha çox insana təsir göstərməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bilgehan Demirezen “Artırılmış Gerçeklik Ve Sanal Gerçeklik Teknolojisinin Turizm Sektöründe Kullanılabilirliği Üzerine Bir Literatür Taraması” // Uluslararası Global Turizm Dergisi, 2019, cilt 3, sayı 1.
2. https://www.knowledgenile.com/blogs/virtual-reality-history-complete-timeline-explained/(05.07.2020)
3. https://www.iberdrola.com/innovation/virtual-reality(09.08.2020)
4. https://www.explainthatstuff.com/virtualreality(16.07.2021)
5. https://www.museumnext.com/article/how-museums-are-using-augmented-reality/(20.08.2021)

Дилорам Тауасарова
бакалавр истории
центр «Ұлы Дала Елі»
экскурсовод

Новый взгляд в старый мир

Сегодня развитие культуры и культурного потенциала относится к числу ключевых приоритетов развития многих народов и государств мира. Одним из важнейших критериев успеха выступают уровень развития культуры, наличие эффективно работающей инфраструктуры культурных институтов и механизмов, обеспечивающих сохранение и обогащение общенационального и мирового культурного наследия, создание, трансляцию и потребление качественных культурных ценностей, плодотворный культурный обмен и духовно-творческую самореализацию личности. Достижения в сфере культуры не измеряются только работой ведомств, учреждений культуры, количественными показателями статистики и наличием известных имен. Культура сегодня это мощный инструмент духовно-эстетического развития личности, формирования общенационального единства и интеграции страны в мировое сообщество. Базовой опорой здесь остаются национально-культурные корни, исторический опыт, лучшие традиции, а также сохранение собственного национального кода нации. Современный подход к пониманию роли культуры обуславливает необходимость формирования новой социокультурной среды, важными направлениями которой выступают конкурентоспособность, прагматизм, сохранение национальной идентичности, культ знаний, открытость сознания и эволюционный путь развития государства. В данных условиях значимым приоритетом культурной политики должно стать изменение отношения общества к творческой активности и повышению собственных конкурентных преимуществ как важных аспектов успеха личности, бизнеса и государства в целом. Это требует, прежде всего, создания современной, основанной на мировых стандартах эффективной модели организации и управления инфраструктурой и сферой культуры, способствующей скорейшему вхождению Республики Казахстан в число 30-ти самых развитых государств. Внедрение современных технологий в сфере культуры является важным фактором развития новых форм культурных

коммуникаций и объединения культурного пространства всей страны. Феноменом современного мира является культура, обеспечивающая широкий доступ к продукту культуры. Подобный доступ возможно обеспечить путем создания единого электронного портала, позволяющего сфокусировать культурную жизнь страны на одном популярном ресурсе, который включает в себя сеть виртуальных музеев и перевод в электронный формат всех музейных фондов, записей концертов, значимых элементов материального и нематериально историко-культурного наследия. Следующим шагом станет обеспечение доступа через данный электронный портал к национальным артефактам, хранящимся в ведущих музеях всего мира. Музеи как опорные центры развития науки и исследовательской деятельности. В современном мире музей - это центр науки, образования, коммуникации, культурной информации и творческих инноваций. В рамках реформирования музейного дела планируются расширение функции музеев до культурно-образовательных и имиджевых центров и создание условий для развития научно-исследовательской деятельности, взаимодействия с исторической наукой,археологией, реставрацией, искусствоведением, этнографией по примеру Смитсоновского института США, объединяющего девятнадцать музеев и галерей, Эрмитажа в Санкт-Петербурге, Лувра в Париже и других. В XXI веке инновации перестали быть предметом одних лишь научных изысканий и сделались чем-то бытовым и привычным. Высокие технологии все больше проникают не только в деловую сферу, но в культурное пространство. Музеи, современного ли искусства или классические, тоже стараются идти в ногу с прогрессом. Для тех, кто любит искусство, но не имеет возможности много путешествовать, давно существуют виртуальные туры по музеям разных стран. Модный тренд - совмещать искусство с аттракционом - долго вызывал критические отзывы музейщиков всего мира. Однако мультимедиа технологии и, которые еще несколько лет назад в качестве опытного образца проходили обкатку лишь на временных выставках, сегодня все больше используются в постоянных экспозициях. Опыт мировых музеев показал что новейшие мультимедийные технологии приветствуются посетителями музеев. Например: Музей дизайна Купера - Хьюитив Нью-Йорке предлагает своим посетителям гаджет в форме черной ручки, благодаря которому любой желающий сможет ощутить себя настоящим дизайнером. В специальном «зале погружения» это устройство следует поднести к образцу обоев на витрине, и на стене сразу появится проекция интерьера, а посетитель, таким образом, окажется в виртуальном интерьере выбранной им. Согласитесь, что самое обидное в музеях это запрет трогать экспонаты. Национальная портретная галерея Вашингтона решила эту проблему при помощи 3D-технологии. Музейщики оцифровали несколько объектов: скелет мамонта,

посмертную маску Авраама Линкольна, самолет братьев Райт. Теперь каждый желающий может прикоснуться к бороде легендарного президента США, погладить мамонта или постучать по фюзеляжу первого в мире аэроплана. «Стена коллекций» в Музее искусств Кливленда удостоилась номинации «Лучшая цифровая выставка». Большой, во всю стену, сенсорный экран позволяет одновременно ознакомиться с собранием музея нескольким людям. Более 3500 экспонатов можно детально рассмотреть благодаря максимальному увеличению, кроме того, программа позволяет сформировать собственную виртуальную коллекцию и добавить ее в личный маршрут по экспозиции. Британский музей в Лондоне превратил ежегодную акцию «Ночь в музее» в увлекательную виртуальную игру. В 2014 году любой желающий мог загрузить на GooglePlay или AppleStore специальное приложение «Секрет гробницы» и постараться пройти заданный маршрут, ответив на ряд вопросов. Победителю выпал уникальный шанс провести реальную ночь среди мумий в Египетском зале музея. Европейский союз Шведский Музей Средиземноморья в Стокгольме использовал 3D-технологии для «оживления» тех же египетских мумий, которые были подвергнуты томографическому сканированию и отображены на специальном интерактивном столе. Детализованная цифровая модель позволяет посетителям послойно изучать содержимое саркофага и анатомию мумии. Музей истории польских евреев в Варшаве использует компьютерные технологии ради эффекта полного погружения в традиции и быт еврейского народа. Аудио- и видеоряд позволяет посетителям оказаться в таверне, синагоге, школе, увидеть из окна виртуального трамвая панораму города и улицы прошлого столетия, услышать речь и национальную музыку восточноевропейских евреев. Так же мультимедийные технологии используются в Дании, в музеях Греции и Франции. Музей Квинсленда выпустил мобильное приложение, содержащее описание 550 видов австралийской фауны. В Национальном музее Австралии интерактивные экскурсии проводит пара роботов-шахматистов – Каспаров и Честер. Причем эта экскурсия доступна из любой точки земного шара. Все, что нужно пользователю, – выход в Интернет, веб-камера и микрофон. В музее города Стелленбос посетители буквально за несколько секунд могут оказаться в машине времени. А что у нас? В нашей Республике не впервые подняты проблемы музееведения и новых технологий, мы осознаем отсутствие общей базовой концепции музея как феномена культуры. Зачастую задачи музея и сам музей рассматриваются и исследуются изолированно от других областей социально-культурной деятельности, что препятствует развитию музейной теории. При таком подходе сам музей остается за рамками исследования, а основное внимание уделяется выполняемым музеем функциям. Причем, среди исследователей нет единого мнения, по поводу того, какую из функций

музея следует считать основной. Традиционное музееведение на первый план ставит функциональные аспекты деятельности музея, тогда как необходим, на мой взгляд, культурологический подход, который позволит выявить его место в культуре. Это даст возможность рассматривать музей как центр культурной и общественной жизни, как часть живой культуры. В то же время музей - специфический инструмент культуры потому, что выполняет присущие только ему функции. Некоторые на первое место выдвигают общественное значение музея, его роль в развитии общества, считая, что главная задача музеев - развивать и просвещать население. Другие, рассматривают музей как научно-исследовательское учреждение, особо отмечая необходимость проведения музейными работниками фундаментальных исследований. Несомненно, музеи играют важную роль для науки и образования, для поддержания культурной традиции, но для полноценного осмысления их роли необходимо учитывать не только аспекты, связанные с профессиональной музейной работой, но и отражающие значение музея и оценку, даваемую ему обществом. В этом случае роль музея рассматривается не с точки зрения музейного работника, что свойственно традиционному музееведению, а с точки зрения зрителя. Эти аспекты могут быть рассмотрены в рамках междисциплинарного подхода, с точки зрения таких дисциплин, как социология, психология, теория культурной коммуникации, семиотика. Понятно, что развитие любого государства не может происходить без социокультурных преобразований. Особая роль в этом принадлежит музеям. Это учреждения духовной сферы, которые зеркально отражают общество. Музей транслирует социально ориентированные ценности. Взаимодействие музея с обществом проявляется в желании расширять аудиторию, привлекать посетителей. Музеи стремятся к тому, чтобы вносить свой вклад в культурное разнообразие общества. Идея сочетания образования и воспитания является главенствующей. Понятие «музейная коммуникация»является одним из центральных в современном западном музееведении, так как позволяет, с одной стороны, определить социальные задачи музея как механизма, обеспечивающего взаимодействие различных культур, а с другой стороны, включает в себя конкретные разработки, направленные на совершенствование форм и методов взаимодействия музея и аудитории. Мой доклад не подразумевает рассмотрение такого обширного вопроса, как научный статус музееведения в качестве предмета научного исследования. Эта проблема имеет множество теоретических толкований и методологических подходов, которые невозможно охватить в одной статье. Сегодня перед музеями, как вы знаете, стоят проблемы, от решения которых зависит успешное функционирование музея в дальнейшем. С одной стороны, традиционные формы музея подвергаются критике представителями авангардных течений в искусстве, с другой - музеи

обвиняют в элитарности. Есть опасения, что музеи в нынешних его формах испытывают кризис из-за равнодушия к нему публики. Необходимо отходить от старой, практики оценивать деятельность музеев только в цифрах посещаемости и количестве осуществленных выставок. У нас до сих пор нет отдельного, специального, проработанного до мелочей «Закона о музеях и музейных фондах». Общий для всех «Закон о культуре» не в состоянии учитывать все нюансы и специфику деятельности музеев. Необходимо добиваться, чтобы музей и хранящиеся в нем культурные ценности были востребованы не меньше, чем посещение кинотеатров или концертов современной музыки. В то же время мы все понимаем, что классической музейной экспозиции становится все труднее выдерживать конкуренцию со стороны других способов проведения досуга массовых шоу, кино, телевидения, интернета. Современная стратегия выживания и успешного позиционирования музеев также заключается в том, чтобы не пытаться противостоять современным технологиям и формам подачи информации. Более того, необходимо, используя эти технологии, транслировать обществу накопленное культурное наследие в наглядном, зрелищном и современном формате. При этом необходим анализ успешности музейной коммуникации и обучения в современном музее. Важной проблемой остается отсутствие предварительных исследований по актуальности тех или иных проектов. Об этом узнается позже состоявшегося события: вызвала та или иная выставка интерес и резонанс общества или осталась не востребованной посетителями. Хотелось бы остановиться на ключевых, конкретных проблемах и задачах, стоящих сегодня перед казахстанскими музеями: Стратегическая задача: быть не просто в курсе новейших тенденций в построении музейного пространства, безопасного функционирования музея, но и овладевать ими. Нужно модернизировать стеллажи и витрины, фондовые хранилища, подвесные системы, устройства для транспортировки. Улучшать и совершенствовать инженерные коммуникации, охранные и противопожарные системы, вентиляцию и климат-контроль. Внедрение новых технологий в области оборудования, аксессуаров, новинок поднимут музей на новый уровень. Весьма важный аспект: мультимедиа-данные в экспозиции, а также наполнение музейных веб-сайтов. Имею в виду: компьютерное, демонстрационное, проекционное, аудио оборудование, использование универсальных мобильных устройств, комплексы виртуальной реальности. При этом важно соблюдение информационного баланса и эстетических принципов. Так, например, для повышения качества предоставляемых услуг активно внедряет новые технологии в Государственном музее искусств им. А. Кастеева и Национальном музее Казахстана. Внедрение QR-кодов и системы online-ticket и аудиогиды дают возможность посетителю без экскурсоводов, самостоятельно

ознакомиться с экспозициями. Услуга аудиогида ведется на казахском, английском и русском языках. Кроме того, в специальных точках у витрин, возле макетов расположены QR-коды с подробной информацией об экспонатах. Посетители музея могут сканировать данные QR-кодов при помощи специальных планшетов или мобильных телефонов. В Казахстане такой вид услуг впервые вводится именно в Национальном музее. Благодаря им посетитель может получить на свое мобильное устройство через интернет информацию о художнике, его творчестве и самой картине. Впервые в нашей стране в рамках программы «Музей будущего» начата работа по съемке всего массива скульптур в 3D технологиях. Проект называется «Виртуальная 3D галерея». Она реализуется с помощью компании 3D Geo MAKS, единственной компании в Казахстане, владеющей этой новейшей технологией. Историко – культурно –этнографический центр, где я работаю предлагает своим гостям полистать интерактивную книгу, на страницах которой буквально оживает история кочевого народа с древних времен до наших дней . В отечественных музеях сегодня наиболее востребованы интерактивные дисплеи и столы, позволяющие посетителю самостоятельно выбирать контент для просматривания или прослушивания. А также информационные киоски, сенсорный дисплей с компьютером максимально быстро выдает необходимую справочную информацию о музее и его коллекции. Совершенно необходим единый электронный каталог музея, т.е. оцифровка,съемка, сканирование и описание экспонатов как единой информационной системы музея. Вечной и насущной проблемой остается задача популяризации музеев среди населения, молодежи и детей. Необходимо разрабатывать методы и практику увеличения посещаемости, улучшения восприятия, повышения значимости музеев в общественной жизни. Это работа с посетителями, улучшение качества экскурсий, использование автоматизированных гидов, разметка для удобной ориентации посетителей и информационное обеспечение экспозиций. Создание полиязычной среды, комфортной и привлекательной атмосферы для многократных посещений, семейного досуга, проведения различных развивающих мероприятий. Возможно, нужны площадки и объекты для детей младшего возраста. Необходимо обеспечение комфортного доступа в музеи для людей с ограниченными возможностями. Немаловажной задачей является развитие информационного и событийного туризма. Необходимо создание информационных поводов, привлечение иностранных посетителей, вхождение в туристические маршруты. Важный ресурс для развития музея и расширения его экспозиционных возможностей: использование прилегающей территории. Так, на территории музея создан парк скульптур, имеющий немалый успех у посетителей, которые любят гулять между ними и фотографировать своих детей на их фоне. Привлечение дополнительных бюджетов на специальные

проекты,создание внутренних источников прибыли. Это могут быть: музейные кафе, сувенирные киоски, платные услуги, платные объекты в экспозиции. Проблемой является ценовая политика. Считаю, что не совсем нормально, когда билет в кинотеатр для взрослого человека на 1,5 часовой фильм стоит 1500-2000 тенге, вход в зоопарк - 700, а в музей от 50 до 500тенге. Важный аспект: сотрудничество между музеями и другими культурными учреждениями для обмена выставками, экспонатами, выпущенными альбомами, книгами для проведения совместных проектов, семинаров, конференций и пр. Важным является продвижение музеев в прессе, в интернет сетях, использование методов public relations. Все выше перечисленное это общие цели и задачи, стоящие перед всем музейным сообществом. Кстати, в Казахстане, если не ошибаюсь, ни в одном музее нет сувенирных магазинов с собственными, фирменными сувенирами. Тогда как за рубежом практически никто не выходит из музея без сувенира на память о музее и стране. А ведь это работает не только на имидж и доход музея, но и на имидж всей страны, пропагандируя и позиционируя ее как очаг культуры и искусства. Организация маркетинговой деятельности весьма важна для музея, который хочет идти в ногу со временем. Ведь современный музей это сложная многоуровневая система, которая должна сочетать традиционные виды деятельности: сохранение, изучение и экспонирование произведений искусства, а также культурного наследия, вместе с образованием, воспитанием и организацией досуга. Успешная маркетинговая стратегия дает возможности изменения музейного продукта и политики в сфере коммуникации для расширения аудитории и повышения посещаемости. Музей призван служить обществу, при этом есть четкое понимание, что необходим компромисс, баланс между традиционной миссией музея и запросами потребителя. На формирование образа музея значительное влияние оказывают не только атмосфера выставочных залов, но и обслуживание в гардеробной, наличие кафе и магазина сувениров, поведение сотрудников и даже технического персонала. В противном случае, малейшее отрицательное впечатление сказывается на общем восприятии, далеком от позитива. Сегодня музей это не просто хранилище исторических артефактов, вместе с тем он призван стать культурным центром, обеспечивающим посетителей всесторонней информацией по истории страны, используя все возможности высоких технологий. У каждого времени есть свои ученые, появляются соответствующие средства. Мы тоже должны применять средства, соответствующие нашему времени. Чтобы быть конкурентоспособными, мы ни на шаг не должны отставать от цивилизованных стран.

Список литературы

1. Ванслова Е.Г. Динамика социальных функций советских музеев (по материалам экспертного опроса). // Музееведение. Вопросы теории и методики. Сб. научн. тр. НИИ культуры, М., 1987.
2. Равикович Д.А. Социальные функции и типология музеев. // Музееведение.Вопросы теории и методики. Сб. научн. тр. НИИ культуры, М., 1987.
3. Никишин Н.А. «Язык музея» как универсальная моделирующая система музейной деятельности. // Музееведение. Проблемы культурной коммуникации в музейной деятельности. Сб. научн. тр. НИИК. М., 1989.4.4.
4. Шрайнер К. Предмет исследования музееведения и происхождение дисциплины // Музееведение. Музеи мира. Сб. научн. тр. НИИК. М., 1991.
5. Странский З. Понимание музееведения. // Музееведение. Музеи мира. М., 1991.
6. Дукельский В.Ю. Музейные коллекции и предметный мир культуры. // Некоторые проблемы исследований современной культуры. М., 1987
7. Делез Ж. Фуко М., 1998. Dr. Philipp Meuser

AMEA-nın Albanşünaslıq Elmi Mərkəzinin ermənilər tərəfindən Albaniyaya məxsus mədəni irs nümunələrinin davamlı olaraq məhv edilməsi, mənsubiyyətinin saxtakarlaşdırılaraq dəyişdirilməsi istiqamətindəki antibəşəri fəaliyyətinə dair

BƏYANATI

Qədim Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyasının adı tarixi mənbələrdə ilk dəfə eramızdan əvvəl IV əsrin sonlarından etibarən çəkilir. Bununla belə Azərbaycan ərazisində aparılmış çoxillik arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar olunmuş zəngin maddi mədəniyyət nümunələri bu dövlətin adı yazılı mənbələrdə çəkildiyindən daha öncə mövcud olduğunu deməyə əsas verir. Sərhədləri şimalda Baş Qafqaz silsiləsi, qərbdə İberiya, cənubda Araz çayı, cənub-şərqdə Atropatena, şərqdə Xəzər dənizi ilə hüdudlanan Albaniya indiki Azərbaycan Respublikasının əksər ərazisi ilə yanaşı, Dağıstanın cənub-şərq hissəsini, Şərqi Gürcüstanın İori-Alazan çayları vadilərini və tam olaraq indiki Ermənistanın ərazisini əhatə edirdi.

1000 ildən çox bir müddət ərzində tarix səhnəsində olmuş Alban dövləti Cəsur Vardan və Cavanşirin hakimiyyəti illərində təkcə Cənubi Qafqazın deyil, bütövlükdə Yaxın Şərqin qüdrətli dövlətlərindən biri hesab edilib. Tarixi mənbələrdə qeyd olunduğu kimi Cəsur Vardanın hakimiyyəti dönəmində Albaniyada yüzlərlə şəhər və qalalar tikilib. Bizans imperatoru, Hindistan hökmdarları, Xəzər xaqanları, Gürcü çarları Alban hökmdarı Cavanşirlə dostluq və müttəfiqlik münasibətlərinə xüsusi önəm veriblər, ona qiymətli hədiyyələr göndəriblər.

Tədqiqatlar göstərir ki, Albaniya dövlətinin mövcud olduğu bütün dövrlərdə ölkə əhalisi müxtəlif dini inanclara etiqad etmişlər. Eramızın I əsrindən etibarən burada xristianlığın təbliğinə başlanmış, IV əsrin I yarısında isə Alban hökmdarı Urnayrın dövründə xristian dini rəsmi din olaraq qəbul edilmiş və Albaniyada çoxlu sayda məbədlər tikilmişdir.

Albaniya katolikoslarının iqamətgahları əvvəl Dərbənd-Qəbələ, VI əsrdən Bərdə, XIII əsrdən etibarən isə Gəncəsərdə yerləşirdi. Kambisena (VIII-XI əsrlər), Sünik (XI-XII), Alban-Xaçın knyazlıqları habelə, Qarabağın Alban məlikləri XIX əsrin əvvəllərinədək alban xristian irisinin qanuni varisləri hesab ediliblər.

1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə sülh müqavilələrinin imzalanmasından sonra ermənilərin Cənubi-Qafqaza-tarixi Azərbaycan ərazilərinə

köçürülməsi alban irsinin davamlı olaraq məhvi və ya mənimsənilməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Çar Rusiyasının köçürmə siyasətinin nəticəsi olaraq bu regionda süni şəkildə artan ermənilər üçün XIX əsrin birinci yarısında "Erməni vilayəti", XX əsrdə isə erməni dövləti yaradılmışdır.

Yaradılmış bu dövlətin guya dərin tarixi köklərə malik olmasının əsaslandırılması istiqamətində atılmış ilk addım Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılmasından 1836-cı ilədək fəaliyyət göstərmiş Alban apostol kilsəsinin yeparxiyaya çevrilməsi oldu. Çar Sinodunun 1836-cı il tarixli qərarı ilə Alban Apostol Kilsəsi ləğv edilməklə yeparxiyaya çevrilərək erməni kilsəsinə tabe edilmiş, bununla da rəsmi səviyyədə alban xristian irsinin ermənileşdirilməsi prosesinə start verilmişdir. Beləliklə də, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın 1441-ci ildə Cənubi Qafqazda fəaliyyətinə icazə vermiş olduğu Eçmədzin kilsəsinin yeparxiyasına çevrilmiş Alban Apostol kilsəsinə məxsus əmlak bütünlüklə ermənilərin nəzarətinə keçmişdir. O vaxtdan keçən 186 il ərzində ermənilər və onların havadarları tərəfindən alban-xristian irsinə qarşı həyata keçirilməkdə olan barbar və anti-bəşəri proses tarixi, arxeoloji, etnoqrafik, memarlıq və incəsənət müstəvisində bu gün də qabarıq şəkildə özünü göstərməkdədir.

Sovet dönəmində ilk vaxtlar Qafqaz Albaniyasının xristian irsinin tədqiqinə demək olar ki, diqqət yetirilməmişdir. XX əsrin ikinci yarısında isə bu sahədə tədqiqatlar siyasi konyukturanın təsiri altında olmuş, mərkəzin qatı ermənipərəst elmi-ideoloji yanaşmasının nəticəsi olaraq Alban mədəni irsinin davamlı olaraq, həm də total şəkildə ermənileşdirilməsi hallarına göz yumulmuşdur. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi dövrdə isə Qarabağ bölgəsi erməni işğalına məruz qalmış, oradakı, həmçinin Şərqi və Qərbi Zəngəzurdakı alban maddi-mədəni irsinin, abidələrinin daha qəddar şəkildə dağıdılması, saxtalaşdırılması və təhrif olunması baş vermişdir. Beləliklə, tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdırılmış ermənilər Kiçik Qafqaz silsiləsinin şərq ətəkləri və düzənliklərinin tarixdə heç zaman olmamış mifik "Böyük Ermənistanın" şərq hissəsinə aid olmasına dair çoxsaylı saxta kitab və xəritələr tərtib edərək dünya ictimaətini aldatmaqda davam etmişlər.

Bir sözlə ermənilər artıq 200 ilə yaxındır ki, ən çirkin vasitə və üsullardan istifadə etməklə qədim Azərbaycan dövləti olan Albaniyaya aid xristian irsini yox etmək, yaxud da özününküləşdirmək istiqamətində davamlı olaraq fəaliyyətdədirlər. Erməni kilsəsi, erməni siyasi dairələri, diasporu və nəhayət elm, sənət adamları və ziyalıları hamılıqla bu yoldadır. Əfsuslar olsun ki, böyük ölçüdə xristian dünyası da haqqın, ədalətin və həqiqətin üzərinə daş basaraq açıq-aşkar erməni yalanlarına dəstək olmaqda, onu maliyyələşdirməkdə və təşviq etməkdədir.

30 ilə yaxın erməni işğalı altında qalan Qarabağı rəşadətli Azərbaycan ordusunun 44 günlük hərbi əməliyyatları nəticəsində düşməndən təmizləndi. Orada biz hansı mənzərəni gördük? Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər,

Xocavənd, Ağdam və Şuşa viran edilmiş vəziyyətdə idi. Tarixi abidələr, şəhər və kəndlər, qəbiristanlıq və müqəddəs yerlər yerlə yeksan edilmişdir. Bunu bütün dünya gördü. Amma özlərini görməməzliyə vuran, karam, koram deyərək susanlar da oldu.

30 illik işğal dövründə Qarabağdakı İslam irsi dəyərlərini tam olaraq yox etmək və Alban irsinə aid hər şeyə sahiblənmək naminə ermənilər ən çirkin vasitə və üsulları işə saldılar. Xudavəng, Gəncəsər, Amaras, Ağoğlan alban məbədlərində və onların ətrafında həmin abidələrin dövrünü və mənsubiyyətini saxtalaşdırmağa xidmət edən qeyri-qanuni "arxeoloji tədqiqatlar" və "bərpa-konservasiya" işləri apardılar. Bütün bunlar ermənilərin 1954-cü il Haaqa Konvensiyasının hərbi konfliktlər zamanı mədəni dəyərlərin qorunması haqqında tələblərinə məhəl qoymayaraq törətmiş olduqları vandalizm aktlarının bariz göstəricisidir. Xatırladaq ki, 1954-cü il Haaqa Konvensiyasına görə hərbi münaqişələr zamanı dövlətlər öz ərazisində və rəqib tərəfin ərazisində yerləşən mədəni dəyərlərin qorunması, arxitektura, incəsənət, tarixi abidələr, arxeoloji qazıntılar kimi daşınan və daşınmaz mədəni dəyərlərin müdafiə edilməsini təmin etməyə borcludurlar. Hansı ki, bu tələblər 1972-ci ildə YUNESKO tərəfindən qəbul edilmiş «Ümumdünya Mədəni və Təbii İrsin Qorunması haqqında Konvensiya»sında da öz əksini tapmışdır.

Son günlər işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəniyyət abidələrinin vəziyyəti ilə bağlı YUNESKO missiyasının gələcəyi gündəmdədir. Fevral ayının 4-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Fransa prezidenti Emmaniol Makron, Avropa İttifaqı Şurasının prezidenti Şarl Mişel və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşiniyanın iştirakı ilə vidioformatda keçirilmiş görüşdə Azərbaycan və Ermənistana ayrı-ayrı missiyaların göndərilməsinə dair razılıq əldə edilib. Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin bu günlərdə yaydığı məlumatdan belə görünür ki, Ermənistan tərəfi yenə də öz üzərinə götürdüyü öhdəlikdən yayınmaq istəyir. YUNESKO-nun etirafına görə 30 illik işğal dönəmində Azərbaycan tərəfinin çağırışları əsasında Qarabağa missiya göndərilməsinə də sən demə elə Ermənistan tərəfi mane olubmuş. Görünür, ermənilər gec də olsa istər Qarabağ, istərsə də tarixi Azərbaycan torpağı olan Ermənistan ərazisində Azərbaycan xalqına məxsus mədəni irs nümunələrinə qarşı törətmiş olduqları vandalizm aktlarının fərqindədirlər.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bir neçə gün öncə Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin videoformatda keçirdiyi "Cənubi Qafqaz: Regional inkişaf və əməkdaşlıq perspektivləri" adlı müzakirələrdə bu məsələyə də münasibət bildirib: "Uzun illərdir YUNESKO-nu işğal olunmuş əraziləri ziyarət etməyə dəvət etməyə çalışırdıq. Ancaq cavab alırdıq ki, YUNESKO siyasi mübahisələr məsələsinə qarışmır. Belə də bütün işğal illərində YUNESKO missiyası olmayıb. Ancaq İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatan kimi YUNESKO-dan bu ərazilərə səfər etməklə bağlı istəklər almağa başladıq. Bu dəyişikliyin baş verməsinə görə şadam".

Torpaqlarımızın işğal altında qaldığı 30 ilə yaxın müddət ərzində Azərbaycan

tərəfi ermənilərin Qarabağın şəhər və kəndlərini xarabazara çevirdiyini, mədəni irs nümunələrinə münasibətdə sözün əsil mənasında soyqırım törətdiyini və regionda ekoloji tarazlığı ciddi surətdə pozmaqda olması barədə bütün beynəlxalq təşkilatları davamlı olaraq məlumatlandırmışdır. Beynəlxalq missiyaların və faktaraşdırıcı komissiyaların regiona gəlməsinə, vəziyyətin birbaşa yerindəcə araşdırılmasına dair davamlı olaraq çağırışlar edilib. Əfsuslar olsun ki, qarşı tərəfin bütün bunlara da yetərincə həssasiyyət göstərmədiyinin şahidi olduq. Amma nə qədər paradoksal səslənsə də 44 günlük müharibənin gedişi və ondan sonrakı dönəmdə ABŞ, Fransa və bəzi digər dövlətlərin rəsmləri, habelə tarixi-mədəni irsin keşiyində durmalı olan beynəlxalq təşkilatlar guya Qarabağ ərazisində xristian mədəni irsinin təhlükə altında olduğuna dair şüvən qoparmağa başladılar. 30 il ərzində ermənilər Qarabağı viran edərkən Azərbaycan tərəfinin həyəcan dolu çağırışlarına məhəl qoymayanlar nədən birdən-birə belə fəallaşıblar?! Bu, Qərb dünyasının hələ də ikili standartlarla nəfəs aldığının göstəricisi deyilmi?

Azərbaycan Respublikası prezidenti cənab İlham Əliyevin YUNESKO missiyasının gəlişinə dair yanaşması bütövlükdə Azərbaycan xalqının rəy və iradəsini ifadə edir. Bəli, qoy gəlsinlər, öz gözləri ilə görsünlər, kimlərin hansı əməl sahibi olduğunu müəyyənləşdirsinlər. Erkən məskunlaşmanın 2.5 milyon illik tarixi olan Qarabağda Azərbaycan xalqına məxsus mədəni irs nümunələrinin ermənilər tərəfindən vandalcasına məhv edildiyini onlar da görsünlər. Qəbələdə, Şəkidə, Qaxda, Zaqatalada, İsmayıllıda, Oğuzda, Balakəndə, Azərbaycanın digər rayon və şəhərlərində alban-xristian abidələrini necə qoruduğumuz, yaşatdığımız, təbliğ və təşviq etdiyimizə dair reallıqlarla tanış olsunlar. Bakının mərkəzindəki erməni kilsəsi də, ermənilərin Azərbaycana köçürülmüş olduğu 192 il ərzində saldıqları qəbiristanlar da hamısı öz yerində durmaqdadır. Bu, tolerantlıq nümunəsi deyilmi?! İndi gəlin, görək tarixi Azərbaycan torpaqları olan Ermənistan ərazisində vəziyyət necədir? Yüzilliklər ərzində orada mövcud olan, çoxsaylı tarixi mənbələrdə, kitablarda, xəritələrdə, ən başlıcası isə xalqın yaddaşında yer almış olan Azərbaycan xalqına məxsus mədəni irs nümunələrindən nişanə belə qalmayıb. Aborigen əhali olan azərbaycanlılar vəhşicəsinə oradan qovulub. Sual olunur YUNESKO-nun Ermənistana gəlməli olan missiyasına bütün bunlarla bağlı nə cavab verəcəklər?! Cavab yoxdur! Cavab vermək üçün əsas yoxdur! Ona görə də ermənilər belə bir missiyanın Ermənistana gəlməsinə hər vasitə ilə əngəl olmağa çalışırlar. Biz isə Albanşünaslıq Elmi Mərkəzi olaraq YUNESKO missiyasının həm Azərbaycana, həm də Ermənistana eyni vaxtda gəlməsində və onların hesabatlarının müqayisəli şəkildə təhlil olunaraq qiymətləndirilməsində israrlıyıq.

İndiki halda Ermənistan tərəfinin niyyəti və istəyi dünya ictimaiyyətinin diqqətini ermənilərin Azərbaycan xalqına məxsus mədəni irs dəyərlərini davamlı olaraq, həm də fəal şəkildə dağıdılması, məhv edilməsi, tarixi həqiqətləri saxtalaşdırmaq yolu ilə onları özününküləşdirməsinə dair cinayətlərindən yayındırmaqla Qarabağdakı

Alban irsinin guya erməni irsi olduğunu əsaslandırmaqdır. Bu, 30 il ərzində Azərbaycanın sülh çağırışlarına məhəl qoymayan, 44 günlük müharibədə uduzan, beynəlxalq miqyasda işğalçı dövlət olaraq ifşa olunan Ermənistanın son cəhdi kimi dəyərləndirilə bilər. Amma ermənilər də, onların havadarları da bilməlidirlər ki, Qarabağ da, indiki Ermənistan ərazisi də tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. O yerlərdəki bütün tarixi-mədəni dəyərlər, o cümlədən alban xristian mədəni irs nümunələri də Azərbaycan xalqına məxsusdur.

Biz yaxşı başa düşürük ki, Azərbaycan və Ermənistan arasında nə vaxtsa sülh müqaviləsi imzalanacaq. Bunun alternativi yoxdur. Amma bununla belə ermənilərin Qarabağda, Zəngəzurda, lap elə indiki Ermənistan ərazilərində xalqımıza məxsus tarixi-mədəni irsə münasibətdə antibəşəri hərəkətləri heç zaman unudulmayacaqdır.

Qafar Cəbiyev, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Albanşünaslıq Elmi Mərkəzinin rəhbəri, tarix elmləri doktoru, professor.

Natiq Alışov, Albanşünaslıq Elmi Mərkəzinin Qafqaz Albaniyası memarlıq abidələrinin və mənəvi irsinin tədqiqi sektorunun müdiri, t.ü.f. doktoru, dosent.

Taleh Əliyev, Qafqaz Albaniyasının maddi mədəni irsinin arxeoloji tədqiqi sektorunun müdiri t.ü.f. doktoru, dosent.

Elmira Abbasova, Mərkəzin böyük elmi işçisi, t.ü.f.doktoru.

İradə Nəcəfova, Mərkəzin aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.doktoru, dosent

Ellada Bəkirova, Mərkəzin aparıcı elmi işçisi, t.ü.f. doktoru və başqaları.

MÜNDƏRİCAT

Tarix

Агасалим Эфендиев. Роль книжного искусства в Османо-Сефевидских культурных отношениях 3

İsmayıl Umudlu. Keçmiş Qazax qəzasında şəxsi möhürlərdən istifadə ənənəsi 11

Эльмира Мурадалиева. Земельные договоры как исторический источник о механизме изъятия бакинских нефтеносных земель у местного населения 20

Tahir Şahbazov. XIX əsrdə xristian missioner təşkilatlarının Azərbaycandakı fəaliyyətinə dair 28

Мамед Мамедов. Бакинский нефтепромышленный район и земельный вопрос (по материалам журнала "Нефтяное дело")..... 44

Zülfiyyə Cəlilova. XIX-XX əsrin əvvəllərində Nardaran ruhaniləri (Şeyx Məhəmməd Əmin Nardarani nümunəsi) 57

Fərhad Cabbarov. 1905-1906-cı illər qırğınları vaxtı Qarabağda və Zəngəzurda zərər çəkmiş müsəlmanlara yardımın təşkili 66

Тамилла Керимова-Коджаева. Азербайджанская этнография в первые годы XX столетия 76

Vasif Qafarov. Trabzon konfransı və Osmanlı-Azərbaycan müzakirələri..... 93

Elmar Məhərrəmov. Azərbaycan SSR-də kənd təsərrüfatının bərpası üçün maddi-texniki bazanın yaradılması..... 108

Əli Fərhadov."Azərbaycan" qəzetində ictimai-siyasi, mədəni proseslərə baxış 121

Yəhya M. Babanlı. Dünya azərbaycanlılarının konsolidasiyasının Naxçıvan mərhələsi 129

Muzey materialları Vətən tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi

Esmira Rəhimova. Şuşa real məktəbinin yetirməsi Bəhram bəy Axundov 143

Инара Мурадалиева. О двух уникальных комплектах ювелирного микроискусства 150

Şəfa Mövsümov. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Allahverdi Bağırova məxsus materiallara dair 160

Ramiyə İsmayılova. Şüşəsi çatlamış telefon və planşet nə danışdı? (Vətən Müharibəsinin tarixinə aid bəzi eksponatlara dair) 165

Fikrət Bağırov. Əliağa Həsənovun ictimai fəaliyyətinə dair 171

Севиль Казиева. О материалах заслуженного деятеля науки Азербайджана Ф.Н.Ильина 178

Günel Eminova. General-mayor Heybət Heybətovun (Vladimir Züvanovun) döyüş yolunun öyrənilməsində memorial materialların rolu 185

Ramiyə İsmayılova. Ermənistanın dövlət terrorizmi muzey eksponatlarında..... 197

Arxeologiya

Али Раджабли, Ирада М.Наджафова, Айгюн Мамедова. К вопросу о монетах Юлия Цезаря в Национальном музее истории Азербайджана 206

Qafar Cəbiyev. Orta əsr Ağsu şəhər yerində - sənətkarlar məhəlləsi ərazisində arxeoloji tədqiqatlar..... 214

Nasir Quluzadə. 2015-ci ildə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə daxil olmuş arxeoloji və təsadüfi tapıntılar..... 231

Rövşən Əhmədov, İlqar Rəhimov. Şirvanşah Qubad bin Yəzid sikkələrinin maraqlı tapıntısı haqqında..... 244

Хагани Алмамедов. Гарабаг - один из основных очагов Кавказского неолита 253

Нурида Атеши-Гадирова. Новая страница «черной археологии» немцев в Кедабеке или научная этика..... 263

Ceyhun Eminli. "Halasə" küp qəbirlər məzarlığı (Lerik rayonu, Buruq kəndi) 282

Mircavid Ağalarov. Canavartəpə abidəsinin orta əsrlər keramikası..... 301

Etnoqrafiya

Tural Şiriyev. Səfəvilər dövlətində şiəliyin intişar tapmasında ölkəyə dəvət edilən ərəb alimlərinin roluna dair 307

Fəridə Xəlilova. Azərbaycanda tikmə sənətinin formalaşmasında qadınların rolu..... 316

"Muzey XXI əsrdə. Klassikliklə interaktivliyin nisbəti problemləri" Beynəlxalq elmi konfransın materialları

Könül Əsədli. Vətəndaşların mədəni istirahətinin təşkilində muzeylərin rolu (Şirvan bölgəsi Diyarşünaslıq Muzeylərinin nümunələri əsasında**)** 324

Ahmet Aytaç. Müzelerdeki tekstillerde koruyucu konservasyona dair..... 332

Фарида Шамси. Музей как место отдыха 339

Мальченко Олег, Тоичкин Денис. Виртуальный музей исторического оружия: концепция, структура, технологии..... 345

Aydın Məmmədov. Əyləncə ilə təlim: mif ya reallıq: muzeydə xalqımızın nəsil artımı ilə bağlı qədim adət, mərasim və inanclarını əks etdirən eksponatlar əsasında tarixi-demoqrafik bilgilərin öyrədilməsi 353

Kübra Dadaşova. Muzeyə əlavə gəlirlərin cəlb edilməsinin sınanılmış istiqamətləri (dünya muzeyləri təcrübəsindən) 360

Эльвира Есполова. Музейная экспозиция: методы и технологии актуализации культурного наследия..... 365

Марина Чесняк. Музейно-педагогические основы организации интерактивных музейных экскурсий (из опыта Ставропольского государственного историко-культурного и природно-ландшафтного музея-заповедника имени Г.Н.Прозрителева и Г.К.Праве) 370

Zümrüd İsmayılova. Azərbaycanda sağlamlıq imkanları məhdud insanların sosial-mədəni adaptasiyasında muzeylərin rolu..... 376

Samirə Əmrahova, Elnarə Həsənova. Ədəbiyyat dərslərində virtual ekskursiyaların rolu 382

Михаил Розенфельд. Возможности увеличения эффективности просветительской деятельности музея посредством внедрения современных технологий 304

Елена Калабухова. Доступный музей - социальная адаптация людей с ограниченными возможностями (из опыта работы Ставропольского государственного музея-заповедника) 389

Ayşən Hüseynova, Sara Əhmədova. Virtual Reallıq (VR) və Genişlənmiş Reallıq (AR) texnologiyaları ilə interaktiv muzeylərə doğru 395

Дилорам Тауасарова. Новый взгляд в старый мир 401

AMEA-nın Albanşünaslıq Elmi Mərkəzinin ermənilər tərəfindən Albaniyaya məxsus mədəni irs nümunələrinin davamlı olaraq məhv edilməsi, mənsubiyyətinin saxtakarlaşdırılaraq dəyişdirilməsi istiqamətindəki antibəşəri fəaliyyətinə dair BƏYANATI 409

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
- 2022 -

Kompüter tərtibatı :
Aynurə İsmayılova
iii